

**ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

Н.В. Павлик

**ПСИХОЛОГІЯ
ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ
В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ**

Монографія

Київ – Логос – 2015

УДК 159.923.2 – 053.57

ББК 88.2

П 12

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
(протокол № 11 від 15 листопада 2015 р.)*

Рецензенти:

Г.О. Балл – доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент Національної Академії педагогічних наук України, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

В.В. Рибалка – доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу професіології та психолого-педагогічної діагностики Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

О.М. Кокун – доктор психологічних наук, професор, заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.

Павлик, Н. В.

П 12 Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці: Монографія / Н.В. Павлик. – К.: Логос, 2015. – 383 с. – Бібліогр.: – С. 366-383.

ISBN

Монографія присвячена встановленню психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці й розробці психолого-педагогічних методів гармонізації характеру учнівської молоді. У теоретичній частині монографії проаналізовано духовно-філософські та науково-психологічні підходи щодо гармонізації характеру особистості. Автором теоретично визначено структуру, зміст, критерії гармонійності характеру, а також типи і психологічні детермінанти розвитку характерологічних дисгармоній; обґрунтовано духовно-моральні засади гармонізації характерологічного розвитку; визначено методологічний підхід до гармонізації характеру особистості і напрями духовно-моральної самоактуалізації в юнацькому віці.

Експериментальна частина монографії присвячена висвітленню результатів вивчення особливостей і ступеню гармонійності характеру сучасних юнаків та дівчат, а також визначенню психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці. Автором експериментально доведено, що духовно-моральний розвиток особистості зумовлює гармонійність її характеру. У практичній частині монографії розроблено авторський спецкурс гармонізації характеру старшокласників і студентів шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості, обґрунтовано методичні рекомендації для практичних психологів і педагогів щодо гармонізації характеру сучасної учнівської молоді.

Монографія призначена для студентів, аспірантів, докторантів, педагогів і практичних психологів, а також для всіх, хто прагне до гармонізації свого характеру й особистості в цілому.

УДК 159.9.07: 159.3: 378

ББК 88.5: 74.58

ISBN

© Павлик Н.В., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ	8
1.1. Характер як система моральних пороків і чеснот людини у філософських і духовно-релігійних підходах	8
1.2. Генеза розуміння у науковій психології поняття характеру, його структури, змісту і критеріїв гармонійності.....	40
1.3. Типи і психологічні детермінанти розвитку характерологічних дисгармоній особистості в теоріях зарубіжної та вітчизняної психотерапії.....	66
1.4. Юнацький вік – сензитивний період свідомого характероутворення... ..	84
Висновки до розділу 1.....	92
РОЗДІЛ 2. ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ	94
2.1. Моральний розвиток – стрижень гармонізації характеру особистості в античній та східній філософії	94
2.2. Духовно-моральне самоудосконалення як основа гармонізації характеру людини в концепції християнської антропології.....	101
2.3. Духовно-моральна саморегуляція – психологічний механізм гармонізації характеру.....	115
2.4. Духовно-моральна самоактуалізація особистості як метод гармонізації характеру в юнацькому віці: психолого-педагогічний аспект.....	125
2.5. Духовно-моральний позитивно-особистісний підхід до вивчення і гармонізації характеру в юнацькому віці.....	140
Висновки до розділу 2.....	151
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ І СТУПЕНЮ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ	153
3.1. Психологічна модель вивчення структури і змісту характеру особистості	153
3.2 Концептуальна модель дослідження гармонійності характеру особистості	165
3.3 Програма та методика емпіричного дослідження особливостей структури, змісту та ступеню гармонійності характеру в юнацькому віці.....	167
Висновки до розділу 3.....	287

**РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ... 188**

4.1. Особливості духовного потенціалу і гармонійності характеру старшокласників.....	189
4.2. Динаміка гармонійності характеру учнів ПТНЗ	207
4.3. Порівняльний аналіз динаміки гармонійності характеру студентів ВНЗ ...	211
4.4 Психологічні закономірності духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості в юнацькому віці.....	238
Висновки до розділу 4.....	275

РОЗДІЛ 5. ГАРМОНІЗАЦІЯ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ 278

5.1. Програма і методика формувального експерименту: тематичний план і зміст авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці» ...	278
5.2. Аналіз результатів формувального експерименту.....	288
5.3. Психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці	302
5.4. Методичні рекомендації для психологів і педагогів щодо гармонізації характеру учнівської молоді в системі сучасної освіти.....	343
Висновки до розділу 5.....	355
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	358
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	366

ВСТУП

Історія вивчення проблеми характероутворення починається з праць Платона, Теофраста й Гіппократа, які вважали, що характер людини визначає її долю і детермінується переважно впливом соціально-культурних чинників. Ознаками гармонійного характеру є внутрішній мир за будь-яких умов, урівноваженість і сила характеру у поєднанні з добротою, відповідальністю, толерантністю. Лише перебуваючи у гармонійному стані, особистість здатна конструктивно спілкуватися, навчатися і працювати.

Сьогодні в період реформування сучасного українського суспільства відбуваються неоднозначні й суперечливі процеси: зростання соціальної активності молоді при зниженні духовно-моральних суспільних стандартів, яке полягає у пануванні духу корисливості, цинізму, поступовому зсуванні цінностей культури до полюсу матеріальних (Д.О. Авдєєв). Деструктивний вплив засобів масової інформації сприяє навіюванню нездорових стереотипів мислення і поведінки (коли жорстокість виправдовується принципом справедливості, а нормою життя стають подружні зради й прагнення до самоствердження шляхом збагачення, влади, помсти) (В.Д. Менделевич).

В цих умовах молода людина змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму.

Проте пристосування до морально-патогенних умов сучасної культури руйнує гармонію внутрішнього світу особистості, зумовлює негативні зміни світогляду і дисгармонійну трансформацію характеру багатьох юнаків та дівчат. У зв'язку з цим, серед молоді поширюються масові прояви характерологічних дисгармоній. Емоційна невраїноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, слабовілля, суперечливість поведінки, безвідповідальність – є показниками дисгармонійного характеру і причинами психологічних, зокрема, комунікативних проблем молоді людини. Нажаль, сучасна освіта орієнтує учнів та студентів лише на засвоєння наукових знань, самореалізацію і соціально-психологічну адаптацію. Але за умови відсутності духовно-моральних якостей особистість не здатна до гармонійної самоактуалізації у духовному вимірі. Тому оновлення системи освіти є об'єктивною потребою сучасності. Все це акцентує увагу психолого-педагогічної науки на актуальності проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці шляхом створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення особистості. Розробка філософсько-теоретичних аспектів проблеми духовного оновлення сучасної системи освіти знайшла своє відображення в роботах В.П. Андрущенко, Г.О. Балла, І.Д. Беха, Г.П. Васяновича, І.А. Зязюна, С.Д. Максименка.

Проблема характероутворення і гармонізації характеру викликають інтерес з боку вітчизняної психолого-педагогічної науки (Б.Г. Ананьєв,

Л.С. Виготський, М.Д. Левітов, В.О. Крутецький). Гармонійний характер базується на основі моральних ставлень людини до себе, до інших людей, до світу в цілому (М.Д. Левітов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн).

Гармонійність характеру зумовлюється духовно-моральною спрямованістю особистості, яка сприяє актуалізації вищої потреби в пошуках сенсу життя (Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, В.А. Малахов, І.П. Маноха, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм). Тому важливим чинником виховання гармонійного характеру особистості виступає розкриття її духовного потенціалу (Е.О. Помиткін). Духовно-моральні особистісні чинники (совість, чесність, гідність) визначають духовно-моральну саморегуляцію, яка суттєво впливає на продуктивність життєвої активності людини, виконуючи регуляторну функцію у процесі гармонізації її характеру (М.Й. Боришевський, В.В. Рибалка). Сьогодні питання духовно-морального розвитку особистості досліджують І.С. Булах, І.Д. Бех, Б.С. Братусь, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін, С.О. Ставицька та інші. Психологічні закономірності особистісного розвитку в юнацькому віці викликають значний інтерес з боку педагогічної психології (І.М. Бушай, Л.В. Помиткіна, Л.Є. Просандеєва, Ю.О. Приходько, В.М. Чернобровкін).

Методологія психологічної допомоги особистості шляхом подолання дисгармоній характеру висвітлюється у працях Д.О. Авдєєва, О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинської, Г.П. Мозгової, Т.О. Флоренської, Н.Ф. Шевченко, Д.І. Шульженко та багатьох інших. Проте, слід зазначити, що попри значні досягнення у вивченні проблеми характерологічного розвитку в юнацькому віці методологічні засади гармонізації характеру сучасної молоді розроблені недостатньо, психологічні закономірності й духовні детермінанти гармонізації характеру особистості до останнього часу остаточно не визначено. Принципи духовно-морального особистісного підходу в сучасній освіті представлені лише в імпліцитній формі й не дістали належної науково-теоретичної та методичної розробки. Практичні методи гармонізації характеру учнів і студентів також розроблялись недостатньо. Отже, актуальність, важливість і гострота проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці визначили мету і завдання наукового пошуку.

Монографія присвячена дослідженню, метою якого є вивчення особливостей і ступеню гармонійності характеру сучасних юнаків та дівчат, встановлення психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці і розробка психолого-педагогічних методів гармонізації характеру учнівської молоді. Відповідно до мети дослідження у монографії:

1) теоретично проаналізовані поняття «характер» особистості у духовно-філософських традиціях і науково-психологічних підходах; визначено структуру, зміст, критерії гармонійності характеру, а також типи і детермінанти розвитку характерологічних дисгармоній;

- 2) обґрунтовано духовно-моральні засади гармонізації характерологічного розвитку, що представлені в християнсько-антропологічній концепції;
- 3) визначено структуру духовно-моральної саморегуляції як психологічного механізму гармонізації характеру і напрями духовно-моральної самоактуалізації особистості, а також сформульовано принципи методологічного підходу до гармонізації характеру в юнацькому віці;
- 4) розроблено модель вивчення структури і змісту характеру особистості;
- 5) представлені результати дослідження особливостей та ступеню гармонійності характеру сучасної учнівської молоді;
- 6) встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці;
- 7) розроблено та експериментально перевірено авторський спецкурс гармонізації характеру юнаків та дівчат шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості.
- 8) обґрунтовано методичні рекомендації щодо гармонізації характеру учнівської молоді.

Наукова новизна дослідження, представленого у монографії полягає у тому, що *вперше*: визначено рівні і типи гармонійності характеру та психологічні детермінанти розвитку характерологічних дисгармоній; *розроблено* психологічну модель і психодіагностичний інструментарій вивчення структури, змісту і ступеню гармонійності характеру особистості; *вивчено* характерологічні особливості різних категорій юнацтва у відповідності до гендерних, релігійних і професійних критеріїв; *встановлено* психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці. Монографія присвячена дослідженню, теоретичне значення якого полягає у *поглибленні* наукових уявлень щодо характероутворення особистості в юнацькому віці; *уточненні* психологічного змісту понять «характер», «гармонізація характеру», «духовно-моральна саморегуляція», «духовно-моральна самоактуалізація особистості»; *визначенні* критеріїв гармонійності характеру, структури психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції особистості; *обґрунтуванні* її провідної ролі у процесі гармонізації характеру в юнацькому віці; *визначенні* принципів духовно-морального позитивно-особистісного підходу до гармонізації характеру юнаків та дівчат і *доведенні* конструктивності впливу традиційної духовності й моральності на гармонійність характеру сучасної учнівської молоді.

Розроблені методи психологічної діагностики і гармонізації характеру особистості можуть використовуватися практичними психологами, викладачами і кураторами студентських груп під час проведення лекцій і практичних занять з курсів «Психологія характеру», «Психодіагностика», а також у якості засобів психологічної допомоги, спрямованої на самопізнання, духовно-моральне оздоровлення і самоактуалізацію сучасної молоді.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЩІ

1.1. Характер як система моральних чеснот і вад особистості у філософських і духовно-релігійних підходах.

Особливості характеру як найбільш істотних якостей людини, що впливають на її зовнішній вигляд і поведінку, ще з стародавніх часів привертали увагу філософів і лікарів. Характерологія – наука про характер людини – має свої коріння в античній філософії. Науково-філософське вивчення проблеми характероутворення починається з праць Платона, Аристотеля, Теофраста й Гіппократа, які вважали, що характер визначає долю людини. Протягом багатьох сторіч характерологія як синтез науки, мистецтва і життєвої мудрості прагнула визначити характер по тим або інших зовнішнім ознакам. Історія розвитку характерології має декілька етапів: античний (в контексті античної філософії і медицини), середньовічний (в контексті християнської антропології), період нового часу (в контексті психології як окремої науки), період клінічних досліджень 19 - поч. 20 ст. (в контексті розгляду форм патохарактерологічного особистісного розвитку), психологічні дослідження характеру з 30-х років ХХ сторіччя. Сьогодні характерологія – це галузь сучасної психології особистості, найважливішими завданням якої є вивчення типів характеру з метою прогнозування поведінки людини в різних ситуаціях. З метою визначення методологічних положень вивчення проблеми гармонізації характеру особистості розглянемо історичний нарис досліджень психологічної категорії «характер» у духовно-філософських традиціях Заходу та Сходу, починаючи з уявлень античної філософії.

В історії європейської цивілізації поняття «характер» вперше з'являється у філософії стародавніх греків. Цей термін був утворений від дієслова, що у перекладі з грецької мав ремісничє значення і означав закарбування, заточування, загострення, розрізування, накреслення. Згодом слово «характер» переноситься на сам відбиток, штамп і наділяється загальним змістом індивідуальності суб'єкта і означає «печатка», «відбиток», «риса», «прикмета», «ознака», «особливість» [399]. З подібних значень терміна походить поняття характеру як чогось вигравірованого, таврованого й взагалі позначеного в людині (наприклад, зовнішніх, ознак статури тіла). Пізніше поняття розширює коло значень і використовується вже не тільки для передачі зовнішніх ознак людини, але й для властивостей, які є особливими прикметами – думки, мову теж іменують характером. Згодом термін «характер» вживається в якості язикового кліше, що позначає індивідуальну своєрідність рис людини – від тілесних до психічних особливостей [401]. Так, Геродот під характе-

ром розуміє риси, що виступають специфічною ознакою індивіда [302]. Тобто, мова йде про сукупність стійких психологічних ознак, що вказують на особливості зовнішності й поведінки тієї або іншої людини.

Історія суто психологічного вивчення особливостей характеру і його впливу на різні сфери життєдіяльності людини починається з праць Платона, Аристотеля, Теофраста, Гіппократа й Галена. У стародавній Греції проблема характеру ставилася як проблема етосу – моральної вдачі [431]. На шляху до пізнання людського характеру філософам античності було властиве первинне спостереження людей, що вилилося, з одного боку, у побудову концепції *етосу*, де постає питання про те, що таке характер, які психічні якості мають бути включені до нього, у чому полягає механізм характероутворення, а з іншого боку – у виділення індивідуальних відмінностей, вивчення їх розмаїтості зі спробою визначити типології характерів [358]. У стародавніх греків (4 в. до н.е.) поняття «етос» (грець. ἦθος – стійка вдача, звичай, характер) мало широкий спектр значень: звичка, звичай, душевний склад, характер людини, тобто те, що означає сукупність стійких, стабільних рис індивіда [430]. Властивій кожній людині етос визначає всі прояви її характеру і виступає як практичний моральний досвід, сукупність регулятивних ідей, що визначає умови будь-якої активності особистості, зокрема, комунікативну активність людини [337]. Поняття «етика» як сукупність моральних імперативів є похідним від поняття «етос» [431].

Основи уявлення про етос як типі соціальної поведінки заклав Платон (428-347 рр. до н.е.), який створив типологію характерів засновану на *етичних принципах*. Вважаючи, що душа людини складається з інтелектуальної, вольової й емоційної частин, філософ описав 5 типів характерів: нормальний, тимократичний, олігархічний, демократичний і тиранічний. При нормальному характері переважає вища (інтелектуальна) частина душі. При тимократичному – вольова (для нього характерні честолюбство й схильність до боротьби). Емоційна основа, на думку Платона, дає розвиток таким типам характеру як олігархічний – з рисами корисливості, демократичний – з вираженим прагненням до задоволень і тиранічний – зі схильністю до низинних потягів [362]. На наш погляд, ця типологія відбиває не тільки ідею класифікації характерів, визначаючи якісні типологічні ознаки, але й, певним чином, торкається розуміння саме гармонійності характеру, уводячи поняття характерологічної *норми* й певних відхилень від неї. Виходячи з цього, ми робимо висновок, на який будемо спиратися у подальшому дослідженні: за рівнем прояву характерологічних рис характери поділяються на нормальні (що є однією з ознак його гармонійності), й ті, що виходять за межі норми. Також слід зазначити, що важливими принципа-

ми побудови типології Платона є принцип *ієрархічності*, відповідно до якого, тип характеру визначається домінуванням певного компоненту структури особистості і принцип *детермінації* (домінування найвищого рівня особистості зумовлює формування гармонійного характеру).

Аристотель (384-322 р. до н.е.) відкрив нову епоху в розумінні душі, як предмета психологічного знання, розглядаючи людський організм як цілісність тілесного й духовного. Він звужує уявлення про характер, вважаючи, що характер виражає психологічну сутність людини [370]. Як і Платон, Аристотель використовує не ремісниче поняття «характер», а термін «етос». Аристотель трактував етос як спосіб зображення характеру людини через стиль її мовлення й через *цілеспрямованість* як основну ознаку людської діяльності. Аристотель вживає поняття «характер» також у значенні штампа, але утвореного *звичками*, розглядаючи характер як констеляцію рис, створену *звичним способом життя* й дій людини. На його думку, характер – це малюнок рис, створений устояним способом дій, самостійно обраних людиною, це набір якостей, викарбуваних звичною манерою поведінки, які презентують суб'єкта з боку його моралі. Поняття моральності, її розвитку є основою етики Аристотеля, яку він запроваджує як самостійну дисципліну у комплекс філософських знань. Міркування про людський характер він подає у етичних творах, де вчення про характер одержує форму *вчення про чесноти*. Опанування чеснотами робить людину добродісною. Чеснота за Аристотелем – це середина між двома крайностями: надлишком і недоліком. Чеснота обирає середину, а порок прагне до крайнощів (наприклад, скромність – є серединою між нахабністю й сором'язливістю).

Аристотель визначає дві категорії чеснот: діаноетичні (інтелектуальні – розумність, мудрість і розважливість, які мають вирішальне значення, оскільки в них людина проявляє себе розумною істотою) і етичні (чесноти характеру). Діаноетичні чесноти здобуваються шляхом набуття знань і досвіду попередніми поколіннями, виражаючись у розумній діяльності. Етичні чесноти – це досконалість, моральні якості, це склад душі, що виникає за допомогою дій, які не даються людям від природи, а є цілком підвладними індивідуальній волі особистості. Якщо діаноетичні чесноти складаються за допомогою навчання, маючи потребу в досвіді й часі, то чесноти характеру виникають завдяки звичкам. Риси характеру є результатом життєвого досвіду. Таким чином, «етос» або характер являє собою констеляцію рис, придбаних на основі стереотипів, звичок. Плутарх також писав, що характер є не що інше, як тривала звичка [24]. Характерологічними звичками є набір чеснот, створених шляхом вчинків. Пристрастям (афектам – сильним рухам душі) Аристотель протиставляє стійкість характеру.

Він окреслює ідеальний (гармонійний) тип, якості якого позначені в грецькому постулаті середини. Цей ідеал середини вважається античним еквівалентом «помірності й акуратності» [370]. Отже, Аристотель наближається до розуміння гармонійного характеру як системи моральних рис (моральних звичок), які займають серединне положення між емоційно насиченими пристрастями, що позбавлені морального сенсу. Саме ця «золота середина» визначає помірність прояву характерологічних рис і врівноваженість характеру в цілому. Ця думка відбиває принцип *антиномічності*, згідно з яким гармонія психічних проявів людини полягає у розумному поєднанні суперечливих критеріїв, у єдності її протилежних якостей.

За Аристотелем основою для утворення етосу є *свідомий вибір* людини і здійснення дії, тобто прояв волі. Аристотель розвиває вчення про волю у зв'язку з характеристикою дії. Він відзначає, що дії довільні й вольові – поняття не тотожні. Вольовими є тільки ті дії, які відбуваються завдяки розумному прагненню. Де немає розуму, там немає волі (у тварин, малих дітей, божевільних). Вольова дія є вільною і відповідальною [280]. Тому порок і чеснота однаково вільні, оскільки вони мають однаковий психологічний механізм.

Аристотель пов'язує поняття «гарного» (гармонійного) характеру з категорією «правильний вибір» і зауважує, що особа має характер, якщо виявляє у своїх вчинках якийсь вибір, і вона має гарний характер, якщо гарним є її вибір [370]. Одним з основних висновків Аристотеля є наступний: якості характеру, що набуваються людиною, залежать від її волі й діяльності. Він робить наукове визначення категорії «характер» – це специфічне сполучення етичних якостей, що набуваються суб'єктом шляхом тренування у виборі й здійсненні свідомих вчинків. Найбільшими з чеснот по Аристотелю є ті, що найбільш корисні для інших [302]. На думку Аристотеля, у характері людини відбуваються вікові зміни. Він простежує вікові особливості характероутворення, найбільш істотні риси, статеві відмінності характеру, визначає джерела формування характеру, його зв'язок з соціальним станом і залежність характерологічних рис від пристрастей людини. Він робить спробу розробки типології. Описуючи різні категорії людей (гнівливих, жовчних, злісних), або окремі риси, Аристотель визначає їх поведінкові стереотипи.

В основу нашого підходу до вивчення характеру особистості ми обираємо чотири положення, запозичені у Аристотеля. По-перше: духовно-тілесна цілісність особистості визначає цілісність її характеру; по-друге: характер детермінований звичним способом життя людини (риса характеру – як набір звичних способів дій); по-третє, вчення про моральні чесноти, моральний вибір, свідомі вольові дії й моральну поведінку як основу характероутворення особистості; і по-четверте, гармонія характеру визначається *врівноваженіс-*

тю, що виражається у помірності прояву рис і розумним їх поєднанням.

Розвиток характерології у руслі розробки *класифікацій* характерів полягає у визначенні типових характерологічних ознак, притаманних певним соціальним групам. Сукупність відмітних істотних рис особистості утворюють тип характеру. Підстави для типологізації вводяться дослідником для того, щоб розділити людей на групи за визначеними критеріями. У цілому не може бути універсальної класифікації характерів, оскільки критерії типологізації кожний дослідник визначає в залежності від мети дослідження. Метою визначення типів характеру і встановлення психотілесних відповідностей є *терапевтичний вплив* (можливість зрозуміти свій характер і управляти поведінкою) [350]. Найдавніша з відомих типологій, що приписується давньовавілонському мудрецеві Аккадеру (30 ст. до н. е.), заснована на 12 астрологічних знаках. Подальший розвиток астрологічна типологія одержала у праці К. Птолемея «Тетрабіблос», який стверджує, що положення зірок під час народження впливає на індивідуальні особливості й визначає долю людини [138].

Типологічну традицію Платона продовжив і розвив учень Аристотеля давньогрецький філософ Теофраст (370-288 р. до н.е.), який вважається офіційним засновником характерології. У своєму трактаті «Характери» Теофраст також використовує термін «характер» у психологічному контексті. Згодом він офіційно увів до наукової термінології безпосередньо термін «характер». Продовжуючи й розвиваючи етичне вчення Аристотеля, Теофраст робить спробу розробки типології характерологічних особливостей людей як типології пороків. Йому належить одна з перших спроб ретельної описової класифікації характерів на основі моральних критеріїв [358]. Відштовхуючись від однієї домінуючої риси, Теофраст описує певний тип характеру, який визначає стиль життя людини. Він окреслив 30 морально-сатиричних типів характерів (лицемір, підлесник, базіка, моральний виронок, балакун, рознощик новин, нахаба, скупий, свята простота, насмішник, догідник, тупий, нав'язливий, нелюдим, марновірний, грубіян, буркун, недовірливий, набридала, сутяга, хвалько, гордий, боягуз, аристократ тощо) і дав їх опис, заснований на спостереженні за учинками людей. Ці описи відрізняються проникливістю й тонкістю спостережень [370]. Порівнюючи людей добродішних і порочних, Теофраст описав як ті й інші поводяться в житті, на основі чого він визначає психологічні механізми керування своїми вчинками людиною з певним типом характеру [24]. Розпочата Теофрастом традиція класифікації характерів одержала розвиток в епоху Нового часу.

Отже, Теофраст заклав ідею щодо розуміння моральної саморегуляції як психологічного механізму гармонійності характеру. На наукове підтвердження цієї гіпотези буде спрямовано наше дослідження. В основу своєї

класифікації Теофраст закладає також *моральні* критерії, відхилення від яких визначає тип, що відбиває якісні ознаки певної характерологічної дисгармонії. Точніше буде говорити про *дихотомічність* критеріїв: моральні чесноти – аморальні пристрасті. Відповідність характеру тієї або іншій пристрасті визначає певний тип характерологічної дисгармонії. Отже, виходячи з античних типологій характеру, можна дійти висновку, що дисгармонійність характеру має два виміри: *кількісний* (ступінь відхилення від норми) і *якісний* (яка саме аморальна риса є домінуючою).

Типологічна традиція дослідження характеру мала свій подальший розвиток у розробці *теорії темпераменту*, оскільки знання медичного природознавства про типи характеру тісно переплітаються з вченням про конституцію як соматичний тип будови організму людини. Тому специфічним методом вивчення характеру в період античності було звертання до конституціональних і фізіологічних факторів. Теорія темпераменту створювалася суцільно як медична доктрина, оскільки в античності філософія мала величезний вплив на медицину. Слово «*темперамент*» походить від латинського *temperato* і рівного йому за значенням грецького *κράσις* «красис» (домірний, правильна міра, змішаний у належному співвідношенні), що означає сукупність типологічних особливостей, які проявляються у ступені врівноваженості психічної діяльності людини, у емоційному тонусі, у динаміці, швидкості й силі реакцій. Термін «темперамент» до наукового обігу було уведено давньогрецьким лікарем Гіппократом (V ст. до н.е.), який розумів його як анатомо-фізіологічні й індивідуально-психологічні особливості людини. Гіппократ стверджує взаємозв'язок тіла й психіки, коли стан одного впливає на стан іншого. Це положення стало основою сучасної психосоматики. Проте, Гіппократ вважав, що соматична конституція зумовлює психічну, яка є більш тонкою, чутливою частиною організму [331]. При поясненні темпераментів Гіппократ почасти спирався на особливості будови тіла, тому його школа згодом стала основою сучасної фізіогномики і психології індивідуальних відмінностей. Фізіогномику також практикували Піфагор, Анаксагор, Аристотель.

Гіппократ розглядав будову тіла у вигляді внутрішньої гармонійної взаємодії складових, де мова йде про *правильність* пропорцій, *домірність* кількості й сили впливу компонентів, а також про загальну гомогенність суміші рідин, що рівномірно розподілені в організмі. Гіппократ вважає, що всі тіла складаються з чотирьох елементів: землі, води, повітря й вогню. В організмі людини він розрізняє 4 основні типи матерії, кожний з яких відповідає певній стихії: кров подібна повітрю; лімфа – воді, жовч співвідноситься з вогнем; чорна жовч – із землею. Урівноваженість рідин в організ-

мі визначає *гармонію душі*. Якщо рідини правильно змішані, людина здорова, а при неправильному поєднанні гуморів (домінуванні певного компонента) склад тіла відхиляється від норми, що порушує гармонію й викликає хворобу. Перевага одного з елементів (певного гумору в організмі) визначає *тип* темпераменту, який сприяє розвитку певних характерологічних рис. Гіппократ твердо вірив в ідею реальної залежності гуморальних механізмів від способу життя й самовиховання людини і стверджував, що склад психіки формується завдяки зовнішньому середовищу і соціальним факторам [302]. Ми також будемо спиратися на ідею щодо соціально-психологічної детермінації процесу характероутворення.

Виходячи з вчення про темперамент, найвідоміший після Гіппократа лікар античності Клавдій Гален (II ст. до н.е.) розробив першу *типологію темпераментів*, яку виклав у трактаті «De temperamentum». Перевага лімфи (грець. флегма) робить людину флегматиком – спокійною, урівноваженою, повільною, неспішною, зовні неемоційною, але наполегливою і продуктивною в роботі. Перевага жовтої жовчі (грець. холе) надає людині риси істеричності й «гарячкуватості». Холерик – швидкий, неврівноважений, з мінливим настроєм, емоційними спалахами, має величезну працездатність, однак, швидко розтрачує свої сили й виснажується. Перевага крові (лат. sanguis) робить людину рухливою, веселою. Сангвінік – жива, гаряча людина, з виразною мімікою, швидкою реакцією, яка продуктивна у цікавій для неї роботі. Перевага чорної жовчі (грець. мелана холе) робить людину сумтною, боязкою, надто вразливою, емоційно ранимою, яка гостро реагує на зовнішні фактори. Свої астеничні переживання меланхолік не може стримувати зусиллям волі, тому схильний до постійного переживання.

В усіх теоріях темпераменту, починаючи від Гіппократа до наших днів, психологічні типи завжди пов'язували з конституціональними, які визначаються особливостями нервової системи. Ця концепція й дотепер впливає на літературу, мистецтво і науку. Теорія темпераменту відіграла важливу роль у розвитку психології нового часу (Е. Кречмер, У. Шелдон), філософії І. Канта й Р.Г. Лотце [135]. У вітчизняній психології теорія темпераменту набула подальшого розвитку у наукових працях І.П. Павлова, Б.М. Теплова.

Розглянемо взаємозв'язок між темпераментом і характером в процесі характероутворення особистості. Темперамент зумовлений типом вищої нервової діяльності й виступає психофізіологічною основою розвитку характеру. Тобто характер формується протягом життя людини на основі вродженого типу темпераменту. Проте цей висновок ще не означає повної детермінації характеру психофізіологічними особливостями організму. У кожного типу темпераменту можна знайти як позитивні, так і негативні властивості,

які можуть сприяти розвитку відповідних характерологічних рис. Негативні властивості темпераменту за умови відсутності свідомого самовиховання людини можуть трансформуватися: у меланхоліка – у замкнутість і вразливість; у флегматика – у надмірну повільність; у сангвініка – у поверховість, мінливість; у холерика – у дратівливість, агресивність. Але провідну роль в актуалізації цих якостей відіграє довільна *морально-вольова саморегуляція* особистості. Темперамент зумовлює розвиток індивідуальних особливостей, пов'язаних лише з *динамічними*, а не з *морально-етичними* якостями, у той час як саме моральність має провідне значення в процесі свідомого характероутворення (Платон, Аристотель). Тому при будь-якому темпераменті завдяки морально-вольовим зусиллям з боку самої людини можна сформувати риси характеру, які не властиві даному типу. Тому можемо стверджувати, що завдяки довільній морально-вольовій саморегуляції особистості ці риси можуть свідомо корегуватися у напрямку гармонізації характеру. Тип темпераменту не впливає на здібності, але певні життєві завдання легше вирішуються людьми одного типу темпераменту, а інші – іншого. Проте, усвідомлюючи свої «слабкі місця», людина здатна вольовим зусиллям «доопрацьовувати» нерозвинені психологічні функції, або знаходити форми їх психологічної компенсації. Так меланхолік може бути людиною із глибокими переживаннями, які дозволяють тонко відчувати мистецтво, емоції інших людей; флегматик може презентувати себе як стриманий, вольовий діяч; холерик – як рухлива, активна людина; сангвінік – як ефективний працівник в екстремальних умовах. Отже, правильне виховання і самоконтроль дають можливість людині як розвивати (гармонізувати) вроджені психологічні задатки, так і знаходити доречні форми прояву своїх сильних рис. Тобто, мова йде про знаходження *адекватних умов для гармонійного розвитку* особистості з певним типом темпераменту.

Проте, слід пам'ятати й про те, що характер людини може і псуватися шляхом загострення існуючих, або набуття нових деструктивних рис у наслідок патогенного соціально-психологічного впливу. Навіть у випадку природно-гармонійного темпераменту але при несформованості морально-психологічних регуляторів особистості поведінка людини також може бути деструктивною, а характер – дисгармонійним.

Теоретичний аналіз означених філософських підходів показав, що цілісна *концепція гармонійного характеру* в античній філософії відсутня, хоча намічаються перші спроби її окреслення. Так, в теорії темпераменту Гіппократа представлено уявлення про *гармонію*, по-перше, як *єдність душі й тіла*, і, по-друге, як *домірність прояву* гуморальних компонентів у їх сполученні. Ця ідея викликає низку роздумів, а саме:

ми гіпотетично припускаємо, що існує певний гармонійний стан психофізіологічної єдності душі й тіла (позначимо його як «гармонійний темперамент»), і стани, що виникають унаслідок відхилення організму від цієї рівноваги, які визначають різні типи темпераменту. Отже, наявність вираженого типу темпераменту свідчить про порушення *загальної* рівноваги і *гармонії особистості*. Ми також припускаємо, що надто виражений тип темпераменту може стати передумовою формування своєрідної характерологічної дисгармонії. Однак, у реальному житті ми спостерігаємо, певною мірою, природний (мимовільний) процес гармонізації темпераменту, що зумовлений підсвідомим прагненням індивіда до соціально-психологічної адаптації. Недарма сам Гіппократ зазначав, що найчастіше зустрічається змішаний темперамент у різних сполученнях (це свідчить про певну ступінь його гармонійності).

Таким чином, ми висуваємо гіпотезу, що існує два типи (або рівні) гармонійності характеру: *відносно-гармонійний* (адаптований в межах певних умов існування людини) і *загально-гармонійний* (що забезпечується наявністю духовно-морального особистісного стрижня, який зумовлює гармонійність характеру за будь-яких зовнішніх умов). Ми символічно представляємо це положення у вигляді двох вимірів гармонійності характеру: горизонтальному (що пов'язаний із соціально-психологічною адаптованістю людини) і вертикальний (що символізує духовно-моральний стрижень особистості). Адаптивна гармонійність характеру може досягатися завдяки вивченню власних конституціональних психофізіологічних особливостей і знаходженню адекватних способів їх реалізації у певних умовах. Загальна гармонійність досягається шляхом духовно-морального самоудосконалення особистості. Отже, *загально-гармонійний характер* являє собою цілісну систему узгоджених рис, що забезпечують духовно-моральну саморегуляцію, яка визначає врівноваженість, моральну силу особистості, мирний стан душі, конструктивність взаємин людини [74]. Підтвердження даної концептуальної ідеї зустрічаємо у сучасній дослідниці духовного розвитку особистості О.І. Климишин, яка стверджує, що «Актуалізація духовного потенціалу особистості відбувається у двох площинах життєздійснення: в горизонтальній – у середовищі діяльній самореалізації й індивідуального самоствердження та у вертикальній, яка репрезентує духовне зростання людини шляхом її служіння трансцендентним цінностям, визначаючи її ціннісно-цільові пріоритети у стосунках із Творцем» [142, с. 2].

Якщо горизонтальний вимір (психофізіологічні фактори характероутворення) досить повно представлений в античній філософії, то вертикальний вимір (закономірності духовно-морального розвитку) античними філософа-

ми розроблено недостатньо. Тому наступним завданням у вивченні проблеми гармонійного характероутворення особистості постає саме визначення духовно-моральних чинників гармонійності характеру, які ретельно досліджуються в період середньовіччя у межах християнської антропології.

Обґрунтуємо християнсько-антропологічну концепцію гармонійного характерологічного розвитку особистості. Термін «антропологія» переводиться з грецької як «вчення про людину». Християнська антропологія зародилася майже 2000 років тому. Вона являє собою методологічну концепцію християнського розуміння особистості – тобто, розуміння людини з погляду Божого задуму – якою має бути людина в гармонійному стані.

Християнська антропологія розглядає характер як систему духовно-моральних чеснот і вад особистості. Незважаючи на те, що ця богословська наука не вживає наукової термінології, проте, користуючись суто богословськими поняттями, вона ретельно досліджує сутність проблеми духовного розвитку особистості, тобто саме духовно-моральну (вертикальну) складову у процесі гармонізації характеру. Проблема духовно-морального розвитку людини червоною стрічкою проходить крізь саму християнську антропологію та суміжні з нею дисципліни – моральне богослов'я і християнську аскетичку (Макарій Великий, Авва Дорофій, Єфрем Сирін Максим Сповідник, Григорій Нисський, Кассіан Римлянин та інші) [61]. Оскільки святі отці середньовіччя досить рідко використовують термін «характер», а частіше говорять про «вдачу» або «норов» людини, тому у подальшому аналізі святоотецьких першоджерел ми зробимо спробу співвіднесення науково-психологічних та богословських категорій. Аналогом категорії «гармонійний характер» є широко розповсюджене поняття «добра вдача», а людину, що має дисгармонійний характер називають «норовливою людиною».

Представники християнсько-антропологічної (патристичної) літератури II-XIV ст. прагнули до узгодження біблійної, філософської термінології й психологічних знань. Проте, слід зазначити, що цілковите співставлення церковнослов'янських і філософсько-психологічних понять виявилось майже неможливим, оскільки предмет науково-психологічних знань про особистість обмежується переважно психофізіологічним рівнем на відміну від духовного віровчення, яка розглядає людину у більш інтегрованій цілісності. Так, антична філософія стверджувала, що людина складається з душі й тіла, проте християнська антропологія наголошує про наявність у складі особистості ще й духу – вищої Божественної якості: «Слово Боже проходить до поділу душі й духу [33, Євр. 4: 12]». Одне не суперечить іншому, оскільки святоотецьке вчення розглядає людину саме як духовну істоту. Тому одразу зазначимо, що нам не вдалося знайти деяких аналогів духов-

них християнсько-антропологічних понять у сучасній філософсько-психологічній термінології. Саме цей факт зумовлює актуальність вивчення сучасною наукою глибоко психологічного досвіду, зокрема, духовно-психологічних розвивальних технологій, що представлені у духовно-релігійній традиції християнської антропології.

З метою обґрунтування провідної ролі християнської моральності у процесі гармонійного характероутворення особистості розглянемо основні положення християнської антропології і проаналізуємо духовно-психологічні чинники формування гармонійного або дисгармонійного характеру людини. Своєрідним «каркасом» для формування рис характеру є *структура особистості*. Християнська антропологія розробила модель структури особистості, яка є складається з *духу, душі й тіла*. Цю модель згодом запозичили психологія й медицина. *Дух* розглядається як: 1) *вища Божественна якість, благодать, що* перетворює душу людини й надає їй *вищі стани* (віру, надію, любов, блаженство); 2) це *Божественна Сила* для життя, для співтворчості з Богом, зі світом і природою; 3) це *загальна енергія*, життєдайна сила; 4) це *джерело психічної енергії*, що забезпечує самосвідомість, емоційно-вольову активність; 5) це *самосвідомість й самовладання* людини у поєднанні ідеями добра, краси й істини [62; 113; 356].

Християнська антропологія розуміє *добро* як духовне прагнення до моральної, розумної вольової поведінки, до узгодження свого життя з заповідями Божими; *красу* – як духовне прагнення емоційної діяльності до витонченості; *істину* – як духовну здатність до пізнання й ідеального розуміння загальної системи світового буття [113, с. 228]. Призначення *духу* – спілкування з Богом і духовним світом через віру: «Дух перетворює душу через віру» [33, 1 Петр. 2: 11]. Силами духу є *вищий розум, свідомість і совість* людини. На думку Митрополита Ієрофея Влахоса, *вищий розум* – означає духовну сутність душі, її «око» – здатність до споглядання духовного й матеріального світу, що формулює духовний досвід людини: «У розумі відкривається досвід спілкування з Богом у словесній формі» [62, с. 206-207].

Совість виступає «посередником» між духом і душею і виконує функцію практичної свідомості й надає людині знання про духовні закони. Совість виконує функції законодавця (установлює моральні стандарти особистості), судді (оцінює дії людини відповідно до цих стандартів) і вихователя (заохочує або карає людину за її вчинки) [356].

Духовність – це активність духу. Розвиток духовності визначає одухотворення душі (долучення її до Бога): «Той, хто приліплюється до Бога, має єдиний дух з Богом» [33, 1 Кор. 6: 17]. *Духовне життя* – це актуалізація почуття єдності з Богом через віру в Нього. Тому критерієм духовності є

наявність релігійних почуттів. Духовний розвиток відбувається через одухотворення думок, почуттів, бажань і справ [356] Людський дух є вільним і діяльним, він здатний розпізнавати дух інших людей, підсвідомо вступаючи з ними у спілкування (наповнюючись єдиним духом, люди з'єднуються) [85].

Підструктура «души» у святоотецькій традиції є посередником між тілом і духом людини. Душа має три сили: розумову – розум, емоційну – серце і волюву – волю. *Розум* – це здатність душі, що спрямована на пізнання навколишнього світу. Будь-яка інформація підлягає оцінці розуму, який керує діяльністю людини [85]. До пізнавальних сил розуму належать *інтелект*, пізнавальні здібності: *сприйняття, уява, пам'ять*. *Серце* – центр духовних і душевних сил, основа любові й позитивного ставлення до людей і до світу в цілому [356, с. 306]. Емоційними силами душі є почуття, емоції, афекти. *Воля* – це сила прагнень (здатність до моральних вчинків, до реалізації планів). Воля виконує функцію довільності прояву почуттів, здійснення вчинків. Діяльність волі має три щаблі: *вибір, рішучість і саму дію*. Вибір є завжди результатом внутрішньої моральної боротьби людини. Рішучість вимірюється непохитністю волі і є наслідком твердості духу. Дія має предмет, мету й засоби [356, с. 298-300].

Тіло – це посередник між душею і матеріальним світом [356, с. 189]. До тілесних сил належать *відчуття й сприйняття*. По тілесним функціям (потребах у їжі, розмноженні, здатності бачити, чути, сприймати й відчувати) людина близька до тварин, а по якостям душі відрізняється від них здатністю розрізняти добро і зло. Матеріальне тіло прагне до матеріального світу, а душа прагне до духовних цінностей.

Можна провести зіставлення понять християнської антропології аналогам сучасної психологічної термінології. *Дух* – це вищі стани психіки (інтуїція, самосвідомість, мотивація до добра, краси, істини); *вищий розум* (сила духу) – це ціннісно-мотиваційна сфера, свідомість, спрямованість. Підструктури душі, що відповідають *розуму* (інтелект, досвід, когнітивна сфера), *почуттям* (емоції, почуття, афекти) й *волі* (сила волі, вольові дії). До підструктури *тіла* належать відчуття й сприйняття, які є основою психосоматики.

З точки зору християнської антропології між духом, душею й тілом існує чітка *ієрархія*: тіло має підкорятися душі, душа – духу, а дух повинен мати зв'язок з Богом [97]. Сила духу залежить від Божественної сили, сила душі над тілом – від духу. Душа має одухотворюватись сама (наповнюватись духом) і одухотворювати тіло. Паїсій Святогорець зазначає, що коли людина звикає до певного способу життя, звичка стає для неї другою натурою (характером), який складно змінити [357]. Звичні навички людини до часто повторюваних дій (добрих або злих) визначають риси її

характеру [356, с. 302]. Отже, християнська антропологія розглядає характер людини як систему стійких особистісних тенденцій відповідно до ієрархічних підструктур духу, душі й тіла. Цілісність особистості на основі інтеграції духу, душі й тіла, визначає гармонійність її характеру.

Сили душі у своєму гармонійному стані також повинні мати чітку ієрархію, яка полягає в тому, що воля, почуття й розум є інструментальними по відношенню до духу (вищого розуму), який наділяє людину розсудливістю і вірними оцінками здібностями [356, с. 195]. Одухотворений розум має осягати сутність речей й прагнути пізнавати Бога; одухотворені почуття проявляються в любові й прагненні до краси й гармонії; одухотворена воля народжує бажання добрих, безкорисливих справ. Наслідком такого природного стану є мир в душі й здатність особистості до духовної *любви* [62, с. 253]. Для гармонійної людини властива первинність духу й вторинність душі й тіла: духовним станом визначаються діяльність людини й фізичні процеси в її організмі [85]. Усі свідомі дії людини мають відбуватися завдяки узгодженій взаємодії розуму, почуттів і волі [365, с. 147]. Так була задумана людина. Тобто, мова йде про *духовну саморегуляцію* особистості.

Отже, *наявність чіткої ієрархії* духа, душі (розуму, почуттів, волі) й тіла є *психологічною передумовою* гармонійного розвитку особистості. Доки людина зберігала таку ієрархію духа, душі й тіла, вона була гармонійною. Але на зорі історії людства відбулася трагедія: гріхопадіння (перший гріх людей полягав у порушенні Божих заповідей). Феофан Затворник визначає *гріх* як самовільне відчуження людини від Бога, у спрямованості на себе (людина полюбила себе більш за все, а інших стала сприймати лише як засоби задоволення власних потреб) [356]. Тобто, гріхопадіння полягало в тому, що людина перемістила центр своєї життєдіяльності з Бога на себе. Це було прагнення до самоствердження у власній релігійній автономії. Проте автономія людини від до Бога неможлива, оскільки цей стан зумовлює смерть людського духу [113, с. 11, 25]. Після гріхопадіння гармонія була втрачена унаслідок порушення ієрархії підструктур особистості: дух втратив свою силу й підкорився душі, душа підкорилася тілу [356, с. 191]. Душа віддалилася від духу і замкнулася на собі, у результаті чого відбулося пере-кручення відносин людини: ставлення до Бога, людей і зовнішнього світу стали егоїстичними. Замкнувшись на собі, людина стверджує свою духовну самодостатність і керується егоїстичною мотивацією як вищим принципом свого життя. Поступово душа доходять до поневолення зовнішнім благам, в яких людина бачить центр своєї життєдіяльності [113, с. 220-222]. Звідси головна якість дисгармонійної особистості – *егоїзм*, самолюбство.

Коли людина втратила щиру віру в Бога, її дух ослабнув, віддалився від

Бога і втратив здатність відповідати за координацію розуму, почуттів, волі й тіла. Нижчі фізіологічні потреби набули характеру безмірності [113, с. 232]. Роз'єднані сили духу, душі й тіла перестали підкорятися людині й почали діяти неузгоджено: розум став мрійливий, воля норовлива, а почуття нестримні. Тілесні потреби вийшли з-під контролю волі й розуму, втративши логіку й міру задоволення. Таким чином, внутрішній світ людини перетворився у неупорядкований хаос й безладдя [356, с. 196]. Як зазначає С.М. Зарін, якщо до гріхопадіння почуття людини спрямовувались морально-емоційною силою, що була збудником духовної енергії й визначала прагнення людини до добра й відразу від зла, то в після гріхопадіння людина втратила цю природну властивість. Розум, втративши здатність відрізнати добро від зла, почав обслуговувати егоїстичні потяги, душі й тіла [113]. Гріхопадіння призвело до того, що природні властивості душі (любов, віра, милосердя, доброта, лагідність) перетворилися у самолюбство, безвір'я, злість, нетерпимість, прагнення до безмежних задоволень. Іншими словами, Рай і Пекло – це не географічні, а суто психологічні поняття, які відповідають гармонійному і дисгармонійному стану особистості. Отже, протиріччя між духом, душею і тілом є підґрунтям онтологічної дисгармонії.

Якщо людина не прагне до духовної боротьби з власною недосконалістю, то схильність до зла стає звичною, а з часом й непереборною силою [208]. Тому для духовного зцілення і відновлення порушеної ієрархії духу, душі й тіла необхідна свідома *духовно-моральна робота* над собою. Вища мета людини полягає у прагненні до духовної досконалості, до відновлення природної єдності з Богом. Помічником у духовному розвитку виступає *совість*, яка є посередником між духом і душею і ґрунтується на взаємодії розуму, волі й почуттів. Якщо ці сили духовно неузгоджені, то й совість не спрацьовує належним чином. Розглянемо більш детально функції розуму, почуттів і волі в їх гармонійному та дисгармонійному станах.

Функція *розуму* – пізнавати закон Божого задуму і керувати почуттями й волею відповідно до його виконання [421, с. 29]. Розум має три стани: гріховний, природний і надприродний. У гріховному стані людина сприймає інших людей як винуватців своїх негараздів (відповідно до психологічної термінології, має місце зовнішній локус контролю), у природному стані людина відчуває себе причиною злих дій (що відповідає внутрішньому локусу контролю). А в надприродному стані з'являються плоди Духа (любов, смиренність). Саме активність Духа визначає природний і надприродний стани розуму і його здатність керувати волею й почуттями [62].

Гріховний стан розуму зумовлює його нездатність функціонувати правильно, що проявляється у: неувважності, поневоленні розуму впливу

фізіологічних процесів і зовнішніх обставин [62, с. 33], схильності пере-
кручено розуміти явища, робити неправильні висновки (ірраціональні ко-
гниції), у нездатності відрізнити добро від зла (байдужість, нечутливість
як до добра, так і зла (байдужих психопатів у ХХ ст. описуватиме К.
Шнайдер)) [208, с. 24], утворенні неусвідомлених переконань, які є зміс-
том підсвідомих конфліктів (залежність від сторонніх думок, раціоналізм,
фаталізм (ці феномени згодом вивчатиме З. Фрейд)) [356, с. 244]. Святи
отці зауважують, що розум концентрує увагу людини на тих предметах,
на які він спрямований; пам'ять і уява також діють вибірково в залежності
від спрямованості розуму (аналогічні висновки ми знаходимо у психоло-
гії відносин В.М. Мясичева). Отже, ми бачимо, що багато концепцій су-
часної психотерапії мають методологічне коріння саме у християнській
антропології. Характерологічними наслідками неправильної діяльності
розуму є: необачність, диктаторство, упертість, недовіра або навпаки лег-
ковір'я [356, с. 246.] Ці риси є ознаками егоїзму, гордості, що породжує
замкнутість на собі. Якщо розум не виконує свої обов'язки, то відбуваю-
ються дії зумовлені пристрастями (запальністю, агресивністю) [420].

Коли розум втрачає почуття міри, такту, він позбавлений здатності до
розуміння сутності духовних явищ [356, с. 228]. Людина, яка має повно-
цінне духовне життя здатна сприймати те, що може духовно збагачувати.
Тому християнська аскетика надає великого значення належному *духовно-*
му спрямуванню розуму, яке досягається шляхом довільного зосередження
людини на духовних явищах. «За допомогою розуму людина приходить до
пізнання Бога» [62, с. 106]. Духовний розум називається вищим *духовним*
спогляданням. До характерологічних показників здорового розуму нале-
жать такі чесноти: працьовитість, сумлінність, обачність, довіра, любов до
мудрості, чуття до інтуїтивного відкриття істини [356, с. 241-243].

Вплив духу на психічне життя здійснюється також в емоційній сфері.
Відповідно до положень християнської антропології, центром особисто-
сті є «*серце*», яке покликано для живого спілкування з Богом за допомо-
гою морально-емоційної сили, що визначає почуття людини. На думку
С.М. Заріна, морально-емоційна сила, що була закладена Богом в люди-
ну, має забезпечувати підйом духа, надихати волю і розум, спонукати
людину до добра і відвертати від зла. Об'єктом, проти якого має спрямо-
вуватися ця сила є гріх [113, с. 241, 267, 279]. Тобто завдання духовного
«серця» полягає в очищенні душі від гріховних почуттів за допомогою
ворожого ставлення до гріха, неприйняття його.

Почуття поділяються на духовні і душевні. *Духовними* є: релігійні по-
чуття (віри, благоговіння, страху Божого, сорому, покаяння, вдячності Бо-

гові), любові. Вищими *душевними* почуттями є: *теоретичні* (допитливість, переконаність), *практичні* (позитивні ставлення до людей: симпатія, повага, співчуття, доброта) і *естетичні* (почуття краси, смаку) [356, с. 306-313]. Релігійне почуття містичного єднання з Богом є головним чинником християнської віри. Людина, що має духовне життя, відрізняється урівноваженістю почуттів і у глибині духовного серця відчуває, що буття людства невіддільно пов'язане з її особистим буттям (аналогічну думку зустрічаємо у сучасного дослідника психології духовності Е.О. Помиткіна, який говорить про духовно-психологічний механізм – почуття буттєвої єдності [265]). Естетичні почуття за змістом змісту можуть бути щирі й помилкові: «Вірний смак насолоджується предметами, що виражають духовний світ, а зіпсований смак насолоджується предметами, що відображують пристрасті» [356, с. 320].

Після гріхопадіння, відхилившись від свого природного призначення, морально-емоційна сила набула перекрученого стану: її вектор спрямувався не на власні гріховні емоції, а зовні; почуття набули деструктивної екстернальної спрямованості й замість функції духовного позитиву перетворилися у негативні емоційні сили (ворожість, дратування, гнів), що спрямовані проти інших людей. До нижчих почуттів належать афекти, що блокують діяльність розуму й волі [356, с. 322]. Отже, після гріхопадіння «серце» перетворилося у джерело *пристрастей* – сильних бажань, афективних мотивів, які зводять егоїзм до верховного принципу життя і управляють людиною без її волі за умови слабкості духовного розуму. Пристрасті являють собою протиприродний стан емоційних сил, коли почуття проявляються нерозмірно ситуації й природним потребам людини і керують розумом. Наприклад, джерело пристрасті гніву з моральної точки зору полягає у перекрученні напрямку емоційної сили, у втраті влади розуму і волі над нею, безладному способі її дії [22]. Отже, коли розум втрачає владу над почуттями, то емоційна сила починає служити пристрастям (гнів спрямовується не на боротьбу з власним гріхом, а на людину), що визначає формування негативних ставлень до інших людей: неповагу, зверхність, ворожість. Без контролю розуму починають розвиватися характерологічні дисгармонії: зайва почуттєва м'якість служить синонімом безхарактерності; коли почуття повністю керують розумом, формується істероїдний характер; за бурхливими емоціями настає реакція ослаблення емоційної енергії, що виражається у афективному стані смутку, властивому меланхолії [113, с. 234, 283]. За даними сучасної психотерапії, спотворення структури невротичної особистості зумовлено саме домінуванням афективної сфери над інтелектуальною (В.Д. Менделевич, В.М. Мясіщев) [203; 219]. Іншими словами, пристрасть – це стан психологічної залежності людини від некерованих емоцій, який

є основою формування характерологічних дисгармоній.

Отже, «серце» людини стає осередком як добрих, так і злих почуттів, які розвиваються разом. Злі почуття можуть заглушатись впливом симпатії до рідних і друзів, а добрі почуття – спотворюватися пристрастями людини [356, с. 319]. «Серце» людини, що затьмарене пристрастями, нездатне до любові, до його зцілення призводить лише духовно-моральний спосіб життя [62, с. 26, 273]. Для того, щоб протистояти пристрастям, необхідний постійний контроль розуму над почуттями, що забезпечує їм належний напрямок. Тільки завдяки напруженій духовно-моральній роботі над собою людина може позбавитися егоїзму й здобути навички свідомого керування почуттями.

Наступною підструктурою душі є воля, яка спрямовує психічні сили у бік домінуючої підструктури особистості (духовного розуму або почуттів). Воля не має провідної керуючої функції, це службова психічна сила, яка зумовлює твердість характеру і відповідає за здатність людини до вільного самовизначення [113, с. 79-89]. Видами належних вольових дій є відраза від зла і прагнення до добра, до моральної досконалості [356, с. 293]. Схильність волі у бік того чи іншого мотиву визначає особистісний вибір, на який відгукується «серце» його прийняттям або відкиданням відповідно до голосу вищого розуму [113, с. 610]. Після гріхопадіння воля втратила духовно-моральний модус свого спрямування й одержала напрямок егоїстичного служіння пристрастям. Тобто над слабкою волею панують егоїстичні потяги. Тому між розумною волею людини, що прагне до гармонії з волею Божою, і егоїстичною волею існує протилежність напрямків, що вносить дисгармонію в особистість [113, с. 554-558]. Гріховний стан волі проявляється, коли людина знає, що має робити, і не робить, тому, що не хоче [356, с. 147].

Розглянемо типи вольових характерологічних дисгармоній, одним з яких є *слабовілля*. Причиною розвитку слабовілля виступає порушення нормальної діяльності уяви – *фантазія*, яка у гріховному стані набуває схильності до *мрійливості* (неконтрольовані розумом уявлення порушують духовну зібраність особистості й збуджують чуттєвість, прагнення до розваг). Згодом мрійливість перетворюється в рису характеру, що сприяє розслабленню волі, перебуванню в ледарстві (працьовитість і рішучість людини значно послабляються). Основна проблема слабовільної особистості – це слабкий контроль розуму й потурання собі, що послабляє волю, знищуючи «інструмент» боротьби з пристрастями [356, с. 259-262]. Також варто відзначити, що існують ще й такі розлади волі, при яких занадто розвинена воля виходить з-під контролю і не управляється ні «серцем», ні розумом [113, с. 234]. Такий стан «некерованої волі» є психологічною передумовою психопатичного розвитку особистості що детально описаний у сучасній психіатрії.

Повернення волі в нормальний (духовний) стан стає можливим завдяки усвідомленню людиною своєї гріховності. Метою духовного життя є зречення людини від власних бажань заради досягнення духовно-моральних цілей. Духовна людина бореться з уявою в результаті чого жагучі бажання стають підконтрольними їй. Під впливом дії Божої благодаті відбувається гармонійний розвиток волі [356, с. 303-305]. Коли розум перебуває у стані неослабної духовної напруги, це дозволяє досягти чистоти серця і визначає здатність людини до нормальної психічної діяльності [113, с. 429, 587]. Здоровий стан волі зумовлює готовність особистості до *самовідданості* (зреченню від егоїзму), любов і смиренність (розуміння того, що людина є носієм гріхів, а джерелом будь-якого добра є Бог) [356, с. 293-295].

Розглянемо саму ієрархічно нижчу підструктуру особистості – тіло, яке святі отці називають «вмістилищем духу». Тіло як і воля має виконувати інструментальну функцію в життєдіяльності людини, забезпечуючи фізичні умови її існування в матеріальному світі. «Бог ушанував тіло, щоб плоть могла добровільно панувати над пристрастями» [356, с. 891]. Тіло має потреби, розумне задоволення яких необхідно для його існування.

Природних потреб у людини небагато, але у гріховному стані вони гіпертрофовані. Часте й необмежене задоволення власних бажань утворює гріховну схильність людини (звичку в надмірному задоволенні певної потреби). Якщо ця звичка не регулюється розумом, то перекручена потреба поневолює волю: людина стає рабом своїх бажань, постійно переходячи від бажання до насолоди й від насолоди до бажання [356]. Однак, варто пам'ятати, що тілесні задоволення не здатні повністю вдовольнити душу [85].

У плотських пристрастях людина керується мотивом грубого егоїзму, перетворюючи природну потребу тіла у самозадоволення [113, с. 266]. Коли людина не втримується й задовольняє тілесні потреби надмірно, ієрархія її духу, душі й тіла порушується [62, с. 255]. Втрата влади над собою, безмежне задоволення потягів тіла послабляє взаємодію розуму й волі. Хвороба душі полягає в тім, що вона, діючи по заклику похоті, народжує гріховні пристрасті й передає хворобу на психосоматичний рівень. Наслідком неприборканості пристрастей є тілесні недуги (психосоматичні захворювання) [62, с. 26, 217]. На думку Феофана Затворника, у кожного тіла є свій запас нервової енергії, що зберігається завдяки цнотливості людини. Хто виснажує цю нервову енергію, той вбиває себе [356, с. 481-482]. Отже, між духом, душею й тілом існує процес зворотного зв'язку: хвороба тіла послабляє моральні сили (волю, почуття), а розслаблений дух і воля, у свою чергу, спричиняють тілесне розслаблення. Тому для відновлення цілісності людини необхідно повернути належну ієрархію духу, душі й тіла, дотримуючись принципу

помірності у всіх тілесних потребах. При здійсненні самоконтролю над пристрасними бажаннями тілесні потреби повертаються у природний стан.

Отже, ухиляючись від Волі Божої, людина підпадає під владу гріха [356, с. 41]. Якщо людина вживає сили душі всупереч єству, її дух слабшає, душевна краса губиться [62, с. 254]. Пізнати духовну істину світу можна тільки за допомогою Божественної сили – духу. Дія *благодаті Божої* полягає у просвіті розуму, очищенні «серця» (почуттів), зміцненні волі, набутті духовно-моральних сил та досвіду. *Вірою в Бога* покриваються недоліки й духовні слабкості людини [356, с. 121-122]. Духовність особистості проявляється у здатності до самопізнання, розпорядженні собою, пізнанні Бога, спілкуванні та почутті єдності з Ним. *Воля* становить духовну рису людини: Бог дав нам владу обирати добро або зло. Призначення волі полягає у невимушеному служінні Богові [356, с. 39, 146]. «Людина на шляху духовного розвитку повинна перебувати у спілкуванні з Богом і зрєктися від егоїзму. Учителі стоїків і буддистів учать підкоряти самість (его) духу, але не зрозуміли того, що дух має скоритися Богові. Також помиляються й ті філософи, які вважають за чесноти – добрі справи без думки про Бога, оскільки ці справи не приносять щирих духовних плодів» [356, с. 118-119].

Розглянемо фактори, що перешкоджають духовно-моральному життю людини. Звичка до егоїстичного спрямування сил душі й тіла є духовною хворобою, *гріхом* [62, с. 254]. Поняття «гріх» означає промах, помилку (у думках, почуттях і діях людини) і полягає у відхиленні людської волі від добра [113, с. 27, 182]. Маючи джерелом самолюбство (егоїзм), гріхи розвиваються через перекручення природних потреб і відносин людини. Як зазначає Максим Сповідник, злом є не їжа, а непомірне її вживання (обжерливість), не дітородіння, а блуд, не гроші, а срібллюбство [327].

Для здійснення гріха необхідна наявність *гріховності* (психологічної готовності до здійснення гріха). Гріховність – це стан, що полягає у перенесенні уваги і прагнень людини від світу духовного (внутрішнього) до світу матеріального і відношенням до зовнішніх предметів як до мети, а не як до засобів життя. Гріховність розлучає людину з Богом, а конкретним гріхом зумовлює психологічну залежність від об'єкта пристрасності. Віддавши перевагу гріху, особистість втрачає право вибору конструктивної поведінки [85]. Гріх має руйнівну силу, позбавляючи розум кмітливості, волю – міцності, почуття – смаку і такту [356, с. 211]. Будь-який гріх являє собою деструктивну форму самоствердження людини. Він торкається всіх сил душі й тіла й проявляється як гріховна *справа*, зумовлена неприборканістю волі. Його можна виявити за шкідливими результатами діяльності людини. На думку Іоанна Златоуста, навіть добра справа, яка зроблена не вчасно, є грі-

ховною, оскільки є недоречною [129]. *Смертним* (великим) є гріх, що змінює центр людської діяльності, віддаляє особистість від Бога, позбавляє духовної сили [356, с. 163-164]. До особливо тяжких гріхів належать убивство, святотатство, образа злиденних, сиріт, батьків [421, с. 32-33]. Кожна людина народжується тільки зі схильністю до гріха – самолюбством, що актуалізується шляхом неправильного виховання [421, с. 21, 37]. Формуванню звички до гріха сприяє досвід створення злих вчинків [208, с. 23].

Зупинимося докладніше на закономірностях розвитку гріха на прикладі гріха гніву, образи. Існує три ступені розвитку гріха. На першому щаблі зовнішня реакція людини на навколишні події розмірна рівню подразника: якщо людину сильно скривдили – вона сильно ображається, а якщо злегка зачепили – образа невелика. Другий щабель характеризується відсутністю зазначеної домірності: наскільки б сильно не скривдили людину – вона однаково сильно ображається. А на третьому рівні людина постійно носить у собі образу (злість) і постійно шукає привід для її прояву. На цьому щаблі людина поневолена гріхом і служить йому [85]. «Дерево гріха», що часто згадується святими отцями, дає наочне уявлення про розвиток гріха у душі.

Гріх, зростаючи й підсилюючись, поневолює людську душу, мучить совість, доки не буде очищений покаянням [421, с. 27]. Тому, усвідомивши в себе гріховні думки, треба відразу ж відкинути їх. Хто вигнав помисли, той припинив виробництво гріха [356]. Сьогодні багато хто намагаються довести, що в гріховних діях немає нічого поганого. Виправдуючи свої гріхи, люди часто посилаються на їх «природність». Це стосується тих гріхів, які вважаються звичними (часто повторюваними). Коли гріх повторюється багаторазово й стає звичкою, виникає *пристрасть* [62, с. 222]. У психологічній термінології пристрасті можуть відповідати афективним мотивам особистості.

Християнська традиція детально розробила вчення о *пристрастях* – стійких деструктивних (гріховних) психологічних навичках, які при своєму подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру. Слово «*пристрасть*» (грець. «пафос») походить від дієслова «страждати» і уживається в декількох значеннях: 1) як душевне й тілесне страждання; 2) як сильні почуття і неприборкані потяги [421, с. 35]; 3) як схильність і постійне прагнення до гріха; 4) як нестримний потяг до гріха, який підкоряє волю [128]; 5) як хвороба душі [62, с. 249]. Свій початок пристрасть бере у перекручуванні функції розуму (при здоровому інтелекті), почуттів і волі [62, с. 270]. Пристрасть виникає при втраті логіки й міри задоволення природних потреб, коли збудження емоцій і тіла неадекватні ситуації. Центр пристрастей знаходиться у психічній області й детермінує деструктивні вольові акти, думки, почуття: «Якщо пристрасть затьмарить розум, істина може

бути не помічена» [356, с. 363]. У складі пристрасті варто розрізняти попереднє гріховне почуття (мотивацію) і звичні дії (поведінку), що задовольняють пристрасть [421, с. 34, 40]. Основою усіх пристрастей є прагнення до задоволення. Спокійний стан душі порушується навіть через одну пристрасть [113, с. 240, 303, 654]. Іноді жагучі помисли не турбують людину доти, поки не з'явиться предмет пристрасті [97, с. 221, 305].

Від багаторазового повторення гріха виникає довгострокова гріховна звичка (гріх стає стійким психічним *станом*, *гріховною навичкою*), що зміцнює пристрасть, тобто любов до гріховних дій [421, с. 36-39]. Від звички реагувати й діяти певним чином формується комплекс гріховних рис характеру людини, що стає «другою натурою» [356, с. 291]. Пристрасті (афективні мотиви, що не контролюються волею), є чинниками дисгармонійного психофізіологічного стану особистості й визначають нездатність людини до побудови гармонійних взаємин [113, с. 235-236]. Незадоволена пристрасть (обжерливість, гнівливість, жадібність тощо) викликає психологічний дискомфорт і ставить людину в психологічну залежність від неї. Нереалізоване прагнення до здійснення гріха відчувається людиною як велике страждання: «Жагуча душа завжди мучиться своєю злою навичкою» [272, с. 139]. Звичка до гріховних дій управляє волею, навіть якщо людина свідомо ненавидить пристрасть [85]. Відсутність духовної роботи над собою сприяє розвитку ще більшої залежності від пристрастей.

Пристрасті властиві кожній людині у вигляді тих або інших звичок і схильностей (лінощів, задрості, марнославства тощо) і набуваються в процесі виховання толерантного ставлення до них [356, с. 162]. Пристрасть виникає тоді, коли людина підтверджує свою згоду з гріхом. Саме на основі самовідношення до власної гріховності формується характер особистості. «Зараження» пристрастю можливе також й у наслідок контакту з людиною, що має таку ж саме пристрасть (наприклад, діти, заражаються від батьків шляхом підсвідомого наслідування їх поведінки) [85]. С.П. Попов зазначає: «Пристрасті розвиваються й міцніють, згодом перетворюючись у характер людини. Найбільш зручний час для розвитку пристрастей – це юність. У молодих людях пристрасті палкі, але не стійкі. Стосовно пристрастей люди можуть перебувати у трьох станах: одні служать їм і не хочуть позбавлятися них; інші пручаються пристрастям, але захоплюються ними; треті використовують у собі пристрасті, переборюючи їх» [269, с. 141-142].

Отже, пристрасті – це гріховні навички, які від частого їх здійснення перетворюються у стійкі якості особистості – *дисгармонійні риси характеру*, про які свідчать вчинки й поведінка. Таким чином, розвиток дисгармонійної риси характеру можна представити наступною схемою: гріхов-

ний помисел – гріховне бажання – гріховна дія – гріховна навичка – гріховна риса характеру (пристрасть). Спираючись на зазначені вище положення християнської антропології, підсумуємо: *звички* до гріховних дій є основою розвитку дисгармонійного характеру, а навички здійснення добрих дій всупереч пристрастям визначають гармонійний характер.

С.М. Зарін зауважує, що існує духовний закон причинно-наслідкового зв'язку, який свідчить про те, що психологічний стан особистості одержує свій подальший розвиток від попереднього життя (тобто, попередній життєвий досвід визначає вектор подальшого особистісного розвитку) [113, с. 97]. Звідси випливає, що гріховні навички, які визначають дисгармонійний характер людини, перешкоджають особистості творити добрі справи і гармонійно розвиватися. Потураючи своїм пристрастям, людина духовно деградує [208, с. 47]. Тому логічно припустити, що дисгармонійний характер (домінуюча *пристрасть* або комплекс пристрастей) створює стійкий гріховний стан души й детермінує дисгармонійний характерологічний розвиток особистості.

Проблемою теоретичного обґрунтування психологічного механізму духовно-морального розвитку особистості займається така наука як моральне богослов'я, яка детально розглядає систему пристрастей і чеснот людини, і робить висновок: врівноваженість характеру визначається рівнем моральної свідомості й духовно-моральної саморегуляції особистості [113, с. 357].

Моральне богослов'я поділяє пристрасті на душевні (гордість, марнославство, гнів, смуток, зневіра) і тілесні (сріблолобство, черевоугодництво й блуд). Зведення усіх пристрастей до восьми основних зумовлено етико-психологічним законом, який говорить, що усі пристрасті переплетені між собою [113, с. 317]. Колективний досвід духовного самостереження декількох поколінь аскетів дозволив розробити цілісну концепцію актетизму – системи духовної боротьби з пристрастями.

Основним постулатом християнської аскетички, що практично перевірений і доведений багатьма поколіннями аскетів, є наступне положення: боротьба пристрастями відбувається шляхом розвитку чеснот.

Чеснота означає внутрішній стан людини, що спрямовує її до здійснення добра. Це єдність прагнення й потреби в служінні добру (духовно-моральної мотивації); добрих почуттів, моральних відносин і добрих справ. *Духовна чеснота* – це прагнення до морально-християнського життя, любов до добра заради самого добра за мотивами безкорисливості [356, с. 115, 123]. *Чеснота* як схильність волі у досягненні добра є причиною й наслідком належного розвитку особистості, здатної здійснювати моральну саморегуляцію поведінки. Будь-яка чеснота проявляється в доброзичливому, правдивому, дбайливому відношенні до світу. Чесноти не позбавляють лю-

дину волі, не прив'язують ні до чого, вони сприяють не самоствердженню особистості, а спонукають до турботи про благополуччя інших людей. Чесноти завжди єдині й ті, що вже присутні в особистості сприяють розвитку ще відсутніх. Отже, духовні чесноти виступають детермінантами гармонізації характеру особистості. Добродісна людина активно взаємодіє із зовнішнім світом і з любов'ю приймає його [113, с. 171, 174].

Вчення про вісім головних пристрастей і чеснот («Теорія восьми пороків») набуло великого значення в аскетичній літературі (Авва Дорофій, Григорій Нисський, Кассіан Римлянин, Нил Синайський, Філофей Синаїт та ін.) [97; 98; 127; 178; 179; 339]. Це вчення пов'язане з античною філософією, оскільки вісім основних пристрастей, що визначають систему відносин людини до себе, до Бога, до людей і до матеріального світу, є протилежністю чотирьох кардинальних чеснот за Платоном. Перша пара чеснот – пороків заснована на відношенні людини до світу в цілому (до себе, до інших людей, до Бога): це чеснота смиренності й протилежні їй пристрасті марнославства й гордості. Друга пара визначає ставлення людини до Бога і відповідає чесноті мужності (за Платоном) та пристрастям суму й зневіри (що відбивають лінощі людини у духовному житті). Третя пара зумовлює відносини до людей: лагідність – гнів, і четверта пара відбиває ставлення людини до себе: помірність в усьому, з одного боку, й обжерливість, блуд і сріблολюбство, з іншого (що відповідають пристрастям до їжі, до статевих насолод та бажанню володіти грошима та іншими благами) [113, с. 334-335].

Християнська антропологія, розвиваючи цю ідею, більш детально диференціює чесноти, що протилежні кожній з основних пристрастей. Моральне богослов'я пропонує наступну схему дихотомічних пристрастей – чеснот, які визначають риси характеру людини. Кожній з основних пристрастей, що зумовлюють дисгармонійні риси характеру, ставиться на противагу певна чеснота: чревоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, користолюбству – милосердя, гніву – лагідність, суму – терпіння, зневірі – віра, гордості й марнославству – смиренність [270]. Розглянемо детально кожну пару пристрастей – чеснот і риси характеру, які вони зумовлюють.

До тілесних пристрастей належать чревоугодництво й блуд, які мають за мету прагнення людини до насолод і задоволень. Причина чревоугодництва й блуду полягає в перекручуванні й надмірності фізичних потреб людини. Ці пристрасті визначають гедоністичну спрямованість особистості й сприяють розслабленню волі й перебуванню людини в стані духовної та фізичної розслабленості [356, с. 282-284]. Доречі, гедонізм – любов до насолод – в античній філософії розглядалась як одна з головних чеснот. Нездатність до самообмеження й свідоме потурання власним тілесним бажанням, які ак-

тивно пропагував гедонізм та інші античні філософські школи, є головними детермінантами розвитку егоїстично-дисгармонійної спрямованості особистості. Саме ця основна ознака гедоністів є основою неспроможності античної філософії визначити закономірності духовного розвитку особистості.

Пристрасть черевоугодництва – чеснота помірності. Існують наступні види черевоугодництва: многоядіння (надмірне вживання їжі), тайноядіння (егоїстичне споживання їжі потай від інших), а також пристрасть до смачної їжі. Ознаки наявності черевоугодництва: 1) людина часто з'їдає більш, ніж їй потрібно; 2) має бажання коштувати не стільки корисну, скільки смачну їжу; 3) має прагнення до розмаїтості їжі; 4) коли є можливість безкоштовно поїсти, то людина з'їдає дуже багато; 5) людина їсть із жадібністю, не бажаючи ні з ким ділитися, свариться через їжу. Черевоугодництво сприяє розвитку таких дисгармонійних характерологічних рис як слабовілля, неорганізованість, лінощі, ледарство, непомірність, байдужість. Протилежною чеснотою щодо пристрасті черевоугодництва – є чеснота *помірності*. Помірність в усьому має на меті підпорядкування душевних і тілесних пристрастей людини її духу, що сприяє розвитку волі. Помірність ґрунтується на здатності особистості до свідомого самообмеження і сприяє розвитку вольових рис характеру: організованості, активності, самоконтролю, терплячості, цілеспрямованості.

Пристрасть блуду – чеснота цнотливості. Блуд народжується від сластолюбства (тобто гедонізму – любові до насолод). В основі пристрасті блуду полягає домінування сексуальної мотивації людини при несформованості духовно-психологічного механізму керування нею. Блуд проявляється як нестриманість й надмірність в реалізації сексуальних бажань. Блуд ґрунтується на грубому егоїзмі й розслаблює душевні сили (послабляє нервову систему, волю, пам'ять, розум). Блудна пристрасть ніколи не вгамовується, не приносить спокою [421, с. 235]. Пристрасть блуду сприяє розвитку таких дисгармонійних рис характеру як ледарство, слабовілля, імпульсивність, нетерплячість, нестриманість, непомірність, зухвалість які також свідчать про несформованість вольових якостей людини.

Чеснотою, що протистоїть пристрасті блуду, є *цнотливість*, що означає самоконтроль сексуальних бажань, моральну строгість і духовну чистоту. Чеснота цнотливості зумовлює розвиток гармонійних рис: скромності, пристойності, помірності, стриманості, терплячості. Цнотлива людина не афішує своєї доброчинності, зберігає духовну чистоту.

Пристрасть користолюбства – чеснота милосердя. Користолюбство – це ненаситне бажання мати речі, гроші, якусь користь. Якщо пристрасті черевоугодництва й блуду мають основою надмірність й перекошеність фізичних потреб, то користолюбство не має природного кореню в людині. Воно

поділяється на такі пристрасті як *жадібність* (пристрасть до речей), *скнарість* (пристрасть до накопичення) та *сріблολюбство* (пристрасть до грошей). Користолюбство народжується від *сластолюбства* (любові до насолод), *марнославства* (пристрасті до почесностей і влади) і *маловір'я* (страху вбогості, невір'я в промисел Божий). Причиною сріблολюбства є *відсутність почуття міри* у нагромадженні багатства, незадоволеність людиною тим, що вона має. Корислива особистість витрачає свої сили на прагнення до збагачення. Воля в такої людини сильна, але спрямована не на духовний розвиток, а на корисливі цілі. Тому така людина не має миру в душі. У відносинах з іншими людьми корислива особистість проявляє такі дисгармонійні риси характеру як заздрісність, роздратованість, надмірний сум (коли щось губить), скупість, немилосердя, грубість, дріб'язковість [356, с. 284-286].

У боротьбі з користолюбством допомагає *милосердя* – уміння щиро віддавати не тільки те, що тобі не потрібно, а й те, що тобі необхідно. Милосердя зумовлює здатність людини до актуалізації духовного потенціалу, сприяє розвитку таких рис як доброта, щирість, щедрість, співчутливість, м'якість.

Пристрасть гніву – *чеснота лагідності*. Господь вклав у душу людини особливу емоційну силу, що спонукувала її творити добро. Гнів був покликаний збуджувати мужність людини для боротьби з гріхом (праведний гнів) [259, с. 85]. Після гріхопадіння гнів перетворився у пристрасть й породив агресію (бажання зла тій людині, яка тебе засмутила) [275, с. 88]. Агресивність як головна риса характеру, що формується під впливом пристрасті гніву, проявляє себе у готовності до агресивних дій: до поведінки, що спрямована на заподіяння шкоди або психологічного дискомфорту іншим людям. Агресивність відбиває спосіб вираження протесту, образи, страху, приниження ображеного самолюбства [121, с. 88-89, 106]. Головна відмінність агресивної людини – це її негативне відношення до навколишніх. Агресивність зумовлює розвиток таких дисгармонійних рис характеру як запальність, дратівливість, лють, упертість, злопам'ятність, мстивість, цинізм [120].

Протилежною чеснотою щодо пристрасті гніву є *чеснота лагідності* – це чутливість і доброта у стосунках, що заснована на любові, терпінні і милосерді. Лагідність більше, ніж просто стриманість, ввічливість і уміння володіти своїми емоціями. Вона виходить із глибини люблячого серця і визначає рівний стан душі в як в сприятливих так і несприятливих умовах, надає спокій душі і духовну радість. Існує три рівні розвитку лагідності: 1) стримати себе від гнівливих слів і дій (обурилася в думках і почуттях, але не в словах і справах), 2) покірливе терпіння образи (у душі важко, але не нарікаю), 3) відсутність реакції на образу (мирний стан душі навіть при великих неприємностях). Чеснота лагідності сприяє розвитку моральних ставлень до

людей, які відбиваються у характерологічних рисах: доброзичливості, ласкавості, поважності до інших, терплячості, незлопам'ятності, доброти.

Пристрасть суму – чеснота терпіння. Стан суму було дано Богом як сум про вчинені гріхи для того, щоб спрямувати людину до виправлення через покаяння. Сум призначений збуджувати енергетичну активність. Під впливом егоїзму сум здобув якості безпросвітної нудьги, апатії [113, с. 287]. Сум як пристрасть – це наслідок невдоволення людини через невинуваті домагання – виникає тоді, коли вона не може задовольнити інші пристрасті. Сум породжує ланцюг таких пристрастей як: прикрість, тугу, ремство, відсутність надії на Бога й зневіру [121, с. 212]. Риси характеру, що зумовлені сумом: смутність, нетерплячість, малодушність, невдячність, невдоволеність.

Пристрасті суму протистоїть чеснота *терпіння* – здатність спокійно, стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, біль, лиха, скорботи, нещастя життєві негаразди. У християнстві «Бог є Богом терпіння й розради» [33, Рим. 15:5], а Ісус Христос вважається зразком терпіння для усіх віруючих. Терпіння зумовлює стійкість й міцність людського духу [113, с. 571]. Терпіння здобувається за допомогою волі й породжує такі риси характеру: терплячість, силу волі, самоконтроль, витримку, мужність, толерантність і навіть мудрість, оскільки за словами апостола Павла, «той, хто сам перетерпів, той може й іншим допомогти» [33, Євр. 2, 18].

Пристрасть зневіри – чеснота віри. Зневіра – це стан вищого занепаду духу, повне виснаження розуму, коли знеструмлюються сили душі й слабне тіло. Розслаблення духовного розуму зумовлює його нездатність до керування душею, у наслідок чого відбувається розслаблення усіх частин душі – волі й почуттів. Основою зневіри є невірне уявлення про себе, свої гріхи, відносини з Богом і людьми, високі невинуваті домагання, результатом чого є духовна спустошеність, зниження настрою, розпач, лінощі, ледарство. Зневіра може виникати після значної втрати (родини, роботи, майна, грошей), при перевтомі, у результаті невинуватих надій, коли в людини не вистачає сили духу, віри й смиренності прийняти свою долю. Паїсій Святогорець так говорить про передумови зневіри: «Люди, що мають тонкий духовний устрій та велике честолюбство, страждають від меланхолії» [357, с. 289]. *Песимістичність* як риса характеру – це схильність до пригнобленого настрою. Зневіра породжує також і такі риси як малодушність, безрадісність, відчайдушність, тужливість, тривожність, ледарство, жорстокість, немилосердя, заздрість (я страждаю, а вони веселяться) [121, с. 126, 132].

Протилежністю пристрасті зневіри виступають чесноти *віри* й *надії*. Віра в християнському розумінні – це терпіння й стійкість людини, яка очікує виконання Божого промислу. Вона формує релігійну й моральну відповіда-

льність людини за свої вчинки. Віра має бути вільною, розумною, щирою й проникати в усі душевні сили людини: волю, розум, почуття [48]. Іоанн Кронштадтський писав: «Надія походить із віри, як рослина з насіння» [326, с. 298]. Надія в духовному розумінні – це «буттєве самопокладання людської особистості у Божу волю» [22, с. 169]; Надія покладається на Бога, оскільки Його невичерпна доброта є джерелом оптимізму [324]. Саме у своєму сполученні чесноти віри й надії можуть протистояти пристрасті зневіри, породжуючи ряд гармонійних рис характеру: оптимістичності, терплячості, стресостійкості, довірливості, відкритості, комунікабельності, впевненості, відповідальності, життєрадісності, креативності.

Пристрасть марнославства – чеснота скромності. Марнославство – це психологічна залежність особистості від почесностей і слави. В основі марнославства полягає виражений *егоїзм*, що замикає людину в коконі самозамилування. Ознаки марнославства: людина бажає бути в центрі уваги; прагне до похвал і компліментів; протестує на зауваження; намагається ретельно сховати свої недоліки; ображається, коли її не слухають; демонструє показну добродійність [119]. Така людина не здатна до щирого єднання з людьми. Пристрасть *марнославства* не дозволяє їй бути безкорисливо-доброю. Якщо вона піклується про когось, то винятково для того, щоб це було замічено і оцінене. Учинки такої людини просочені лицемірством, театральністю. *Демонстративність* – дисгармонійна риса характеру, що породжується марнославством і проявляється егоцентричністю, честолюбством, лицемірством, хитрістю, нечесністю, зарозумілістю. Альтернативою марнославства виступає *скромність*. Скромна людина помірна в усіх відношеннях: цнотлива, смиренна, лагідна й невимоглива; не випинає свою особистість, не мріє про славу. Скромність проявляється в усіх моральних чеснотах і має як душевні, так і тілесні прояви. Скромність тіла – це приховування форми тіла, розпущених волос. Скромність душі проявляється в таких особливостях поведінки як відсутність самозвеличування; щирий інтерес до навколишніх більш ніж до себе (у кожного є, чому повчитися); готовність визнавати й поважати достоїнства інших людей. Скромна людина з щирим інтересом слухає співрозмовника, не хизуючись своєю освіченістю, поблажлива до помилок оточуючих. *Скромність* сприяє розвитку таких рис як щирість, невибагливість, поступливість, м'якість, доброзичливість, турботливість.

Пристрасть гордості – чеснота смирення. Пристрасть гордості полягає у всепоглинаючому *егоїзмі* й проявляється у гіпертрофованому бажанні самозвеличення. Святі отці зауважують, що гордість є матір'ю усіх пристрастей, оскільки саме вона породжує ланцюг усіх інших пристрастей, кожна з яких руйнує цілісність духу, душі й тіла й розкривається безліччю характе-

рологічних дисгармоній. Всі люди народжуються з тим або іншим ступенем самолюбства. В залежності від темпераменту, виховання, від наслідування поведінки навколишніх похідні пристрасті від самолюбства часто сполучаються і підсилюють одна одну [208, с. 38-41]. Надто високі домагання свідчать про неусвідомлену або приховану гордість [85]. Горда людина власне «я» вважає центром всесвіту, хоче в усьому бути першою; часто скаржиться, обвинувачує інших; дає обіцянки, які не може виконати; не терпить зауважень; не просить прощення, навіть якщо й відчуває провину; засуджує людей, успіхи приписує тільки собі [62]. Інших людей вона сприймає або як засоби до самозвеличування, або нехтує й може принизити їх гідність [356, с. 286-289]. Риси характеру, які народжує гордість: егоїстичність, зарозумілість, зверхність, властолюбство, славолюбство, самовпевненість, амбіційність, уразливість, невдячність, упертість, злопам'ятність, користолубство, гнівливість, нахабність, бунтарство [121, с. 169-170].

Антиподом гордості виступає чеснота *смиренності*. Слово «смиренність» походить від слова «мир» і визначає мирний стан душі. Смиренність знищує егоїзм і ґрунтується на переконанні людини в тому, що скорботи посилаються їй для її духовного розвитку. Існують два рівні смиренності: 1) вміння не суперечити кривдникам й не доводити свою правоту; 2) сприйняття зауважень стосовно себе як належного життєвого уроку. Смиренна людина не відповідає злом на зло, не дратується, зберігає спокій і мир, розуміючи, що тільки любов'ю й добрими справами можна чомусь навчити ближніх, а не докорами й злістю. Смиренність підтримує любов, а любов стверджує смиренність. Смиренність зумовлена напругою усіх духовних сил людини з метою наближення до ідеалу духовно-моральної досконалості [113, с. 472]. Риси характеру, що визначає чеснота смиренності: доброта, спокій, лагідність, терпеливість, совісність, чесність, доброзичливість, альтруїзм. Наскільки в людині розвинена смиренність, настільки вона готова до самовиховання інших чеснот, які формуються шляхом свідомого самовиховання завдяки духовній праці над собою [356, с. 126-127].

У міру духовно-морального життя формуються й *моральні відносини*, які визначають *доброчесний (гармонійний) характер*, рисами якого виступають смиренність, терпеливість, безкорисливість, лагідність. Усі чесноти викликають у душі відчуття радості, впевненості, спокою [85]. Найвищою духовною чеснотою є всеохоплююча *любов*, основа якої полягає у любові до Бога: «Бог є любов» [33, 1Ін. 4:8]. Любов – це інтегральне вираження моральної якості людської особистості, що зумовлює вільне релігійно-моральне прагнення, яке є змістом і основним мотивом духовного життя людини [113, с. 111]. Справжня, духовна любов заснована на почутті *цін-*

ності кожної людини. Вона не зводиться до фізичної сексуальності й психологічної чуттєвості, а являє собою духовний зв'язок однієї людини з іншою. Сутність духовної любові можна зрозуміти зі слів апостола Павла: «Любов довго терпить, милосердствує, любов не заздрить, любов не звеличується, не пишається, не шукає свого, не дратується, не мислить зла, не радується неправді, а радіє істині; все покриває, усьому вірить, все переносить» [33, 1Кор. 13:4-8]. Тобто, справжня любов є джерелом розвитку усіх чеснот і результатом подолання людиною власного егоцентризму.

Любов є основною категорією у такому духовно-педагогічному жанрі як християнські моральні повчання. Моральні повчання як складова морального богослов'я були широко розповсюджені в усіх християнських країнах середньовіччя, вони також часто зустрічаються у вітчизняній духовній традиції (Володимир Мономах, Феофан Затворник, Ігнатій Брянчанінов, тощо). У моральних повчаннях червоною ниткою проходить ідея формування і розвитку моральних ставлень особистості, які ґрунтуються саме на любові. Заповідь про любов – це основний закон духовно-морального життя, який визначає моральні відносини людини до Бога, до людей, до світу в цілому. *Моральні відносини* – це завжди позитив, увага, доброзичливість стосовно тих, на кого вони спрямовані. Моральні відносини формуються на основі дотримання людиною моральних обов'язків, які мають властивість імперативності (імператив – це вимога, закон, загальнозначуще правило, що виражає обов'язковість його дотримання). Розглянемо детально сутність моральних обов'язків, на яких ґрунтуються моральні відносини людини.

1. Генеза розвитку моральних ставлень особистості, починається з формування *морального відношення до Бога*, яке полягає у безумовній любові до Нього й визначає необхідність релігійної віри й благочестивого життя. *Релігія* (лат.) – означає «зв'язок з Богом». Природа людського духу жадає єдності з Богом шляхом релігійного спілкування з Ним, яке освячує душу. Без віри духовне життя неможливе. Отже, моральне відношення людини Бога ґрунтується на основі щирої релігійної віри, яка активізується розумінням того, що Бог Сам навчив людей наближатися до Нього, Сам страждав не хресті заради спасіння людей. Зміст віри (сукупність істин і релігійних понять) потрібно зрозуміти, прийняти й засвоїти. «Хто не приймає віру, той морить дух голодом» [356, с. 145]. Прямий шлях до відкриття щирої віри – це молитва, відчуття духовної сили, вдячність Богові. Плодами віри є стан психологічного спокою і безпеки, благодушність, радісне почуття єдності з Богом [356, с. 345-348]. Щоб навчитися любити, потрібно довіряти Тому, Кого любиш. Якщо людина не вірить у Бога, значить моральне ставлення до Бога в неї не сформоване, наслідком чого будуть безду-

ховність, гординя, нездатність до духовної любові.

Любов до Бога є універсальною, вищою любов'ю, яка розповсюджується на увесь Всесвіт, а вибіркова любов до людей (коли одних любиш, а інших ні) – це лише людська дружба [18, с. 926]. Спілкування з Богом – це шлях на-тхнення душі, здобуття ідеальної любові до людства в цілому. Любов до Бога визначає перебудову особистістю усього свого життя. Щоб полюбити Христа, людина повинна пройти кризу самозречення (подолати власний егоїзм) [113, с. 365-367]. Любов до Бога досягається шляхом покаяння, очищення совісті й діяльності заради Господа [356, с. 377-378]. Розвиток морального ставлення до Бога визначає такі риси характеру як совісність, альтруїзм, відповідальність, добродійність, смиренність. Несформованість морального ставлення до Бога сприяє розвитку гордості, корисливості, егоїзму.

2. Наступним типом моральних відносин особистості є *моральне ставлення до себе*. Моральне богослов'я поставляє основним завданням духовного розвитку особистості подолання власного егоїзму і формування належного відношення до себе, яке полягає, з одного боку, у *смиренному* ставленні до себе (як до носія гріха), а, з іншого боку, у почутті *людської гідності*, самоповазі (як до носія образу Божого). Таке антиномічне сполучення смирення й почуття гідності досягається шляхом критичного самоаналізу, покаяння, а також постійної молитви до Бога. Моральні відносини до себе визначають скромність, самокритичність, гідність, самоповагу, альтруїзм. Основою несформованості морального ставлення до себе є гординя, що сприяє розвитку егоцентризму, зверхності, самозакоханості або навпаки – почуття хронічної провини й страху перед людьми.

2.а. Одним з видів моральних ставлень до себе є *ставлення до свого тіла*. Тіло має інстинктивні потяги: харчування, розмноження, сприйняття, здійснення рухів тощо. Непомірне задоволення інстинктів призводить до утворення пагубних звичок, що зумовлює розвиток пристрастей: зайве вживання органів зору сприяє неухильності; зайві рухи визначають свавілля; зловживання органами слова сприяє зайвій балакучості; зловживання інстинктом харчування викликає обжерливість, ледарство; надмірність статевого інстинкту сприяє розвитку пристрасті блуду. Обмеження цих потреб розумною мірою перешкоджає розвитку пристрастей [356, с. 326-327]. Тіло має бути міцним, жвавим, легким, але підкореним волі й розуму (тут ми бачимо певну дихотомічність критеріїв гармонійності тіла). Щоб привести його в такий стан необхідно дотримуватись чесноти помірності (у їжі, у сні, розвагах). Сформованість моральних відносин до *тіла* визначає стриманість, здатність до самообмеження, стресостійкість, активність. Несформованість морального ставлення до свого тіла сприяє пасивності, примхливості, лінощам.

3. Наступним типом моральних обов'язків особистості є моральні ставлення до людей. Духовно-моральне життя ґрунтується на виконанні *обов'язків любові до усіх людей*: «Чеснота любові – це основний принцип християнського відношення до людини як до носія богоподібного достоїнства» [356, с. 98]. Християнська антропологія стверджує самоцінність кожної людини. Основний загальноетичний принцип наголошує: «Стався до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе й не роби іншим того, чого не хочеш собі» [118]. Це «золоте правило моральності» полягає в основі багатьох світових релігій і філософських вчень Сходу й Заходу, але найбільш чітко воно сформульовано саме у Біблії: «Як хочете, щоб робили вам люди, так і ви робіть їм» [33, Лук. 6:31]. Через моральне ставлення до усіх людей необхідно розвивати в собі почуття єдності з людством» [356, с. 311].

Існують наступні закони любові: закон симпатії, співчуття, асимілювання з тим, кого любиш, закон самозречення заради коханої людини, наслідування її рис [113, с. 68]. Любов до людей має таку мотиваційну властивість як прагнення догодити тому, кого любиш [356, с. 124]. Найвищий ступінь любові – це любов до своїх ворогів [33, Мф. 5: 44].

Слід зазначити, що моральні ставлення до людей є також антиномічними, оскільки у священному писанні існує велика кількість антиномічних заповідей, дотримання яких поставляє людину між дихотомічними полюсами. Так заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» [33, Мф. 22:35-46] визначає два полюси любові: до себе і до ближніх. Подолання антиномії досягається усвідомленням того, що піклування про себе і любов до людей не суперечать одне одному: турбуючись про інших, людина доставляє духовну користь і собі, розвиваючи в себе любов [113, с. 482]. Також існує певна дихотомія між євангельським закликком до загальної любові до усіх людей і застереженнями: «не надійтеся на синів людських» [33, Пс. 145: 3], «всяка людина є неправдою» [33, Пс. 115:2], тому що помисли людські оманні, «не творити собі кумира» (заповідь Мойсея має такий зміст: не поклоняйся сліпо (як ідолові) нікому, у тому числі й коханій людині) [33, Ісход, 20:4]. Ісак Сирін формулює вкрай дихотомічну пораду, яка стає основою духовно-морального ставлення до людей: люби грішників, але ненавидь їх гріховні справи [273].

Отже, критерієм сформованості моральних ставлень до людей є відчуття цінності кожної особистості, духовної любові до неї, які доповнюються інтегральним поєднанням з духовними антиноміями, що застерігають від ідеалізації будь-якої людини (згодом З.Фрейд описуватиме феномен ідеалізації як один з видів психологічного захисту невротичної особистості). Саме здатність до антиномічного поєднання любові до людини з тверезим (неідеалізованим) сприйняттям її дій визначає духовну муд-

рість особистості. Моральні ставлення до людей проявляються у таких рисах як чуйність, уважність, повага, доброта, толерантність, альтруїзм, самовідданість. Несформованість моральних ставлень сприяє розвитку недовіри, індивідуалізму, нетерпимості, агресивності.

4. Наступним моральним обов'язком людини є моральні ставлення до навколишньої дійсності (до матеріальних благ і задоволень, до природи, до праці, до життєвих ситуацій). Моральні відносини людини до *матеріальних благ* полягають у тому, щоб ставитися до речей, грошей, майна як до засобів існування, а не як до мети життєдіяльності. Людина має звільнитися від почуття егоїстичного володіння речами шляхом добродійності [113, с. 525]. У світлі християнської антропології життєві задоволення й насолоди відіграють також інструментальну функцію (відпочинку, рекреації організму) і мають жорстко обмежуватися, що дозволяє людині долати пристрасті. «Коли моральне самовладання й спокій духу не порушуються турботою про земні блага, тоді все матеріальне набуває духовного сенсу і має моральне значення» [113, с. 537]. Моральні ставлення до матеріального світу визначають щедрість, акуратність, ощадливість. Про несформованість моральних ставлень до речей свідчать скупість, неохайність.

Моральне ставлення *до природи* – це відповідальність за екологію, у той час як халатне відношення природи сприяє розвитку недбалості.

Моральне відношення *до справи* проявляється у працьовитості, сумлінності, цілеспрямованості, ініціативності, наполегливості, умінні довести справу до кінця, відповідальності, а відсутність морального ставлення проявляється у лінощах, несумлінності, безвідповідальності. Морально ставитися *до життєвих ситуацій* і життя в цілому – означає спокійно й позитивно сприймати кожну ситуацію, здобуваючи уроки мудрості.

У своєму житті людина або керується або моральними принципами, або зневажає моральністю. Надходячи морально, людина здобуває досвід у здійсненні моральних учинків, які стають для неї звичними і зумовлюють формування відповідних рис. Характер являє собою сукупність виражених і відносно стійких моральних якостей [85]. Святитель Лука Войно-Ясенецький зауважує: «Характер – це один з найважливіших проявів душі й духу» [328, с. 110]. На думку архієпископа Аверкія, «гармонійний характер» означає гармонію чеснот у духовному житті й злагодженість між словом істини й справою правди [18, с. 1293]. Основою характероутворення є сприйняття й відношення людини до внутрішнього світу й зовнішніх об'єктів [356, с. 253]. Духовно-моральна атмосфера сприяє формуванню гармонійного характеру, оскільки підкріплюється моральним прикладом добрих справ [356, с. 460-262]. «Легкий» характер виражається у щирій привітності,

добротливості, скромності, миролюбстві, поступливості. «Важкий» (дисгармонійний) характер відрізняється запальністю, образливістю, похмурістю, гнівливістю, ворожістю, вимогливістю, неправдивістю (норовлива людина і сама тяготиться собою, й інших обтяжує). Щирий християнин має сам управляти силами своєї душі й гармонізувати характер [356, с. 198-201].

Отже, виходячи з філософських і духовно-релігійних підходів, зробимо **узагальнення** стосовно поняття «характер». Характер – це сукупність стійких психологічних ознак, що визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки людини. У філософських і духовно-релігійних концепціях характер розглядається як система моральних чеснот і вад особистості. Набір звичних способів дій перетворюється у риси характеру людини. Психофізіологічною основою характеру є темперамент. За рівнем прояву рис характеру поділяються на нормальні (гармонійні) і ті, що виходять за межі норми. Моральні чесноти є основними чинниками гармонійного характероутворення. Відхилення від *моральних* критеріїв у бік тієї або іншої пристрасті визначає тип, що відбиває якісні ознаки певної характерологічної дисгармонії.

Духовно-тілесна цілісність особистості визначає цілісність її характеру. *Гармонійний характер* являє собою систему узгоджених рис, що забезпечують врівноваженість характеру, моральну силу, мирний стан душі, конструктивність взаємин людини. Існує два типи гармонійності характеру: *відносно-гармонійний* (адаптований у межах певних умов) і *загально-гармонійний* (гармонійність за будь-яких зовнішніх умов, яка забезпечується наявністю духовно-морального особистісного стрижня). Адаптивна гармонійність характеру може досягатися завдяки вивченню власних конституціональних психофізіологічних особливостей і знаходженню адекватних способів їх реалізації у певних умовах. Загальна гармонійність формується на основі духовного стрижня особистості і досягається шляхом духовно-морального самоудосконалення. Християнська антропологія, розглядаючи гармонійність характеру в аспекті духовно-морального особистісного розвитку, здійснила інтеграцію духовно-релігійного вчення і філософських знань стосовно духовно-моральних чинників в процесі характероутворення. Характер представляє собою систему моральних чеснот або вад особистості.

Християнська моральність відіграє провідну роль у процесі гармонійного характероутворення особистості. Основою формування характерологічних дисгармоній є егоїстична спрямованість особистості, що зумовлена порушенням належної ієрархії духа, душі й тіла (коли розум, воля й почуття, актуалізуючи егоїстичні прагнення людини, обслуговують її тілесні бажання). Ґрунтуючись на егоїзмі, перекошені природні потреби особистості, перетворюються у пристрасті – стійкі деструктивні психологічні навички, які при

своєму подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру (окремі вчинки перетворюються у звички, а стійкі звички – у характер). Навички до здійснення добрих дій (духовні чесноти) визначають гармонійний характер. Для розвитку духовно-моральних навичок усі сили духу, душі й тіла людини мають бути спрямовані до Бога, діяти взаємоузгоджено, формуючи особистість духовно здоровою, цілісною і гармонійною. Таким чином, духовно-моральна спрямованість виступає психологічною умовою гармонійного розвитку особистості шляхом свідомого опанування системою духовних чеснот, які викликають відчуття радості, впевненості, спокою, любові.

У міру духовно-морального життя формуються *моральні відносини* людини до Бога, до себе, до людей, до справи, до світу в цілому, які визначають *гармонійний характер*, рисами якого виступають смиренність, терпеливість, лагідність, альтруїзм. Моральні ставлення: до Бога – це довіра, любов, вдячність; до себе – це скромність, самокритичність, почуття гідності й самоповаги; до людей – це уважність, повага, альтруїзм, любов у поєднанні з неідеалізованим сприйняттям самої людини; до речей і природи – це охайність, відповідальність; до справи – це працьовитість, цілеспрямованість. Морально ставитися до ситуацій означає спокійно сприймати кожну ситуацію, роблячи мудрі висновки. Психологічним механізмом гармонійності характеру є *духовно-моральна саморегуляція* – здатність управляти своїми емоціями і діями, керуючись духовно-моральними принципами: збереження миру, любові, взаємоповаги.

1.2. Генеза розуміння у науковій психології поняття характеру, його структури, змісту і критеріїв гармонійності.

Як відомо, кожний процес філософського пізнання має циклічність. Так, розгляд характеру людини як інтегрального духовно-особистісного феномена в аспекті богоцентричного підходу, який панував християнській антропології змінюється в XV сторіччі епохою Відродження, яка повертається до традицій античності. Відмітна ознака філософії епохи Відродження – світський характер, гуманізм і антропоцентризм (інтерес до людини поза духовно-релігійних аспектів). Слід зазначити, що в цей час певною мірою зберігалось інтегроване уявлення про людину та її характер, яке виражалось переважно метафоричними засобами мистецтва (музики, живопису). Науково сформулювати закони гармонії людини, у тому числі її характеру, намагався Леонардо да Вінчі, говорячи про всебічно розвинену особистість. Ця думка стала основною ідеєю гуманізму [181].

Ідеї гуманізму мають подальший розвиток у філософії період Нового

часу (XVII- XVIII ст.), суттєвою особливістю якої є орієнтація на наукове пізнання як головний засіб морального й соціального оновлення людства, утвердження гідності й могутності людини. У Новий час затвердилося суто психологічне розуміння характеру як психічної своєрідності людини. Проте погляд на зовнішній світ і, зокрема, на особистість кардинально змінився: замість цілісного світосприйняття філософія набула ознак ретельної диференційованості. Ця ситуація плюралізму поглядів дослідників філософсько-психологічних феноменів викликала безліч наукових дискусій і швидкий розвиток різноманітних наукових напрямів, що створило передумови розвитку окремих галузей науки. Аналогічна тенденція до різноманіття філософських шкіл була атрибутом також античної філософії, яка зберігається і в сучасній науці.

Найбільш об'єктивні дані про характер людини дає її свідоме поведінка. Саме по тому, яку з можливих дій вибирає людина в тій або іншій ситуації, оцінюється її характер. На думку І. Канта, характер – це форма поведінки, що забезпечує вибір у проблемній ситуації [134]. З приводу походження характеру людини розгорнулася інтенсивна полеміка між різними дослідниками. Так, К.А. Гельвецій розглядає своєрідність характеру як продукт перших звичок людини, придбаних шляхом виховання [76], а Д. Дідро стверджує про вроджену природу характеру [92]; Б. Спіноза розробляє вчення про пристрасті й афекти, а Р. Декарт – вчення про нервову систему [181]. Проблема характеру привертала увагу не тільки філософів, але й моралістів (Монтень, Ларошфуко, Вовенарг), які розглядають проблему чинників формування стійкої вдачі. У XVII в. французький мораліст Жан де Лабрюйєр зробив розширений переклад трактату Теофраста «Характери» і описав характери людей власного часу за аналогією з Теофрастом. Він також торкається гендерних аспектів характеру, його вікових змін, виділяє соціальні типи [358]. Характер вступає у вигляді зовнішніх проявів – поведінкового комплексу вчинків. Лабрюйєр розвиває ідею соціальної детермінації людської вдачі: джерело добра й зла він вбачає не в природі людей, а в соціальному устрої. Лабрюйєр також робить спробу визначити й психологічні чинники розвитку характерологічних дисгармоній, говорячи про наявність розладу між розумом і серцем (емоційно-вольовою стороною особистості) [158, с. 252].

XIX сторіччя є поворотним пунктом у процесі накопичення і розвитку наукових знань щодо психологічних і, зокрема, характерологічних особливостей людини. В 1879 році німецький психолог, фізіолог і філософ В. Вундт відкрив першу експериментальну психологічну лабораторію при Лейпцігському університеті, що зумовило виокремлення психологічного знання з філософії у самостійну наукову галузь, яка межує не тільки з філософією і релігією, а також з медициною, педагогікою та іншими науками.

В XIX ст. філософія знов повертається до категорії «етос». М. Вебер вводить поняття «господарський етос», який означає сукупність правил життєвої поведінки, практичну мудрість, а також мораль, що втілена в укладі життя [60]. Дж.Ст. Мілль запропонував від слова «етос» утворити термін «етологія» для позначення окремої науки про характер [430]. Наприкінці XIX ст. був уведений термін «*характерологія*», який означав вчення про сутність характеру особистості, процеси його формування, психофізичні схильності людини та її орієнтацію на певні цінності [371]. У європейській психології (Німеччина, Франція) поняття характеру зберігається як одне з важливих загальнопсихологічних понять, причому в німецькій традиції воно включає у своє визначення елементи духовності, а у французькій трактується як сукупність властивих особистості характерних форм афективного реагування. В XIX ст. з'являється «фізіономіка функцій», відповідно до якої характер проявляється у неусвідомлених доцільних і функціонально зумовлених рухах. Ця позиція широко представлена у німецькій характерології через аналіз ходи, міміки мови (А. Веллек, Ф. Лерш, І.Б. Рифферт), загальної експресії (Л. Клягес). Цей напрямок розвивається в руслі соціально-психологічних досліджень невербальної комунікації.

З кінця XIX ст. характерологія здобуває риси систематичної наукової дисципліни, покликаної вивчати сутнісні психологічні відмінності людини, зводячи їх до простої форми (типу) або звертаючи увагу на неповторність їх комбінації в конкретному індивіді [165]. Слід зазначити, що з часів античної епохи до XX сторіччя різні дослідники робили спроби розробки типологій характеру, однак з безлічі класифікацій жодна не виявилася бездоганною. Усі типології людських характерів виходили з таких загальних ідей: 1. Характер людини формується досить рано в онтогенезі й протягом життя проявляє себе як більш-менш стійкий. 2. Певні сполучення особистісних рис утворюють виражені типи, що дозволяє будувати типологію характерів. 3. Більша частина людей відповідно до певної типології може бути розділена на групи [358]. В руслі характерології починаються систематичні спроби наукового обґрунтування психологічних відмінностей людських характерів, з'являються різні класифікації характерів і психологічних типів (Л. Клягес, Е. Кречмер, К.Г. Юнг). Більшість цих класифікацій будувалися на основі різних критеріїв.

Наприкінці XIX ст. з'являються роботи англійських учених А. Бена, Ф. Гальтона, Дж.Ст. Мілля, французьких дослідників Малапера, Пері, Пола-на, Рібо, Фульє, що займалися переважно розробкою типологій характеру, а також монографії німецьких учених Е. Гофмана, Г. Евальда, Л. Клягеса, Е. Кречмера, В. Штерна [152; 181; 263]. Ф. Галль висунув теорію «френології» про те, що досить розвинені ділянки мозку напірають на черепну кістку й створюють опуклості. Кожна ділянка такої опуклості має відно-

шення до рис характеру: батьківського почуття, войовничості, дружелюбності тощо. Ч. Ломброзо й Е. Кречмер намагалися встановити залежність між опуклостями черепа і особистістю, між характером і зовнішнім виглядом. В США у XIX ст. інтерес до проблеми характеру був виражений значно нижче, ніж у Західній Європі [165].

З кінця XIX ст. учені почали диференціювати в характері психологічні риси. Наприклад, представник асоціанізму А. Бен розглядав співвідношення в характері інтелекту, волі й почуттів, американський філософ і психолог У. Джеймс також розглядав окремо емоції, увагу, пам'ять, волю [452]. На початку XX ст. надзвичайно розширилася палітра розуміння суті й змісту характеру, пояснення характерологічних відмінностей. У німецькій характерології було сформульовано розуміння характеру не як типу, а як унікальності конкретного індивідуума [358]. У подальшому вивченні характеру домінує уявлення про детермінацію характеру індивідуальними характеристиками людини. Спочатку ними були особливості мозку. Надалі завдяки роботам німецького психіатра Е. Кречмера й американського психолога У. Шелдона дихотомія «мозок – характер» поступається місцем дихотомії «тіло – характер». Ця традиція виявилася досить стійкою. Багато типологій характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного й психічного компонентів.

Оскільки характерологія історично розвивалася на межі трьох галузей наукових знань (філософії, психології й медицини), то в закордонній характерології на початку XX ст. можна виділити три напрямки, які набули подальшого розвитку: *психосоматичний* підхід (на межі психології й соматичної медицини), який згодом набув назву «конституціонально-характерологічного підходу» (Е. Кречмер, Ч. Ломброзо, У. Шелдон); *соціально-психологічний* підхід (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні) і *психіатричний* підхід (на межі медичної психології і психіатрії) (К. Леонгард, А.Є. Лічко, К. Шнайдер).

Незважаючи на те, що характерологія зародилася у Німеччині, вона мала свій подальший розвиток як у Західній Європі, Америці, так і у вітчизняному науково-психологічному просторі. Традиція розгляду психічних особливостей людини в характерологічному аспекті вітчизняними психологами не обмежувалась аналітичним розглядом характеру, а ставила акцент на його цілісності й індивідуальній своєрідності. Велике місце проблема характеру займала у вітчизняній психології у роботах О.Ф. Лазурського, П.Ф. Лесгафта, П.Ф. Каптерева, К.Д. Ушинського.

У XX ст. характерологія починає розвиватись вже по п'яті основним напрямкам: *психіатричному* (П.Б. Ганнушкін, Р. Клонінгер, К. Леонгард, А.Є.Лічко, К. Шнайдер), *психоаналітичному* (К. Абрахам, В. Райх, З. Фрейд, К.Г. Юнг), *соціально-психологічному* (А. Адлер, Е. Фромм, К. Хорні), *конституціонально-характерологічному* (Е. Кречмер, І.П. Павлов, Б.М.

Теплов, В. Шелдон) і *клінічному* (В.М. Бехтерев, О.Ф. Лазурський, П.Ф. Лесгафт), на основі якого згодом з'являється вітчизняна психологічна школа (М.Є. Бурно, М.Д. Левітов, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн та інші).

Розглянемо внесок у характерологію кожного з напрямів.

1. Психіатричний та психоаналітичний напрями займалися переважно вивченням характерологічних дисгармоній. У межах *психіатричного* підходу розроблена типологія характерів П.Б. Ганнушкіна, а також типологія, що пов'язує особливості характеру з акцентуацією і надмірною виразністю окремих рис характеру (К. Леонгард). Акцентуація – це дисгармонійність характеру, що проявляється у надмірній виразності окремих його рис, спричиняє підвищену уразливість особистості відносно певних впливів і перешкоджає її адаптації. Риси акцентуованого характеру проявляються тільки в особливих умовах. Утруднення адаптації особистості в деяких специфічних ситуаціях при акцентуації характеру можуть сполучатися з гарними здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях. У несприятливих умовах акцентуація характеру може привести до патологічних змін особистості – психопатії. На основі даної теорії були створені класифікації К. Леонгарда й А.Є. Лічко [358].

2. Засновниками *психоаналітичного* напрямку були К. Абрахам і В. Райх, які вводять поняття «характерологічний панцир» і розглядають характер як індивідуальний стан стійких психологічних особливостей, що зумовлюють типовий для даної людини спосіб поведінки в певних життєвих умовах.

3. *Соціально-психологічний* напрямок вивчення характеру має назву «*культурологічний*» і розглядає поняття соціального та індивідуального характеру. Першим хто спробував розвести ці поняття, був Е. Фромм. Соціальний характер означає сукупність стійких особистісних рис, властивих членам певної соціальної групи, сформованих у результаті досвіду й способу життя, загального для цієї групи. Індивідуальний характер людини – це те, завдяки чому, люди однієї культури, відрізняються один від одного. В основі соціально-психологічної типології Е. Фромма полягає відношення людини до життя, до суспільства, до моральних цінностей [358]. Е. Фромм підкреслює, що характер служить для пристосування людини до суспільства, оскільки провідною потребою особистості є потреба зв'язку з навколишнім світом. Тим самим у структурі характеру підкреслюється етичний і *моральний* аспекти особистості. Процес становлення індивідуального характеру – це процес зіткнення індивідуальних переживань людини, зумовлених культурою, з її конституціональними особливостями [394].

4. *Конституціонально-характерологічний* напрямок має основою античне вчення Гіппократа й Галена про темперамент, психічну своєрідність людей, яка визначається особливостями фізіологічних процесів, соматич-

ним типом будови організму (конституцією тіла) або сполученням інших фізичних якостей, наприклад, генних хромосом. Конкретний тип темпераменту, так само, як і характер, зумовлений, перевагою в організмі певної рідини (Гален), складом крові (Аристотель), впливом космогонічних факторів (Парацельс), типом тілесної фактури (Кречмер), особливостями волі (Клягес). У межах цього напрямку типи характеру прямо пов'язуються з типами темпераменту, а останні з конституціональними типами. Деякі типології характеру засновані на визнанні зв'язку фізичного та психічного компонентів. Це – типології Гіппократа, Ф. Джордано, Е. Кречмера, У. Шелдона, К. Юнга. Загальною основою для цих типологій виступає *мотиваційний аспект* особистості поза моральними та етичними оцінками [207]. Закінчене вираження конституціонально-характерологічний підхід одержав у роботах Е. Кречмера і В. Г. Шелдона. В. Шелдон виділив три психічних типи назвавши їх типами темпераменту. Найбільш відома типологія, запропонована Е. Кречмером, відповідно до якої, характер залежить від фізичної статури [336]. Е. Кречмер описав три типи статури й відповідні їм типи характеру: астеніки (слабкі) – худі, з довгими кінцівками й слабкою мускулатурою (відповідний тип характеру – шизотиміки – замкнуті, уперті, неадаптивні); атлетики – високі, широкоплечі, з потужною грудною кліткою й розвинутою мускулатурою (відповідний тип – іксотиміки – спокійні, практичні, владні, стримані); і пікніки (повненькі) – середнього росту, з короткою шиєю, широким обличчям (відповідний тип – циклотиміки – товариські, контактні, емоційні, легко пристосовуються до нових умов).

Наукове пояснення природи темпераменту було дано І.П. Павловим у вченні про типи нервової системи. В основу класифікації типів нервової системи І.П. Павлов поклав *силу* нервових процесів (збудження і гальмування), їх *врівноваженість* і *рухливість*. Він довів, що фізіологічною основою темпераменту є тип вищої нервової діяльності, зумовлений співвідношенням основних властивостей нервової системи (сили, урівноваженості і рухливості). Їх комбінація утворює 4 типи вищої нервової діяльності (певних комплексів властивостей нервових процесів), яким відповідають чотири типи темпераменту (флегматик, сангвінік, холерик і меланхолік). Тип нервової системи визначається генотипом (спадкоємним типом). Слабкий тип характеризується слабкістю як збуджувального, так і гальмового процесів і відповідає гіппократовському меланхолікові. Сильний неуврівноважений тип характеризується сильним процесом збудливості й відносно слабким процесом гальмування, що відповідає холерикові, «невтримному» типу. Сильний урівноважений рухливий тип відповідає сангвінікові, «живому» типу. Сильний урівноважений, але з інертними нервовими процесами відповідає флегматикові, «спокійному» типу. Проте, як правило, люди

мають змішані типи темпераменту при одному провідному [244].

Одна з найпоширеніших методик визначення типів темпераменту належить Г. Айзенку, який виявив два основних фактори: нейротизм (із протиставленням емоційної стабільності й лабільності) та екстраверсію-інтроверсію (спрямованість на внутрішній або зовнішній світ), які в його концепції є визначальними параметрами структури особистості. Екстраверсія визначає такі риси як енергійність, сміливість, відкритість новому, балакучість, дружелюбність на противагу інтроверсії, яка визначає стриманість, соромливість, мовчазність, емоційну холодність. Нейротизм визначає неврівноваженість, тривожність, на противагу врівноваженості, спокою [341]. Б.М. Теплов визначає темперамент як характерну для даної людини сукупність психічних особливостей, пов'язаних з емоційною збудливістю (швидкістю виникнення почуттів та їх силою) [359]. На основі даного визначення А.Г. Маклаков виділяє два компоненти темпераменту: активність поведінки, яка характеризується ступенем енергійності, стрімкості, швидкості, або навпаки, повільності й інертності й емоційність, яка характеризує протікання емоційних процесів, визначаючи їх модальність (радість, горе, страх, гнів) [360].

Серед пануючих поглядів на взаємини характеру й темпераменту можна виділити три основних [342]: ототожнення характеру й темпераменту (Е. Кречмер, А. Ружицький); протиставлення характеру й темпераменту, підкреслення антагонізму між ними (П. Вікторов, В. Віреніус); визнання темпераменту ядром характеру, його незмінної частиною. Учені визначають наступні відмінності характеру від темпераменту: 1) темперамент виникає біологічно, а характер формується в процесі життя; 2) темперамент є відносно стабільним, а характер може змінюватися (типи характеру пластичні, тому не існує універсальної типології характерів); 3) характер залежить від мотивів і волі, темперамент – ні.

Одним з напрямів конституціонально-характерологічного підходу є «психогностика», завданням якої було встановлення закономірностей співвідношення між зовнішнім виглядом, мімікою, рухами людини та її характером. Емпіричний напрямок психогностики представлено фізіономікою, френологією й графологією, а також філософсько-літературною характерологією. Згодом конституціонально-характерологічний підхід отримав назву «психологія індивідуальних відмінностей» або «диференціальна психологія».

Типологічна традиція в характерології була продовжена швейцарським психологом і психіатром К.Г. Юнгом, який у 1921 р. розробив власну типологію характерів і класифікував людей по домінуючій спрямованості на зовнішній або внутрішній світ (екстравертний і інтровертний типи), а також по домінуючій психічній функції (мисленню, почуттям, інтуїції, відчуттям). Наприкінці ХХ ст. на основі типології К.Г. Юнга А. Аугустінові-

чуте розробила теорію соціонічних типів і взаєностосунків між ними.

Сучасний дослідник К.Р. Клонінгер, ґрунтуючись на біогенетичній концепції, виділяє наступні закономірності взаємовпливу темпераменту й характеру. Темперамент складається з рефлексорної пам'яті й становить *емоційну* основу особистості. Це наслідуювані схильності до емоційності, які утворюють основу поведінки. Темперамент впливає на динамічні прояви звичок, які проявляються в ранньому дитинстві. Він є основою наступного розвитку характеру. Характер – це *концептуальна* основа особистості, що включає вищі когнітивні функції, які дозволяють критично оцінювати афективні переживання і призводять до побудови світоглядних концепцій про себе й навколишній світ. Поведінка особистості складається як з рефлексорних дій, зумовлених темпераментом, так і з когнітивних установок, що відповідають рисам характеру [444].

На основі наукових здобутків у межах конституціонально-характерологічного напрямку можна зробити певні висновки: темперамент не визначає рис характеру, але між темпераментом і характером існує тісний взаємозв'язок. Властивості темпераменту сприяють формуванню певних рис і протидіють розвитку інших. Існує й зворотна залежність темпераменту від характеру: завдяки певним характерологічним рисам людина може стримувати небажані прояви темпераменту: людина із сильним характером може придушити деякі негативні сторони свого темпераменту, контролювати їх прояв [175]. Психолого-педагогічна практика також показує, що темперамент може дещо змінюватися під впливом умов життя, виховання й самовиховання (наприклад, холерик після стресових періодів життя настільки виснажується психічно і здобуває ряд особливостей, властивих меланхолійному темпераменту). Характер взаємопов'язаний не тільки з темпераментом, але й здібностями особистості. Так, наполегливість у холерика виражається в активній діяльності, у флегматика – у зосередженому обмірковуванні. Холерик трудиться енергійно, флегматик – методично, не поспішаючи [400]. Згодом М.Д. Левітов зазначатиме, що фізіологічною основою характеру є не стільки темперамент, який не є фізіологічною категорією, а тип і пластичність нервової системи. Властивості нервової системи не визначають характеру, але утворюють ґрунт, на якому легше формуються певні форми поведінки [164, с. 28,]. Отже, зробимо висновок про те, що темперамент представлений у структурі характеру динамічними характеристиками особистості: *нервово-психічною силою*, що зумовлює урівноваженість нервових процесів, і *екстравертністю (або інтровертністю)*, що детермінує комунікативну активність людини.

5. Засновником *клінічного* напрямку вивчення характеру людини у вітчизняній психології можна назвати вітчизняного лікаря і психолога

О.Ф. Лазурського, який був учнем В.М. Бехтерева і учителем М.Я. Басова й В.М. Мясичева. Клінічні дослідження О.Ф. Лазурського, В.М. Бехтерева, П.Ф. Лесгафта переважно спрямовані на вивчення закономірностей функціонування психологічних, зокрема, характерологічних систем у нормі й патології, адже для пізнання гармонійних рис характеру необхідно знати й протилежні їм риси [164, с. 125]. Спочатку уявлення про характер розвивалися в традиціях типологічно зорієнтованої характерології, але передували цьому емпіричні, описові методи. У вітчизняній характерології найбільш видатні типології були запропоновані О.Ф. Лазурським і П.Ф. Лесгафтом і К.Д. Ушинським, які не тільки визначали множину індивідуальних характерів, але й намагалися визначити критерії їх гармонійності.

О.Ф. Лазурський розробив характерологічну концепцію індивідуальних відмінностей, що розглядалися в тісному зв'язку з діяльністю нервових центрів. Він вводить до розгляду поняття *ендопсихіка* – внутрішні механізми особистості, що поєднують характер, розумову обдарованість і темперамент, і *екзопсихіка* – ставлення особистості до різних об'єктів (до себе, природи, людей, науки, мистецтва) [288]. Ця ідея згодом стане провідною серед радянських психологів, які розглядали ставлення особистості як основу її характероутворення. О.Ф. Лазурський трактував характер як сукупність стійких душевних схильностей людини. Він дав своє розуміння *психічного рівня* особистості, який ототожнює з характером [101]. В основу психічного рівня покладено такі критерії: багатство духовного змісту особистості, свідомість, особистісна спрямованість. Основою формування характеру О.Ф. Лазурський вважав можливість багаторазового повторення в людини певного психічного процесу [160]. Він класифікує типи характеру на основі диференціації психічного рівня (високий, середній і низький) і принципу активного пристосування особистості до навколишнього середовища [162]. О.Ф. Лазурський відзначає, що рівень розвитку психіки зростає пропорційно розширенню кола інтересів особистості до турботи про інших людей, безкорисливому відношенню до природи, а також націленості на естетичні, етичні й духовні цінності: «Наявність свідомо вироблених принципів (моральних, соціальних) і загального світогляду становить характерну рису підвищення психічного рівня» [283, с. 185]. Отже, О.Ф. Лазурським висунуто два основних критерії гармонійності характеру: психічний рівень особистості, що відбиває ступінь її духовного розвитку, і рівень її соціально-психологічної адаптованості. Саме ці критерії ми візьмемо за основу при розробці моделі гармонізації характеру особистості.

Одним з перших, хто чітко сформулював завдання диференціації характерологічних ознак, був П.Ф. Лесгафт. Він користувався поняттями: характер і тип. Тип трактується як свідоме *відношення* людини до навколишнього

світу, ступінь його морального розвитку. Під характером він розуміє прояв волі людини [174]. Основним критерієм типології П.Ф. Лесгафта виступає сполучення моральної, інтелектуальної та вольової складових характеру особистості. Він виділяє 7 типів: *нормальний* тип – має гармонію розумового й фізичного розвитку; *лицемірний* тип, який намагається за допомогою хитрощів досягти особистих вигід й уникнути зусиль (він володіє лише загальними соціальними шаблонами); *честолюбний* тип – відрізняється гордістю, самовпевненістю, прагненням бути завжди першим й панувати над іншими (почуття переваги є головним стимулом); у *добродушного* типу розвинена аналітична діяльність, звичка міркувати, аналізувати себе, фантазувати, інтереси зорієнтовані на людей, але існує певний ступінь лінощів; *м'яко-затурканий* тип завзято робить все так, як зазначено, в нього відсутні моральні поняття, він має вузьку *егоїстичну* практичність, ощадливість і байдуже відношення до всього навколишнього; *злісно-затурканий* тип – жорстокий, підозрілий, самолюбний, зосереджений на особистому захисті, образливий, досвідчений, постійно прагне до сильних вражень, але не схильний міркувати; й *пригноблений* тип, що має слабе абстрактне мислення, терплячий, сором'язливий, терпимий до навколишніх, правдивий, щирий.

П.Ф. Лесгафт розділив типи характерів на три категорії: з активними поведінковими проявами (лицемірний, честолюбний і добродушний); інертно-розумовими проявами (злісно-затурканий, м'яко-затурканий, пригноблений) і нормальний тип. При цьому П.Ф. Лесгафт розмежовує три рівні свідомої діяльності. На першому рівні мають місце дії без моральних проявів, на другому – розумові дії за механізмом наслідування зовнішньо-моральних дій, на третьому – розумно-самостійні моральні дії [341].

В. Давиденко пропонує класифікацію характерів лише за духовно-моральним і вольовим критеріями і диференціює добрі й злі характери на основі духовно-морального змісту переконань і сили волі. Він виділяє рішучий, нерішучий типи характерів (вольовий критерій), які можуть бути добрими або злими (духовно-моральний критерій) [88].

К.Д. Ушинський визначає наступні критерії гармонійності характеру: цілісність (внутрішня єдність), визначеність, складність, сила, широта (глибина) і динамічність (здатність до позитивних змін) характеру [372]. При відсутності яскраво виражених рис характер втрачає свою визначеність. Він наголошує, що необхідно враховувати як індивідуальну своєрідність кожної риси в залежності від її сполучення з іншими, так і характер у цілому. К.Д. Ушинський виділяє 4 типи характеру: сильний і цілісний; сильний і нецілісний (спрямованість почуттів різко змінюється); слабкий але цілісний (слабко виражені риси, але зі стійкими почуттями); слабкий і нецілісний (безхарактерний) [164, с. 179]. Отже, при визначенні критеріїв

гармонійності характеру вчені у центрі уваги поставляють моральність, яка визначає цілісність характеру. Так, П.Ф. Лесгафт зазначає, що умовою самовдосконалення особистості є розвиток *морального характеру* [174]; Н.Г. Чернишевський також вважав, що будь-який характер є підметом моральної оцінки; О.Ф. Лазурський розглядає *рівні розвитку особистості* за духовно-моральним критеріями і відзначає, що *альтруїзм*, як прояв духовно-морального підґрунтя, є показником гармонії між особистістю й середовищем, а психологічне здоров'я людини забезпечується за допомогою ідеалу безкорисливого відношення до навколишніх [161].

У СРСР в 1920-1930 рр. вчення про характер розвивалося переважно у межах педології, яка ставила за мету об'єднання підходів з різних наукових знань (медицини, біології, психології, педагогіки) стосовно розвитку дитини (В.М. Бехтерев, Г.І. Россолімо, А.П. Нечаєв, А.Б. Залкінд, П.П. Блонський, М.Я. Басов, Л.С. Виготський). У радянській психології одержало поширення тлумачення тези Л.С. Виготського про розкриття індивідуальних особливостей через взаємодію із суспільством, тобто вважалося, що характер є результатом впливу суспільства. Наприкінці 1930-х рр. усі ці дослідження були згорнуті. З розвитком в психології особистості 1930-ті роки встала проблема співвідношення понять «характер» і «особистість»: характер розглядають як особистість, яка морально оцінюється, а особистість – як характер без моральної оцінки [238]. В результаті в більшості країн тема характеру втратила свій автономний статус, а сама категорія «характер» почала ототожнюватися з особистістю, або вважатися анахронізмом [175]. Причинами, що спонукали учених вилучити з актуальної проблематики психології проблему характеру, були наступні: 1) нерідко психологи вважали особистість і характер синонімічними поняттями і тому не знаходили потрібним окремо виділяти характер (так, Дреджер вважає, що не можна чітко диференціювати «особистість» й «характер», його можна вважати лише особливим аспектом особистості [446]); 2) сумнів у можливості вивчення характеру як унікального явища; 3) віднесення характеру до компетенції етики (Г. Олпорт розглядає характер як особистість у її етичному аспекті моральної поведінки, а характерологію вважає моральною концепцією особистості [441]). Поняття «характер» зберігається лише у клінічно зорієнтованих підходах.

Можемо припустити, що таке «зневажливе» ставлення до характеру як до морально-етичної категорії зумовлено знеціненням самої моральності у період середини ХХ сторіччя, яке відбулося завдяки психоаналітичним висновкам щодо провідної ролі моральності в процесі розвитку неврозів. Отже, у закордонній, зокрема, в американській психології категорія «характер» поступово вилучається з наукового обігу, оскільки не має самостійного змісту. В монографіях по психології особистості Г. Айзенка, Р. Гілфорда,

Р. Кеттела, Г. Лазаруса, Г. Мюррея, Г. Олпорта проблема характеру зводиться до «Теорії рис». Р. Кеттел, відносячи характер до динамічних (мотиваційних) рис особистості, говорить про етичний фактор, що включає відповідальність, дисциплінованість, силу волі, які, на його думку, визначають силу «над-Я», що відповідає загальноприйнятому розумінню характеру [443].

Р. Кеттелл був першим, хто застосував метод факторного аналізу до вивчення рис характеру особистості, що дозволяє виявити основні властивості особистості шляхом математичного аналізу кореляцій усередині певної групи даних [376; 442]. Основну ідею Д. Гілфорда можна виразити формулою: особистість є специфічним «сузір'ям» рис. Д. Гілфорд визначає характер як етичний аспект поведінки людини. За допомогою факторного аналізу він класифікував риси особистості за ступенем їх генералізованості. До характерологічних факторів Р. Гілфорд відносить такі риси як дисциплінованість, чесність, самостійність, свідомість, а також потреба у самовизначенні. Він зазначає, що ці фактори належать скоріше моральній сфері, але мають не тільки етичний, але й вольовий зміст [449]. Г. Айзенк запропонував ієрархічну структуру особистості, що складається з простих реакцій, складних рис і типів характеру. Він докладно досліджував особистість в цілому й намагався розробити методи (тести), що дозволяють вимірювати риси характеру.

Г. Олпорт висуває теорію п'ятифакторної моделі характерологічних рис, яка ґрунтується на п'яти дихотомічних характеристиках і дозволяє описувати характер людини відносно самої себе, інших людей і навколишнього світу [238]. Г. Олпорт і Х. Одберт описали протилежні характеристики, які знаходяться вздовж осей інтроверсії – екстраверсії, нейротизму (емоційна стійкість – емоційна лабільність), психотизму (доброта, дружлюбність, тактовність на противагу агресивності, антисоціальності), відкритості новому досвіду (відкритість новим враженням, творчість, інтелектуальність на противагу неосвіченості, поверховості), і сумлінності (організованість, відповідальність, дисциплінованість на противагу безтурботності, безвідповідальності й недисциплінованості).

Інші дослідники відзначали в структурі характеру такі психічні феномени як спрямованість, диспозиції, спонукання, схильності, співвідношення спадковості й соціального досвіду (Т. Рібо, В. Штерн). Отже, в середині ХХ ст. характерологію заміщують американські теорії особистості, які зводять характерологічні особливості людини до певного набору стандартних рис і майже не торкаються проблеми моральності й гармонійності характеру.

З 40-50-х років ХХ ст. у радянському психолого-педагогічному просторі відбувається різкий підйом інтересу до проблеми характеру (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, В.О. Крутецький, М.Д. Левітов, В.М. Мясищев, І.В. Страхов, В.С. Філатов, А.Г. Ковальов, С.Л. Рубінштейн) [11; 143; 284; 348; 380].

Слід зазначити, що у радянських психологів спостерігаються значна єдність у розумінні характеру як індивідуально-своєрідного в особистості, на протигагу соціально-типовому. О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев стверджують: «Характер – це особистість у її своєрідності» [143, с. 99]. К.К. Платонов звужує розуміння характеру як особистості у своєрідності її діяльності, але відзначає, що досі немає єдиного загально визнаного розуміння особистості [261]. В.А. Крутецький і С.Л. Рубінштейн розглядають характер як підструктуру особистості, до складу якої входять також темперамент, здібності, спрямованість і самосвідомість [154; 315]. М.Д. Левітов зазначає, що при визначенні характеру потрібно говорити про індивідуальні якісно своєрідні і яскраво виражені психічні риси не особистості, а людини, що впливають на її поведінку й учинки [165]. Більшість вчених зазначають, що характер виступає як захисна оболонка, що опосередковує як впливи зовнішнього середовища на особистість, так і впливи особистості на середовище, надаючи діям суб'єкта ті або інші інструментальні властивості (напористість, м'якість, імпульсивність, відкритість, обережність). Так, О.М. Леонтьєв розглядає характер як підструктуру особистості, що забезпечує захист наявної структури мотивів [170].

З погляду різних підходів існує ряд визначень характеру: 1) прояв темпераменту в певному соціальному середовищі; 2) стійкі психічні якості, пов'язані з типовими способами поведінки; 3) індивідуальний життєвий стиль (А. Адлер); 4) система мотивів (О.М. Леонтьєв), система відносин особистості (В.М. М'ясищев); 5) поєднання здібностей і темпераменту (Б.М. Теплов); 6) способи вирішення особистісних проблем (особистісний підхід); 7) міра врівноваженості внутрішнього й зовнішнього світів особистості; 8) особливості адаптації людини до навколишньої дійсності [400].

Найпоширеннішим визначенням у вітчизняній психології є розуміння характеру як якості особистості, що узагальнює сукупність виражених, взаємозалежних, стійких індивідуальних властивостей особистості, що проявляються в діяльності спілкуванні й відношенні до людей, до себе, до праці, до світу в цілому, зумовлюючи типові для неї способи поведінки [398]. Виходячи з цих визначень, можна дійти висновку, що характер виступає як готовність людини здійснювати в типових ситуаціях фіксовані форми поведінки, тобто надає поведінці певної спрямованості. Таким чином, радянські вчені погоджуються у визначенні характеру як сукупності яскраво виражених і відносно стійких рис особистості, типових для даної людини, що проявляються в її діях і вчинках [164, с. 18].

Критика радянськими вченими методу факторного аналізу призвела до застою вітчизняної характерології, адже якісний аналіз індивідуальних випадків не допоміг визначити психологічні закономірності конструктивного і

деструктивного характерологічного розвитку. В 1960-ті роки у міру відродження інтересу до індивідуальних особливостей людини характерологія перетворюється у диференціальну психологію, яка проводить розмежування між психічними властивостями, станами й процесами.

Майже усі радянські психологи (Б.Г. Ананьєв, А.Г. Ковальов, К.М. Корнілов, В.О. Крутецький М.Д. Левітов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн, Б.М. Теплов) розглядають структуру характеру як інтеграцію *спрямованості* (системи відносин особистості) і *волі* [284; 286]. С.Л. Рубінштейн визначає спрямованість у якості емоційного компоненту характеру і розглядає характер як ставлення людини до інших людей: «Центральною сенсоутворюючою характеристикою є спосіб відносин до іншої людини як до самоцінності, реалізація якого залежить від здатності до децентрації, щирої любові й самовіддачі» [315, с. 369]. Б.М. Теплов говорить, що характер проявляється у цілях особистості й засобах їх досягнення [359, с. 235]. Б.Г. Ананьєв зазначає, що спрямованість визначає образ дій людини [11, с. 29]. В.А. Крутецький приділяє увагу як рисам характеру, що виражають спрямованість людини, так і вольовим рисам (цілеспрямованості, наполегливості, витримці, дисциплінованості, мужності, сміливості) [154].

М.Д. Левітов підсумувавши результати попередніх досліджень колег, дає визначення категорії «характер» у широкому та строгому значеннях. «У широкому сенсі характер – це індивідуальні яскраво виражені і якісно своєрідні риси людини, що впливають на її поведінку й вчинки... У строгому значенні характер – це психічний склад особистості, виражений у її спрямованості й волі» [164, с. 18-20]. При широкому визначенні характеру маються на увазі істотні психологічні особливості людини, а при строгому мова йде про особистість в її емоційно-вольовому розрізі. Отже, за М.Д. Левітовим, основними компонентами *структури характеру* виступають *спрямованість* і *воля* особистості.

Спрямованість – це система стійких і значимих спонукань людини (мотивів, ціннісних орієнтацій, ідеалів, моральних переконань), в яких виражається цілісний світогляд особистості. Світогляд як сукупність поглядів і особистісної позиції детермінує вибірковість відносин людини і основну лінію її поведінки (до чого вона прагне, чого уникає, за що готова боротися). Особистісна спрямованість має інтелектуальний і емоційний компоненти, вона характеризується стійкістю і дієвістю, які визначають активність людини при реалізації поставлених цілей. [164, с. 126]. К.К. Платонов зазначає, що стійкість спрямованості характеризується тривалістю спонукань, а її дієвість визначає активність людини в реалізації поставлених цілей [260]. Наявність життєвих *цілей* і системи *переконань* – головна умова формування характеру. Переконаність визначає довгострокову спрямованість поведінки.

Інтенсивність спрямованості може мати широкий діапазон прояву: від неусвідомлених потягів до активних прагнень та глибоких переконань [335].

Звідси випливає, що особистісна спрямованість зумовлена домінуючими мотивами, цінностями людини і впливає на її діяльність і вчинки. Саме спрямованість полягає в основі єдності, цілісності характеру особистості. Спрямованість є динамічною, тому характер людини виявляється досить багатогранним, а іноді суперечливим (адже особистісні мотиви не залишаються постійними, вони взаємовпливають, змінюються й розвиваються). У міру розвинутої самосвідомості й набуття життєвого досвіду відбувається процес переосмислення життя, переоцінки цінностей.

Основою спрямованості виступає система відносин особистості, яка задає вектор поведінкової активності людини. В.М. Мясищев висуває «Теорію відносин», в якій розглядає особистість у вигляді ієрархічної системи її відносин [220]. Розглянемо докладніше етапи формування відносин людини як основу її характеру. Психологічні відносини в розвиненому виді являють собою цілісну систему свідомих активних вибіркового зв'язків людини зі світом. Генезу формування психологічного відношення за В.М. Мясищевим, можна представити у вигляді схеми (див. Рис. 1.1), аналізуючи яку неважко помітити, що блоки 1-4 лежать у неререфлексованій області «перед-відношення». Початковим етапом формування відносин особистості є рівень *перед-відношення* як первісний період зростаючої вибіркового, що має афективно-імпульсивний характер. На початковому етапі відношення має ірраціональний, афективно-імпульсивний характер. Воно не доступно усвідомленню й інтелектуально-логічному осмисленню.

Рис. 1.1. Генеза розвитку ставлення особистості як передумови розвитку її характеру.

На даному етапі, як відзначає М.Д. Левітов, однією з форм спрямованості є пристрасність – активні емоційні стани, що значно впливають на свідомість і діяльність людини: «Пристрасність призводить до порушення закону сили: афективні реакції виникають з незначних приводів. При афективних станах у людини проявляються не властиві їй риси. Якщо людина усвідомлює свої пристрасності й бореться за їх подолання – це визначає початок формування її моральної саморегуляції» [164, с. 149]. Подальший розвиток і стабілізація емоції до рівня почуття дає можливість його фіксації, усвідомлення, рефле-

ксії. Уже на рівні 5-го блоку В.М. Мясичев виділяє диференціацію на вищі усвідомлені почуття (інтелектуальні, естетичні, моральні). Поява усвідомленого ставлення (блок 6) у вигляді інтересів, оцінок і переконань дає можливість здійснення вольової дії на поведінковому рівні. Коли особистість проявляє активну вольову готовність боротися за реалізацію переконань, можна говорити про певну рису характеру, розвиток якої стимулює вольову дію. Іншими словами, психологічним механізмом розвитку відносин особистості є їх усвідомлення, оцінка і свідомо вольова саморегуляція.

Простеживши шлях формування відношення особистості, позначимо його детермінуючу функцію в процесі формування характеру. В.М. Мясичев вважає, що неусвідомленість власних ставлень і надмірна перевага емоційності призводить до неадекватності відносин, які не можуть забезпечити повноцінну регуляцію поведінки [219]. У випадку неусвідомленості своїх емоцій людина має цілий спектр нерозвинених, інфантильних відносин, які відрізняються афективністю, імпульсивністю, суперечливістю, фрагментарністю, неадекватністю, що порушує саморегуляцію поведінки й визначає дисгармонійність характеру особистості. В.М. Мясичев визначає такі риси дисгармонійного характеру: тривожність; неорганізованість; виснаження волі; перевага афективної інертності над пластичністю, що зумовлює фіксацію на переживаннях; наявність еґо-комплексу індивідуалізму (еґоїзм, самолюбство, марнославство, уразливість). Детермінантами розвитку дисгармонійних рис виступають неадекватність відношення до себе і внутрішня конфліктність особистості. Потреби, що набувають якості потягів, переростають в імпульсивні афекти. Критеріями зрілих відносин, що забезпечують гармонійність характеру, виступають їх усвідомленість, моральність і соціальність [220, с. 35-37].

В.М. Мясичев і С.Л. Рубінштейн зазначають, що в якості характерологічних виступають риси, які виражають відносини особистості до себе, до людей, до діяльності, до навколишнього світу [220; 284; 286]. Цей висновок перегукується з ідеями О.Ф. Лазурського, який уводячи до наукового обігу поняття «екзопсихіка», розуміє під цим психологічним феноменом також систему ставлень людини до речей, природи, праці, до себе, до людей, держави, релігії, які визначають риси її характеру. Він зазначає, що основні життєві відносини особистості дихотомічні (можуть бути конструктивними й деструктивними) і визначають відповідні риси характеру: *духовні* риси, засновані на: а) ставлення до релігійної віри (благовірність / нігілізм), б) до патріотизму (патріотичність / байдужість до Батьківщини), в) відношення до науки (творчість / стандартність), до мистецтва (естетичність / неестетичність), до природи (охайність / недбалість); *моральні* риси, засновані на: а) ставленнях до інших людей (щирість / лицемірство, емпатія / індивідуа-

лізм), б) до себе (скромність / самозакоханість), в) до праці (відповідальність / несумлінність) [161]. Ідея дихотомічності рис простежується також у концепції К.Р. Клонінгера, який стверджує, що риси характеру являють собою три кластери дихотомічних особливостей відповідно до підструктур особистісної спрямованості (див. Табл. 1.1) [444]. У подальшому дослідженні ми будемо спиратися саме на ідею щодо системи ставлень, яка визначає кластери *дихотомічних рис* характеру людини.

Таблиця 1.1.

Дихотомічність характерологічних рис відповідно до підструктур особистості.

Властивість характеру	Опис крайніх проявів	
	Високий рівень прояву	Низький рівень прояву
Спрямованість на справу	Відповідальний	Невідповідальний
	Цілеспрямований	Безцільний
	Активний	Пасивний
	Дисциплінований	Недисциплінований
Спрямованість на людей (здатність до взаємодії)	М'якосердий	Нетерпимий
	Чуйний	Байдужий
	Допомагаючий	Егоїстичний
	Принциповий	Пристаєсовницький
Сприйняття себе	Творчий	Стандартний
	Інтуїтивний	Раціональний
	Поступливий	Впертий
	Одухотворений	Практичний

При вивченні характеру різні вчені виходили з різних понять: Ф. Поллан брав за основу поняття «тенденція» [263], О.Ф. Лазурський – «схильність» [161], інші говорять про «якості», «властивості» або «риси» характеру. В нашому дослідженні ми визначимо поняття *риси характеру*, як *стійкі особистісні тенденції*, що зумовлені ставленнями людини.

Розглянемо, яким чином відносини людини перетворюються у спрямованість і визначають риси характеру в процесі онтогенезу. Б.Г. Ананьєв пов'язує формування характерологічних рис з системою ставлень дитини, які пов'язані з типами провідної діяльності [11]. Сьогодні особливості провідних ставлень дитини досліджує Ю.О. Приходько та інші вчені [278].

На формування характеру, передусім, впливає здоров'я (самопочуття) людини, адже хвора або стомлена людина стає більш пасивною і емоційно невірноваженою [164]. Тому ми припускаємо, що першими в онтогенезі формуються такі риси характеру, які безпосередньо пов'язані з психофізіологічним станом дитини (активність, стресостійкість – якщо організм здоровий, або нервово-психічна ослабленість, примхливість, пасивність – якщо дитина є хворою). Назвемо цю групу рис *«психосоматичні»* риси характеру.

Б.Г. Ананьєв, ґрунтуючись на тім, що першою провідною діяльністю

в онтогенезі дитини є *безпосередньо-емоційне спілкування*, вважає, що саме воно сприяє формуванню емоційної досвідченості дитини, яка закріплюючись, перетворюється на *емоційні* риси характеру: життєрадісність, впевненість, оптимістичність, або навпаки – тривожність, песимістичність, емоційна лабільність [11; 12]. Онтогенез психічного розвитку свідчить, що безпосередньо-емоційне спілкування дитини, змінюється провідною *предметною* діяльністю, яка стає основою для формування відповідних *предметно-діючих* (ділових) рис на основі відносин, що виникають між суб'єктом і навколишнім предметним середовищем. Саме прийняття дитиною цих відносин у якості особистісно значимих сприяє формуванню *вольових* рис (сумлінності, організованості, наполегливості, рішучості, працьовитості або протилежних їм – лінощів, недбалості, слабовілля). Тобто, сам онтогенез людини задає певну послідовність у формуванні її рис характеру. В тій же *предметній* діяльності відбувається розквіт здібностей, пов'язаний з умінням наполегливо переборювати труднощі, організовано працювати, проявляти ініціативу, і тому супроводжується формуванням *інтелектуальних* рис характеру: ініціативності, креативності, розважливості, вдумливості. Отже, інтелект і характер формуються в єдності. Дисгармонійна інтелектуальна спрямованість зумовлює формування педантичності, впертості, ригідності, які характеризуються вузькістю мислення і визначають односторонність характеру. Інтелектуальні риси не можна плутати з інтелектуальними здібностями (пам'яттю, спостережливістю, логічністю, кмітливістю, критичністю, гнучкістю і самостійністю мислення). [164, с. 73-80, 165-166].

Наступною провідною діяльністю дитини є рольова гра, яка визначає формування відношення до людей. Ставлення дитини до інших людей проявляється у *комунікативних* рисах, які зумовлені тим, наскільки вона авторитетна і потрібна людям. А. Адлер, розглядаючи людину як соціального індивіда, також говорить про почуття спільності, з якого починається особистість [5]. Проте слід зазначити, що товариськість не завжди має альтруїстичні коріння, а може зумовлюватись прагматичною мотивацією [164, с. 146]. Морально-комунікативними рисами характеру виступають доброзичливість, емпатія, довіра. Антиподами цих рис є замкнутість, недоброзичливість, індивідуалістичність.

Наступна система відносин – це відносини людини до *самої себе*. Вони формуються пізніше за інші, що зумовлено пізнім становленням Я-концепції. Людині потрібен значний досвід усвідомлення себе суб'єктом поведінки, щоб відносини до себе перетворилися в *рефлексивні властивості характеру*. Вони найбільш тісно пов'язані із цілями життя і виконують функції самовідношення, саморегулювання й саморозвитку, тобто виступають основою *самосвідомості* [413]. Відношення до самого себе проявля-

ється в самооцінці своїх дій. Самокритичність полягає у прагненні строго і об'єктивно оцінювати себе. Твереза самооцінка – одна з умов самоудосконалення особистості, що допомагає виховувати в собі скромність, чесність, принциповість, дисциплінованість. З моральністю, вимогливістю до себе пов'язана принциповість, яка визначає такі риси як чесність, відповідальність і надає характеру духовно-діяльної спрямованості [164, с. 127-129]. Скромність і самокритичність мають сполучатися з почуттям людської гідності. Самозакоханість – це карикатура на почуття гідності. Негативними рисами характеру є егоцентризм, гордість, марнославство. На егоїстичному ґрунті часто виникає заздрісність. Людина, що має ці риси, мимоволі створює конфліктні ситуації. Інша небажана крайність у характері це – конформізм, нездатність до відстоювання своїх поглядів, позицій.

Вищою системою відносин особистості, що зумовлена її духовним розвитком, є відносини з Богом, які визначають формування духовної спрямованості, що визначається домінуванням мотивів духовно-моральної самореалізації і зумовлює розвиток *духовно-моральних* рис характеру (совісності, альтруїзму, смиренності). Показником сформованості духовно-моральних відносин виступає здатність людини до морального вибору, моральних учинків [42]. Саме ці властивості завершують структуру характеру й визначають його цілісність. Несформованість системи конструктивних (моральних) ставлень зумовлює порушення відносин людини зі світом і сприяє розвитку дисгармонійних рис характеру.

Закріплюючись у поведінці, спрямованість як цілісна система сформованих відносин перетворюється у *стійкі особистісні тенденції*. Навички проявляти свої відносини тим або іншим способом визначають набір *рис характеру*, які являють собою систему стійких особистісних тенденцій відповідно до структури ставлень і визначають способи реагування і поведінки людини. Таким чином, характерологічними є ті властивості, які виражають *систему відносин* людини і накладають відбиток на її поведінку. Вони формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках того або іншого типу відносин. Психологічний механізм формування рис має таку закономірність: психічний стан переходить у рису характеру після його закріплення. Таким чином, поведінкові звички (наслідування, стереотипи) відіграють значну роль у генезі характеру, хоча й не завжди ґрунтуються на вольових діях [164, с. 112]. Риси характеру яскраво проявляються у вчинках людини (діях, що підлягають моральній оцінці).

Отже, основою характеру є система особистісних ставлень, яка визначає набуття певних способів реагування і поведінки. Характерологічні риси дихотомічні: вони є або позитивними, або негативними за змістом. Тобто, характер можна розглядати як систему набутих позитивних або негати-

вних «навичок» сприйняття, відношення та поведінкового реагування. Таким чином, погляд на характер як індивідуальне сполучення істотних властивостей, що виражають ставлення людини і проявляються у поведінці дає ключ до розуміння *структури характеру як сукупності рис*. Сполучення погоджених між собою рис називається *конгруентністю* особистості, яка визначає цілісність характеру [238, с. 16].

Характер має *структуру* (певний набір кластерів рис) і *зміст* (позитивні або негативні риси, що виражають конструктивність особистісної спрямованості). У змісті характеру на перший план може висуватися певний компонент в залежності від виховання, укладу життя. Неможливо перебороти окремі недоліки і виховати суто позитивні риси, ігноруючи центральні відносини особистості. Іншими словами, виховувати можна тільки систему взаємозалежних рис, звертаючи основну увагу на стрижневі відносини, які зумовлюють напрямок вольової активності людини [164, с. 118-120].

Структуру характеру складає система кластерів рис, які визначає два основних компоненти: спрямованість і волю. Багато вітчизняних дослідників (О.І. Висоцький, В.К. Калін, О.Г. Ковальов, М.Д. Левітов, С.Л. Рубінштейн та інші) розглядають *волю* в якості окремого компоненту, а усі інші ставлення особистості відносять до спрямованості [63; 67; 221; 13; 305]. Представники вітчизняної педагогічної школи (А.С. Макаренко, К.Д. Ушинський) також розглядають волю як детермінуючу силу в процесі характероутворення. К.Д. Ушинський наголошує, що виховуючи свій характер, людина робить свою життєдіяльність об'єктом волі й свідомості [372]. М.Д. Левітов застосовує дуже вдалу метафору для визначення компонентів структури характеру: «Якщо *спрямованість* (система ставлень особистості), є «головою» характеру, то *воля* є його «хребтом» [164, с. 42].

В залежності від сили вольової активності характери поділяються на сильні й слабкі. Під «*сильним характером*» М.Д. Левітов розуміє стійкі прояви характерологічних рис, які детермінують емоційно-вольову стійкість і визначеність відносин, цілеспрямовану активну поведінку, здатність долати перешкоди, домагатися поставленої мети. Люди з сильним характером ініціативні, мають стійкі цілі, витримку, мужність, сміливість, сміло приймають рішення і реалізують їх. Сила характеру виражається у свідомій постановці мети й готовності людини досягти її. Характер, позбавлений єдності й стійкості називають *безхарактерністю*, що буває «наслідком недоліку енергії волі при сталих переконаннях» [88, с. 19]. Формулювання «безхарактерна людина» означає внутрішню невизначеність особистості, коли її учинки залежить більш від зовнішніх обставин, ніж від самої людини. Безхарактерність зумовлена слабовіллям, невмінням управляти своїм темпераментом, відсутністю життєвих цілей. Якщо немає характеру,

то залишається лише зовнішня форма поведінки. Найчастіше такі люди, маючи добрі наміри, не домагаються значимих результатів. Вольові якості – це результат виховання й самовиховання людини.

М.Д. Левітов визначає три компоненти вольового психологічного механізму: активність, організованість і стійкість. *Активність* або енергія характеру проявляється в рішучості, цілеспрямованості, сміливості, самостійності. *Організованість* характеру визначається впевненістю, дисциплінованістю і витримкою (здатністю за допомогою самоконтролю усувати неприпустимі прояви свідомості й поведінки). *Стійкість* характеру визначається витривалістю, терплячістю, наполегливістю, мужністю. Вольове зусилля – це наказ собі, мобілізація сил для досягнення мети. Вольове зусилля потрібно не тільки для виконання намічених дій, але й для того, щоб загальмувати в собі непотрібні почуття й дії. Збереження в проблемних ситуаціях самоконтролю свідчить про твердість характеру, адже люди часто страждають від того, що не володіють собою [164, с. 154-163]. І.П. Павлов підкреслював, що людина – це єдина система, яка здатна до саморегуляції й самовдосконалення. Поведінка людини регулюється через другу сигнальну систему, адже слово є пусковим сигналом вольового акту [244]. С.Л. Рубінштейн розглядає у якості механізму особистісної саморегуляції систему відносин, що полягають в основі характеру [315]. Проте, слід пам'ятати, що вольові риси можуть сприяти досягненню як конструктивних цілей (при наявності моральної мотивації), так і деструктивних (за її відсутністю).

Характер проявляється у зовнішньому вигляді людини, в її мові, міміці, поведінці й вчинках. В окремих рисах він визначається в дитинстві, а багато в чому формується в зрілі роки і розвивається протягом всього життя людини. Зміни характеру відбуваються під впливом ситуацій, які можна розділити на три групи: а) життєві випробування, б) радісні події, в) умови протиріччя і конфліктів. Кризи формування характеру відбуваються під дією сильних стимулів, нових вимог життя і можуть супроводжуватися явищами *компенсації*, коли при ослабленні однієї риси розвивається інша: так, при афективних станах у людини проявляються не властиві їй риси. Вікові й життєві кризи переживаються як порушення цілісності характеру: наприклад, стани стресу, ригідності й фрустрації (безпорадності, що виникає при труднощах) можуть бути як тимчасовими, так і типовими для характеру. Удари долі також формують характер (Ф.І. Достоєвський відмічає роль страждань як прогресивної сили розвитку морального характеру [164, с. 106, 210, 352]).

Новий сплеск інтересу до проблеми характеру відбувся в 1980-ті роки, коли представники екзистенціальної психології, говорячи про «екзистенціальний вакуум» як основний чинник усіх особистісних дисгармоній, спрямовують філософсько-психологічні дослідження у бік духовного розвитку та

активного пошуку сенсу життя. Вони розглядають гармонійність-дисгармонійність характеру в аспекті його духовного виміру. Екзистенціальна психологія почала розглядати характер як функціональну підструктуру особистості, що динамічно розвивається і бере участь у процесах адаптації індивіда [305].

Засновник екзистенціалізму К. Ясперс пропонує типологію світоглядів, які лежать в основі класифікації характерів і визначають ступінь його гармонійності [439]. Він розрізняє 3 типи світогляду: а) нігілістів і скептиків, б) людей дії й романтиків, в) людей, що прагнуть до духовності. Е. Фромм пропонує класифікацію особистісних *орієнтацій*, які зумовлюють формування відповідних характерів і виражають соціальні установки стосовно відношення людини до «джерел благ» і способів їх досягнення. Усі орієнтації Е. Фромм поділяє на *плідні* (творчі, духовно-моральні), завдяки яким особистість усвідомлює свої сили і можливості, й *неплідні*, які спонукають людину бачити джерела благ зовні й обирати непродуктивні способи їх досягнення (рецептивна, експлуататорська, споживацька й ринкова орієнтації) [394]. В. Франкл, засновник екзистенціальної логотерапії розглядає характер як складне динамічне психічне утворення і зазначає, що саме духовне ядро є носієм психічних і тілесних характеристик, і тому людина вільна у визначенні своєї поведінки на основі цінностей й сенсів свого існування [388]. Деформація характеру залежить не від зовнішніх умов, а від внутрішньої установки особистості, тому середовище може впливати на зміни характеру лише в того, хто духовно не розвивається [390].

Отже, наприкінці ХХ сторіччя психологія знов звертається до методологічних основ духовних, зокрема, релігійних традицій і стверджує, що саме духовний вимір особистості є основою особистісної спрямованості й визначає гармонійність характеру.

Проблема гармонійного характероутворення шляхом розвитку духовності й, зокрема, релігійної свідомості людини викликає величезний інтерес і підтримку сучасних вітчизняних представників християнської психології (Д.О. Авдєєв, С.О. Білорусов, Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, І.Я. Медведєва, Б.Н. Ничипоров, В.І. Слободчиков, Т.О. Флоренська, Л.П. Шеховцова) [3; 47; 231; 382; 419]. Очевидно «загадковість» слов'янської душі міститься у прагненні до вічних духовних сенсів, які належать вітчизняному менталітету, що історично й традиційно формувався на основі духовних християнських цінностей. Християнська психологія визначає наступні чинники формування дисгармоній характеру: несформованість моральної свідомості, релігійна неосвіченість, незасвоєння духовно-моральних цінностей, нездатність людини до морального вибору, моральних вчинків. І.Я. Медведєва підкреслює, що чим слабкіша психіка, тим більшу потребу людина має в строгих духовно-моральних обмеженнях (зовнішніх засобах приборкання некерованих при-

страстей та емоцій), оскільки дисгармонійність характеру зумовлена саме відсутністю духовно-морального стрижня [200]. Цю думку підтверджує М.Д. Левітов: «Важливим є те, чи відповідає людина за свої пристрасті, чи бореться за їх подолання або виправдує їх, визначає моральну саморегуляцію поведінки» [164, с. 42]. Отже, за подолання характерологічних дисгармоній відповідає свідомо духовно-моральна саморегуляція. Гармонійність характеру проявляється не тільки в тому, що людина розуміє принципи і правила поведінки, але і поводиться згідно з цими правилами, проявляючи силу характеру. Традиційне виховання на основі системи духовно-моральних цінностей є основою морального розвитку і психічного здоров'я особистості.

Таким чином, характер визначає психічну своєрідність особистості, що характеризує її не тільки з психологічної, але й з духовно-моральної сторони. Основою гармонійного характеру виступає *духовно-моральна спрямованість*, що базується на системі *моральних ставлень* і визначає формування гармонійних відносин людини зі світом.

Наприкінці ХХ сторіччя вітчизняні і зарубіжні дослідники (М.Є. Бурно, А. Маслоу, К. Роджерс, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е.Фромм та інші) намагалися визначити загальну систему критеріїв гармонійності особистості [53; 199; 364; 387]. Проте визначені критерії стосувалися більшою мірою гармонійності особистості в цілому ніж її характеру.

Ми вважаємо за доцільне спиратися на визначені М.Є. Бурно загальні властивості характеру, які розташовуються вздовж осей: моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість; врівноваженість – невірноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру [53]. Саме ці властивості ми будемо розглядати у якості *критеріїв гармонійності* характеру, які відбивають *духовно-моральні* якості особистості, *рівень сформованості усіх компонентів* характеру, а також *ступінь узгодженості* системи характерологічних рис. Розглянемо кожний з критеріїв.

1. *Моральна вихованість* характеризує людину з боку її спрямованості й форм поведінки. Вона детермінує визначеність характеру, що виражається у стійкості поведінки, яка відповідає моральним переконанням, які становлять сенс життя особистості.

2. *Цілісність* характеру відбиває єдність психічного складу людини, не-суперечливість поведінки, принциповість, відсутність протиріч у прагненнях, послідовності дій, дотримання моральних принципів, єдність слова й справи. Сполучення погоджених між собою рис, рівномірний розвиток духовно-моральних, інтелектуальних, вольових, комунікативних та інших якостей, послідовність у діях визначають цілісність характеру, яка є основою його гармонійності. «Якщо сильна енергія волі поєднується з позитивним розумом і добрим, шляхетним серцем, такий характер називається *цілісним*. Коли до

моральних переконань приєднується сила волі, формується твердий характер. Розумність, чесність і доброта в поєднанні із твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється в корисній діяльності, в енергійному опорі злу, у стійкості при негараздах» [88, с. 19]. Біографії видатних людей свідчать про єдність розуму, почуттів і волі. Про *суперечливість* характеру свідчить розбіжність між мотивацією і результатами вчинків.

3. *Урівноваженість* характеру означає рівність поведінки, оптимальне співвідношення стриманості й активності людини. Стійкість настрою – важлива риса урівноваженого характеру. Це ознака сформованості волі. *Неврівноваженість* характеру – це наслідок емоційно-вольової слабкості, що проявляється підвищеною психічною збудливістю, нестабільністю емоцій, частими змінами настрою, імпульсивністю у діях.

4. *Сила* характеру – це енергія, завдяки якій людина досягає мети, здатність до мобілізації сил при подоланні перешкод, це вміння переборювати труднощі. Сила характеру визначає здатність до свідомого відстоювання поглядів і власних рішень. *Безхарактерність* є наслідком слабкої волі, невизначеності життєвих цілей.

5. *М'якість* характеру на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим ставленням до людей. Така особистість схильна до ухилення від гострих проблем, до поступливості у конфліктах. *Жорсткість* характеру свідчить про впертість людини, що зумовлена зайвою принциповістю.

Зазначені властивості характеру перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні (наприклад, моральний, але неуврівноважений, або сильний, але морально невихований характер). Наявність гармонійної структури характеру – це результат правильного виховання й самовиховання, зумовленого відповідною мотивацією. У цьому зв'язку зовсім інший зміст одержують життєві формули: «гарний» й «поганий» характер.

Так званий «поганий» – це характер незавершений, він не має цілісності, у силу відсутності певних компонентів конструктивних характерологічних рис. І навпроти, «гарний» характер, це завжди завершена структура, у якій присутні всі основні гармонійні риси, які добре погоджені, «підігнані» одна до одної. Гармонійний характер узагальнює структурно цілісні психологічні риси, які накладають певний відбиток на усі прояви особистості й на *вектор* особистісного розвитку. Тому відповідність характеру критеріям його гармонійності визначає конструктивність подальшого особистісного розвитку. Отже, ми вважаємо за доцільне розглядати характер як передумову й одночасно як результат особистісного розвитку. Далі наведено теоретичне обґрунтування висунутого положення. Факторами формування характеру є спадковість (тип нервової діяльності), темперамент, виховання, релігія, со-

ціальне середовище, захоплення, культура [88].

В процесі індивідуального розвитку під впливом конституціональних факторів і соціального досвіду в кожній людині формуються характерні для неї особливості поведінки, що сприяють її адаптації до соціуму [54]. Отже, характер є надбанням особистості, яке формується на основі нервової системи під впливом виховання і життєвого досвіду.

Спосіб життя визначає єдність думок, почуттів, спонукань, дій людини, що зумовлює формування її характеру. Велику роль відіграють суспільні умови і конкретні життєві обставини. Безпосереднє формування характеру відбувається в різних групах (родині, дружній компанії, класі, трудовому колективі тощо). В залежності від того, яка група є для особистості референтною, які цінності культивує у своєму середовищі, такі відповідні риси характеру будуть розвиватися в її членів [164, с. 31-35, 209-213].

Характер, як певний спосіб мислення і діяльності є результатом морального виховання і свідомого самовиховання людини. Риси характеру залежать від позиції особистості в групі, а також від того, як людина сама оцінює свій характер і чи готова вона над ним працювати. Ставлення до себе, до інших людей, до світу і зумовлена ними особистісна спрямованість задає вектор поведінки людини. Існування центральних, стрижневих відносин і відповідних рис характеру має важливе значення, оскільки саме стрижневі відносини детермінують *вектор спрямованості особистісного розвитку* (гармонійний або дисгармонійний). Недарма народна мудрість говорить, що існує закономірність: *учинок – звичка – характер – доля*. Насамперед це стосується духовно-моральних рис характеру і вольових якостей, що забезпечують духовно-моральну саморегуляцію і зумовлюють гармонійність взаємин особистості. Ігнорування моральних цінностей, підміна їх помилковими орієнтирами є чинником розвитку дисгармонійних рис (егоїзму, агресивності тощо), що визначає несформованість моральних ставлень і сприяє порушенню відносин людини зі світом, що також зумовлює дисгармонійний розвиток особистості.

Сполучення високого рівня моральної вихованості й сили характеру визначає його цілісність і сформованість духовно-моральної саморегуляції, що зумовлює гармонійність подальшого характерологічного розвитку особистості. При порушенні духовно-моральної саморегуляції відбувається розвиток характерологічних дисгармоній. Таким чином, основою формування гармонійного характеру і, відповідно, конструктивного особистісного розвитку виступає психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції.

У такий спосіб ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок: на характер впливають спадковість, темперамент, виховання, спрямованість, які, у свою чергу, піддаються істотній зміні в процесі самовиховання особистості за-

вдяки духовно-моральним й емоційно-вольовим впливам з боку самої людини. Таким чином, одержуємо ланцюжок характерологічної детермінації вектора особистісного розвитку (див. Рис. 1.2).

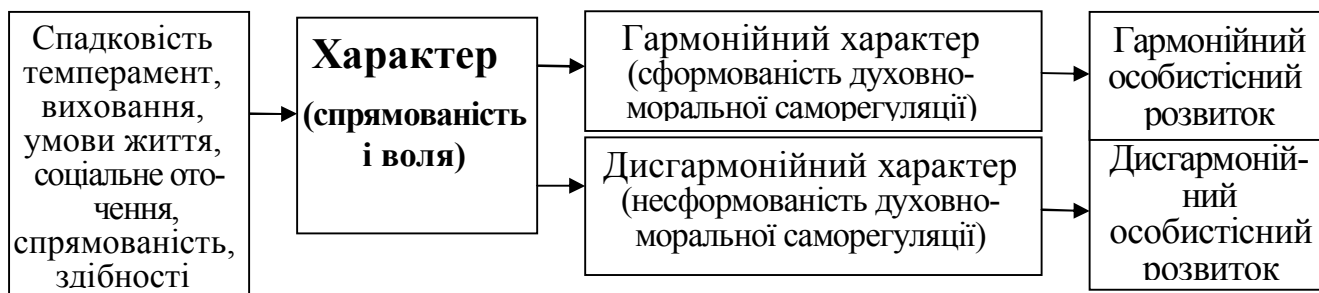

Рис. 1.2. Характерологічна детермінація вектора особистісного розвитку.

Отже, характер виконує важливу функцію психологічної *передумови* і одночасно *результату* особистісного розвитку. Основним психологічним механізмом детермінації вектора особистісного розвитку виступає механізм *духовно-моральної саморегуляції*.

Теоретичний аналіз психологічних підходів дозволив зробити такі узагальнення. Ми визначаємо *характер* як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних тенденцій, детермінованих системою відносин людини до себе, до інших людей, до світу, які визначають особистісну спрямованість і поведінку.

Риси характеру – це своєрідні навички прояву відносин тим або іншим способом, це стійкі особистісні тенденції, закріплені у формах поведінки. Кожна риса виражає певне ставлення людини і формується в результаті багаторазової реалізації цього відношення у відповідних вчинках. *Гармонійний характер* являє собою цілісну структуру рис, де кожна риса виражає певне моральне відношення людини й відповідну спрямованість.

Основою гармонійного характеру виступає духовно-моральна спрямованість, що базується на системі моральних ставлень людини (до себе, до людей, до Бога, до природи, до справи, до ситуацій, до життя в цілому). *Критеріями гармонійності* характеру виступають: його цілісність, урівноваженість, сила і моральна вихованість. Гармонійний характер відрізняється погодженістю рис, помірністю їх прояву, що забезпечує духовно-моральну саморегуляцію й визначає конструктивність взаємин людини. Характер є психологічною передумовою й результатом особистісного розвитку.

1.3. Типи і психологічні детермінанти розвитку характерологічних дисгармоній особистості в теоріях зарубіжної та вітчизняної психотерапії.

Характерологічний розвиток може бути як конструктивним, спрямованим на формування гармонійної особистості, так і деструктивним. Гармо-

нійність характеру несе в собі позитивний зміст, будучи одночасно процесом і результатом здорового особистісного розвитку. Успішне характероутворення на основі моральних ставлень до світу сприяє формуванню гармонійного характеру особистості. При порушенні процесу конструктивного характероутворення в силу певних факторів (спадковості, виховання й ін.) відбувається *деструктивний* розвиток особистості, який супроводжується формуванням характерологічних дисгармоній.

Під дисгармоніями характеру ми розуміємо не відхилення *поведінки* людини від *середньостатистичної* норми, а невідповідність *характеру* критеріям його *загальної гармонійності*. Спираючись на термінологію сучасної психіатрії (МКБ-10), деструктивний характерологічний розвиток можна співвіднести з категорією «загальний розлад розвитку особистості», який визначається як «якісні порушення в соціальних взаємодіях і стереотипах спілкування, що проявляються при функціонуванні індивідуума в будь-якій ситуації» [168, с. 116]. Дисгармонії характеру вивчалися переважно у межах психіатрії, медичної психології, психосоматичної медицини та психотерапії. Варто зазначити, що психологічні механізми як конструктивного, так і деструктивного характерологічного розвитку до сьогодні вивчені недостатньо, хоча спостерігається значне підвищення інтересу до проблеми психічного здоров'я особистості. Розглянемо психологічні передумови, детермінанти і рівні розвитку характерологічних дисгармоній.

Уже з давніх часів ученими описувалися різні варіанти дисгармонії стійких характерологічних рис, що визначаються деструктивними відносинами людини до інших і перешкоджають соціальній адаптації і конструктивної самоактуалізації особистості.

Цілеспрямоване вивчення патологічних характерів почалося з кінця XVIII ст. Французькі дослідники Ф. Пінель і Б. Раш описують людей зі зміненим, викривленим характером. Англійська традиція представлена ім'ям Дж. Причарда, який описав феномен «Морального божевілля». Диференціація дисгармонійних характерів визначалася, головним чином, соціальними й поведінковими критеріями. Аномалії особистості оцінювались із соціально-психологічних позицій за допомогою таких понять, як асоціальність, агресивність, відсутність почуття провини і т.п. [252; 253; 254]. У відповідності з поглядами Дж. Причарда, в основі аномалій характеру лежить викривлення моральних принципів, втрата або значне зниження самоконтролю, унаслідок чого людина виявляє нездатність до благопристойного способу життя [262]. В англійських країнах вчення про дисгармонії характеру розвивали Д. Гендерсон, Б. Карпмен, Х. Клекли, К. Маккорд. Найбільш повно питання патології характеру вивчалось в Росії (П.Б. Ганнушкін, Є.К. Краснушкін, О.Ф. Лазурський, В.М. Мясіщев, В.П. Руднєв, С.А. Суханов) і в

Німеччині (Е. Кан, Е. Кречмер, К. Леонгард, К. Шнайдер) [297; 317]. В Росії вивчення основних форм особистісних характерологічних дисгармоній почалося після судової реформи 1864 р. У судово-психіатричній експертизі був застосований термін «*психопатія*» для характеристики відхилень психіки, при яких проявляється патологія характеру, що впливає на поведінку, вчинки людини при відсутності грубих психічних порушень.

У вітчизняній психіатрії класичний опис основних форм психопатій, як характерологічних дисгармоній особистості одним з перших дав П.Б. Ганнушкін [68]. Він наводить опис характерологічних дисгармоній, які визначає на підставі соціально-поведінкових характеристик. О.В. Кебріков, розвиваючи ідею П.Б. Ганнушкіна, вводить термін «*патохарактерологічний розвиток*», який призводить до формування дисгармоній характеру особистості. Несподівана кончина О.В. Кебрікова не дозволила йому довести до кінця розробку своєї концепції. Отже, визначимо поняття «*патохарактерологічний розвиток*» як психогенне патологічне формування характеру особистості, пов'язане із психотравмуючою ситуацією або неправильним вихованням [303]. Г.В. Морозов вважає, що патохарактерологічний розвиток являє собою становлення *незрілої особистості* під впливом хронічних патогенних впливів, негативних соціально-психологічних факторів (неправильного виховання, тривалих психотравм), що викликають патологічні реакції [212].

При вивченні характерологічних дисгармоній серед дослідників панують три основні точки зору щодо чинників їх походження (або передумов розвитку) [294; 295; 296]: 1. Наслідувані (вроджені) дисгармонії, що означає появу патології характеру з дитинства, її незмінюваність протягом життя, подібність характерологічних особливостей дітей і батьків. 2. Несприятливі умови мікросоціального середовища (жорстокі умови виховання, втрата батьків, виховання у неповній родині, або з батьками, що мають невірні педагогічні установки). Підтвердженням цієї точки зору є велика кількість досліджень, які показали роль негативних соціальних факторів на формування характеру людини. Патологічний характер розвивається, коли дитяча психіка запам'ятовує жахи з дитинства: пияцтво, бійки, лайки, відсутність моральних принципів, коли діти тривалий час перебувають у стресі або в атмосфері суворої байдужості, відсутності турботи, уваги. Тому навіть у зовні благополучних родинах при відсутності доброти й любові зростає кількість дітей з дефектами характеру [64]. Також, є дані про більш пізню появу дисгармонійних рис в умовах несприятливого виховання і можливість їх корекції шляхом усунення деструктивно-психологічних чинників. 3. Компромісна точка зору, згідно з якою мають місце обидва чинники розвитку дисгармоній характеру – генетичний і соціальний (це було показано Кебріковим у концепції ядерної (глибинної) і крайової (поведінкової) психопатії) [139].

Ми погоджуємося з компромісним поглядом і вважаємо, що психологічною передумовою (поверховим рівнем) патохарактерологічного розвитку є дисгармонія характеру, яка може бути або *вродженою* (конституціональна психопатія), або *набутою* (акцентуація характеру). Акцентуації й психопатії – це стійкі особистісні стани, які спричиняють соціально-психологічну дезадаптацію особистості [176]. П.Б. Ганнушкін зазначає, що при вроджених (конституціональних) психопатіях, мають місце закріпленні функціональні викривлення, поведінкові порушення, зниження соціально-етичного рівня.

Критеріями психопатії є: вираженість і стабільність психічно-поведінкових порушень (коли характер не змінюється протягом життя), тотальна зміна особистості (дисгармонійні риси характеру виявляються в усіх сферах життєдіяльності), а також соціально-психологічна дезадаптація (дисгармонійні риси зумовлюють життєві труднощі, які відчуває або сама людина, або її найближче оточення у наслідок аморально-брутального відношення до них) [303]. Відповідно до концепції К. Шнайдера, будь-який патохарактерологічний розвиток особистості тісно пов'язаний з категорією «страждання», оскільки від дисгармонії характеру страждає як сама людина, так її найближче оточення і суспільство в цілому [423].

У класичній клінічній психіатрії, яка тісно пов'язана з характерологією, було визначено групи патохарактерологічних типів: кожному здоровому характеру в патології відповідає патологічно посилений характер – невротичний або психопатичний [53]. Е. Кречмер також вважає, що психічне захворювання являє собою посилення або загострення рис нормального характеру [152]. На думку П.Б. Ганнушкіна, нормальний характер – це умовність, що реально не існує, оскільки середньостатистична норма створюється суспільством [69]. Спираючись на ступінь виразності характерологічних рис, К. Леонгард розробив класифікацію рівнів гармонійності характерів: нормальний (гармонійний); характер з вираженою акцентуацією (з надмірним посиленням окремих рис) і характер із сильними відхиленнями від норми (дисгармонійний характер) [169].

У психіатрії виділяють декілька рівнів патохарактерологічних змін особистості: від *акцентуації* (поверхневий рівень) – пов'язаних із психологічними факторами: психотравмами, дефектами виховання до *психотичних* розладів (глибокий рівень) – пов'язаних з генетичними й обмінними порушеннями [141]. Психоаналіз традиційно описує тип характеру, спираючись на концепцію психосексуального розвитку індивіда, пояснюючи формування патологічного характеру через травми раннього дитинства і поділяє характери на оральний (невротичний), анальний (психопатичний) і генітальний (нарцистичний). Гіпертрофоване прагнення до залежної єдності з людьми (невротичний тип) є результатом фіксації на оральній стадії психосек-

суального розвитку. Депривація потреби у безпеці позбавляє особистість почуття любові й сприяє розвитку психопатичного типу. При нарцистичному радикалі індивід ніби «зависає» між прийняттям і відштовхуванням близької людини. Ступінь співвідношення, невротичного, психопатичного і нарцистичного феноменів є індивідуальною рисою характеру. У нормі в кожній людині у гармонійному стані співіснують усі три типи. При акцентуаціях ці характеристики являють собою надмірно виражені особливості, а при більш глибокій дисгармонії – гротескно означені дисгармонійні риси [23].

О.О. Фільц відзначає, що процес патохарактерологічного розвитку має наступні *рівні* патогенних змін: акцентуація, межовий розлад, невротичний характер, психосоматична феноменологія, психопатичний і психотичний характер [381]. Коли виразність тієї або іншої риси характеру досягає граничних величин виникають *акцентуації характеру* – це крайні варіанти характерологічної норми, результат посилення окремих особистісних рис [4]. А.Є. Лічко зазначає, що девіації характеру при акцентуаціях на відміну від вроджених психопатій мають зворотній характер (можуть бути скомпенсованими, або зникнути з часом) [176]. В залежності від ступеня виразності розрізняють явні акцентуації, які проявляються постійно й латентні, які виявляються лише в екстремальних умовах.

На психологічному рівні дисгармонії характеру виникають у наслідок неузгодженості між духовно-моральною сферою, інтелектом, емоціями й волею [164, с. 76]. Інтелектуальність, що не пов'язана з життям, може привести до абстрактного стилю дій, до атрофії волі, до зайвої педантичності й ригідності. Девіації духовно-моральної сфери проявляються у зарозумілості, яка знижує вимогливість до себе, створюючи навичку до самозамилування, у нечутливості до моральності: несформованості моральних відносин, нездатності до відповідальності, до здійснення морального вибору, прояву духовних почуттів (любові, співстраждання, турботи про навколишніх), що зумовлює розвиток комунікативних дисгармоній: індивідуалістичності, відчуженості, агресивності.

Розглянемо типи і психологічні детермінанти патохарактерологічного розвитку особистості. Аналізуючи типи характерологічних дисгармоній, ми звернули увагу на змістові ознаки за критерієм *стенічності-астенічності* характерологічних проявів, зокрема, емоційно-вольових рис. Емоційні дисгармонії характеру можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: в одних випадках – це активні, стенічні негативні емоції (невдоволення, гнів, злість), в інших – їх енергетичний заряд знижений, емоції пасивні, астенічні (смуток, тривога, депресія) [219]. Вольові дисгармонії також амбівалентні: з одного боку, вони проявляються в астенічних тенденціях: слабовіллі, неорганізованості, нестійкості інтересів, частій зміні захоплень, нетерплячості, а

з іншого, у стенічних, але непомірних вольових проявах, коли нерозумна наполегливість перетворюється в упертість. Як емоційні так і вольові дисгармонії є основою порушення психологічної *саморегуляції*, що викликає соціально-психологічну дезадаптацію людини. Отже, *психологічними детермінантами* розвитку характерологічних дисгармоній виступає несформованість духовно-моральних та емоційно-вольових якостей, що і порушує цілісність характеру і психологічну саморегуляцію особистості.

Астенічні емоційно-вольові дисгармонії зумовлюють формування *м'яко-дисгармонійного (невротичного) типу* характеру, а стенічна дисгармонійність емоційного і вольового компонентів сприяє розвитку *жорстко-дисгармонійного (психопатичного) типу* характеру. Нарцистичний радикал, відповідає переважно істероїдному типу акцентуації і може мати як стенічні, так і астенічні прояви в залежності від типу нервової системи людини. Тому вважаємо за доцільне у подальшому дослідженні класифікувати дисгармонійні характери на дві основні групи: *м'яко-дисгармонійні* (астенічно-невротичний радикал) і *жорстко-дисгармонійні* (стенічно-психопатичний радикал). Аналогічну класифікацію характерологічних ознак зустрічаємо у І.П. Павлова, який пов'язує типи вищої нервової діяльності особистості з особливостями її характеру (більш високий рівень розвитку першої сигнальної системи при нормальному рівні сформованості другої зумовлює формування художнього типу, а більш високий рівень розвитку другої сигнальної системи при нормальному рівні першої визначає розумовий тип характеру). Цю ідею розвиває Н.С. Лейтес і зазначає, що при нормальному (здоровому) розвитку особистості переважання однієї з сигнальних систем має місце у наслідок більш високого рівня її розвитку, а при патогенному характерологічному розвитку переважання однієї з сигнальних систем зумовлено недостатнім розвитком іншої сигнальної системи. Тобто, невротично-художній (м'яко-дисгармонійний) тип характеру зумовлений нерозвинутістю другої сигнальної системи, а психопатично-розумовий (жорстко-дисгармонійний) тип характеру зумовлений недостатнім (низьким) рівнем розвитку першої сигнальної системи [167]. Слід зазначити, що поведінкові прояви при акцентуаціях ідентичні проявам при відповідних типах психопатій. Загострення індивідуальних рис при несприятливих умовах у випадках як вродженої так і набутої характерологічної дисгармонії може призвести до більш глибокої дисгармонії. Тому в подальшому дослідженні ми будемо термінологічно ідентифікувати поверховий рівень характерологічної дисгармонії як «акцентуація характеру» у розумінні виразності рис у межах характерологічної норми (незалежно від чинників їх походження). Рівні й типи дисгармонійності характеру особистості відображено у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2.

Рівні й типи характерологічних дисгармоній.

Рівні дисгармонійності характеру	Типи характерологічних дисгармоній	
Поверховий рівень	М'яко-дисгармонійні типи	Жорстко-дисгармонійні типи
	Типи акцентуацій (психопатій): сензитивний, неврастенічний, психастенічний, лабільний, циклоїдний, конформний, нестійкий.	Типи акцентуацій (психопатій): шизоїдний, педантичний, епілептоїдний, гіпертимний.
Середній рівень	Невротичні характери	Психопатичні характери
	Психосоматичні особливості характеру	
Проміжний рівень	Межовий розлад особистості	
Глибокий рівень	Психотичний характер	

Аналіз особливостей характеру при різних типах акцентуації показав, що усі типи акцентуацій можуть бути умовно поділені на дві групи, які створюють передумову для розвитку як невротичного так і психопатичного типів характеру. До м'яко-дисгармонійних належать сензитивний, неврастенічний, психастенічний, лабільний, циклоїдний, конформний, нестійкий типи акцентуацій (за типологією А.Є. Лічко). Жорстко-дисгармонійний характер, представлений такими типами акцентуацій як шизоїдний, педантичний, епілептоїдний, гіпертимний і демонстративний, який нерідко який нерідко за поведінковими ознаками приймає м'яко-дисгармонійні форми (сльози, істерики), хоча і залишається досить стеничним і психологічно-жорстким.

Середній рівень дисгармонійності характеру поділяється на невротичний (психосоматичні особливості як окремий випадок) і психопатичний характери, які при подальшій дисгармонізації можуть перерости у спочатку у межовий розлад особистості, а при згодом – у психотичний характер – глибокий розлад психіки, що проявляється у неадекватності сприйняття світу, ставлень людини, патологічній зміні поведінки [94].

Проміжним рівнем дисгармонійності характеру є так званий *межовий розлад* особистості (borderline-синдром), який «поєднує ознаки невротичних і психотичних розладів» [381, с. 1]. Характерною рисою при межовому розладі є «стабільна нестабільність» – виражена неврівноваженість характеру, мінливість у зовнішніх проявах і у внутрішніх переживаннях, нездатність до ефективної саморегуляції та тривалих стабільних відносин.

Д.Є. Мелехов відзначає, що при патохарактерологічному розвитку особистість проходить ряд шаблів (рівнів) – від дисгармонії, декоординації її структурних частин до їх дезінтеграції, розпаду, деградації (психічного захворювання) [202, с. 30]. Іншими словами, акцентуація зумовлена наявністю невеликих викривлень у структурі особистості, невротичний і психопатичний характери формуються на основі серйозних викривлень в структурі особистості, а психотичний характер є результатом часткового

або повного розпаду особистості. Оскільки психотичний характер належить до області «великої психіатрії», тому ми не будемо розглядати його у межах даного психологічного дослідження.

На думку В.В. Ковальова, існує два основних психологічних механізми патохарактерологічного розвитку: *закріплення* деструктивних реакцій (протесту, відмови, імітації), що виникли унаслідок психотравмуючого впливу, і пряме *стимулювання* неправильним вихованням тих або інших деструктивних рис характеру (збудливості, нестриманості, тривожності). У процесі закріплення відхилень характеру складається певне їх сполучення, яке умовно можна назвати «патохарактерологічним синдромом». Наприклад, розвиток невротичних рис істеричної особистості (егоцентризму, вибуховості) зумовлений обожнюванням, виконанням усіх бажань і примх дитини. Надмірна опіка сприяє розвитку підвищеної боязкості, сором'язливості, уразливості [144]. Є.С. Деміденко визначає егоїзм як причину трансформації душевної і тілесної природи людини [90, с. 182].

Дані науково-психологічних досліджень свідчать, що несформованість моральних якостей (егоїзм, безвідповідальність, нещирість), а також дефекти емоційних і вольових рис (емоційна лабільність, тривожність, слабовілля, імпульсивність) є факторами розвитку характерологічних дисгармоній. Якщо локалізувати область характерологічної дисгармонійності, а саме: девіації духовно-моральних, емоційних і вольових якостей, то зрозуміло, що мова йде про несформованість духовно-моральної саморегуляції особистості. Отже, можемо стверджувати, що основним психологічним чинником розвитку дисгармоній характеру виступає несформованість духовно-моральної саморегуляції особистості, яка зумовлена несформованістю духовно-морального, емоційного і вольового компонентів. З метою підтвердження даного припущення розглянемо особливості духовно-моральної саморегуляції особистості при різних типах дисгармонійного характеру.

Розвиток *невротичного характеру* пов'язаний з деструктивними психологічними факторами: стресами, психотравмами, емоційно значимими переживаннями, дефектами виховання, що зумовлюють емоційно-вольову нестійкість і слабкість емоційно-вольової регуляції. У сучасній психотерапії прийняте визначення *неврозу* як психогенного нервово-психічного розладу, що формується в результаті порушення значимих життєвих відносин людини [219]. Більшість дослідників вважають, що невроз – це хвороба *розвитку особистості*, в основі якого лежать перекручені соціальні установки та порушені взаємостосунки з оточуючими. У процесі розвитку виділяють невротичну *реакцію*, гострий і затяжний *неврози* та *невротичний розвиток особистості*. Категорія «невротичний характер» зародилася в руслі психоаналізу й розглядалася у зв'язку з втратою людиною психічної рівноваги. А.

Адлер вважав, що невротичне прагнення зумовлює розширення границь особистості й зіткнення з труднощами зовнішнього світу [5]. Згодом у психоаналізі з'явилось розмежування між такими поняттями як «симптоматичний невроз» і «*невроз характеру*», який і є показником саме характерологічної дисгармонії [225]. Основна відмінність психоаналітичної концепції полягає в тому, що психоаналітична терапія спрямована на подолання (усвідомлення й перетворення) характеру, на виявлення творчих потенцій особистості, у той час як класична психіатрія вважає характер непереборним і спрямовує терапію невротичного характеру на його адаптацію [402].

Сьогодні важливим чинником невротичного розвитку особистості стає висока соціальна напруга в суспільстві. При *невротичному характері* відбувається втрата психологічного спокою, душевного миру, коли людина зберігаючи ясну самокритику, тяготиться своїм станом, але нічого не може з ним зробити – не може себе змінити у наслідок власного слабовілля [224]. Люди, які мають невротичний характер, примхливі, емоційно нестабільні, дратівливі, нещасливі. До окремих проявів невротичного характеру відносять: розлади самопочуття (психосоматичні феномени), розлади волевих функцій (слабовілля, неорганізованість), емоційні розлади (нестійкість настрою, підвищену дратівливість, зайва чутливість, вразливість, необґрунтовані страхи, побоювання; на побутові ситуації такі люди реагують бурхливими емоційними спалахами, які змінюються депресією [227]. Психологічною ознакою невротичного характеру є дисбаланс між однією розвинутою окремими моральними якостями (щирістю, відповідальністю, совістю) і низьким емоційно-волевым потенціалом особистості (тривожністю, слабковіллям, неорганізованістю, імпульсивністю).

Стосовно чинників детермінації розвитку невротичного характеру одні дослідники визначають особливості мислення (категоричність, догматичність, безкомпромісність установок, звичка до неадаптивної поведінки), інші – патологію емоцій, треті – порушення процесу самопізнання, четверті – психологічну інфантильність [2, с. 73]. Інші вчені виділяють такі психологічні фактори розвитку невротичного характеру особистості як: витіснення у підсвідоме внутрішнього конфлікту (З. Фрейд), невміння прогнозувати конфлікт і готуватися до нього (В.Д. Менделевич), невірні стереотипи поведінки (К. Хорні), незадоволеність потреби у самоактуалізації (А. Маслоу), у знаходженні сенсу свого життя (В. Франкл, Е. Фромм) [199; 203; 389; 392; 345; 346].

В.М. Мясіщев обґрунтував положення, що найбільш важливим фактором виникнення неврозів є «ситуативна недостатність», коли психічно сильна людина не може знайти виходу зі складної ситуації, тоді як особи зі слабкою нервовою системою справляються з аналогічною ситуацією. Ця ідея згодом була трансформована А.Є. Лічко у поняття «місце найменшого

опору» акцентуїрованої особистості [8, с. 128.] О. Ворошилов вважає, що у невротичної особистості патологічна самоактуалізація виражається у збереженні звичного стереотипу дій, у відході від перенапруг і стресів, у прагненні зберегти особистісну незалежність. При зіткненні з навколишніми ці люди в силу своєї вразливості, низької толерантності до стресу не одержуючи позитивного підкріплення, почуваються скривдженими [64]. Д.О. Авдєєв визначає наступні ознаки невротичного характеру: зниження настрою, дратівливість, почуття внутрішнього дискомфорту, млявість, апатія [2, с. 70]. Власнику невротичного характеру його поведінка уявляється нормальною, оскільки він співвідносить її з образом, у якому вже є патологія [226].

М.П. Папуш, уводить два основних критерії для диференціації невротичних *симптомів* (тривожність, нетерплячість, дратівливість та інші) і *рис невротичного характеру*: це системність, его-синтонність [251]. *Системність* – це система невротичних симптомів, у якій кожен симптом пов'язаний з іншими, підтримує їх; усі симптоми становлять єдине ціле. *Его-синтонність* означає, що людина з невротичним характером *приймає* риси свого характеру, «згодна» з ними, виправдовує їх, ставиться до них по-доброму. У випадку сприйняття власних рис у якості невротичних симптомів (усвідомлення себе хворою на невроз), вона не приймає їх у свою особистість і ставиться до них критично.

Таким чином, робимо висновок, що *невротичний характер* – це система невротичних симптомів, прийнятих людиною як характерологічні риси власної особистості. К. Хорні впевнена в тому, що дисгармонійний характер є підґрунтям для розвитку неврозу, і вважає, що невротичні риси формуються з дитинства у зв'язку з базальною тривожністю і служать для її компенсації [405]. К. Хорні визначає види невротичних потреб людини: у любові й прихильності, почутті провини й страждання. На нашу думку, всі ці потреби є природними, якщо проявляються адекватно ситуації й у розумних межах. Невротична особистість відрізняється неадекватністю сили даних потреб, що зумовлює непослідовність і невірноваженість її поведінки. На думку К. Хорні, невротичний характер зумовлений тим, чи збігається образ життя людини із загально прийнятими соціальними зразками поведінки. Вона описала основні типи невротичних схильностей: «рух від людей», «рух проти людей» й «рух до людей» [404].

Д.О. Авдєєв також пов'язує невротичний характер з деструктивним соціальним впливом і визначає невроз як «нормальну поведінку в ненормальному суспільстві» [2, с. 73]. Г.І. Гурджієв називає невротичний характер терміном «*викривлена особистість*», а гармонійний характер – просто «*особистість*» [83]. Формування невротичного характеру він представляє наступною схемою. Людина, як система позитивних задатків, має потребу

в опосередкуванні для того, щоб взаємодіяти з культурно-соціальним середовищем. Такою опосередкованою системою є виховання – уведення дитини в контекст культури, що дозволяє їй адекватно поводитися в різних ситуаціях. Виховання може бути двох видів. В одному випадку соціокультурні норми конструктивно узгоджують моральні задатки дитини і фактори зовнішнього середовища. Але в сучасному соціумі так буває рідко, оскільки більшість вихователів самі не є морально здоровими. Тому невротичні характери відбиваються в самому процесі виховання, і виникає патологічний процес невротичного розвитку особистості. В результаті формується невротичний характер, який виконує функцію не узгодження відносин особистості з середовищем, а лише детермінує самопідтримку невротичної реальності. Це і є *викривлена особистість*. Така ситуація створює індивідів, що задовольняють лише зовнішнім соціальним вимогам. Коли моральні запити особистості узгоджені з соціокультурним середовищем, формується гармонійний характер, а якщо «виховане его» ігнорує запити духовно-моральної сутності, то отримуємо риси викривленої особистості, які поєднуються навколо головної риси в систему невротичного характеру [83].

Невротичний характер виступає одночасно і *причиною і наслідком* дисгармонійного характерологічного розвитку. М.П. Папуш намагається пояснити психологічний механізм даної закономірності таким чином: невротичний характер являє собою своєрідну «периферію особистості» за допомогою якої людина взаємодіє з оточуючими. Майже всі люди повернені один до одного своїми невротичними характерами. Тому міжособистісні взаємодії являють собою взаємодії невротичних характерів, які пом'якшені соціальними нормами. Деяка частина взаємодій соціально контролюється, і тільки в області близьких міжособистісних відносин людина проявляє себе «справжньою невротичною особистістю». Вона, як правило, не рефлексує своїх невротичних рис, тому її відносини з людьми відрізняються егоцентризмом, непослідовністю, імпульсивністю [251]. Це, на думку К. Роджерса, створює деструктивні специфічні умови зниження рівня життєвої активності людини, циклічності деструктивної поведінки у наслідок незасвоєння життєвого досвіду, і викликає сильні душевні страждання людини [309]. Часто страждання цих людей тривають роками: людина ходить по замкнутому порочному колу (невротичні риси – психологічні проблеми – душевні страждання – посилення невротичних рис). Єдине, що їй потрібно – це *смирність, мир, доброта*. Але саме ці якості й відсутні в характері невротика [2].

Розглянемо механізм психологічного захисту, який здійснюється за допомогою невротичних симптомів. Симптом, на думку психоаналітиків, виступає як захист від свідомості від неусвідомлених прагнень, які є соціально не схвалюваними, але мають для особистості потужну мотиваційну силу.

Людина, знаходячись у ситуації внутрішнього конфлікту між власними бажаннями і прагненням до соціального схвалення, відчуває негативні емоції: тривогу, страх, психічну напругу. Якийсь час в людини вистачає емоційно-вольових зусиль щоб справлятися з такою внутрішньо-руйнівною ситуацією, але, коли внутрішньоособистісний ресурс вичерпаний (рівень фрустрації перевищує можливості емоційно-вольової саморегуляції), тоді в хід ідуть невротичні симптоми, за допомогою яких ситуація деяким чином вирішується. Таким чином, невротичний симптом (тривога, страх, занепокоєння, порушення сну) виражає сполучення різноспрямованих тенденцій (відразу до потягу, у якому соромно зізнатися, і одночасно захист цього ж потягу). Невротичні симптоми виражають витіснені бажання й підкріплюються фантазіями, що призводить до суперечливості поведінки (у віртуальному фантастичному світі людина реалізує власну мотивацію, а в реальному житті дотримується соціальних правил) [228]. У цьому й проявляється сутність невротичного характеру: непослідовність, суперечливість, невірноваженість поведінки, що зумовлено відсутністю рефлексії свого внутрішнього світу і слабкою емоційно-вольовою саморегуляцією. Саме духовно-моральна саморегуляція (як функція моральної самосвідомості й емоційно-вольових зусиль) дає можливість не тільки усвідомити в собі джерело психічної напруги, але й дати йому моральну оцінку, виходячи із власної системи цінностей, а не з позиції зовнішніх соціальних норм.

У наслідок відсутності духовно-морального стрижня особистості, який забезпечує процеси довільної саморегуляції поведінки, людина піддається впливу мотиваційних афектів, що не стримуються внутрішньоособистісними духовно-моральними регулятивами. А зовнішня етична мотивація соціального схвалення не може протистояти стихії неприборканих пристрастей. Іншими словами, мова йде про відсутність моральних відносин людини, що призводить до некритичності сприйняття особистістю як навколишньої дійсності, так і себе самої. Порушення в системі відносин людини зумовлюють невротичні риси характеру, що проявляються у неадекватності очікувань щодо дій і почуттів з боку інших людей. Наприклад, при відсутності моральних ставлень до людей (довіри, симпатії, доброзичливості) при наявності психологічного захисту проекції, людина відчуває тривожність із приводу відносин до себе, бо сама ставить до навколишніх вороже, агресивно. У випадку надмірно сильної мотивації афіліації та схвалення механізм таких психологічних захистів як фантазування й ідеалізація призводить до сильної фрустрації й розчарування людини (унаслідок значної розбіжності між ідеалізованими (уявленими) відносинами з боку людей і реальною відсутністю очікуваної ідилії).

Отже, провідним чинником розвитку невротичного характеру виступає

несформованість емоційно-вольового компоненту саморегуляції. Розглянемо психологічні розбіжності між девіаціями духовно-моральної саморегуляції при невротичному та психопатичному типами характеру. Проблема взаємозв'язку *психопатичного характеру* з девіаціями її моральної сфери піддається глибокому осмисленню представниками медичної психології.

Психопатичний тип характеру на відміну від невротичного, являє собою досить стабільну і більш глибинну характерологічну дисгармонію [349]. *Психопатія* (від грець. *psyche* – душа й *pathos* – хвороба) означає патологію характеру, при якій спостерігається значна виразність дисгармонійних рис, що призводить до порушення адаптації людини в соціумі, оскільки для психопата обмежень не існує [294]. Відносини до оточуючих ґрунтуються на індивідуальних особливостях і відрізняються аморальністю, жорсткістю [6]. Людина, яка має психопатичний характер, не поступлива, мстива, спеціально дратує людей, часто свариться й вступає в бійку, не може промовчати, якщо чимсь незадоволена, на звичайні розпорядження намагається все зробити навпаки, невдачі викликають сильне роздратування і пошук винуватих; бувають періоди похмурої дратівливості [295]. Девіації поведінки зумовлені зниженням соціально-етичного рівня особистості. Недарма Л. Карпмен запропонував замінити термін «психопатія» на «анетопатія» (патологічна відсутність морального почуття), а його послідовник Р. Міллер висунув диференційно-діагностичну ознаку між неврозом і психопатією саме за моральним критерієм: «якщо у психічно хворої людини є совість і почуття провини, то це – невроз, у психопата немає ні совісті, ні почуття провини, у найкращому разі – тільки почуття незручності від тих або інших проявів власного психопатичного характеру» [282, с. 36].

За даними клінічних досліджень В. Оутса виявлена кореляція між гординою в духовній сфері та захворюваністю шизофренією [458]. Про роздвоєність, яка характерна як для шизофренії так і взагалі для бездуховного стану людини писав апостол Павло: «Якщо я роблю те, чого не хочу, то уже не я роблю, але гріх, що живе у мені» [26, Рим. 7: 15-20]. Тобто, мова йде про відсутність духовно-моральної цілісності характеру, коли в людини відсутня мотивація до духовного життя і морального самовдосконалення [17].

Про зв'язок психопатичного характеру з девіаціями моральної сфери пише також і О.М. Морозов, який, ґрунтуючись на клінічному досвіді вивчення механізмів патохарактерологічного розвитку, дійшов висновку, що аморальність – це «артефакт природи, ознака порушення природного біопсихосоціального розвитку людини, де моральний дефект є основним патологічним проявом» [211, с. 134-135]. Дослідження О.М. Морозова показали, що дефекту моральної сфери – *моральному ателіозу* (ателіоз (грець.) – ущербність), який проявляється у відсутності совісті, сорому – відповідає

вроджена або придбана неповноцінність головного мозку. О.М. Морозов відзначає, що моральний ателіоз є стійкою моральною патологією, яка проявляється на психологічному рівні у вигляді наступних феноменів: «*ателіоз емоцій*» – домінування егоцентризму, який визначає невмотивоване почуття суперництва і бажання самоствердження; «*ателіоз волі*» – нездатність до тривалої зосередженості на корисній праці, гедоністична мотивація, спотвореність потягів, девіації сексуальної поведінки, підвищення асоціальної активності; «*ателіоз мислення*» – являє собою сурогат інтелекту у сполученні з поверховістю мислення, несамокритичністю, що презентують себе у нещирості, хитрощах, маніпулятивності. О.М. Морозов відзначає, що «відхилення соціальної орієнтації при моральному ателіозі характеризується інфільтрацією усього психічного ладу особистості егоїстичними установками, які зорієнтовані на задоволення інфантильно-гедоністичних потреб» [211, с. 138]. Ці дослідження підтверджують, що несформованість моральної сфери зумовлює формування психопатичного характеру.

Описані К. Шнайдером і П.Б. Ганнушкіним типи психопатичних характерів (серед яких зустрічаються патологічні брехуни, антисоціальні, байдужі, дратівливі та інші аморальні типи) наочно ілюструють роль моральної недосконалості в структурі психопатичного характеру. К. Шнайдер, вивчаючи особливості психопатичного характеру, піднімає питання про існування поряд із соматогенним і психогенним факторами дисгармонізації характеру також і метагенного (духовного) фактора, який зумовлює порушення цілісності життєвого процесу особистості. При описі типів фанатичних, марнославних, експлозивних, байдужих і безвільних психопатів також звертає на себе увагу наявність дефектів духовно-моральної сфери і духовно-моральної саморегуляції особистості. «Байдужими психопатами ми називаємо людей, які не відчувають співстраждання, жалю, сорому, каяття, совісті, ... фанатичні психопати бувають захоплені надцінними комплексами думок, ... марнославні психопати хочуть здаватися значніше, ніж вони є насправді, ... експлозивні – скипають з незначного приводу, ... безвільні психопати не роблять жодного опору» [423, с. 35-38]. К. Шнайдер вважає, що ці люди доставляють труднощі навколишньому світу й суспільству у наслідок своїх дисгармонійних особливостей характеру. У клінічній психіатрії розрізняють види психопатій: збудлива, істерична, реактивно-лабільна. П.Б. Ганнушкін визначає наступні типи психопатичних характерів: циклоїди, астеніки, істероїди, нестійкі, шизоїди, параноїки, епілептоїди, диваки, фантасти, конституційно дурні, емоційно тупі, збудливі, істеричні та інші [9]. Слід зазначити, що існує певна невизначеність границь між окремими типами. Поведінка психопатів одного типу може бути різною: один параноїк може бути визнаним ученим, інший – душевнохворим. Виходячи з того, що в нерізкій формі

ті або інші психопатичні особливості властиві й нормальним людям, зрозуміло, що чим різкіше виражена індивідуальність, тим яскравіше стають і властиві їй психопатичні риси характеру [296].

Аналізуючи класифікації типів психопатій, ми дійшли висновку, що усі форми психопатичних характерів мають дві основні ознаки: порушення соціально-психологічної адаптації та нездатність людини до духовно-моральної самоактуалізації. Наприкінці ХХ сторіччя термін «психопатія» втратив свій клінічний зміст і перетворився в образливе прізвисько. Тому Курт Шнайдер запропонував знайти цьому терміну належну заміну. Новий термін був запропонований в Американській класифікації психічних захворювань DSM-III як «Розлад особистості» [94].

В основі психопатичного характеру полягає перекручування ієрархії мотивів особистості, зумовлене порушенням зв'язку між оцінкою ситуації, свідомо прийнятим наміром і можливістю реалізації потреб [297]. Потреби, які набувають характер потягів, переростають в афектогенні ситуаційно-імпульсивні мотиви *психопатичної самоактуалізації*. Такими мотивами виступають: егоцентризм, непомірне прагнення до визнання, тенденція до домінування й володарювання, завищена самооцінка, упертість, уразливість, нетерпимість, схильність до пошуків приводів для розрядки афективної напруги. Ці мотиви є відмітними рисами особистості з психопатичним характером. Вони зумовлюють подальший розвиток характерологічної дисгармонії, що призводить до зміни усієї структури психічної діяльності людини. Основним мотиваційним механізмом є прагнення до маніпулювання навколишніми і контролю над ними. Люди з оточення розглядаються лише як засоби для досягнення власних цілей [295]. Дисгармонійність, невірноваженість людини з психопатичним характером визначає усе її психічне життя (інтелект при цьому істотно не порушується) [303]. Як і невротичний, психопатичний характер також є передумовою попереднього і одночасно результатом подальшого патохарактерологічного розвитку. Незважаючи на те, що в деякі періоди життя поведінка людини може частково декомпенсуватися, але загальна психопатична основа характеру зберігається. Слід зазначити, що при психопатичному типі характеру комунікативні та інтелектуальні риси можуть бути добре сформовані (креативність і комунікабельність виступають як психологічна компенсація нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації).

Важливою особливістю психопатичного характеру є дисгармонія (дисбаланс) між нерозвинутою моральною сферою людини (нещирістю, корисливістю, безсовісністю) і високим емоційно-вольовим потенціалом (гнівливістю, агресивністю, наполегливістю, рішучістю). Іншими словами, емоційно-вольова стенічність, яка позбавлена духовно-морального змісту, зумов-

лює деструктивну активність людини, її нечутливість щодо морально-етичних аспектів, що визначає соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Отже, психопатичний характер пов'язаний не тільки з емоційно-вольовими дисгармоніями стеничного типу, а й переважно з дефектами *моральної сфери*, які проявляються у несформованості моральних ставлень, нездатності до відповідальності, здійснення морального вибору, прояву вищих духовних почуттів – турботи про навколишніх. Несформованість моральних якостей зумовлює девіації поведінки, зниження соціально-етичного рівня і порушення соціально-психологічної адаптації особистості.

Слід зазначити, якщо людина з невротичним характером завдає душевного болю переважно собі, то представники психопатичного характеру створюють психічний дискомфорт не стільки собі, скільки навколишнім (унаслідок аморально-байдужого ставлення до людей). Але носії психопатичного характеру також страждають. Як говорить Біблія: «Дурня вбиває гнівливість» [33, Еккл. 7: 9], так і людина з психопатичним характером проявляючи агресивні форми поведінки, наносить шкоди не тільки оточуючим, а й саму себе позбавляє відчуття щастя від теплих людських взаємин. Нажаль, сучасна дійсність найчастіше стає «постачальниками» особистостей з психопатичним характером.

Представники психосоматичного напрямку звернули увагу на певні риси характеру, що властиві людям з тими або іншими захворюваннями: наприклад, у гіпертоніків спостерігаються внутрішнє напруження, емоційна нестійкість, прагнення до лідерства; при бронхіальній астмі в характері переважають напористість, нетерпимість; при судинних захворюваннях – боязкість, а хвороби щитовидної залози можуть бути викликані непомірністю в усіх поведінкових проявах. *Психосоматична симптоматика* являє собою соматичні страждання, у патогенезі яких центральна роль належить психологічним факторам. Ф. Александер вважає, що внутрішній конфлікт зумовлює зміни вегетативної нервової системи й специфічні поразки органів [7]. В.Д. Менделевич виділяє психологічні характеристики особистості, схильної до психосоматичних захворювань: нетерпимість відносно психологічного дискомфорту, слабкий самоконтроль, імпульсивність [203]. Дисгармонійність характеру заважає людині працювати над собою і духовно розвиватися.

Дослідження в області психіатрії й медичній психології підтверджують що богословські й медико-психологічні позиції досить співзвучні, адже церква розглядає психічні захворювання як прояви гріховного пошкодження людської природи [121, с. 182]. Накопичуючись у душі, гріхи формують характерологічні вади. Таким чином, розвиток психосоматичної патології можна представити як процес матеріалізації гріха: гріх – характер – хвороба. Отже, гріхи тримають у напрузі не тільки душу, а й руйнують тіло.

Представники християнсько-зорієнтованої медичної психології вважають, що гріх збуджує пристрасті, дезорганізує волю, виводить з-під контролю емоції й уяву, що викликає розвиток невротичного характеру. Д.О. Авдеев зазначає: «Неврози справедливо називають запущеною формою пристрастей – гріховних навичок, які стали рисами характеру. Основою невротичної симптоматики є нездатність людини до любові, а там, де немає любові, зростають байдужість, ворожість, нетерпимість, заздрісність, страх. Люди, які мають невротичний характер, як правило недовірливі, егоїстичні, нетерплячі... Страждання людей при неврозах є наслідком їх характерологічного складу, що визначається духовними причинами... Якщо людина не має твердих моральних переконань, то ризик розвитку психічної або характерологічної дисгармонії підвищується, що підтверджують клінічні факти» [2, с. 68, 76, 81]. Так, на думку Б.С. Братуся, дисгармонійний розвиток пов'язаний з егоїстичною орієнтацією індивіда, у той час як духовно-моральна орієнтація є показником особистісного здоров'я [45]. У випадку психопатичного характеру Б.С. Братусь ставить досить типовий діагноз: «Психічно здоровий, але особистісно хворий» [45, с. 9-10]. Професор Д.Є. Мелехов вважає, що підґрунтям багатьох психічних розладів є несмиренність [202]. К. Зорін вважає, що основою нервових зривів є успадковані схильності й набуті порочні звички: «Згодом пороки укорінюються і стають невід'ємною властивістю душі. Внутрішня свобода залежить від чистоти помислів» [121, с. 26]. Особливою групою є *ноогенні неврози*, що пов'язані з ціннісними конфліктами, з відсутністю в людини сенсу життя [2, с. 71-72]. В.К. Невярович, називаючи неврастенію «егоїстичним неврозом», вбачає причину поширення неврозів – у наростаючому безвір'ї, у втраті духовного підґрунтя, а з ним і сенсу життя» [229, с. 136]. Він визначає психічні прояви духовних дисгармоній: почуття немотивованої туги, апатії, зневіри, роздратування, відрази до всього духовного [230, с. 60-61].

М.Д. Гур'єв пояснює психосоматичні феномени наявністю у людини підсвідомої гріховної мотивації: приховані у підсвідомості гріховні думки бажання й вчинки згодом соматизуються. Він розглядає хворобу як втілення гріха у фізичному тілі через зміну діяльності нервової системи і ендокринних залоз. Психосоматичні феномени є наслідком поступового загострення дисгармонійних рис характеру. М.Д. Гур'єв зазначає, що різні хвороби зумовлені різними гріхами, і якщо людина прагне рятування від страждань, їй необхідно усвідомити, який конкретний гріх є причиною її хвороби. Розв'язати конфлікт з підсвідомістю можна, визнавши помилковість свого колишнього вчинку, змінивши відношення до нього й прийнявши нове моральне рішення [85]. Рейковський зазначає, що сприятливим ґрунтом для виникнення психосоматичних захворювань є домінування егоїстичної і прагматичної спрямованості особистості [306]. Д.О. Авдеев також говорить про

причинно-наслідкову залежність між дефектами в духовно-моральній сфері й схильністю до хвороб: «У тих, хто має схильність до заздрощів і непомірної пристрасті до грошей, нерідко розвиваються нервово-психічні захворювання; за пристрасть до солодощів людина страждає хворобами кишечника, зубів; за непомірність у їжі розвиваються ожиріння, хвороби шлунка, підшлункової залози; за зневірою виникає депресія; гордість може стати духовною сутністю шизофренії; гнів провокує хвороби серцево-судинної системи» [3, с. 305]. М.Д. Гур'єв наводить перелік хвороб, рис характеру, що їх зумовлюють, та моральних якостей, розвиток яких має психотерапевтичне значення: шизофренію зумовлюють самовпевненість, самозамилування, інфантильність, безвідповідальність, а розвиток емпатії, дисциплінованості здійснює психокорекційний вплив; істерія зумовлюється марнославством, а лікується скромністю, смиренням; зневіра, сум, жалість до себе є основою депресії, а терпіння, надія, витримка, працелюбність допомагають здолати її; впертість сприяє виникненню бронхіальної астми, а розвиток поступливості має лікувальний ефект; тиреотоксикоз зумовлений непомірністю, розвиток епілепсії зумовлюють жорстокість, самовпевненість, упертість, а в основі різних видів психопатій полягають гордість і високий рівень домагань, які нівелюються розвитком смирення й здатності до любові.

Сучасна християнськи-зорієнтована психотерапія пояснює чинники розвитку різноманітних за змістом психічних захворювань таким чином. *Невроз нав'язливих станів* характеризується наявністю нав'язливих думок, які породжують страхи, емоційну напруженість людини. Сам термін «обсесія» означає нав'язливі явища при збереженні самосвідомості. Розвиток нав'язливих думок можна порівняти з етапами розвитку гріховної пристрасті: спочатку поява у свідомості нав'язливого помислу, який людина або приймає, або відкидає. У разі прийняття помислу він повністю оволодіває свідомістю (коли не людина керує думкою, а думка людиною) і нарешті стає нав'язливою думкою [230, с. 62]. Адріан ван Каам зазначає що обсесії виникають тільки на тлі аморальності, ознакою якої є гординя, зверхнє ставлення до інших. При обсесіях людина стає необов'язковою, несправедливою, немилосердною, неповажною до людей, нетолерантною відносно інших поглядів, нечутливою до вищих цінностей, духовність стає предметом злого висміювання [464].

На думку Д.О. Авдєєва, духовно-психологічним чинником розвитку *неврастенії*, яка проявляється нервовою слабкістю, дратівливістю, є несмиренність і нетерплячість людини. Чи можна уявити собі неврастеніком людину добру, смиренну, терплячу? Душевну міцність послабляє потакання своїм примхам, відсутність внутрішньої роботи щодо розвитку самоконтролю, усвідомленого керування своїми думками. Тобто, неврастенія є протилежністю лагідності, смиренності, терпіння. *Іпохондрія* – це зайнятість людини тільки

собою, коли думки звернені винятково до свого здоров'я, основою чого є самозакоханість, виражений егоїзм [3, с. 50]. Характерологічною особливістю *депресивних* станів особистості є упертість, що провокує стан хронічної фрустрації у зв'язку з нереалізованими потребами. «Невротична депресія в духовній своїй основі – це психопатологічний стан, що розвився унаслідок пристрастей зневіри й суму. Це страждання душі, коли покаяння підмінюється невротичним самоїдством» [3, с. 102-103]. Поведінка хворого на *шизофренію* свідчить про його зарозумілість й почуття мрійливої величі [85]. *Істерія* може бути представлена як гріховний стан душі, що приводить до хворобливих страждань. Істеричні особистості характеризуються емоційною нестійкістю, схильністю до самозамилування, інфантилізмом, переконаністю у власній значимості. [3, с. 89]. Усе життя таких людей наповнене неправдою: вони охоче брешуть і щиро вірять у свою неправду. Основною характерологічною рисою є *демонстративність*, що проявляється у артистизмі, бажанні подобатися оточуючим, прагненні до уваги навколишніх, оригінальності учинків, розрахованих на зовнішній ефект. В основі демонстративності полягає виражений *егоїзм*. Демонстративна поведінка – це виразні дії, у яких простежується цілеспрямоване бажання привернути увагу до себе. Насправді це своєрідні «милиці» для того, щоб перебороти *духовну самотність*. Демонстрант постійно прагне і не може насититися сурогатом зовнішньої уваги до себе, оскільки *сам не здатний* до щирого духовного єднання із ближніми. Якщо він і піклується про когось, то лише для того, щоб це було замічено й оцінене. Пристрасть *марнославства* не дозволяє таким людям бути безкорисливими. Емоції в них яскраві, але нестійкі й неглибокі. Навіть залишаючись наодинці з собою, їх душевне життя носить демонстративний характер. Вони люблять тільки позитивну увагу, зацікавлення і гостро реагують на недоброчинне відношення до себе. На жаль, сучасна культура усіляко стимулює розвиток демонстративності. Основою формування *психологічних залежностей* (алкоголізму, ігроманії тощо), на думку К.В. Зоріна, є прагнення людини без зусиль позбутися душевного болю й духовної порожнечі. Людина, яка перебуває у стані душевного миру й адекватно виражає свої почуття, не схильна до залежностей [121, с. 26-27]. Зцілення від хвороби можливо завдяки свідомому спрямуванню до розвитку чеснот [85]. К.В. Зорін підсумовує все сказане вище: відправним пунктом гріховної пристрасті є слабовілля людини, яке зумовлює «порочне коло»: спочатку гріх переростає у дисгармонію характеру (або хворобу), яка потім сама спонукає до здійснення гріха; генетичні порушення нерідко стають наслідком порушення духовно-моральних засад, результатом порочного способу життя, яке перемагається лише духовними зусиллями [121, с. 172-174].

На підставі теоретичного аналізу наукових джерел зробимо наступні уза-

гальнення. Критеріями дисгармонійного характеру є: його непослідовність, суперечливість, неврівноваженість, духовно-моральна неспроможність. Комплекс деструктивних характерологічних рис (духовно-моральних, емоційних, вольових), є своєрідним «психологічним механізмом запуску» подальшого патохарактерологічного розвитку.

Психологічними детермінантами розвитку характерологічних дисгармоній виступає несформованість духовно-моральних та емоційно-вольових якостей, що і порушує цілісність характеру і психологічну саморегуляцію особистості. Емоційні й вольові дисгармоній характеру можуть мати амбівалентну енергетичну спрямованість: або пасивні негативні емоції й астеничні вольові тенденції, які сприяють розвитку м'яко-дисгармонійного (невротичного) характеру, або активні негативні емоції та стеничні деструктивні вольові прояви, які за умови несформованості духовно-моральних якостей зумовлюють розвиток жорстко-дисгармонійного (психопатичного) характеру. Альтернативою дисгармонійних рис є поступливість, м'якість, спокій, мир, терплячість, доброта.

1.4. Юнацький вік – сензитивний період свідомого характероутворення.

Проблема гармонійності характеру найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки юність є сензитивним періодом щодо духовно-морального самовизначення й свідомого характероутворення особистості (Д.Б. Ельконін) [427]. Інтерес до проблеми характероутворення в юнацькому віці проявляють багато дослідників (Л.І. Божович, М.І. Буянов, І.Ю. Кулагіна, О.М. Ожогіна, А.О. Реан, Л. Стейнберг та інші) [35; 55; 156; 237; 304; 463].

Саме в юнацтві формується світогляд як система поглядів, визначаються чіткі моральні зразки, підвищується вимогливість до самооцінки. На думку Л. Стейнберга, у юнацтві відбувається ряд психологічних змін: активізується когнітивний і моральний розвиток (категоризація мислення, систематизація понять, з'являється висока чутливість відносно справедливості, боротьба за ідеали, захоплення філософією, визначення особистого «морального кодексу») [463]. У молодих людей формуються стійкі тенденції, що характеризують розвиток моральної свідомості: підпорядкованість мотивів почуттю обов'язку, формування навичок моральної поведінки, які зумовлюють розвиток вольових рис характеру. М.Й. Боришевський вважає, що в юнацтві моральне самовиховання особистості відбувається завдяки посиленню ролі самоактивності в цьому процесі [42]. Юнаки та дівчата починають критично ставитися до суспільних моральних норм, усвідомлювати власні риси характеру і свідомо виховувати свій характер у відповідності до обраного ідеалу. Вони часто дискутують щодо проблем моральності й ви-

ховання характеру. До числа новоутворів юнацького періоду Л.І. Божович відносить також й формування зразків свідомої поведінки, необхідною умовою розвитку яких виступає належний рівень сформованості самосвідомості й рефлексії [35]. Значимість розвитку рефлексії як психологічного механізму духовного розвитку особистості відзначає Ю.М. Швалб [414].

На думку М.Д. Левітова, вікова динаміка становлення характеру визначається властивостями нервової системи, умовами життя, оточенням, особливостями життєвого досвіду, життєвою позицією, формами діяльності, вихованням і самовихованням. У юнацькому віці характер відрізняється певними рівнем дисгармонійності, зокрема, спостерігаються неврівноваженість і суперечливість характеру: сполучення мрійливості і практицизму, любові до насолоди і самообмеження, доброти й агресивності, протиріччя між декларованими моральними принципами і реальною поведінкою. Неврівноваженість характеру виражається в екзальтованості, відсутності витримки й самоконтролю. Емоційної молоді не завжди легко впоратися зі своїм настроєм: часті перепади настрою викликають суперечки. Це вік мрій, оптимізму і романтики, коли переважає життєрадісний настрій. Почуття дружби й любові також впливають на становлення характеру (любов може бути як стимулом до прояву кращих рис, так і негативно впливати на характер, послабляючи волю) [164, с. 414]. Зважаючи на ці вікові особливості, зазначити, що у юнаків та дівчат потенційна характерологічна дисгармонійність, що зумовлена темпераментом або недостатньо правильним вихованням, певною мірою декомпенсується за рахунок енергійності й позитивного емоційного піднесення, що властиві юнацькому віку. Проте згодом ці дисгармонії характеру (егоцентризм, агресивність, нетерплячість, слабовілля, марнославство тощо), якщо їх не опановувати, починають актуалізовуватись (проявлятись у поведінці), особливо якщо людина набуває психотравмуючого життєвого досвіду.

Процес характероутворення має певні етапи і кризові періоди, під час яких молода людина відчуває психологічний дискомфорт, соціально-психологічну дезадаптацію. Психологічні закономірності подолання життєвих криз (вікових, духовних, ціннісних, екзистенційних) вивчали Е. Еріксон, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Г. Шихі та ін. [363; 365; 422; 429]. Усі типи психологічних криз супроводжуються певною мірою дисгармонізацією характеру, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. Є.А. Донченко й Т.М. Титаренко класифікують кризи за критеріями тривалості, продуктивності [100]. В. Франкл говорить про екзистенційні кризи. Процеси перебудови смислових структур свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності, що відбуваються під час кризи, значно впливають на формування характеру і подальший розвиток особистості [388, с. 49-88]. Ціннісні кризи, на думку П.І. Юнацкевича й В.А. Кулганова, зумов-

лені наявністю внутрішньоособистісного конфлікту, сутність якого, полягає у боротьбі мотивів (між різними цінностями, між бажанням та обов'язком) [434]. У ситуації зіткнення мотивів особистість, яка має дисгармонійний характер, не може зробити вибір, оскільки не спрацьовує психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Е.О. Помиткін визначає типи основних духовних потреб юнацького віку, незадоволення яких може зумовити кризово-психологічний стан. Це потреби у порозумінні з оточуючими, у спілкуванні та поглибленні стосунків, бажання принести користь, потреба у відновленні єдності (з певною спільнотою). Активізація самосвідомості, зміна життєвих позицій, формування свідомого світосприйняття надає шанс щось змінити у власному характері й стосунках [266]. Е. Еріксон розуміє вікову кризу як психологічний стан, що виникає при блокуванні цілеспрямованої життєдіяльності зовнішніми або внутрішніми чинниками, пов'язаними з переходом до нового етапу розвитку особистості [429]. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певного рівня особистісної зрілості. Е. Еріксон підкреслює що молода людина потребує чіткої системи ідей, принципів, які надають їй переконливу картину світу. Зріла особистість характеризується наявністю психосоціальної ідентичності, сензитивний період формування якої припадає саме на юнацький вік. Невирішена криза ідентичності сприяє формуванню «дифузії ідентичності», що служить підставою розвитку дисгармоній характеру. Гармонійний розвиток характеру в юнацькому віці визначається готовністю особистості до вирішення смисложиттєвих питань, до морального самовизначення, що стає можливим лише при наявності чітких духовно-моральних переконань і достатньому рівні емоційно-вольової саморегуляції.

Отже, життєва криза юнацького віку є важливим етапом в процесі характероутворення на шляху досягнення особистісної зрілості. В залежності від конструктивності розв'язання кризи відбувається або гармонізація, або дисгармонізація характеру людини. Ступінь гармонійності характеру юнаків та дівчат зумовлена взаємозв'язком особистості й культури, у якій вона формується. Тобто, процес характероутворення молоді зумовлений впливом соціокультурних та психологічних факторів.

Сьогодні, в умовах розмитості ідеалів, порушенні інституту шлюбу, пануванні духу корисливості відбувається розвиток характерологічних дисгармоній у багатьох людей різних вікових категорій. Сучасна культура характеризується відсутністю єдиної лінії духовного розвитку, індиферентністю стосовно духовно-моральних цінностей, в результаті чого на перший план у свідомості молоді, виходять прагматичні й гедоністичні цінності (комфорт, гроші, задоволення, розваги, престиж). Як відзначає С.П. Тищенко, «небезпеку для здоров'я молоді представляє експансія західних, невластивих тра-

диційній культурі, цінностей (культ гіпертрофованого практицизму, індивідуалізму, знецінювання моральних норм і принципів, пропаганда почуттєвих задоволень, сексуальної розбещеності, орієнтація на іншу людину як на засіб реалізації потреб власного Я)» [366, с. 344]. М. Романенко, аналізуючи деструктивний вплив засобів масової інформації на процес формування характеру, описує механізм духовних підмін, що спричиняє патогенний розвиток особистості: «Під видом публікацій у сучасних журналах про моду ми бачимо статті проти моралі, хворі обличчя, неприродні пози, вираження жадоби до грошей і розваг, моделі девіантної поведінки, які нав'язують нездорові стереотипи поведінки» [311, с. 218]. В результаті впливу на психіку кінематографа зі сценами жорстокості в свідомості юнацтва жорстокість фіксується як припустима форма поведінки: «Сцени насильства у відеоіграх служать своєрідним тренажером й учать холоднокрівно реагувати в реальних життєвих ситуаціях і самому бути агресивним» [121, с. 104]. Вплив «антикультури» призводить до формування характерологічних дисгармоній, розмитості моральних установок, проявів жорстокості, асоціальної поведінки серед молоді. Л.Ю. Москальова вважає, що сучасна освіта набула переважно навчальної функції і не спирається на моральні принципи, що призводить до перекрученого розвитку особистості [214, с. 95]. Е.О. Помиткін зазначає, що проблема гармонійного розвитку особистості сьогодні залишається не розв'язаною, оскільки інтелектуальний розвиток заохочується більш ніж духовний. Як наслідок, школярі не вміють керувати власними емоціями й почуттями [266]. М. Челнокова також визначає значимість емоційного інтелекту в особистісному зростанні сучасної студентської молоді [408]. Л.А. Найдьонова порушує проблему гуманізації стосунків у шкільній спільноті через подолання цькування однокласників [223].

Сьогодні велика кількість психологів (О.Ф. Бондаренко, І.С. Булах, Л.В. Долинська, В.Г. Панок, Н.Ф.Шевченко та багато інших) спрямовує зусилля у напрямі розробці практичних методик зняття стресу, розвитку волі й гармонізації особистості в цілому [38; 65; 249; 279; 369], оскільки у вітчизняному суспільстві під впливом ряду деструктивних кризово-стресових, економічних і соціально-психологічних факторів різко збільшується відсоток осіб, що страждають нервово-психічними розладами (неврозами, психосоматичними захворюваннями), що супроводжуються формуванням дисгармонійного характеру. На думку В.Д. Менделевича, сучасна масова культура створює умови для соціальної відчуженості людей, нездорового способу життя, що призводить до невротичного розвитку особистості, який в останні десятиліття набув характеру так званої «невротичної епідемії». За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я близько 10 % населення індустрія-

льно розвинених країн є хворими на неврози, і за останні 70 років їх кількість зросла у 24 рази. Це тільки врахована статистика, яка є лише вершиною айсберга. Наші сучасники в переважній своїй більшості перебувають у стані хронічного психічного дискомфорту: зневіри, нудьги, роздратованості, слабовілля тощо, які є ознаками дисгармоній характеру особистості. Штучне культивування в культурі сексуальної потреби призводить до патологічних форм залежності від неї. За експериментальними даними В.Д. Менделевича, процес формування характерологічних дисгармоній, має наступні вікові особливості: у юнацькому віці основою для розвитку дисгармоній характеру є стан психоемоційної перенапруги з комплексом реакцій образи, розчарування, тривоги, невпевненості, провини. Психотравмуючий стан стимулює фіксованість на моральних основах вчинків, що зумовлює труднощі прийняття рішень і переходу до дій [203].

Отже, як справедливо відзначають ряд психотерапевтів, сучасне суспільство є духовно хворим і психологічно деструктивним, що сприяє розвитку характерологічних дисгармоній особистості [2]. Проблема гармонізації характеру стосується усіх вікових категорій, але найбільш гостро вона постає саме серед молоді, оскільки конструктивність характероутворення в юності має соціальні підстави. В умовах загального падіння моральності в суспільстві особистість змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Але пристосування до морально-патогенних умов викликає деструктивні зміни у світогляді юнацтва та різні форми розвитку характерологічних дисгармоній. Дисгармонійний характер не тільки не сприяє конструктивній комунікації людини з оточуючими людьми, але навпроти, створює додаткові психологічні проблеми, які, у свою чергу, ще більш стимулюють дисгармонізацію особистості. Таким чином, «порочне коло» замикається. За даними сучасних психолого-соціологічних досліджень, лише 4 % сімей вважають за потрібне активно протистояти нашестю соціальної жорстокості, аморальності [321; 384].

І.Я. Медведєва відзначає, що на етапі активної соціалізації відбуваються значні спотворення у характері молоді, зумовлені тим, що на рівні колективного підсвідомого юнаки та дівчата увібрали цінності традиційної культури, проте виховувалися на основі прагматичних цінностей сучасної культури. Причиною психічної нестійкості характеру І.Я. Медведєва вбачає у неусвідомленому конфлікті між прагматичними цінностями і духовно-моральною спрямованістю слов'янського менталітету [200].

Резюмуючи сказане, зробимо висновок: сучасній культурі притаманні відсутність чітких моральних ідеалів, гедоністично-прагматична спрямо-

ваність при індиферентності відносно духовно-моральних аспектів життя, що ідуть врозріз із критеріями гармонійності характеру й перешкоджають формуванню психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції. Це викликає девіації процесу характероутворення серед сучасної молоді. Отже, вплив сучасної культури є зовнішньою умовою дисгармонізації характеру в юнацькому віці. Ціннісний хаос формує певний тип «потенційно дисгармонійної особистості», котра функціонує на межі неструктурованих типів субкультур (соцреалізм, модерн, молодіжна субкультура, масова культура), що зумовлює внутрішню конфліктність людини, стан психологічного дискомфорту і психологічні труднощі [285].

Проблему психокорекції й оптимізації особистісного розвитку учнівської молоді порушують І.М. Бушай, В.У. Кузьменко, В.Г. Панок; Л.В. Помиткіна, Л.Є. Просандеєва, В.М. Чернобровкін, В.А. Семиченко Т.С. Яценко [52; 155; 250; 267; 281; 329; 412; 440]. Питання духовності й моралі в сучасному молодіжному середовищі піднімають С.І. Болтівець, І.С. Булах, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін, С.О. Ставицька та багато інших [36; 50; 51; 243; 464; 343]. Дослідники зазначають, що на відміну від молоді ХХ століття, в який активно культивувалися вольові риси (ініціативність, витримка, самовладання, наполегливість), сучасна молодь навпаки демонструє такі дисгармонії характеру як пасивність і слабовілля. Як зазначає Е.О. Помиткін, сучасна молодь відрізняється від попередніх поколінь високим розвитком інтелекту, інформаційної обізнаності при відсутності знань духовного змісту. Недостатній розвиток емоційно-вольової саморегуляції позначається на невмінні керувати власними емоційними станами, низькому рівні культури спілкування, значному емоційному вигорянню [77; 157; 265].

Нагадаємо, що у контексті даного дослідження під дисгармоніями характеру ми розуміємо не відхилення *поведінки* людини від *середньостатистичної* норми, а невідповідність *характеру* критеріям його *загальної гармонійності* унаслідок недостатньої сформованості духовно-моральної та вольової сфер особистості. Таким чином, вплив деструктивних особливостей масової культури зумовлює девіації процесу конструктивного характероутворення сучасної молоді, що проявляється у зростанні егоїстичної та гедоністичної спрямованості особистості. *Гедоністична спрямованість* сприяє розвитку інфантилізму, слабовілля, несформованості самоконтролю, відсутністю зрілої рефлексії, на якій будуються світоглядні погляди – саме це спричиняє безліч сварок, конфліктів, сімейних негараздів. Е. Фромм порушує питання про те, які потреби є здоровими, а які – патогенними й відзначає, що гедонізм заснований на егоїзмі, стає навіть небезпечною рисою характеру [397]. Від-

сутність вольових якостей і навичок до самовиховання створює ризик примикання людини до морально-деструктивних молодіжних течій, в яких життя зосереджене лише на прагненні до розваг та задоволень. Сексуальна домінанта зумовлює розвиток споживчої орієнтації, нездатність людини до любові, подружньої вірності. І.Ю.Кулагіна й В.М.Колюцький відзначають, що гедоністично спрямована людина не здатна ні до морального самовизначення, оскільки визначається суто гедоністичною установкою, ні до професіоналізації, ні до побудови сталих сімейних відносин, оскільки, виявляється неспроможною до серйозного ставлення і відповідальності [156, с. 354]. Для духовно обмежених індивідів гедонізм стає *єдиним* джерелом сильних відчуттів, де вони почувають себе соціально повноцінними, що, на думку В.О. Остроглазова, є глухим кутом розвитку особистості [240]. Юнаки та дівчата з підвищеною тривожністю відчувають психологічну незадоволеність і шукають виходу зі стресів. Раніше таким виходом були заняття у творчих кружках, спортивних секціях. Але комерціалізація суспільства не сприяє гарному дозвіллю й відпочинку молоді [121, с. 53]. Людина, яка має душевну порожнечу, намагається заповнити її розвагами (телебаченням, комп'ютерними іграми, алкоголем), результатом чого є зростаючий рівень ігро-і-наркоманії серед молоді. Головна причина формування залежностей є душевне спустошення, втрата сенсу життя, розмитість моральних орієнтирів, ідеологія споживацтва, культ матеріального успіху [121, с. 45]. Отже, психологічні проблеми є лише сумним наслідком дисгармонійного розвитку особистості.

Важливо нагадати, що у юнацькому віці довірливе міжособистісне спілкування з ровесниками є досить актуальним і значимим. На думку Л.Ю. Москальової, культура взаємостосунків тісно пов'язана з морально-етичною культурою, без якої взаємодія людини і суспільства неможлива [214, с. 33]. Т.Г. Григор'єва зазначає, що моральні якості сприяють конструктивності міжособистісного спілкування [80]. Прагматизм перешкоджає встановленню довірливих стосунків. *Прагматична спрямованість* особистості зумовлює формування прагматичних рис характеру (егоцентризм, корисливість, лицемірство) і на відміну від духовного спілкування він визначає різні форми *егоїстично-спрямованого* псевдо-спілкування, що відповідає суто інформаційно-комунікаційному стилю масової культури [58, с. 76]. Відносини серед молоді найчастіше будуються виходячи із *прагматичних* мотивів («з ним вигідно, зручно», «у нього є гроші», «вона гарна, сексуальна», «він – перспективний чоловік»). У відносинах з навколишніми, у любові й дружбі у таких юнаків та дівчат переважають мотиви самоствердження, орієнтація на матеріальний бік життя. Молода родина, що побудована на

основі мотивації престижу, позбавлена сутнісних духовно-моральних відносин між її членами, а тому найчастіше не витримує випробувань часом і побутовими труднощами. У результаті особисте життя сучасних молодих людей нагадує калейдоскоп, у якому партнери, які часто змінюються, залишають після себе розчарованість, образу й озлобленість, а з ними й відповідні дисгармонійні риси характеру. Таким чином, несформованість духовно-моральних якостей характеру в юнаків та дівчат відображається на сфері спілкування: егоцентризм, недобррозичливість, агресивність, корисливість стають на заваді довіри й теплих міжособистісних стосунків. Виникаючі комунікативні труднощі загострюють внутрішньоособистісні конфлікти й прирікають людину на глибоку самотність (недарма сьогодні доволі розповсюдженим є стан «прилюдної самотності»). Також варто відзначити, що прагматизм вітчизняної молоді не побудований на любові до праці. На відміну від західного варіанту досягнення матеріального достатку шляхом завзятої праці, серед наших юних співвітчизників досить розповсюдженою є орієнтація на безмежні задоволення без зусиль: «хочу всього й відразу», їм не вистачає усвідомлення того, що для досягнення мети є один вірний шлях – самовіддана праця на моральній основі. Отже, втрата духовно підґрунтя призводить до вступу в самотійне життя великої кількості інфантильних, морально-незрілих юнаків та дівчат, які гостро відчувають деструктивні наслідки дисгармонійності власного характеру у вигляді хронічного психологічного дискомфорту (тривожності, душевного смутку, роздратованості), або спричиняють психологічні страждання особам з найближчого оточення (батькам, вчителям, друзям) у наслідок жорстокого та аморального ставлення до них. Емоційна неврівноваженість, агресивність, слабовілля, душевний смуток, суперечливість поведінки є показниками дисгармонійного характеру і причинами психологічних проблем людини. Отже, характерологічна дисгармонійність визначає нездатність людини до переживання вищих духовних почуттів, до побудови теплих, довірливих відносин з оточуючими, до сутнісної самоактуалізації особистості. Отже дисгармонійний характер є причиною психологічних проблем людини, і навпаки, наявність психологічних проблем є індикатором дисгармонійності її характеру.

Усі ці факти акцентують увагу психолого-педагогічної науки на актуальності вирішення проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці. Важливим завданням сучасної психології є вивчення характеру особистості та психологічних чинників його гармонізації з метою своєчасної психологічної профілактики характерологічних дисгармоній серед молоді. Насамперед, це стосується старшокласників та студентів. Все це зумовлює необхідність

розробки комплексу психолого-педагогічних програм психологічного і, зокрема, духовно-морального оздоровлення сучасної учнівської молоді.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.

1. Характерологія має свої коріння в античній філософії, де характер розуміється як сукупність стійких психологічних ознак, що визначають індивідуальну своєрідність і особливості поведінки людини.

Християнська антропологія здійснила інтеграцію духовно-релігійного вчення і філософських знань стосовно духовно-моральних чинників характероутворення особистості. Характер являє собою систему моральних чеснот або пороків людини. Цілісність характеру зумовлена єдністю духу, душі й тіла на основі інтеграції ієрархічної структури особистості. Основою формування характерологічних дисгармоній є егоїстична спрямованість особистості, що зумовлена порушенням належної ієрархії духа, душі й тіла. Ґрунтуючись на егоїзмі, перекошені природні потреби людини перетворюються у пристрасті – стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси характеру. Духовно-моральна спрямованість виступає психологічною умовою розвитку гармонійного характеру шляхом свідомого опанування системою духовних чеснот, які викликають відчуття спокою, любові. У міру духовно-морального життя формуються *моральні відносини* людини до Бога (довіра, любов, вдячність), до себе (скромність, самокритичність, почуття гідності й самоповаги), до людей (уважність, повага, альтруїзм, любов), до справи (працьовитість, цілеспрямованість), до речей і природи (охайність, відповідальність) і до світу в цілому, які визначають *гармонійний характер*, ознаками якого виступають смиренність, терпеливість, лагідність, альтруїзм. Гармонійний характер означає гармонію чеснот і злагодженість між словом істини й справою правди.

2. Виходячи з положень наукової психології ми визначаємо «*характер*» як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних тенденцій, детермінованих системою відносин людини до себе, до інших людей, до світу, які визначають особистісну спрямованість і поведінку. Риси характеру – це стійкі форми реагування або поведінки (своєрідні навички прояву відносин тим або іншим способом). Риси мають дихотомічні властивості (можуть бути позитивними або негативними). Кожна риса формується в результаті багаторазової реалізації цього відношення у відповідних вчинках. Характер має структуру (систему кластерів рис) і зміст (позитивні або негативні риси). Структура характеру має два основні компоненти: спрямованість і волю. Зміст характеру (моральні ставлення до себе, до інших людей, до світу в цілому) визначає вектор конструктивності особистісного розвитку. Характер є результатом попереднього та відправним пунктом пода-

льшого розвитку особистості. *Критеріями гармонійності* характеру виступають: його цілісність, урівноваженість, сила і моральна вихованість. *Гармонійний характер* є цілісною структурою рис і помірністю їх прояву, де кожна риса виражає певне моральне відношення особистості, що визначає конструктивність взаємин людини і забезпечують врівноваженість, моральну силу й мирний душевний стан особистості. Існує два типи гармонійності характеру: *відносна* гармонійність (характер адаптований у межах певних умов), яка може досягатися завдяки вивченню власних конституціональних особливостей і знаходженню адекватних способів їх реалізації, і *загальна* гармонійність (гармонійний характер за будь-яких зовнішніх умов), що забезпечується наявністю духовно-морального особистісного стрижня особистості.

4. *Дисгармонійний характер* – це комплекс суперечливих, дисгармонійних рис, які викликають стан психологічного дискомфорту особистості й порушують її взаємини з навколишніми. Передумовою патохарактерологічного розвитку виступає дисгармонія характеру, яка може бути або *вродженою* (конституціональна психопатія), або *набутою* (акцентуація), що виникає у наслідок впливу негативних соціально-психологічних факторів (неправильного виховання, тривалих психотравм). Психологічними детермінантами розвитку характерологічних дисгармоній є неузгодженість між духовно-моральними якостями, інтелектом, почуттями і волею людини, а також несформованість духовно-моральних та емоційно-вольових якостей, що порушує психологічну саморегуляцію особистості й визначає суперечливість, неврівноваженість характеру, відсутність його цілісності і моральної сили. Нами визначено основні типи характерологічних дисгармоній. *М'яко-дисгармонійний* характер відрізняється розладами вольових та емоційних функцій у наслідок дисбалансу між одnobічно розвинутими окремими моральними якостями (відповідальністю, совісністю) і низьким рівнем емоційно-вольового потенціалу (емоційною лабільністю, вразливістю, тривожністю, слабовіллям). Оновою *жорстко-дисгармонійного* характеру є дисбаланс між високим рівнем емоційно-вольового потенціалу (наполегливістю, рішучістю, агресивністю, гнівливістю) і відсутністю моральних якостей. Емоційно-вольова стеничність, що позбавлена духовно-морального змісту, зумовлює деструктивну активність людини.

5. Проблема гармонійності характеру найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки юність є сензитивним періодом стосовно духовно-морального самовизначення і свідомого характероутворення особистості. В умовах падіння моральності в суспільстві молодь змушена шукати адекватні форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Але пристосування до морально-патогенних умов викликає розвиток дисгармоній характеру, що поглиблює психологічні проблеми особистості.

РОЗДІЛ 2. ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

Цей розділ присвячений теоретичному аналізу духовних, філософських, психотерапевтичних і психолого-педагогічних підходів щодо обґрунтування релігійних, духовно-моральних та філософсько-психологічних засад гармонізації характеру особистості.

2.1. Моральний розвиток – стрижень гармонізації характеру особистості в античній та східній філософії.

Етимологія слова «гармонізація» означає процес приведення певного психічного феномену (у даному випадку – характеру) до стану *гармонії*. Різні підходи філософських напрямів розглядають поняття «гармонізації» як процес координації, упорядкування, взаємного узгодження частин, зведення їх до системи, приведення у відповідність до цілісної структури [73]. Ми будемо розглядати гармонізацію характеру як процес створення стійкого сприятливого психологічного стану людини, усунення психологічно-дисгармонійних якостей (тривожності, агресивності тощо), які заважають розкриттю духовного потенціалу і перешкоджають гармонійним відносинам особистості.

Категорія «гармонія» досить ретельно представлена в античній філософії. Філософи античного світу прагнули відкрити єдине джерело природних явищ. Таким джерелом, на їх думку, була гармонія. В історії філософії це поняття одержало різноманітне тлумачення. Сам термін «гармонія» означає – благозвучність, злагодженість, відповідність, визначеність, домірність, погодженість частин до єдиного цілого, завершеність [75]. У Древній Греції категорія «гармонія» також пов'язувалася з поняттями «згода», «злагода», «мирне співжиття», «організованість Всесвіту», що протистоїть хаосу, безладдю. Хаотичність, як аналог дисгармонії, означає безформність, розлад [93]. Таке розуміння гармонії стосовно поняття «характер» означає *цілісність характеру*, структурованість і *погодженість рис*, що визначає мирне співіснування з іншими людьми й зі світом в цілому. В античній культурі з гармонією тісно пов'язані поняття «міра», «пропорція». Міра, як норма гармонійного існування сприяє врівноваженості характеру у відповідності до принципу: необхідно дотримуватися належної міри в усьому [24]. Тому ознакою гармонійного характеру виступає його *врівноваженість*, узгодженість рис і домірність їх прояву, які формуються на основі навички дотримуватися належної міри в усіх діях і почуттях.

В античній філософії нерідко зустрічається думка про гармонію душі й тіла, що проявляється в узгодженості розуму й почуттів людини. Це озна-

чає, що цілісність характеру визначається рівномірним розвитком моральних, інтелектуальних, вольових, комунікативних якостей характеру. Проте античні філософи зазначають, що моральна гармонія (добра, любові) є найвищою у порівнянні з естетичною, фізичною та іншими видами гармонії. Тому гармонійність характеру визначається саме моральними якостями, адже за словами Діогена, гармонія – це співзвуччя любові й мудрості [24]. Платон у діалозі «Тімей» також додав поняттю «гармонія» морального значення, розуміючи її як сукупність достоїнств людини, що проявляються у фізичному вигляді, учинках, словах і творчості. Наявність *моральної сили* створює мир у душі людини і зумовлює конструктивність її взаємин. Отже, гармонія характеру проявляється в узгодженості розуму, волі й почуттів людини, що визначається наявністю морального стрижня особистості. Існує відомий античний міф про Гармонію – дочку бога війни Арея й богині любові й краси Афродіти. У міфологічній свідомості відбилися уявлення про гармонію як наслідок взаємодії любові й боротьби. Звідси випливає, що гармонізація характеру як прагнення до любові, досягається шляхом боротьби людини із внутрішнім ворогом (егоїзмом), на основі вольових зусиль щодо морального самовиховання і опанування моральною мудрістю. Отже, гармонія характеру визначається його цілісністю, моральною силою, погодженістю і домірністю прояву рис, здатністю до мирного співіснування з іншими.

В основі ідеї гармонізації особистості у стародавній античній та східній філософії полягають моральні принципи та етичні норми [104]. Стародавня філософія спрямована на осмислення навколишнього світу; розуміння сутності буття людини; пошук гармонії у взаєминах світу і людини [106]. Особливе місце у філософії займає етика – вчення про мораль, моральні принципи [130]. В.І. Даль визначає мораль як правила для волі й совісті [89]. Термін «мораль» – являє собою латинський аналог терміна «етика», що відповідає давньогрецькому етосу і означає сформований традиціями стійкий порядок, звичай, внутрішню вдачу, у тому числі характер особистості або суспільства, сукупність правил життєвої поведінки, практичну мудрість, що втілена в укладі життя [430]. На його базі Цицерон з посиланням на досвід Аристотеля утворив прикметник «моральний» для позначення етики, назвавши її «філософія моральності» [87, с. 5]. Згодом даний термін здобув нормативний відтінок, позначаючи стійку природу явища, що виступає як зразок (правила і стандарти людської поведінки). Етика включає область знань, що вивчає людські чесноти. Аристотель присвятив низку своїх філософських праць саме етичній проблематиці («Нікомахова етика», «Велика етика», «Евдемова етика») [130]. Етичні чесноти (мужність, помірність, щедрість та інші) відрізняються як від природних властивостей людини, так і від афектів й якостей ро-

зуму [87, с. 4]. Розвиток етики визначає шлях до загальнолюдської моралі.

Лише за два століття представники різних стародавніх культур Сходу і Заходу зробили великий прорив у філософсько-етичному осмисленні буття, відкривши подібні моральні принципи, які стали основою подальшого розвитку етичного вчення [192]. Однак, незважаючи на моральну спрямованість, в етичних парадигмах античної й східної філософії існують значні розходження у поглядах на розвиток морально-етичної культури людини. Східні мислителі зосереджують увагу на дотриманні моральних традицій, які визначають світогляд людини, що заснований на спогляданні духовної мудрості. Тобто, *споглядання* є основним способом гармонізації особистості. Західна філософська думка пропагувала норми та етичні принципи, що визначають *діяльну* поведінку вільної людини [214]. Розглянемо детально особливості моральних факторів гармонізації особистості з позицій античної й східної філософії.

У моральній традиції античної філософії існували два протилежних напрямки у розумінні чеснот: по-перше, це героїчний ідеал самоствердження, знищення всіх границь особистості, що відбивається у епосах Гомера «Іліада» й «Одисея», а по-друге, це ідеал, втілений у словах, що написані на дельфійському храмі: «Нічого над міри» [130].

Перша традиція представлена такими школами як гедоністична та інші, які пропагували цінність життєвих задоволень, ігноруючи духовно-моральні принципи (стриманості, цнотливості, помірності). Друга традиція представлена філософськими школами Епікура, Діогена, стоїків, скептиків (основна увага тут приділяється моральному облаштуванню життя, найважливішими якостями людини вважалися освіченість, справедливість, доброчинність, помірність) [106]. Принципи помірності відстоювали сім мудреців, серед яких був філософ і математик Піфагор Самосський, який створив етичне вчення. Основними етичними принципами він вважав *гармонію, порядок і міру*. Відповідно до цього зло визнавалося відсутністю міри, а пороки – порушенням душевної симетрії. Основою морального життя він вважав просвітленість свідомості, *гармонійність і міру в почуттях і вчинках* [130]. Піфагор писав, що людина має постійно прислухатися до голосу своєї совісті, сама виховати в собі цнотливість, стриманість і повагу до чужих думок. Його ідеї мали великий вплив на наступний розвиток античної філософії [192]. Про необхідність виховання *стриманості* писав М.А. Сенека: «... сильний гнів закінчується божевіллям, тому слід уникати його не тільки заради стриманості, а й для здоров'я» [330, с. 47].

Давньогрецький філософ Сократ (469–399 рр. до н. е.) висунув нову для античної цивілізації ідею загальності моральних законів. Він зробив поворот античної думки від натурфілософії до моральної філософії [192]. Сократ всу-

переч всім релігіям не вважав Бога єдиним джерелом моралі, а думав, що вона створюється і людьми, що віра має контролюватися розумом, який є мірилом моральності. Усі види морального блага, які були предметом розгляду Сократа, зводяться до користі й законів: суспільну корисність він вважав одним з найважливіших моральних критеріїв [45]. Сократ пропагував розвиток таких якостей як помірність, правдивість, освіченість, прагнення до знань [192].

На морально-етичних ідеях Сократа ґрунтувалось вчення Платона, який був переконаний, що кожна людина у своєму житті покликана прагнути до єдиної й вічної ідеї Добра [192]. Платон відстоював ідеї добра, мудрості, справедливості, відмову від зовнішніх благ заради розумового розвитку, душевного спокою, особистісного удосконалення [86]. Він вірив у залежність стану суспільства від моральних якостей людей і сподівався, що прогрес моральності призведе до загальної гармонії. Платон розвиває вчення про чесноти і вважає, що кожній частині душі відповідає особлива чеснота: розуму – мудрість, почуттям – мужність, волі – самовладання. *Гармонійне співвідношення усіх частин душі у житті людини становить четверту головну чесноту* [130].

Учень Платона Аристотель вважає джерелом моральності розум і волю як основу морального вибору. Він стверджує, що, відповідаючи своєму природно-суспільному інстинкту й розуму, прагнучи до досконалості, людина розуміє, що тільки загальне добро може привести її до щастя, а несправедливе відношення до інших людей – це основа усіх бід. Головними цілями гармонійного виховання Аристотель вважав *навчання любові до інших людей, набуття навичок мирного співіснування* [192]. Отже, Аристотель психологізує морально-етичні погляди і диференціює моральність від духовності. Моральні принципи і закони пропагувалися через різні види мистецтва – оповідання, міфи, гімни. Античні мислителі визнавали вплив етичних повчань, художніх надбань на характер людини. Так, на сакральну музику греки поклали психологічну функцію з метою формування моральних почуттів. Проте стародавні римляни відкинули виховні засоби греків як ознаки «зніженості», оскільки римляни цінували лише те, що приносить практичну користь [214,с.13].

Теоретичний аналіз філософії античності показав, що незважаючи на досить глибоке вивчення і розробку теорії морально-етичної культури, поліфонічність поглядів давньогрецьких мислителів свідчить про відсутність по-перше, єдиної моральної концепції, по-друге, єдиного релігійного світогляду і, по-третє, інтегрованості моральних цінностей (чесності, мужності, помірності, освіченості) з духовними (служінням, релігійністю, альтруїзмом, жертовністю, совісністю). Тобто, антична філософія диференціює духовність і мораль розглядаючи окремо духовно-релігійний розвиток і морально-етичну культуру особистості. Гармонізація характеру зводиться до опанування людиною моральною мудрістю і морально-етичною культу-

рою – здатністю особистості співіснувати з іншими людьми, тобто комфортно існувати у цьому світі. Отже, проблему гармонізації особистості антична філософія вирішує суто на педагогічному рівні: шляхом засвоєння і актуалізації морально-етичних норм. У якості методу гармонізації характеру антична філософія використовує філософсько-педагогічні принципи розвитку саме *діяльних моральних чеснот* (чесності, справедливості, добра, мудрості, помірності, освіченості) і ставить за мету досягнення найкращої соціальної адаптації особистості до конкретних соціальних умов.

Цей висновок наштовхує на асоціацію античної філософії із сучасною системою науки і освіти, яка має такі ж ознаки: набуття системи знань за умови плюралізму духовно-релігійних світоглядних засад. Проте слід зауважити, що відсутність єдиного духовно-морального спрямування світогляду, диференціація духовних і моральних якостей перешкоджає розвитку цілісного характеру людини і його загальної гармонійності.

Етичні погляди розвивалась також і в культурах стародавнього Сходу. У східних культурах моральні принципи також відігравали провідну роль у життєдіяльності й міжособистісній взаємодії членів суспільства. Так, у давніх євреїв моральні норми ґрунтувалися на десятиох заповідях [33, Ісх. 20:1]. Відмінною рисою морального виховання давніх єгиптян було виховання любові до природи, до оточення [214, с. 8]. Моральне вдосконалення, розвиток чеснот також одержало схвалення серед суфіїв, а брехня, підступництво, насильство, жорстокість і несправедливість ними засуджувалися [111].

Філософії Древньої Індії й Китаю спрямовані переважно на споглядання загальнолюдських цінностей: прекрасного й потворного, добра і зла, справедливості, любові й ненависті, щастя, насолоди й страждання [106]. Сконцентровані у санскритських текстах моральні норми давніх індусів визначають виховання любові, милосердя, відповідальності, слухняності [14]. Моральні почуття протиставляються багатству й особистим інтересам. Китайські філософські вчення являють собою цілісну систему морально-етичних ідей: відданість государеві, обов'язку, великодушність, повагу до старших [214, с. 9-10]. Щоб опанувати ці якості, людина має навчитися розбиратися в проблемах взаємодії людини і природи, у знаходженні сенсу життя.

Давньокитайський мислитель Лао-цзи (6-5 ст. до н.е.) створив неофіційну доктрину, основою якої є внутрішнє споглядання. Він вважав, що людина знаходить істину шляхом звільнення від усього помилкового в собі. Його трактат «Дао Дэ Цзин» являє собою не мораль у вузькому розумінні, а розкриває шлях до гармонізації особистості через пізнання філософської мудрості, споглядання законів Всесвітньої Гармонії. «Дао» – означає загальний закон, суть речей і буття Всесвіту. Він наголошує на вихованні таких чеснот як поміркованість, доброта: «На ненависть потрібно відповідати добром...

Будьте обережними у своїх думках – із них починаються вчинки» [215, с. 9-10]. *Споглядання й недіяння* це методи, які допомагають втілювати «Дао». «Дэ» – це спосіб буття, правильна поведінка, можливість нагромадження життєвої енергії, мистецтво правильно нею розпоряджатися [163]. Отже, концепція Лао-цзи зближує моральні й духовні цінності.

Лао-цзи був наставником Конфуція (551-479 рр. до н.е.), який проголосив вищою цінністю земне існування, а основними чеснотами – людинолюбство, великодушність, освіченість і засвоєння етикету, яким людина має навчитися по добрій волі, а не з релігійних спонукань. Конфуцій стверджував, що суспільне благо і процвітання держави залежать від моральних якостей правителя і вірив що прогрес моральності приведе до державотворення [192]. Він наголошував на необхідності пам'ятати про наслідки свого гніву. Китайський учений Мо-цзи (480-400 рр. до н.е.) закликав «дивитися на інших як на себе» і вважав, що «любов усіх до усіх» приведе людей до взаємної вигоди й загального порядку, допоможе перемогти ненависть, яка, на його думку, є причиною зла [216, с. 52-53].

Засновник буддизму непальський принц Сиддхартха Гаутама (Будда) (563-483 рр. до н.е.) головними принципами моралі вважав духовне вдосконалення, самообмеження, заперечення крайностей у поведінці [192]. Буддистський моральний кодекс містить п'ять принципів, які перегукуються із заповідями Мойсея: «Утримуйся від вбивства, злодійства, блуду, неправди й збудливих напоїв» [205, с. 81]. Проте, слід зауважити, що ці принципи є лише засобом, а не метою справжнього духовного розвитку.

Проголосивши любов до всього суцього, індуїзм і буддизм розробили космічну етику з основним принципом: «Людина, що досягла досконалості, не бачить розбіжностей між душею і всесвітньою природою, між собою та іншою людиною» [192]. Космічна справедливість розуміється як гармонійність, упорядкованість і структурованість. У наступні століття буддизм поширився по всіх країнах Південної й Східної Азії, прийнявши своєрідну форму «релігії без Бога». О. Мень зазначає, що «одночасно з Піфагором і Буддою була зроблена спроба побудови автономної моралі, яка не пов'язана з релігією» [205, с. 71]. Проте, як слушно наголошує видатний філософ І.А. Ільїн, неможна ігнорувати *релігійну мораль*, яка істотно впливає на поведінку людей, причому цей вплив може бути й неусвідомленим: «Іноді під корою теоретичного невір'я живе потай дійсна глибока релігійність» [цит. по 205, с. 624]. Тому, повертаючись до ідеї гармонізації, зазначимо, що єдність духовно-релігійного і морального компонентів свідомості визначає *цілісність* характеру людини, яка є критерієм його гармонійності. Отже, хоча східна філософія розвиває етичну концепцію і дещо зближує духовні й моральні цінності, спрямовуючи особистість на шлях духовного саморозвитку, проте про-

блема відокремлення релігійного світогляду від морального розвитку заважає оптимально здійснювати гармонізацію характеру особистості.

Теоретичний аналіз стародавніх філософій Сходу показав, що вони являють собою сукупність *духовних практик споглядання* моральної мудрості й світового устрою. Ґрунтуючись на ідеях «саморозвитку», «самозвеличення» особистості поза критичною моральною самооцінкою і релігійним почуттям, вони спрямовують людину до визнання своєї вищої сутності, до досягнення почуття єдності зі світом. Проте, як зазначає Серафім Роуз, подолання егоцентризму, який є основою характерологічних дисгармоній, засобами східних духовних практик виявляється неефективним [314]. Східні практики, хоча дещо нівелюють егоцентризм, який ніби тимчасово розчиняється у почутті загальної єдності, проте не долають його цілком. Тобто, зовнішня «гармонійність», яка проявляється у стані емоційної ейфорії (спокої, піднесеному настрої) не витримує випробувань проблемними ситуаціями, які потребують від людини прояву саме *діяльних духовно-моральних* чеснот (альтруїзму, совісності, визнання власної провини, віри, любові, прощення, смирення).

Аналіз підходів до гармонізації характеру з позицій античної та східної філософії дає можливість констатувати, що обидві парадигми ретельно розвивають морально-етичну філософську концепцію, проте відбивають моральну сутність з різних боків цілісного процесу гармонізації особистості. Антична філософія пропонує теоретико-педагогічні принципи опанування діяльними моральними чеснотами (чесністю, освіченістю тощо), які допомагають людині соціально адаптуватися і комфортно існувати у суспільстві. Проте, опанування моральною мудрістю з метою соціально-психологічної адаптації поза духовного світоглядного виміру сприяє розвитку лише *адаптивного* типу характерологічної гармонійності. Тобто, моральні чесноти без духовного змісту визначають лише адаптивну гармонізацію характеру.

Східні духові практики, хоча й допомагають розвинути певні психологічні функції (почуття, уяву, волю) і набути стану психологічного комфорту (спокою, безтурботності, ейфорійної радості, загальної любові), проте не вирішують проблеми глибинної гармонізації характеру, оскільки залишають поза увагою як визнання людиною власної духовно-моральної недосконалості й необхідність цілеспрямованої боротьби з егоцентризмом, так і розвиток релігійних чеснот (віру, жертвоне служіння Богу, людям тощо). С.М. Зарін зазначає: «Найбільш моральні приклади нехристиянського світу свідчать про те, що егоїзм переможений ними лише на периферії їх особистості (в окремих відносинах), але присутній у самому центрі по відношенню до Бога» [113,с.551].

Таким чином, ознайомлення з теоретичним досвідом античної та східної філософії дало змогу виявити низку суперечностей, зокрема: по-перше, співвідношення моральності з духовністю, зокрема, з релігійністю; по-

друге, співвідношення духовності з гармонійністю характеру особистості. Потреба у розв'язанні цих суперечностей дозволяє сформулювати дві проблеми: а) з'ясувати, яку функцію виконує духовно-релігійний розвиток в процесі гармонізації характеру особистості; б) визначити, яким чином поєднати духовні й моральні чесноти з метою інтегрального духовно-морального розвитку особистості, який сприятиме загальній гармонізації характеру (набуття соціально-психологічної врівноваженості, структурної цілісності, морально-діяльної спрямованості). На розв'язання цих проблем буде спрямована емпірична частина нашого дослідження.

Повертаючись до проблеми інтеграції духовних й моральних чеснот з метою загального духовно-морального розвитку особистості, слід зазначити, що лише Платон майже дійшов до ідеї інтеграції моральних чеснот з духовними. Поняття Бога є загальним і абсолютним етичним принципом етики Платона. Він вважав, що краще самому відчувати несправедливість, ніж заподіяти її іншим; що піклуючись про щастя інших людей, ми знаходимо своє власне [192]. Ці духовно-моральні принципи Платона підготували античний світ до сприйняття духовно-моральної етики християнства, яка поєднала у собі духовно-релігійні й загальнолюдські моральні принципи. Розглянемо далі основні положення християнської етики з метою обґрунтування християнсько-антропологічної концепції гармонізації характерологічного розвитку, яку буде покладено в основу методологічного підходу до вивчення процесу гармонізації характеру в юнацькому віці.

2. 2. Духовно-моральне самоудосконалення як основа гармонізації характеру людини в концепції християнської антропології.

З погляду християнської етики дух і моральність неможливо відокремити одне від одного, адже, саме моральність свідчить про стан духу людини, який визначає гармонійність особистості. З глибокої стародавності люди замислювались над питаннями: звідки з'явилося у світі зло (ворожнеча, ненависть, злість, образи, страждання), як досягти миру, спокою душі. Відповіді на ці запитання в античній та східній філософії не витримали випробування часом. Єдину вірну відповідь про причину зла й про способи боротьби з ним ми знаходимо в християнській антропології і аскетичі [421, с. 17]. Християнство – це не тільки філософія, а й метод лікування душі, зцілення людини від її пристрастей. «Якби воно з'явилося у ХХ столітті, то його охарактеризували б як медичну науку, що займається лікуванням різних стадій хвороби частково ушкодженої особистості» [62, с. 25]. «Особистість у християнській антропології розглядається у єдності духовних, душевних і тілесних проявів. У цій єдності полягає здоров'я й норма людського буття» [2, с. 9]. Мета ду-

ховної терапії полягає не в тому, щоб зробити людину адаптованою до вимог антропоцентричного світу, а в тім, щоб спрямувати її до зцілення через духовно-моральну зміну свого життя. Адже, релігійна віра і духовно-моральне життя відновлюють зв'язок людини з Богом – а це головний чинник терапії психологічних дисгармоній [121, с. 167].

Серед найбільш відомих представників християнської аскетичної практики слід назвати таких богословів як святі Антоній Великий, Іоанн Дамаскін, Єфрем Сирін, Максим Сповідник, Авва Дорофій, які акцентували увагу на існуванні вищого морального закону, який орієнтує особистість у виборі морального ідеалу [128; 129; 272; 273; 274; 275; 276; 325; 327]. Християнство відкрило іншу систему моральних цінностей, яка ґрунтується на заповідях любові до Бога і ближнього. Моральність виступає необхідною умовою у досягненні вищої досконалості. Саме у цьому полягає християнська етика як вчення про практичну мораль.

Християнська етика розглядає в якості основного морального постулату принцип *правильності* життя (формування духовно-моральної спрямованості і міри задоволення тілесних потреб). Актуалізація духовних потреб (релігійних, моральних, інтелектуальних, естетичних) є нормою гармонійного життя. Християнська етика має за основу визнання людиною власної духовно-моральної недосконалості й необхідність боротьби з егоцентризмом: «Міра знищення власних пристрастей є мірою єдності з людством» [356, с. 311]. Завдання пастирського богослов'я полягає у тому, щоб «допомогти людині усвідомити й перебороти аномалії свого характеру і поведінки, знайти глибину покаяння, відновити правильне духовне відношення до гріха і до безсмертного людського достоїнства... Духовне життя можливе лише тоді, коли людина погодиться щиро визнати наявне положення речей і жити відповідно до духовно-моральних принципів» [2, с. 51-52].

Духовне здоров'я досягається шляхом благочестя, адже «православна гносеологія заснована на одкровенні Бога в очищеному людському серці» [62, с. 361]. Безпристрасність – це здоровий стан душі. Почуття гармонії полягає у мирному стані духу. Любов, радість, мир, довготерпіння розглядаються як плоди Святого Духа [85]. Вищі плоди духовної досконалості – *праведність* (життя відповідно до волі Божої), *мир* (умова гармонійного життя) і *радість* [33, Рим. 14:17]. Шлях праведності вимагає постійного самообмеження, а в нагороду за терпіння людина одержує духовне задоволення, мир і спокій совісті [113, с. 290]. У духовному житті треба насамперед позбутися егоїзму, який перешкоджає функціонуванню совісті [43]. Іоанн Дамаскін зазначає: «Людина, будучи розумною, має владу придушити своє бажання або піти за ним» [128, с. 181]. Важливим принципом духовно-моральної гармонізації особистості є *принцип ієрархічності*, згідно якому психічні явища вищого ієрархічного рівня інтегрують у собі якості нижчих рівнів, тобто нижчі підстру-

ктури особистості мають підкорятися вищим і ними регулюватися, а над усіма має панувати дух [113, с. 224, 230]. При цьому тілесні блага не відкидаються, але одержують належне місце і мають інструментальне значення. Проте святі отці зауважують, що без допомоги Божої позбавитись пристрастей неможливо, оскільки усі зусилля людини розіб'ються о скелю людської гордині. У християнстві гармонійна цілісність духу, душі й тіла набувається за допомогою благодаті Божої, що знищує пристрасті [356, с. 324]. Боротися з пристрастями і протистояти гріху – це завдання людини, однак повністю викоринити пристрасті – це справа Божа [62, с. 276]. Слід зауважити, що на відміну від інших практик досягнення стану безпристрасності «християнська безпристрасність відрізняється присутністю любові» [62, с. 309].

Таким чином, для відновлення гармонії особистості необхідний вплив двох факторів: духовно-морального життя людини (психологічний фактор) і дії Божої благодаті (духовно-релігійний фактор) [18]. Дана закономірність у православної антропології має назву *принципу синергії*. *Синергізм* – це взаємне співробітництво Божественної благодаті і людської волі в процесі духовно-моральної гармонізації особистості [113, с. 75].

Духовне життя не може здійснюватися лише власними силами людини, воно відбувається за допомогою Святого Духа. Чим сильніше усвідомлення (рефлексія) людиною власної духовної недосконалості, тим ясніше для неї необхідність Божественної допомоги [113, с. 549]. Тому психологічною умовою живого союзу з Богом є співучасть самої людини, згода з моральним законом та її психологічна готовність до напруженої духовно-моральної діяльності у спрямуванні свого життя в русло *преподобія* (уподібнення Богові), *святості* (участі у святості Божественної), *самозречення* від егоїстичного життя й перенесенні центра життя з себе на Христа. Людина зі своєї сторони має робити все, що від неї залежить: всі духовні й тілесні сили мають бути напружені для протистояння егоїстичним потягам [356, с. 66-68]. Метою християнського життя є розкриття своєї особистості для одухотворення Божою благодаттю яка компенсує недостатність сил людини пропорційно рівню напруги її сил: волі, почуттів, думок, свідомості. Містичне єднання з Богом – відбувається завдяки підпорядкуванню тіла, волі, почуттів і розуму людини її духу [113, с. 95, 99]. Божа благодать у поєднанні з людською волею відновлює в совісті духовно-моральні закони й відповідно до них перетворює волю, дарує їй духовно-моральну силу, підкоряє їй тілесні бажання. У поєднанні з Богом дух людини стає міцним, відбувається відновлення серця (почуттів), одухотворення розуму [356, с. 265, 305]. Зміцнення волі здійснюється шляхом гармонійного сполучення божественної благодаті й людського старання [113, с. 88]. Таким чином, усе духовно-моральне життя людини – це синергія людської волі й божественної благодаті [62, с. 190].

Отже, єдність з Богом як умова гармонізації особистості має містичний (духовно-релігійний) і моральний (психологічний) аспекти. У рамках психологічного дослідження ми можемо розглядати тільки психологічний аспект синергійної взаємодії, що полягає у розвитку стійкої духовно-моральної мотивації особистості й формуванні психологічної готовності людини до свідомої духовно-моральної роботи над собою [113, с. 44, 72-73].

Найбільш докладно концепція морального розвитку особистості представлена у християнській етиці, яка ґрунтується на таких *принципах* як *антиномічність* і *цінність особистості*, що допомагають формувати моральні ставлення до людей [16; 233].

Принцип *антиномічності* був запозичений з античної філософії і набув у християнській антропології подальшого розвитку і практичного застосування у вигляді формування особистісної позиції, що основана на інтегральному сполученні суперечливих критеріїв – антиномічної противаги (наприклад: безумовної цінності кожної людини протистає моральна оцінка її вчинків; стійкості духовно-релігійних переконань, заснованих на церковно-християнських догматах, протиставляється гнучке ставлення до конкретної ситуації за принципом милосердя і т.д.) [113, с. 174]. Принцип антиномічності проявляється у позиції християнина до усіх людей: люби грішника, але ненавидь гріх. Реалізація даного принципу ґрунтується на диференціації людини, яка завжди має позитивну цінність, від її вчинку, що оцінюється відповідно до моральних критеріїв. Отже, будь-яку людину необхідно сприймати з позиції безумовної любові й одночасно з погляду моральної оцінки її вчинків.

Принцип *цінності особистості* полягає у тому, щоб поважати усіх людей (людина може помилятися і вчиняти погано, але від цього вона не стає менш цінною). Розуміючи, що пристрасті присутні практично в усіх, з кожною людиною треба поводитися з любов'ю, толерантністю [209, с. 60]. Симпатія до людей проявляється у відчутті задоволення від присутності іншої людини, турботливому піклуванні про неї. Доброзичливість долає егоїзм. Братська любов до людей поєднана з повагою до них, яка також протидіє егоїзму [356, с. 442]. Іоанн Златоуст дає такі поради стосовно стосунків з людьми: «Ніколи не давай згоди на гріховні дії ближнього, поступайся людям і не відплачуй злом за зло [129]. Потрібно розвивати здатність до прощення як відмови від компенсації заподіяної шкоди [85].

Розглянемо християнсько-етичну концепцію моральності, яку буде покладено в основу розробки програми формування експерименту щодо гармонізації характеру в юнацькому віці шляхом духовно-морального розвитку особистості. У християнському розумінні моральність є основою духовної свободи особистості й визначається її відношенням до того, що відбувається навколо [121, с. 33]. Усім явищам внутрішнього і зовнішнього світу

необхідно давати моральну оцінку [85]. Всі дії людини мають моральну якість: вони можуть бути добрими, злими й нейтральними [356, с. 105]. Коли людина робить свій вибір, потенційна можливість вчинку реалізується у бік здійснення добра, або у бік зла [120]. Справа може бути доброю, якщо має своєю спонукальною причиною певну чесноту (наприклад, допомога за мотивами любові, співчуття, жалості, доброти). Морально-нейтральні справи від своєї мети одержують моральний статус (від доброї мети стають добрими, від злої – злими) [234]. Зло існує як заперечення чеснот, а мотивацією злих справ є пристрасті (злість, помста, своєкорисливі спонукування, розраховані на винагороду та інші) [85]. Моральність вчинків оцінюється по їх мотивах і засобах, що дозволяє визначати, чому вони служать: добру чи злу [235]. Зла ціль в добрій справі знищує її доброту, а добра мета в злій справі не надає їй своєї доброти (наприклад, крадіжка заради порятунку людини не є моральним учинком). Моральне життя полягає в тому, щоб всі цілі й дії людини спиралися на моральні чесноти і служили добру [356, с. 105-107].

Риси характеру також мають моральний модус. Коли говорять про характер людини, переважно мають на увазі її духовно-моральні якості, які виступають основним мотивом поведінки [85]. «З погляду морального богослов'я, риси характеру і схильності можна розділити на позитивні (акуратність), етично нейтральні (музикальність) і негативні (скупість). Позитивні риси потрібно розвивати, нейтральні – перетворювати в чесноті, а негативні – викорінювати» [121, с. 36-37]. Основою моральної діяльності є така риса як смиренність, що зумовлює добрі справи, які виступають актами самозречення людини [113, с. 96]. Нерідко, переступаючи через моральний закон, людина діє проти себе самої і робить злі дії не тому що свідомо прагне до зла, а тому, що зло вважає добром [421, с. 18-19]. Це свідчить про низький рівень її моральності – диференціації добра і зла. Які справи вважати добрими – за це відповідає саме моральний закон і совість [420].

Розглянемо детально сутність понять «мораль» і «моральність». Як відомо, *мораль* – це система суспільних норм поведінки, які регулюють людські взаємини, тобто, це *зовнішні норми*, які людина може приймати або не приймати. Моральні норми відбивають середньостатистичну систему цінностей певного суспільства [245]. Універсальних моральних норм не існує, оскільки в різних культурах моральні норми досить відрізняються: наприклад, для іудея віддати гроші в ріст – чеснота, а для християнина – гріх; у індіанців про військову доблесть свідчили скальпи, зняті з ворогів, а у християн про ту ж доблесть свідчили прощення переможених і турбота про поранених полонених [85]. Варто зазначити, що мораль сучасного суспільства не завжди збігається з духовними цінностями.

Моральність – це внутрішньоособистісна духовна якість, що спирається

на духовні цінності й полягає у прагненні до дій згідно із совістю, на відміну від моралі, яка виступає лише зовнішньою вимогою до поведінки людини [235]. Саме моральність відповідає за розрізнення добра і зла. На відміну від поняття користі, добро і зло пов'язані з вільним волевиявленням людини стосовно узгодження своєї поведінки з нормами людського співіснування, зважаючи на почуття інших людей. Таким чином, моральність у сполученні з духовністю дає підстави для розвитку духовно-морального стрижня особистості.

Існує закон морально-християнської діяльності. Першоосновою формування моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла, яке визначає *моральну потребу* – прагнення до добра й відразу від зла. Багаторазово повторюване моральне почуття (звичка прагнути до добра) становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра [148]. Головна мета морального закону – задоволення духовних потреб, очищення душі від зла й наповнення добром. Центр уваги переноситься із зовнішніх дій на внутрішній стан людини [236]. Моральний закон є загальним, так само як і усі фізичні закони, але до його виконання людина тільки *запрошується* на добровільних підставах. Невиконання морального закону не скасовує його, він постійно дає про себе знати через прояви *совісті*, яка виступає природним моральним законом особистості [420].

Моральність – це духовна якість, яка регулює поведінку людини. Вона є основою духовної свободи особистості й означає здатність людини до диференціації добра й зла, схильність волі до здійснення добра й відрази від зла. Сфера моральної волі – це коли загальнолюдські вимоги збігаються із внутрішніми мотивами людини, це область внутрішнього самопримусу, що переходить у схильність творити добро. Духовно-моральні принципи у християнській етиці сформульовані таким чином: 1) надходь так, як ти б хотів, щоб надходили стосовно тебе; 2) вчиняй так, щоб бачити в іншій людині ціль і не використовувати її як засіб [118]. Будь-яка справа, що не одухотворена моральним змістом стає соціально небезпечною і приносить шкоду як самій людині, так й іншим людям і суспільству в цілому [42]. Моральність відбиває один з критеріїв гармонійності характеру.

Отже, моральність – це внутрішньоособистісна система правил поведінки, яка зумовлює самостійний вибір людини. Допомогти зробити правильний вибір і забезпечити моральну поведінку може тільки совість, яка є *внутрішнім моральним законом* і проявляється в почутті провини за аморальний учинок. Функціями совісті є: розрізнення добра й зла; чесна рефлексія учинків прагнення до добра; почуття обов'язку, відповідальності. Совість в залежності від свого стану нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення й самоконтролю. Вона може перебувати у наступних станах: *блага* (справедлива, щира); *нерозуміюча* (слабка, недовірлива); *нестійка* (несві-

дома); *порочна* (лицемірна); *знищена* совість – відсутність совісті [22].

Совість як законодавець визначає духовні закони і схиляє до них волю. Але при зіткненні совісті з пристрастю людина не завжди може перебороти себе (хоча знає як треба вчинити). Совість слабшає, коли в людини немає чіткої ієрархії цінностей. Ще більшому перекручуванню піддається совість, якщо підкоряється егоїзму (при цьому моральні закони перетлумачуються, замінюються самовільними законами: скнарість вважається ощадливістю, марнотратність – щедрістю, хитрість – розсудливістю, гордість – почуттям достоїнства). Ознакою перекручування совісті егоїзмом є самовиправдання і перенос провини з себе на інших (зовнішній локус контролю). Якщо совість поєднана з пристрастю, то вона здійснює невірні моральні оцінки. Духовне життя, покаяння пробуджує совість, виправляє її. Чиста совість залучає силу Божу, що надає душі свободи духу. Коли воля людини керується совістю, зупиняється внутрішній моральний конфлікт [356, с. 266-279]. М.Д. Гур'єв зазначає, що розвинена совісність не може доставляти людині страждань так само, як не можуть мучити доброта, увічливість, терпіння [85].

Моральний закон орієнтує кожну людину на добро і визначає моральну свідомість, яка вбирає в себе такі складові як моральні принципи, почуття обов'язку, відповідальність, честь, гідність, сором, обов'язок, добродієність [21]. Необхідною умовою гармонізації характеру є розвиток моральної свідомості. З.К. Столиця визначає три рівні її розвитку: 1) *моральність егоїзму* (здійснення зовні моральних вчинків на основі корисливих егоїстичних мотивів: страху покарання, прагнення до задоволення, по необхідності); 2) *моральність симпатії* (моральні дії за мотивами співстраждання, привабливості, любові до конкретної людини) – людина робить добро тільки тим, хто їй подобається; 3) *вища моральність* проявляється у вільній, свідомій моральній діяльності людини, коли вона робить добро усім і завжди, оскільки не може вчиняти інакше, тому що мета її життя – це загальне благо, почуття відповідальності й волі [347]. Моральність може бути *природною* (здійснення добра людям) і *християнською* (духовною), що проявляє себе прагненням до Бога шляхом віри, молитви і добрих справ. У Православній традиції добрі справи полягають у виконанні волі Божої і Його заповідей. Добрими справами можуть бути і думки, і слова, і вчинки, які здійснюються за допомогою духовного розуму і волі при сприянні Божої благодаті. Для їх здійснення необхідна духовно-моральна мотивація (любов до добрих справ). Розвиток духовно-моральної мотивації проходить через наступні етапи: 1) відчуття відрази до егоїзму, внутрішнє зусилля, щоб відвернутися від нього; 2) прагнення до морального життя; 3) свідомо вольова рішучість змінити життя, спрямувати його в моральне русло [113, с. 519].

Прагнення до служіння Богові є психологічною готовністю до духовно-

го життя, показник пробудження духу. Духовна сила – це індикатор поєднання духу людини з силою Божою. Отже, духовно-моральна чеснота складається з моральної мотивації і духовної сили (духовного потенціалу). Головна мета моральної діяльності: творити усі справи во славу Божу. Добра справа не для Бога є лише природною моральністю, але не духовною чеснотою [356, с. 116-134]. Отже, психологічними умовами здійснення духовно-моральних дій є наявність духовного потенціалу, розвиток моральної самосвідомості (рефлексії) прагнення до добра (духовної мотивації), і морального самоконтролю, що визначає здатність до морального вибору. Людина може творити моральні дії лише тоді, коли в неї будуть сформовані моральні відносини (розуміння, повага, любов прийняття свободи вибору) [113, с. 187]. Тому основою християнської аскетичності є гармонізація відносин людини, яка полягає у свідомому перевихованні себе шляхом формування моральних ставлень до Бога, до людей, до себе, до справ, до світу. Усі відносини повинні перейнятися духом любові, але перед тим як набути здатність любити, потрібно знищити протилежний їй егоїзм. Необхідно волею зусиллям переборювати інертність душевних сил – боротися з їх прагненням діяти за принципом егоїстичної угоди собі [113, с. 494, 520].

Християнське вчення про спасіння (оздоровлення душі завдяки релігійно-моральній єдності з Богом шляхом зречення від егоїстичної замкнутості на собі й відродженню духовної особистості) є основою богословської етики [113, с. 3-5]. Основним методом гармонізації характеру є духовно-моральний розвиток, який полягає у знищенні пристрастей шляхом свідомої боротьби з ними й одночасним самовихованням протилежних моральних чеснот. Отже, християнська аскетика має два основних завдання: викорінення пристрастей і опанування духовними чеснотами.

Виділяють три рівні духовного зростання з метафоричними назвами: *дитячий* вік (період початкового звертання до духовного світу), *юнацький* вік (період духовного очищення – боротьби з пристрастями і опанування чеснотами); і *дорослий* вік (освячення душі – період, коли духовна боротьба вщухає, і людина відчуває спокій і насолоду від духовних благ) [356, с. 136-139].

Аскетика розробила систему методів духовного удосконалення, ґрунтуючись на перенесенні центра уваги людини з її учинків на помисли, почуття і відносини, які є підґрунтям розвитку або пристрасті, або чесноти [113, с. 228]. Аскетизм – це сукупність методів духовного розвитку, що досягається шляхом активної напруги усіх сил людини, спрямовуючи особистісний розвиток до ідеалу християнської досконалості [113, с. 682].

Основний аскетичний принцип – *розсудливість*, сутність якого полягає в тім, що усі методи самообмеження є не метою, а тільки засобом духовно-морального розвитку особистості [113, с. 682]. Психологічною основою ас-

кетичного вчення є ідея про вплив на людину зовнішньої демонської сили (почуття і думки розглядаються як результат протистояння волі людини демонському впливу: якщо перемагає демонська сила, то думки і почуття перетворюються у пристрасті, а якщо перемагає духовна воля людини, то відбувається розвиток моральних чеснот). Іншими словами, аскетика використовує принцип «роз-ототожнення» – відокремлення думок і почуттів людини від зовнішніх факторів впливу, а також відокремлення себе від гріха. Умовою для цього є піднесення особистості над собою і над зовнішнім світом (трансценденція). *Самосвідомість* людини має бути спрямованою усередину й розрізнати себе від своїх дій і допомагати зрозуміти, у якому духовному стані вона знаходиться [356, с. 201-203]. При здійсненні роз-ототожнення неправильно говорити: «Я жадібний», тому що цим стверджується влада гріха над людиною. Коли людина говорить: «Є я, і є гріх, що паразитує на мені», вона починає відділяти себе від гріха [85]. Протоієрей М. Фаворов також відзначає, що важливою умовою морального розвитку є увага до себе, спостереження за помислами [375], які є основою розвитку ауторефлексії й самоконтролю. Аналогічну техніку «роз-ототожнення» використовує засновник «Психосинтезу» Р. Ассаджіолі [25]. Таким чином, ми переконуємося в тому, що аскетична схема боротьби з пристрастями актуальна й для сучасної науки. Розглянемо детально етапи і методи духовної роботи над собою.

Святі отці (Ісихій Пресвітер, Філофей Синайський, Феофан Затворник та інші) пропонують наступну схему розвитку гріховних помислів [356, с. 156-159]:

1. Перший етап розвитку гріха починається з *прилога* (думки або уявлення про об'єкт, до якого прагне особа), коли розум зупиняється на цьому уявленні.

2. На другому етапі долучається *увага* до об'єкту уяви, включаються механізми довільності (увага стає довільною і зосереджується на помислі). Цей етап святі отці називають *сполученням* (*співбесідою* розуму й волі) – воля схиляється до прийняття помислу.

3. Якщо людина затримала увагу на гріховному помислі, то виникає емоційна схильність до спокуси, згода на її задоволення. Цей етап святоотецька термінологія називає *сосложінням* (*згоди* розуму і волі) – свідоме погодження з помислом (почуття передбачуваного задоволення переходить у бажання, воля погоджується на гріх, передчуваючи насолоду).

4. Після *сосложіння* настає етап *полону* розуму, волі й почуттів – мимовільного захоплення гріховним помислом (розум, почуття і воля стають підвладними пристрасті), і людина втрачає емоційну рівновагу.

5. Далі йде *рішучість* (психологічна готовність) на здійсненні гріховної дії.

6. І нарешті, сама *гріховна дія* – як плід зачатого й народженого гріха.

Гріховна риса характеру формується тоді, коли людина погоджується з гріхом [85]. Щоб запобігти цьому треба одразу відсікати помисел відволі-

канням уваги, зусиллям волі й почуттям ворожості до нього. Для цього необхідно тренувати рефлексію і увагу до себе. Аскетика пропонує наступну схему боротьби з пристрастями [421, с. 292-325]:

1. Помітивши гріховний помисел, треба усвідомити його і оцінити як небезпеку для душі.
2. Щоб не дати розвинути помислу, слід відсторонитися від спокуси.
3. Відсікати жагучі помисли і потяги, через почуття відрази до них, через молитву до Бога.
4. Озброїтися гнівом на гріховні помисли. Рішуче відкидати роздвоєння думки й почуття.
5. Слід відволікти увагу від жагучого помислу і перемикає її на духовні, корисні заняття.
6. Очистити свою совість покаанням і нікого не засуджувати.

Ці методи боротьби з деструктивними думками стали методологічною основою сучасної позитивної психотерапії (Н. Пезешкіан), що спрямована на розвиток позитивного мислення. Святі отці дають наступні рекомендації для боротьби з пристрастями: не можна цілком довіряти собі (через пристрастність свого серця); варто боротися з пристрастями, доки вони ще не встигли розвинути; спочатку слід боротися проти головної пристрасті [62, с. 288-289]. Найкращий спосіб боротьби з помислом – це зовсім не зважати на нього. Як тільки помисел стає усвідомленим, важливо відсікати його [96]. Якщо гріховному бажанню одразу відмовити, то іншим разом воно подіє слабкіше, а якщо людина поборє пристрасть кілька разів, вона згодом зовсім зникне. Для успішної боротьби із пристрастями потрібні рішучість, ненависть до пристрастей, які збуджують духовну силу. Очищення душі від пристрастності відбувається поступово через припинення гріховних справ, через боротьбу з помислами і плотськими потягами [421, с. 39, 316]. Душевне здоров'я визначається знищенням усіх пристрастей [113, с. 395].

Боротьба з пристрастями здійснюється за допомогою покаання, пізнання своєї гріховності. Покаання – це переверот у душі, який полягає у перенесенні центру уваги з себе на Бога, у зреченні від егоїстичного напрямку своєї волі у бік моральної норми і добра, перетворення людини, зміну її життя і напрямку думок. Мова йде не про ослаблення волі, а про надання їй належного, духовно-морального спрямування [113, с. 556]. Сутність покаання полягає у негативному відношенні до гріха й видаленні його з свого серця й думок (роз-ототожнення з ним). Процес покаання має такі етапи: 1) усвідомлення і рефлексія своїх пороків; 2) самоосуд гріховності свого життя з усвідомленням провини без перекладання відповідальності на інших людей й обставини; 3) ухвалення рішення пручатися гріху, відчуття впевненості в існуванні духовного ідеалу; 4) молитва Богові про прощення грі-

ха; 5) вольовий акт – прагнення до переробки змісту свого життя [113, с. 551]. Завдяки покаянню і смиренності діє благодать Божа, без якої людина безсила у боротьбі з пристрастями [420]. У процесі покайного відродження людина позбавляється егоїзму і повертається до творчого життя за принципом любові. Процес поступового знищення гріха шляхом служіння духовно-моральним принципам називається «освяченням», метою якого виступає формування твердого морального характеру [113, с. 560-561].

Г.І. Шиманський пропонує такі поради для боротьби з пристрастями [421, с. 84-85]: 1) уникати приводів для утворення пристрастей; 2) боротись з гріховними помислами; 3) відсікати пристрасть на початку її утворення; 4) не сумувати, якщо доведеться потерпіти невдачу, але знову вставати і продовжувати боротьбу; 5) не слід самовпевнено покладатися тільки на свої сили й вольові якості; 6) кожна пристрасть доцільно викорінювати за допомогою здійснення добрих справ, протилежних пристрасті; 7) практикувати розототожнення з гріхом: все гріховне треба відокремлювати від себе й вести з ним боротьбу; 8) намагатися гріховні помисли перетворювати в добрі.

Боротьба з кожною пристрастю відбувається шляхом тренування протилежної чесноти. Кожній з восьми основних пристрастей, що визначають дисгармонійність характеру, ставиться на противагу певна чеснота: черевоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, сріблολюбству – милосердя, гніву – лагідність, суму – надія, зневірі – терпіння, марнославству – скромність, гордості – смиренність [62, с. 295-297]. Щоб виховати в собі певну чесноту, необхідно зненавидіти діаметрально протилежне їй зло. Перетворення пристрастей шляхом розвитку протилежних чеснот – це по суті є свідоме самовиховання й гармонізація свого характеру. Для боротьби з плотськими пристрастями (черевоугодництвом і блудом) необхідно встановити правильне відношення до свого тіла. Природно-нормальним для людини є такий стан, коли тіло є службовим органом душі, при цьому душевно-тілесний організм зберігає гармонію [421, с. 227]. Головними вправами для роботи з тілом служать помірність, пост, цнотливість, праця. Помірність є не самоціллю, а засобом приборкування тілесних і духовних пристрастей. У праці закладені засоби до подолання егоїзму, гордості виховання характеру (наполегливість формує вольові якості). Самовладання сприяє пануванню духу над тілом і душею [421, с. 80-81].

Боротьба з черевоугодництвом здійснюється завдяки чеснотам *помірності* й стриманості (здатності вольовим зусиллям зупиняти себе). Помірність стосується усіх почуттів (зору, слуху, дотику, мови) [421, с. 268]. Недарма, прояви усіх чеснот (доброти, щедрості, хоробрості) ґрунтуються на добровільному самообмеженні [85]. У боротьбі з обжерливістю слід зупинити пересичення їжею, вживати просту їжу. Жадібність при прийнятті їжі стримується-

ся розвитком скромності, що вимагає, щоб брати зі стола не поспішаючи, менше і пізніше за інших [421, с. 189-191]. Ознакою перемоги над пристрасстю червоугодництва є звичка харчуватися будь-якою їжею у малої кількості.

У боротьбі із блудною пристрасстю важливо практикувати *цнотливість*: 1) не вживати міцні напої, бути помірним у їжі, у сні – щоб не накопичувався в тілі надлишок енергії; 2) уникати розваг, які спокушають; еротичних книг, фото, фільмів 3) розвивати волю, самоконтроль; 4) уникати ледарства (праця відволікає від гріховних думок і виступає засобом самовладання, протидії гріху, подолання егоїзму, панування духу над тілом, у той час як лінощі – це мати всіх пороки) [421, с. 250-251].

У боротьбі з жадібністю допомагає *миłosердя* – уміння віддати не тільки те, що тобі не потрібно, а відірвати від себе й те, що тобі необхідно. Милюстия має бути щирою, не напоказ і твориться так, щоб ніхто не знав. Отже, срібллюбство перемагається чеснотою миłosердя, що несе духовну силу й радість. Критерієм відсутності пристрассті срібллюбства є стан, коли втратившись улюблену річ, людина залишається у спокої.

Пристрасть гніву переборюється практикою терпіння, лагідності. Як зазначає К. Зорін, «агресивність не є довічним тягарем людини. Її вдається приборкати за допомогою зусиль волі й розуму» [121, с. 88]. Почуттями не завжди можна володіти, але бажання стриматися від гніву в нашій владі [421, с. 91]. Праведний гнів має своїм об'єктом не грішника, а сам гріх [113, с. 184]. Етапи подолання пристрассті гніву: 1) людина намагається не розсердитися, але впадає в гнів; 2) не хоче відповідати образливо, але захоплюється звичкою; 3) сама нікого не ображає, але вболіває про те, що їй досадили; 4) засмучується не через саму образу, а через те, що її скривдили; 5) не засмучується образою, оскільки розуміє, що сама подала привід до образи (почуття відповідальності рятує від гніву та образ).

При боротьбі з сумом і зневірою людина має загартовувати волю, проявляти духовні зусилля (*терпіння, смиренність*), не плекати свою зневіру, не жаліти себе. У боротьбі зі зневірою допомагають творчість, суспільно-корисна праця, миłosердя (зміцнює почуття потрібності комусь), молитва (розкриває духовний потенціал), покаєння (усвідомлення своїх пристрасстей, які послужили причиною зневіри), терпіння (зміцнення волі), надія на Бога, смиренність (зміцнюють силу духу і формують позитивне ставлення до життя). Отже, чесноти терпіння, надії, смиренності, а також молитва, творчість і суспільно-корисна праця – головні помічники в боротьбі з сумом і зневірою.

Боротьба з марнославством полягає у розвитку *скромності*, яка є результатом роботи над собою. Її можна виховати в собі проявляючи повагу і турботу до інших; цікавлячись людьми, не випинаючи власне «я»; допомагаючи тим, кому це необхідно, не очікуючи винагороди; запобігаючи по-

хвал; скромності в одязі, у розмовах [356, с. 367].

Гордість переборюється тільки *смиренністю* (шляхом пізнання своїх пристрастей). Смиренність розвивається завдяки самоусвідомленню, визнанню своїх недоліків, виправданню інших людей, вдячністю Богові й людям. Методом боротьби з егоїзмом є милосердя: «Несите тяготи один одного, і цим виконаєте закон Христов» [33, Гал. 6, 2].

Нами була проаналізована феноменологія Православної традиції і виділено ряд психологічних ефектів (педагогічний, психотерапевтичний, психогігієнічний), що сприяють гармонізації характеру особистості [245, с. 186]. При засвоєнні духовно-моральних цінностей формується орієнтація людини на *сутнісний* зміст головних сенсів життя, такі як любов, істина, краса, пошук покликання, що дає можливість моральної самоактуалізації, побудови моральних відносин з навколишніми. У Православній культурі величезна роль приділяється *педагогічно-виховній* функції (вихованню поваги до батьків, до старших, до керівництва), *психотерапевтичному* впливу (вмінню долати пристрасті, що викликають деструктивні емоційні переживання і афекти: депресію, сум, агресію) і *психогігієні*: самовихованню, розвитку рефлексії та моральної самосвідомості (наприклад, завдяки регулярній сповіді людина вчиться рефлексувати не тільки свої вчинки, але також думки й почуття). Християнська аскетика залишила величезний методологічний інструментарій щодо гармонізації особистості шляхом духовно-морального розвитку.

Для гармонізації духу, душі й тіла використовують наступні аскетичні *методи*: 1) для гармонізації розуму служать віра в Бога, вдячність Йому, молитва, духовне читання; 2) для духовної гармонізації почуттів служать доброта, любов, лагідність, співпереживання, милосердя; 3) методами виховання волі є: режим дня, планування майбутніх подій (справ, заходів), самопримус (протівитися собі в злі й схилити волю на добро); свідомо напруга сил, недопущення послаблення, установка на духовну боротьбу; 4) для гармонізації тіла служать помірність у їжі, у сні, цнотливість, піст, терпіння, самота, мовчання, регулярна праця; духовне читання, добрі справи [327].

Святі отці, ґрунтуючись на власному емпіричному досвіді аскетичного життя сформулювали низку духовно-психологічних порад у жанрі моральних повчань стосовно боротьби з негативними помислами, які актуальні й до сьогодні і стали основою сучасної позитивної психотерапії, спрямованої на розвиток позитивного мислення. Наведемо декілька з них.

1. Марко Подвижник розрізняв три види благочестя: 1) не грішити; 2) согрішивши, каятися і виправлятися; 3) терпляче переносити скорботи як покарання за гріх [97].

2. Бережіть душевний мир, вчитеся прощати образи, розвивайте в собі лагідність і смиренність. Щоб правильно ставитися до себе, потрібно оріє-

нтуватися на духовний зразок, порівнювати себе не з більшістю людей, а з гідними високоморальними людьми, чесно визнавати перед самим собою власні помилки, свої погані думки, почуття і вчинки.

3. Молитися – означає актуалізувати духовні почуття. Силою молитви вся особистість спрямовується до Бога й з'єднується з Ним. Існує механізм зворотного зв'язку: як духовні почуття (покаяння, віра, мир) викликають молитву, так і навпаки, перебування в молитві сприяє розвитку цих почуттів [356, с. 406].

4. Усе, що відбувається в житті треба перетлумачувати у духовному сенсі (усяку річ потрібно перетворювати у проповідницьку істин Божих) [356].

5. Для розвитку віри Богові потрібно тренувати в собі відчуття присутності Бога у своєму житті (наприклад, ми часто думаємо про кохану людину, вона на духовному рівні постійно присутня в нашому житті). Так саме треба тренувати свій розум пам'яттю про Бога, намагатися осмислити події свого життя з погляду Божого промислу. Нічого не слід боятися крім Бога (що Бог повелить, то неминуче: навіщо боятися того, що неминуче).

6. Позбавлення від пристрастей досягається шляхом «потрійної *помірності*: від сну, їжі і тілесного спокою, а також за допомогою самоти, мовчання, молитви і терпіння» [96].

7. Слово служить вираженням думок, почуттів, але воно робить і зворотню дію: породжує думки, почуття, бажання, надає їм силу. Тому мова – один з головних факторів формування характеру. Ознакою людини, що володіє собою, є вміння втримувати мову у належних границях [421, с. 274]. Треба вміти говорити й вміти мовчати. «Говори тільки необхідне, ухиляйся від вільності в словах» (Ісак Сирін). Безмовність належить до числа основних засобів, що допомагають досягненню духовного здоров'я, оскільки це сприяє накопиченню духовної енергії. Ізолювання від зовнішніх вражень (самота) – це аскетичний прийом для досягнення духовної зосередженості, зібраності [356, с. 328].

8. Вчення про терпіння і користь скорботи визнається одним з основних моральних повчань. Тривале щастя розвиває егоїзм, змушує забути про тих, хто страждає. Тільки з досвіду скорботи випливає *співчуття, милосердя*. Скорботи і хвороби посилаються Богом з метою морального виправлення і очищення людини. Терпіння само по собі полегшує перенесення скорботи [421, с. 422-432]. Проте страждання може як пом'якшити душу, так й озлобити її. Все залежить не від сили страждання, а від ставлення людини до нього: якщо не нарікати і терпеливо переносити їх, то вони навчають найвищим чеснотам – терпінню, смиренності, самовідданості. Через скорботи людина одержує силу допомагати людям: «хто сам постраждав, той і іншим може допомогти» [33, Євр. 2:18].

9. Для виховання відповідальності перед Феофан Затворник дає пораду: «Виконання обіцянок розвиває чесність і формує довіру людей» [356, с. 447].

Отже, під *гармонізацією характеру* ми будемо розуміти процес узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом з метою формування цілісної структури духовно-морального, сильного і урівноваженого характеру. Користуючись досвідом християнської аскетички, визначимо детермінанти гармонізації характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості: віра і любов до Бога і людей, духовна мотивація (прагнення до пошуку духовних сенсів, істини), установка на духовну боротьбу. Методами гармонізації характеру виступають: розвиток помірності в усьому, рефлексії власних думок, почуттів, критичного ставлення до себе, а також покаяння, молитва, терпіння, самопримус у здійсненні добрих справ і опануванні чеснотами, тренування здатності до смиренного прийняття ситуацій, підтримка тих, хто страждає, безкорислива праця, милостиня, добродійність, які сприяють розвитку духовно-моральної саморегуляції особистості.

2. 3. Духовно-моральна саморегуляція – психологічний механізм гармонізації характеру особистості.

У першому розділі було встановлено, що характерологічний розвиток має вектор спрямованості: гармонійний і дисгармонійний. Основою розвитку гармонійного характеру виступає *духовно-моральна спрямованість* особистості, яка зумовлена системою моральних ставлень особистості і детермінує формування гармонійних відносин людини зі світом [40]. Аналіз теоретичних джерел показав, що узагальненими критеріями розвитку характерологічних дисгармоній виступають не тільки *духовно-моральний*, а ще й *емоційно-вольовий* критерії. Сполучення цих критеріїв відповідає двокомпонентній структурі характеру В.Д. Левітова і утворює психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції* особистості. Духовно-моральний критерій визначається особистісною спрямованістю (системою моральних ставлень) і детермінує духовно-моральний компонент саморегуляції. Емоційно-вольовий критерій зумовлений вольовими рисами характеру і визначає емоційно-вольову стійкість, яка являє собою другий компонент психологічної саморегуляції. Г.П. Васянович також зазначає, що механізм духовно-моральної саморегуляції має два компоненти: духовно-моральний (система моральних принципів, ідеалів, моральна самооцінка, почуття обов'язку, сорому, честі) та емоційно-вольовий (воля, самоконтроль) [58 с. 81-82].

Якщо уважно подивитися на два компоненти структури характеру (спрямованість і волю) і на чотири визначених критерії його загальної гармонійності (духовно-моральну вихованість, цілісність, врівноваженість і силу характеру), можна встановити певні співвідношення між ними. Критерій духовно-моральної вихованості й цілісності характеру відбиває вертикальний вимір

особистісної спрямованості, яка визначає змістовий (духовно-моральний) компонент саморегуляції. Критерії врівноваженості й сили характеру відбивають *емоційно-вольову стійкість* або *вольовий* компонент саморегуляції. Отже, ми визначаємо два основних компоненти психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції, яка є основою гармонійності характеру: *духовно-моральна спрямованість* та *емоційно-вольова стійкість* особистості (рис. 2.1.). Високий рівень сформованості обох компонентів саморегуляції визначають гармонійність характеру особистості. Психологічними чинниками розвитку дисгармоній характеру виступає несформованість одного або одразу двох компонентів механізму духовно-моральної саморегуляції.

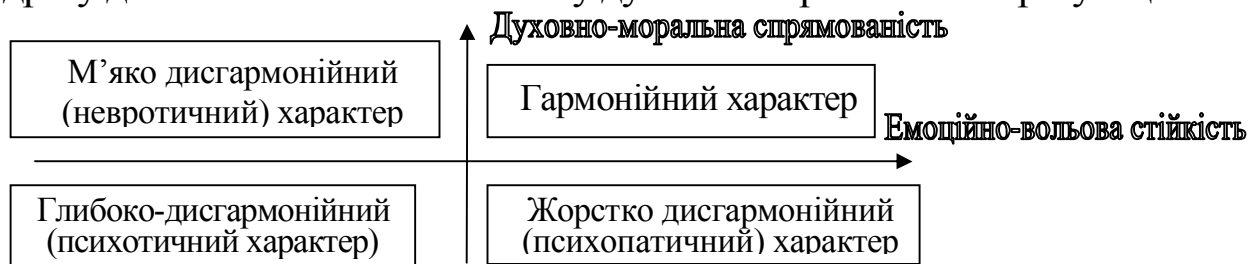

Рис. 2.1. Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції особистості.

З рис. 2.1 видно, що гармонійний характер зумовлений високим рівнем розвитку обох компонентів; м'яко дисгармонійний характер має низький рівень емоційно-вольової стійкості при наявності духовно-моральної спрямованості; жорстко дисгармонійний характер відрізняється несформованими духовно-моральними якостями при наявності емоційно-вольової стійкості; глибоко-дисгармонійний розвивається у наслідок несформованих обох компонентів духовно-моральної саморегуляції.

Велика кількість сучасних дослідників підтверджують, що єдність свідомості і творчо-вольової діяльності людини забезпечує моральну саморегуляцію особистості, яка можлива лише тоді, коли людина здатна до *духовно-моральної творчості (самоактуалізації)* і зрілої *моральної саморегуляції* – процесу приведення реальної поведінки у відповідність до моральних норм і принципів [58, с. 195]. Д.М. Леонтьєв також розглядає саморегуляцію (систему механізмів керування власною поведінкою) як вищий рівень духовності, що властивий лише зрілій особистості [172]. О.Р. Калітевська визначає психічне здоров'я як зрілість і активність механізмів саморегуляції, здатність людини трансцендувати свою біологічну, соціальну й смислову детермінованість, виступаючи автономним суб'єктом свого життя [132]. Б.С. Братусь говорить про духовно-моральну орієнтацію особистості як показник особистісного здоров'я [290]. На думку О.Є. Лихачова, нервова система є органом зв'язку психічного і фізичного, яка здатна сприймати психічні енергії й переводити їх на рівень саморегуляції. Духовність, будучи вищим ієрархічним рівнем особистості, впливає на всі інші рівні. Духовне життя пов'язане із гли-

бинними особистісними процесами, для яких потрібні чималі зусилля і моральна чистота. Психічною енергією людини управляє самосвідомість, а духовною енергією – особистісне самовизначення. Процес самоактуалізації духовних потенцій здійснюється за такою схемою: наявне людське буття (людина як джерело потенцій) має енергію (силу, що реалізує потенції), завдяки якій здійснює процес актуалізації і втілення духовно-моральних потенцій. Основою моральної поведінки є совість (моральна самосвідомість) [177]. У якості чинників розвитку духовно-моральної саморегуляції дослідники визначають різні психічні феномени: на думку О.П. Макаревича – це ціннісні орієнтації [183], Д.Н. Узнадзе говорить про установку – готовність до активності в певному напрямку [368], В.О. Ядов вважає, що саморегуляція зумовлена узгодженістю декларованих цінностей і реально діючих установок людини [323]. Г.П. Васянович і В.В. Рибалка переконані, що духовно-моральну саморегуляцію детермінують честь і гідність особистості [58; 320]. Р. Мей визначає екзистенціальні характеристики духовно-особистісної зрілості: воля, індивідуальність, соціальна інтегрованість і духовна напруженість [218]. Т.М. Титаренко додає до них функціональну автономність, усвідомленість мотивації поведінки, самокритичність, толерантність, розвинутий самоконтроль, прагнення до самопізнання й самоактуалізації [287]. Ми погоджуємося з висновком Б.В. Братаніча: духовні цінності завдяки моральній свідомості перетворюються у моральний характер і регулюють поведінку [44, с. 19].

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел підтвердив, що психологічною основою гармонійності характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка спрямована на здійснення вольової саморегуляції поведінки людини на основі духовно-моральних принципів (дотримання обов'язку, збереження миру, любові, поваги, альтруїзму). Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції здійснюється за рахунок взаємоузгодженої взаємодії моральних та емоційно-вольових якостей (адже моральність є змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини). Розвиток суто вольових якостей поза духовно-моральних аспектів зумовлює емоційно-вольову стеничність, що позбавлена духовно-морального сенсу і визначає формування характерологічних дисгармоній. Тому червоною стрічкою у процесі гармонізації характеру має стати саме розвиток його духовно-морального компоненту.

Слід зазначити, що психотерапія, як напрямок психолого-практичної допомоги, не має на меті безпосередньо гармонізацію характеру особистості, а спрямована переважно на здійснення психологічної допомоги людині, яка відчуває психічні страждання. Оскільки ці страждання зумовлені більшою мірою психологічними факторами, зокрема, впливом характерологічних дисгармоній, то в якості засобів, здатних зупинити ці страждання, виступає саме

гармонізація характеру, яка ґрунтується на психологічних механізмах особистісного зростання. Кожний з напрямів психотерапії розглядає певні чинники детермінації характерологічних дисгармоній особистості, тому підходи до гармонізації характеру значно відрізняються. Кожний психотерапевтичний підхід спирається на розвиток певного компоненту психологічної саморегуляції особистості і визначає відповідні методи гармонізації характеру. Розглянемо теоретичні засади основних психотерапевтичних напрямів.

Класичний психоаналіз вбачає джерело психічних страждань у загальній психічній напрузі у наслідок внутрішньоособистісного конфлікту між суспільними моральними нормами і неусвідомленою лібідозною мотивацією особистості [391]. Для зниження тривоги і психічної напруги Еґо використовує захисні механізми. З.Фрейд відзначає, що афективна фіксація на певній фазі раннього дитинства детермінує конфлікт між усвідомлюваною й витиснутою інформацією [392]. Звідси випливає, що джерелом розвитку характерологічних дисгармоній виступає несформованість духовно-моральної саморегуляції у наслідок антагонізму між підсвідомою гедоністичною установкою і зовнішніми соціальними нормативами, які не стали надбанням особистісної моральності. У цьому випадку мова йде про недостатню сформованість моральної самосвідомості особистості. Напрямами психотерапії є розвиток моральної самосвідомості, здатності людини до ауторефлексії з метою усвідомлення внутрішнього конфлікту і опанування способами адаптивної поведінки.

Аналітична психологія К.Г. Юнга також вбачає джерело психічних страждань людини у суперечливості змісту її свідомості й несвідомих комплексів бажань з високим ступенем афективності [435]. Критерієм гармонійності й особистісної зрілості виступає зближення свідомості й підсвідомості в процесі усвідомлення і вірної інтерпретації особистістю архетипічних символів. Єдність і гармонійність особистості забезпечується трансцендентним процесом індивідуації, що переборює амбівалентні тенденції. К.Г. Юнг також вважає фактором розвитку психічного неблагополуччя незадоволеність «релігійних потреб душі» і звертає увагу на потужні психічні впливи, що полягають в основі духовно-релігійної установки особистості [435, с. 82]. Він зазначає, що третина пацієнтів страждають від безглуздості свого життя. Тому усвідомлення підсвідомих архетипів і орієнтація на внутрішній духовно-релігійний досвід сприяє успішній індивідуації особистості.

Індивідуальна психологія А. Адлера виділяє такі фактори дисгармонійного характерологічного розвитку: наявність помилкових цілей, аморальних установок, надцінності самоствердження, що формує комплекс «зверхності» і супроводжується фрустрацією; недостатній соціальний інтерес, неузгодженість між очікуваннями й усвідомленням особистістю власного досвіду [5]. Тобто, мова йде переважно про несформованість моральних якостей і домі-

нування прагматичної мотивації. Метою психотерапії є розвиток духовно-морального компоненту: корекція стилю життя, формування нових цілей, які допоможуть реалізувати життєвий потенціал особистості.

Тілесно зорієнтована психотерапія (О. Лоуен, В. Райх) спрямована на розвиток вольового компоненту саморегуляції (біоенергетична робота з тілом з метою знищення тілесного панцира і гармонізації характеру) [301;361].

Епігенетична концепція Е. Еріксона пов'язана з поняттям вікової кризи і вирішенням дилеми (особистісного завдання), характерної для відповідного віку [429]. Наслідком вдалого проходження кризи є досягнення певної гармонійності й особистісної зрілості. Якщо криза вчасно не вирішується, то проблема буде виникати на кожній наступній стадії розвитку, зумовлюючи формування дисгармоній характеру. Юнацькому віку відповідає криза ідентичності, тому розвиток адекватної ідентичності особистості є основою її гармонізації. Біхевіоризм (англ. behavior – поведінка) зводить психіку до різних форм поведінки, сукупності реакцій організму на стимули зовнішнього середовища. З позиції біхевіоризму (Б. Скіннер, Е. Толмен, Е. Торндайк, Дж. Уотсон) дисгармонії характеру виникають у наслідок неадаптивної поведінки, відсутності адекватної батьківської моделі, депривації основних потреб, психотравм, відсутності можливості апробувати і закріплювати певні поведінкові зразки [289]. Методами гармонізації характеру виступають навчання і апробація адекватних форм реагування і конструктивної поведінки, які сприяють розвитку психологічної саморегуляції особистості.

Гештальт-терапія (П. Гудмен, К. Наранхо, Ф.С. Перлз) основою дисгармонійного характерологічного розвитку особистості вважає наявність у підсвідомості незавершених гештальтів, не пережитих емоцій, які перешкоджають усвідомленню актуального досвіду [298]. Гештальт-терапія виділяє 5 невротичних механізмів, що сприяють порушенню саморегуляції: інтроекція (наявність чужих оцінок, не асимільованих особистістю), проекція (відчуження якостей, що не відповідають Я-концепції), реторфлексія (затиски енергії від незадоволених потреб), дефлексія (відхилення від глибоких міжособистісних контактів) і конфлуенція (стирання границь між собою і оточенням). Метою гештальт-терапії є усвідомлення особистістю власних цінностей, переживання емоцій, завершення гештальтів, прийняття відповідальності за реалізацію своїх потреб [407].

Представники когнітивної психотерапії (А.Т. Бек, А. Елліс, Дж. Келлі, Н. Фезер, Л. Фестингер, Н.В. Чепелєва) виділяють у якості основних детермінант дисгармонійного розвитку особистості перекручування у когнітивних структурах [378; 409; 447, 448]. Помилковість сприйняття і суб'єктивних оцінок зумовлює формування ірраціональної системи переконань: неправильних уявлень, неадекватних емоційних реакцій, що перешкоджають формуванню

моральних ставлень до себе, до людей, до явищ і ситуацій. Ірраціональна система переконань носить характер вимог, що послабляє адаптивні можливості людини. Неадаптивні когніції не забезпечують адекватної регуляції поведінки, що веде до дезадаптації особистості. Метою когнітивної терапії є зміна уявлень клієнта про себе, корекція ірраціональних установок, узгодження очікувань особистості з реальністю, розвиток соціальної компетентності [407]. А. Елліс і А.Т. Бек виділяють наступні помилки ірраціонального мислення: фільтрування інформації, поляризованість оцінок, надмірне узагальнення, панікерство. Завданням раціонально-емоційної терапії є розкриття і виправлення перекручувань мислення, використання позитивного досвіду у вирішенні життєвих завдань. У теорії особистісних конструктів Дж. Келлі визначає *досвід* як сукупність правильно розтлумачених людиною подій. Нездатність особистості здобувати досвід з життєвих ситуацій, свідчить про дисгармонійність її характеру. У міру нагромадження досвіду змінюються оцінки й очікування людини [140]. Фактором порушень у когнітивних структурах, є когнітивна простота, що перешкоджає процесу інтеграції особистісного досвіду. За даними досліджень Н. Фезера, когнітивна складність детермінує розвиток фрустраційної толерантності особистості (стресостійкості до зовнішніх протиріч) [448]. Отже, усвідомлення і правильна інтерпретація досвіду відіграє профілактичну функцію в процесі гармонізації особистості.

Категорія «досвід» є провідною в гуманістичній психотерапії (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс), яка визнає провідну роль цілісного характеру людини з акцентом на свободі волі, спонтанності й творчій силі індивіда [217; 309; 456; 465]. Неконгруентність особистості пов'язана з перекрученою Я-концепцією і проявляється у наявності розбіжності між Я-реальним і Я-ідеальним. Невідповідність між досвідом людини та її уявленнями про себе викликає тривогу і розвиток особистісних дисгармоній [309]. Умовою гармонізації характеру К. Роджерс вважає створення атмосфери безумовного прийняття клієнта [310]. А. Маслоу розглядає духовне ослаблення людини і депривацію буттєвих потреб людини як джерело розвитку особистісних дисгармоній [198]. Детермінантами дисгармонійного характерологічного розвитку особистості він вважає домінування дефіцитарної мотивації (прагнення до безпеки, самоствердження, володіння матеріальними благами). Критеріями гармонійності є: прийняття себе, інших, спонтанність, простота, центрованість на завданні, а не на собі, автономія від культури і середовища, наявність досвіду переживання духовних станів, глибоких міжособистісних відносин, здатність до розрізнення добра і зла, креативність, філософське почуття гумору. Для гармонізації характеру А. Маслоу пропонує шлях особистісної самоактуалізації (реалізації буттєвих цінностей – естетики, творчості, духовності) [199; 428]. Онтопсихоло-

гія (А. Менегетті), поєднуючи гуманістичний та екзистенціальний напрями, зорієнтована на вивчення і аналіз життєвого шляху людини з метою розвитку духовно-морального компоненту саморегуляції шляхом самоактуалізації, любові, творчості, емпатії, безумовного прийняття, розвитку конгруентності, усвідомлення переживань і почуттів [204].

Екзистенціальна психотерапія (Л. Бінсвангер, Р.Д. Лейнг, Г.О. Марсель, І. Ялом, К. Ясперс) чітко спрямована на розвиток духовно-морального компоненту саморегуляції. Критерієм гармонійності характеру особистості виступає здатність людини до відповідального вибору, що сприяє відкриттю глибоких особистісних сенсів [437; 439]. Факторами дисгармонійного розвитку є спотворення людського існування бездуховним життям, що спричиняє неможливість реалізації вільного особистісного вибору. Вибір супроводжується занепокоєнням, тривогою, подолання яких вимагає від людини мужності. Г.О. Марсель, бачить джерело психічних страждань людини у підпорядкуванні її духу пристрасній плоті. Аутентичний (гармонійний) життєвий шлях припускає цілісне творче самоусвідомлення й самоздійснення особистості [193]. Dasein-аналіз Л. Бінсвангера спрямований на допомогу людині у пізнанні своїх можливостей у вирішенні життєвих завдань, розумінні сутності людського існування, знаходженні «свого» шляху у світ вільної екзистенції для реалізації власних можливостей [34, с. 80].

Е. Фромм відзначає, що основою дисгармонійності характеру виступає конфлікт між потребами у волі й безпеці, який є джерелом психічної напруги [397]. До числа чинників дисгармонізації він відносить особистісну орієнтацію на споживацтво, що проявляється у домінуванні матеріальних, гедоністичних, егоїстичних і прагматичних установок. Е. Фромм порушує питання про те, які потреби є здоровими, а які – патологічними і відзначає, що радикальний гедонізм сполучений з невтримним егоїзмом. Якщо людина зневажає духовною культурою, то її домінуючою орієнтацією стає егоїзм, який несумісний з орієнтацією на конструктивну міжособистісну взаємодію. Гармонійність особистості є результатом правильного способу її життя. Єдино гідний спосіб життя, що гармонізує особистість, Е. Фромм вбачає у любові й турботі про інших людей [395]. В. Франкл у концепції логотерапії вважає основними детермінантами розвитку дисгармоній внутрішньоособистісні моральні конфлікти, відмову від реалізації духовних цінностей, а також відсутність сенсу свого існування як вищого інтегруючого утворення особистості [389]. Гармонійність і усвідомленість людського існування досягається шляхом реалізації духовних цінностей (творчості, переживання і відношення), шляхом любові, що розкриває світ у всій його повноті. Логотерапія спрямована на знаходження сенсів багатьох явищ (існування, любові, страждання), на усвідомлення цілей життя, на духовну самоактуалізацію і прийня-

яття відповідальності за здійснення сенсу свого життя [390; 417]. С.Л. Франк зазначає, що досягнення усвідомленого життя можливо через моральне вдосконалення, розумність цілей і з'ясування свого місця у світі [385; 386].

У вітчизняній психотерапії провідною концепцією є патогенетична психотерапія, в основі якої полягає психологія відносин В.М. Мясищева. Ставлення людини являють собою внутрішні умови, що опосередковують зовнішні впливи [220]. Детермінантами розвитку дисгармоній характеру виступають: суперечливість і нестійкість відносин; зіткнення можливостей людини з вимогами ситуації, а також перекручування когнітивного компоненту відносин у наслідок його неусвідомленості й надмірної переваги емоційності, що призводить до неадекватності відносин, які не можуть забезпечити регуляцію поведінки. Диспропорція інтелектуальних і афективно-вольових властивостей визначає характерологічну дисгармонійність [297]. Послідовник В.М. Мясищева Б.Д. Карвасарський, розвиває даний напрямок під назвою особистісно зорієнтована (реконструктивна) психотерапія, метою якої є розширення сфери усвідомлення людиною власних відносин за допомогою вербалізації переживань і пошуку зв'язків між її роз'єднаними уявленнями [136]. Б.Д. Карвасарський зазначає, що значимі емоційні переживання уможливають перебудову відносин людини на основі позитивних ресурсів особистості [298].

В.Д. Менделевич стверджує, що дисгармонії характеру зумовлені розладами антиципаційних здібностей особистості, що визначає труднощі прогнозування можливих подій і відсутність опори на попередній досвід. Дисгармонійна особистість характеризується порушенням просторово-часової та індивідуально-ситуативної складових прогностичної компетенції – нездатності людини передбачати хід подій і власну поведінку у стресових ситуаціях [203]. А.В. Брушлинський також говорить про наявність зв'язку між саморегуляцією особистості й розвитком форм мислення, що відповідають за передбачення [338]. Таким чином, у ситуації стресу особистість виявляється у непрогнозованій ситуації в умовах ліміту часу на тлі афективних феноменів. Аналіз експериментальних даних В.Д. Менделевича показав, що при порушенні процесу антиципації існують такі психологічні особливості: людина не розглядає небажані події (орієнтується тільки на бажані); в умовах розбіжності прогнозу з реальною ситуацією відбувається афективне реагування (образ, розчарування, здивування) при відсутності компенсаторних механізмів опанування ситуацією; домінує зовнішній локус контролю (мислення спрямовано не на вирішення проблеми, а на пошук винного). В.Д. Менделевич виділяє дисгармонійні риси: егоцентризм, агресивність, перфекціонізм, емоційна напруга, тривожність, схильність до депресій. Методом подолання характерологічних дисгармоній він вважає формування прогностичних здібностей

стей людини шляхом розвитку рефлексії, самоаналізу, розгляду можливих варіантів розв'язання проблеми, підвищення пошукової активності, набуття навичок опанування себе у стресових ситуаціях. Гармонійна особистість характеризується антиципаційною спроможністю – здатністю до прогнозування, заснованому на інформації про наявну ситуацію і минулому досвіді.

П.І. Юнацкевич і В.А. Кулганов вважають, що розвиток дисгармоній характеру визначають внутрішньоособистісні конфлікти, зумовлені боротьбою мотивів (між бажанням і обов'язком), а також психотравми, що призводить до життєвого краху. Вони пропонують два шляхи подолання ціннісної кризи: або знайти серед зруйнованої системи цінностей нове ядро сенсу життя, або знайти вищу цінність людського існування, що відповідає духовній реальності, яка не може бути втрачена за жодних умов [434].

Сьогодні широко розповсюдженим методом гармонізації характеру є арт-терапія – напрямок психотерапії, заснований на мистецтві й творчості, що має на меті вплив на психоемоційний стан людини. Терапія мистецтвом (живописом, музикою, танцями, казко-терапія, тощо) дозволяє людині екстеріорізувати й усвідомити власні переживання, ставлення, риси, критично ставитися до них, відреагувати патогенні емоції й свідомо формувати бажані якості характеру. Цікавим є підхід І.Я. Медведєвої, яка практикує психотерапію характерологічних дисгармоній методом драматичної терапії з опорою на духовно-моральні цінності традиційної християнської культури. На її думку, перекручування в сучасній культурі призводять до перекручувань у психіці дитини і розвитку дисгармоній характеру [200]. Гармонізація характеру відбувається шляхом усвідомлення власних характерологічних вад в процесі театральної постанови за спеціально розробленими сценаріями для того чи іншого членів психотерапевтичної групи. Програючи змодельовані ситуації, людина має можливість не тільки відстежити прояви власних дисгармонійних рис, а й здобути досвіду гармонійного реагування й поведінки [201].

Останнім часом на вітчизняному просторі активно почала розвиватись християнськи-зорієнтована психотерапія (Д.О. Авдєєв, Б.С. Братусь, Ф.Є.Василюк, А. Ворошилов, В.А. Єлісєєв, К.В. Зорін, І.Я. Медведєва, В. Набойченко, В.К. Невярович, Б. Ничипоров, В.І. Слободчиков, Т.О. Флоренська, Л.П. Шеховцова), яка пропонує розвиток духовно-моральних якостей як метод корекції дисгармоній характеру [47; 102; 119; 200; 222; 231; 333; 382; 418]. В.К. Невярович вважає, що психотерапія покликана не до словесного, а до духовного впливу на людину, який має спрямувати людину до духовних цінностей, що зумовлюють особистісний ріст [229]. Цінностями християнської психотерапії є любов до ближнього, релігійна віра, моральні цінності, совість, прощення, покаяння, воля Божа. Принципи християнської психотерапії: 1) психотерапія має базуватися на цінностях Православного віроспо-

відання; 2) не можна полегшити душевний біль іншої людини, не маючи власних духовних якостей; 3) психотерапевт повинен мати почуття поваги і благоговіння, оскільки кожна людина є образом Божим; 4) неприпустимість у роботі насильства над особистістю (сугестивних методів); 5) навчання клієнтів самопізнанню, моральному самовихованню, духовному розвитку. Завдання психотерапії полягає в усвідомленні клієнтом гріховної сутності механізмів створення конфліктної ситуації та психологічних проблем, а також в тому, щоб клієнт знайшов мир із собою, а через це й мир з Богом.

Дещо дивним здається те, що розглянуті вище психотерапевтичні напрями не ставлять за мету прицільний розвиток вольових якостей особистості. Проте, теоретичний аналіз показав, що в основі майже усіх підходів задіяні психологічні механізми саморегуляції, які за допомогою саме духовно-моральних регуляторів здійснюють опосередкований вплив не тільки на розвиток волі, але й сприяють цілісній гармонізації характеру особистості.

Отже, духовно-моральна саморегуляція здійснює виявлення моральних і креативних потенцій особистості (духовно моральна самоактуалізація) і психологічне регулювання життєвими енергіями людини [177]. Складовими духовно-моральної саморегуляції, яка зумовлює гармонізацію характеру, виступають моральна саморегуляція і духовна творчість особистості.

Теоретичний аналіз науково-психологічних підходів дозволив зробити **узагальнення**. Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції має дві складових: духовно-моральну та емоційно-вольову. Він спрямований на здійснення вольової саморегуляції поведінки людини, на основі духовно-моральних принципів (дотримання обов'язку, збереження миру, любові, взаємоповаги), адже моральність є змістовою характеристикою емоційно-вольової активності. Взаємоузгоджена взаємодія духовно-моральних та вольових якостей виконує детермінуючу функцію у процесі характероутворення. У разі несформованості одного з компонентів виникає порушення належного функціонування духовно-моральної саморегуляції. У випадку несформованості емоційно-вольового компоненту людина не здатна керувати своїми почуттями і відповідати власним моральним вимогам, що сприяє соціально-психологічній дезадаптації особистості і формуванню м'яко-дисгармонійного характеру. Якщо недостатньо сформована моральна складова, то вольова активність людини має аморально-деструктивний напрямок, що зумовлює формування жорстко-дисгармонійного характеру. Несформованість обох компонентів проявляється аморальністю, емоційно-вольовою нестійкістю і соціально-психологічною дезадаптованістю особистості, що визначає глибокий рівень дисгармонійності.

Кожний напрямок психотерапії спирається на розвиток певного компоненту духовно-моральної саморегуляції особистості. Більшість психотерапе-

втичних підходів спрямовані на формування й гармонізацію *духовно-психологічних механізмів*: розширення свідомості (розвиток рефлексії власних думок, почуттів, відносин, мотивів), розвиток здатності до моральних оцінок, децентрації й трансценденції; розвиток духовної мотивації, духовних і креативних якостей, творчої самоактуалізації. Це дозволяє стверджувати, що за допомогою саме духовно-моральних регуляторів психологічний механізм саморегуляції здійснює опосередкований вплив не тільки на розвиток волі, але сприяє цілісній гармонізації характеру людини. Провідним компонентом духовно-моральної саморегуляції виступає саме духовно-моральний, який базується на поєднанні духовно-творчих і морально-психологічних якостей і виступає основою духовно-моральної самоактуалізації особистості.

2.4. Духовно-моральна самоактуалізація особистості як метод гармонізації характеру в юнацькому віці: психолого-педагогічний аспект.

Як зазначає Р. Фрейджер, самоактуалізація як форма творчості, служіння ідеалам виступає психологічним механізмом особистісного розвитку [393, с. 406].

Ідея самоактуалізації як найбільш повного розкриття творчих потенціальних можливостей особистості належить А. Маслоу, який працював в руслі гуманістичної та екзистенційної психотерапії і розглядав самоактуалізацію у якості основного критерію здоров'я і гармонії особистості. Він вважав, що найвищим мотивом особистості є мотив її самоактуалізації, який спрямовує до розкриття вершин людського потенціалу [407, с. 494]. Особливу увагу А. Маслоу звертав на духовно-моральну сферу і виділяв духовність як фактор, що визначає самоактуалізовану особистість [197; 199]. Відмова від саморозвитку, реалізації свого потенціалу неминуче призводить до психічних розладів, дисгармонізації особистості [454; 455; 456; 457; 461].

Проблема самоактуалізації розвивається у роботах Г. Олпорта, К. Роджерса, Е. Фромма, В. Франкла, Д.Л. Шактер, Г.О. Балла, І.П. Манохи, Л.В. Мар'яненко, В.І. Слободчикова, Н. Южакової та багатьох інших зарубіжних та вітчизняних вчених [441; 396; 462; 27; 190; 194; 432]. Ідея самоактуалізації означає наявність у людини особистісного потенціалу, який має потребу в «актуалізації» (розкритті, здійсненні). Проте, більшість дослідників не враховують того, що цей потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні або певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, який також має моральний модус, адже реалізація патологічних потенцій людини, що не обмежуються моральними принципами, не тільки не сприяє конструктивному особистісному розвитку, а навпаки зумовлює формування особистісних дисгармоній. Отже, самоактуалізація особистості можлива лише за умови сформованості *духовно-моральної саморегуляції*. Бі-

льшість представників психолого-педагогічної науки жваво підтримали інноваційну ідею самоактуалізації як методу гармонізації особистості проте суто на теоретичному рівні. Практичне втілення ідеї самоактуалізації в умовах вітчизняного психолого-педагогічного простору зазнало значних труднощів, пов'язаних як з консервативністю системи освіти, так і з недоопрацьованістю багатьох теоретичних аспектів щодо процесу особистісного розвитку.

До сьогодні у психології замість розробки методів цілісної самоактуалізації особистості широко досліджуються окремі види розвитку базових психічних процесів: *психофізіологічного* (О.М. Кокун) [146; 147], *вольового* (А.І. Висоцький, В. Джемс, В.К. Калинин, І.Д. Ладанов, О.П. Макаревич) [69; 452; 131; 159; 183; 348], *інтелектуального* (С. Мадді, В.О. Моляко, Л.І. Фомічова, Н.В. Чепелева) [453; 210; 383; 409; 410], *соціально-комунікативного* (В.П. Андрущенко, І.М. Бушай, Т.Г. Григор'єва, Л.В. Долинська, Л.Є. Просандєєва, Т.П. Усольцева, В.М. Чернобровкін) [13; 52; 80; 98; 281; 412], *морального* (М.Й. Боришевський, І.С. Булах, М.Б. Євтух, Л.Ю. Москальова, Р.В. Павелків), *духовного* (І.Д. Бех, Г.П. Васянович, І.А. Зязюн, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, С.О. Ставицька) як складових загального процесу особистісного розвитку. Однак, чіткі критерії якісних змін, що характеризують вектор гармонійності особистісного, зокрема, характерологічного розвитку, на сьогоднішній день відсутні. Показником конструктивності цілісного розвитку є категорія «особистісне зростання» (К.Роджерс), критерії якого також досить розмиті [461].

Розглянемо психологічні особливості конструктивного особистісного розвитку, який визначає гармонійне характероутворення і конструктивну самоактуалізацію особистості. Ідею особистісного розвитку було запроваджено Г.С. Костюком, який розглядав особистісний розвиток як низку внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, що характеризують рух людської істоти від нижчих рівнів її життєдіяльності до вищих [150; 151]. Це формулювання дає підстави для визначення рівнів особистісного зростання. С.Л. Рубінштейн пропонує трьох-рівневу структуру особистості: психофізіологічний (базовий рівень), індивідуально-психологічний та індивідуально-смысловий [315]. В.В.Зеньковський справедливо відзначає, що оволодіння собою на психофізичному рівні ще не означає особистісної досконалості [117, с. 97]. Складовими індивідуально-смыслового рівня є сенсожиттєві цінності й відносини особистості (до себе, до інших, до світу), що забезпечують підтримку стану внутрішньої рівноваги. Б.С. Братусь, інтегруючи ідею самоактуалізації А. Маслоу, розширює трьох-рівневу модель особистості С.Л. Рубінштейна, додаючи до неї вищий – екзистенціальний рівень – життєтворчості, що досягається через здійснення особистісного вибору, визначення сенсу життя, керування смысловою регуляцією [45]. Л.В. Сохань і В.М. Ямницький зауважують, що здатність людини до функціонування на

рівні життєтворчості визначає її особистісне (психічне, психологічне і духовне) здоров'я [108; 293; 438]. С.Д. Максименко зближує категорії психічного, психологічного і духовного здоров'я, розглядаючи їх у якості щаблів нормального процесу розвитку особистості [185, с. 4]. Він вважає, що сформованість позитивних відносин до себе, до інших, а також уміння справлятися з життєвими проблемами припускає наявність гармонії особистості у сфері самосвідомості, позитивного самосприйняття та емоційно-ціннісного відношення до себе та інших, а також стресостійкість і здатність до ефективної, творчої діяльності. Конструктивна реалізація людиною позитивних відносин створює відчуття гармонії, щастя і духовного спокою. С.Д. Максименко відзначає, що психологічно здорові особистості здатні самостійно й вільно ставити мету, приймати рішення, відповідати за свої вчинки [186]. П.П. Горностає порушує проблему конструктивної ролі самореалізації особистості як критерію гармонійності особистісного розвитку [79].

Е.О. Помиткін розглядає гармонійний особистісний розвиток як збалансований розвиток 4-х сфер: фізичної (здоровий спосіб життя), емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної [266, с. 235]. Г.П. Васянович також вважає, що умовою гармонійного розвитку особистості є рівномірність розвитку усіх складових її духовного світу, проте саме духовна домінанта має визначати розумовий, моральний та естетичний особистісний розвиток [58, с. 9]. Він співвідносить рівні особистісного розвитку (за моделлю Б.С. Братуся) з вимірами свідомості: «Існує чотири виміри свідомості: *природний* (усвідомлення зовнішніх явищ світу), *соціальний* (стосунків з іншими людьми), *особистісний* (самосвідомість) та *ноологічний* (усвідомлення духовного світу), що зумовлює типи відповідної спрямованості особистості [58, с. 55-56]. Духовність знаходить прояв у рисах характеру та саморегуляції: особистісний розвиток відбувається шляхом поступового переходу від засвоєння вищих (духовних, моральних, естетичних) цінностей до формування відповідних якостей.

Л.В. Помиткіна визначає гармонію як внутрішню і зовнішню упорядкованість, узгодженість, психічних властивостей і процесів, а гармонійний розвиток – як співрозмірний, збалансований розвиток окремих підструктур у загальній структурі особистості. Значна частина особистісних дисгармоній, на її думку, детермінується психологічною неконгруентністю – невідповідністю якостей характеру людини її темпераменту [267].

Теоретичний аналіз джерел показав, що майже усі дослідники (А.Я. Арет, Г.О. Балл, І.С. Булах, О.Л. Горбачов, М.Г. Іванчук, Е.О. Помиткін, С.О. Ставицька та інші) погоджуються з тим, що рівень особистісного розвитку визначається рівнем духовно-моральної *свідомості й волі*, що зумовлює самоконтроль людини над власними психічними станами (свідомістю, почуттями, бажаннями) [19; 26; 40; 49; 78; 125; 265; 343]. Тобто, мова йде про рівень сфор-

мованості саморегуляції, яка має дві складових: духовно-моральну і емоційно-вольову. І.С. Булах встановлює взаємозв'язок між процесами особистісного та морального зростання у підлітковому віці. Вона описує специфіку розвитку моральної самосвідомості як психологічну умову особистісного зростання, критеріями якого виступають здатність до прийняття і реалізації довільних рішень, здійснення вільних вчинків [50]. Спираючись на розглянуті підходи, ми припускаємо, що психологічне здоров'я, гармонійність характеру і конструктивна життєтворчість особистості тісно пов'язані між собою, оскільки зумовлюються високим рівнем духовно-моральної саморегуляції, яка виступає психологічним механізмом гармонізації характеру і сприяє конструктивній життєтворчості особистості.

Психічний розвиток особистості відбувається не лінійно, а має періоди стабільності й психологічних криз. У наукових працях В.І. Слободчикова представлена інтегральна періодизація психічного розвитку в онтогенезі [334]. Закономірності особистісного розвитку і подолання криз висвітлюються у дослідженнях О.А. Донченко, Т.М. Титаренко, М.Г. Іванчук, З.Л. Становських Г. Шихі, Е. Еріксона [100; 125; 344; 363; 365; 422; 429]. Приймаючи виклики долі, людина удосконалюється, розвивається і свідомо обирає для себе більш складні, але відповідні для її потенціалу завдання. Відмовляючись від вирішення проблем або обираючи ті, що перевищують її особистісні ресурси, людина переживає кризи. Е.О. Помиткін зазначає, що передумовами духовного зростання є саме *духовні кризи* – стрибкоподібні переходи кількісних змін у якісні новоутворення особистості. Неузгодженість та різноспрямованість ідеалів, смислів і цінностей може призводити до духовно-психологічного *дисонансу*, що виникає в ситуації прагнення до реалізації суперечливих мотивів [292, с. 165]. Духовний дисонанс спричиняє внутрішньоособистісний конфлікт, який є причиною формування характерологічних дисгармоній. В.В. Рибалка розглядає дисгармонії характеру одночасно як фактор гальмування особистісного розвитку і як стимул до самовдосконалення особистості [319]. Потреба у подоланні духовного дисонансу спонукає людину до активного духовного саморозвитку і потребує вольових зусиль, зосередженості на духовному самотворенні. І.Д. Бех визначає такі психологічні закони духовного зростання особистості 1) закон духовно-значущої дії – поетапно-часова специфіка духовно-морального зростання; 2) закон випереджального духовно-морального розвитку відносно розвитку інтелектуального; 3) закон розвитку вищих емоційних переживань; 4) закон оволодіння науковими знаннями у контексті культури; 5) закон пріоритетності піклування про навколишній світ [30, с. 18-20]. Ці психологічні закони важливо враховувати при розробці програми гармонізації характеру в юнацькому віці.

М.О. Бердяєв вважає, що здійснення покликання людини (самоактуаліза-

ція) виявляється лише у творчості, метою якої є визволення людського духа, що здатний одухотворити буття через *моральну* творчість [28]. І.П. Маноха, розвиваючи ідею моральної творчості, висвітлює проблематику актуалізації потенціалу індивідуального буття людини, який розглядає як синтетичне явище, що генералізує в собі здатність до розгортання в процесі життєдіяльності індивідуально-неповторного змісту онтологічних відношень до світу у системі інтенціальних ознак [190]. Змістовими аналогами потенціалу індивідуального буття є творчий і буттєвий потенціал особистості, змістова результуюча яких визначає загальний рівень її креативності [191]. Д.М. Леонтьєв вважає, що духовно-моральна творчість, сприйняття творів мистецтва, знаходження сенсів зумовлюють духовний розвиток особистості [172]. М.Я. Грот висуває принцип морально-креативного виховання, який стає теоретико-методологічною парадигмою у вивченні проблеми розвитку особистості [81].

Б.В. Братаніч визначає сутність самоактуалізації особистості як «процес позитивної реалізації духовних, душевних і тілесних потенцій» [44, с. 13].

Е.О. Помиткін зауважує, що психічна енергія людини потребує спрямування через творчість саме на *духовну* самореалізацію шляхом цілеспрямованої духовної роботи над собою, над своїм особистісним розвитком [266, с. 313]. Він порушує питання щодо співвідношення між поняттями «самореалізація» і «самоактуалізація» особистості.

Зупинимось на цьому важливому в методологічному плані питанні. О.В. Петровський і М.Г. Ярошевський визначають самореалізацію як «процес найбільш повного виявлення і здійснення особистістю своїх можливостей, що дозволяє максимально реалізувати творчий потенціал [432, с. 8]. Однак, самореалізація і творчість людини може мати як позитивні так і негативні прояви (наприклад, самореалізація може бути зумовлена аморальними мотивами (прагматичного самоствердження, помсти тощо)). Як зазначає Д.М. Леонтьєв, творчість може цілком уживатися з гедоністичним, егоїстичним або ціннісно індиферентним стилем життя [172]. У ХХ столітті вже стало очевидним, що людина – не гармонійна істота, як думали гуманісти, а глибоко суперечлива й духовно дисгармонійна [2]. Як зазначає М. Бердяєв, в людині утворився трагічний конфлікт не лише зі світом, а із самою собою: людина є істотою роздвоєною і ослабленою [28]. Егоїстична спрямованість перешкоджає як самоактуалізації самої особистості, так і гармонійній взаємодії з іншими людьми. Сутність егоїзму простежується в існуванні ракової клітини – вона існує тільки заради себе й за будь-яку ціну. В.С. Соловйов стверджує, що духовно-моральний розвиток і усвідомлення буттєвої єдності дає можливість людині осягнути себе частиною єдиного цілого – людства, природи, всесвіту і подолати ізольованість шляхом інтеграції у загальнолюдське буття [340].

Отже, самоактуалізація, що сприяє гармонізації характеру (духовне

творення власної особистості відповідно до морального ідеалу), може бути тільки *духовно-моральною* і визначається не суто креативною самореалізацією, а духовним самоздійсненням особистості. Вона зумовлюється не метою досягнення особисто-значимих цілей, а прагненням до загального блага усього людства, служіння духовним ідеалам. Б.В. Братаніч і П.Г. Васянович вважають методологічною основою концепції самоактуалізації уявлення про те, що справжня самоактуалізація особистості можлива тільки при наявності гармонійної єдності духу, душі і тіла (провідне місце у цієї ієрархії має займати саме дух) [44, 58]. Л.В. Мар'яненко підкреслює, що на прояв самоактуалізації впливають духовно-моральні якості характеру, які сприяють подоланню моральної недосконалості людини [194, с. 236].

Спираючись на розглянуті концепції, зробимо висновок: основою духовно-моральної самоактуалізації, що сприяє гармонізації характеру, виступає духовно-моральний розвиток особистості, який зумовлює накопичення духовного потенціалу. Передумовою духовно-моральної самоактуалізації виступає певний рівень морального і духовного розвитку особистості. Для визначення психологічних умов забезпечення процесу духовно-моральної самоактуалізації розглянемо результати наукового досвіду у дослідженнях психологічних закономірностей морального і духовного розвитку особистості.

Цінний внесок у теорію морального розвитку зробили Т.Г. Аболіна, І.Д. Бех, Г.І. Бондаренко, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Г.П. Васянович, В.В. Діуліна, Є.С. Демієнко, М. Євтух, І.А. Зязюн, Л. Ісааксон, Л. Колберг, Л.Ю. Москальова, Н.Г. Ничкало, Р.В. Павелків, С. Піттел, О.В. Сухомлинська [1; 153; 29; 32; 37; 41; 42; 46; 49; 50; 91; 95; 451; 445; 214; 243; 459]. Більшість дослідників вважають що саме моральна культура як синтез групових норм і цінностей визначає моральний розвиток особистості. В.О. Сухомлинський зазначає, що особистісна моральна культура постає єдністю культури і моралі й визначається ступенем засвоєння та реалізації моральних цінностей, орієнтацією людини на потреби інших людей [353, с. 77]. Б.Г. Ананьєв стверджує, що моральний досвід людини складається в процесі її соціального розвитку [12]. Р.В. Павелків визначає психологічні закономірності і механізми інтеріоризації соціальних зразків на основі їх морального осмислення через задіяння структур моральної свідомості та самосвідомості особистості [243].

Моральний розвиток має наступні етапи: формування уявлень про моральні норми (когнітивний етап), розвиток моральних ставлень (емоційно-оцінювальний етап) та здійснення моральної поведінки (поведінковий етап). Засвоєння моральних цінностей проявляється в оволодінні законами моралі, формуванні моральних ставлень, здатності до моральних вчинків, розвитку моральних якостей особистості [245]. А.Ц. Гармаєв описує етапи морального розвитку, який починається з неусвідомленого засвоєння дити-

ною моральних оцінок, ставлень до людей, до праці, які згодом преретворюються у сенсі дорослого життя [70; 72]. У процесі засвоєння людиною моральні цінності перетворюються у характерологічні риси, які істотно впливають на процес подальшого морального розвитку [71]. Він описує психологічну закономірність: якщо родина йде по шляху множення аморальних проявів (образ, озлобленості, роздратування), тоді з кожним новим поколінням відбувається збідніння душевних сил, зниження морального рівня і розвиток характерологічних дисгармоній. «Якщо душевних сил мало, то зовнішнє уявлення про моральні норми не забезпечується внутрішнім наповненням і реальними моральними діями» [72, с. 203].

Л. Колберг, аналізуючи моральні судження старшокласників, виділяє три рівні розвитку моральної свідомості: *передконвенціональний* рівень – характеризується спрямованістю індивіда на зовнішні впливи (заохочення або покарання); *конвенціональний* рівень – спрямованість на відношення з боку навколишніх (особливе значення надається правилам, соціальним нормам); і *принциповий* – вищий рівень розвитку моральної свідомості, на якому людина прагне до вищих духовно-моральних цінностей (принципи справедливості, святості людського життя мають більшу вагу, ніж соціальні норми) [445]. Л. Колберг відзначає, що для юнацького віку характерний перехід від конвенціонального рівня до принципового, що зумовлено актуальністю морального самовизначення особистості. Дослідження Г.І. Онищенко показало, що «емоційно-моральні ставлення старшокласників, визначають психологічну готовність до моральної поведінки, добровільне погодження з моральними нормами, що є основою самоорганізації особистості» [239, с. 6].

У психології моральності ключове місце займають поняття «моральний вибір», «стратегічне рішення», «вчинок». У вітчизняній науці особливості морального вибору як суперечливого процесу зіставлення цінностей різних ієрархічних рівнів вивчали І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, В.А. Малахов [32; 42; 188]. Психологічні закономірності прийняття рішень і здійснення вчинків досліджувалися І.Д. Бехом, Л.І. Божович, І.С. Булах, Л.С. Виготським, О.М. Леонтєвим, Л.В. Помиткіною, В.А. Роменцем, С.Л. Рубінштейном, В.О. Татенком, В.М. Чернобровкіним [31; 35; 66; 170; 268; 312; 316; 354; 355; 412]. С.Л. Рубінштейн визначає вчинок як прояв ставлення людини до інших людей [315]. О.М.Леонтєв розглядає його як одиничний поведінковий акт, пов'язаний з виконанням або невиконанням людиною своїх моральних обов'язків [170; 171]. В.А. Роменець, досліджуючи моральну творчість, вважає, що саме «моральний вчинок у його психологічній структурі виступає безпосереднім механізмом моральної творчості» [313, с. 193]. Вершиною духовно-моральної поведінки І.Д. Бех вважає «вчинок-служіння» [31, с. 11].

В.В. Столін пояснює феномен невизнання людиною своїх учинків низь-

ким рівнем розвитку самосвідомості, неприйняттям себе [346]. За переконанням В.А. Малахова, структуру моральної свідомості складають моральні норми, принципи, почуття обов'язку, відповідальності, прагнення до добра, протистояння злу, які визначають здатність людини до самокритичного ставлення до себе, до визнання власних помилок, негативних вчинків [188]. І.С. Булах розглядає моральну саморефлексію і саморегуляцію в якості засобів структурування нормативно-ціннісної самосвідомості підлітка і визначає принципи об'єктивації нормативного «Я», трансформації морального мотиву в моральну якість, синергійності реального, ідеального та нормативного «Я» у структурі «Я-концепції» [49]. І.Д. Бех зазначає, що результатом морального розвитку виступає моральна компетентність – «здатність до адекватної оцінки власних почуттів та здійснення моральних вчинків, влада над собою, яка зумовлює морально-етичну культуру особистості» [30, с. 418].

Морально-етична культура – це система свідомого відтворення знань щодо моральних вимог, яка є регулятором поведінки і детермінує здатність людини до морального вибору і моральних відносин. За переконанням В.А.Малахова, повноцінна морально-етична культура здатна затвердитися лише там, де людська діяльність підпорядкована духовно-моральним вимогам [189]. Л.Ю. Москальова визначає три рівні моральної культури: інтелектуально-пізнавальний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вчинковий, які ґрунтуються на відповідних типах культури: культурі *світосприймання* (здатності до оцінки і розрізнення позитивних та негативних явищ), культурі *почуттів* (здатності до любові, співпереживання, толерантності) та культурі *поведінки* (готовності до відповідальності, до морального вибору). Найвищим рівнем моральної культури є моральна мудрість – здатність до гармонійної моральної діяльності: «Цілісність цих критеріїв відбувається у взаємозв'язку моральної свідомості і моральної діяльності у контексті цілісної особистості» [214, с. 309]. Моральність проявляється на двох рівнях: *глибинному* (духовно-моральному – любов, совість) та *зовнішньому* (поведінковому – зовнішня дисципліна, ввічливість).

Морально-етична культура особистості – це результат діяльності моральної свідомості, почуттів і волі [214, с. 49-52]. Розвиток моральної свідомості й волі зумовлює певний рівень моральної вихованості, яка оцінюється по таким критеріям: доброзичливість, правдивість, поступливість, самокритичність, милосердя, сумлінність, відповідальність, організованість, патріотичність, доброта, чуйність [153]. Для низького рівня моральної вихованості характерні лінощі, самолюбство, егоїзм, скупість, грубість. Отже, здатність людини до здійснення морального вибору, до творчих моральних вчинків, активного протистояння злу виступають показниками актуалізації в поведінці вищих духовно-моральних потенцій особистості [245]. Морально-етична культура визначається рівнем сформованості таких рис характеру як толерантність, добродійність,

позитивність, емпатія, організованість, цілеспрямованість. Л.Ю. Москальова зазначає, що позитивні якості без моральних ставлень і щирої поваги до людини можуть девальвувати до дисгармонійних рис (обов'язковість – до роздратування, справедливість – до жорстокості, привітність – до лицемірства) [214, с. 313]. Стрижнем духовно-моральної культури і гармонії є здатність до любові, яка поєднує комплекс відносин – турботи, поваги, відповідальності [395].

Морально-етична культура є складовою *психологічної культури* – вищої психічної якості, що здійснює інтеграцію знань, переживань відносин і вчинків особистості з моральними принципами і переконаннями. Психологічна культура, виступає сходиною до *духовної культури* – здатності людини до духовного життя, до адекватного сприйняття, зберігання й відтворення духовних цінностей. Становлення духовної культури зумовлює інтеграцію усіх підструктур особистості. На переконання Г.П. Васяновича, духовна культура є способом свідомої організації особистістю своєї сенсожиттєвої діяльності, який забезпечує самореалізацію її сутнісних сил [58, с. 104].

Духовно-моральна самоактуалізація відбувається шляхом проходження особистістю через етапи духовного розвитку. Сучасні наукові погляди на проблему духовного розвитку мають витoki у релігії, мистецтві та філософії. Духовність більшою мірою розглядається через філософські категорії Добра, Краси, Істини (І.Д. Бех, Г.П. Васянович, А.Н. Гурова, Н.І. Жигайло, О.І. Зеличенко, І.А. Зязюн, І.М. Карпенко, Н.В. Мар'ясова, Е.О. Помиткін, С.Т. Репетій, М.В. Савчин, С.О. Ставицька, О.П. Старшинова, О.В. Шкіренко) [30; 31; 58; 84; 107; 115; 123; 137; 195; 264; 265; 308; 322; 343; 345; 424]. Інтегруючись в особистісні підструктури, цінності добра, краси й істини інтеріорізуються у психологічні риси характеру, а з часом трансформуються у трансцендентні якості (любов, відданість, служіння) [266, с. 104]. Бездуховність пов'язується з дефіцитом моральної саморефлексії (І.Д. Бех), неконтрольованими пристрастями (М.Й. Боришевський), втратою відчуття цінностей (І.А. Зязюн), недобророзичливістю, властолюбством (К. Попов) [29; 42; 123; 460].

Дослідники трактують духовний розвиток особистості з позицій інтеграції вищих психічних функцій. На думку Ж.М. Юзвак, духовний розвиток зумовлений процесом розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів суб'єкта [433, с. 127]. На ідеї інтеграції психічних функцій у процесі духовного розвитку побудована система психосинтезу А. Ассаджіолі [25]. І.А. Гундоров розуміє під духовністю діяльність свідомості, що спрямована на пошук сенсу життя, на визначення критеріїв добра і зла для оцінки подій [82, с. 59]. Д.М. Леонтьєв зазначає, що духовність являє собою здатність людини орієнтуватися на цінності й визначатися стосовно них [173]. Духовний розвиток відбувається у міру виходу людини за межі особистих потреб у простір, де орієнтирами

для самовизначення є загальнолюдські і трансцендентні духовні цінності. Духовна людина перестає бути ізольованим індивідом, що егоцентрично адаптується до середовища, а долучається до творчої енергії вищих сил і взаємодіє зі світом на новому рівні [172]. Т.І. Пашукова вважає, що духовний розвиток – це свідомо самозміна людини, яка починається «з пошуку нових смислів, які перетворюють систему ставлень до себе і до світу» [255, с. 86]. На думку М.Й. Боришевського, «духовне самовдосконалення – це складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну своїх думок, почуттів, вчинків, на оволодіння вищим сенсом людського життя» [40, с. 11-21].

Е.О. Помиткін визначає духовний розвиток як процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального «Я» вищим ідеалам у руслі Краси, добра, Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності [266, с. 74]. Шлях духовного зростання зумовлений підпорядкуванням нижчих психічних функцій особистості вищим, розвитком потреб людини, трансформацією свідомості та самосвідомості від егоцентризму до рівня самовіддачі [266, с. 87-89]. Він розширює ієрархію потреб особистості за А. Маслоу (фізіологічні потреби, безпека, любов, визнання (повага з боку оточуючих), самоактуалізація), додаючи до неї нові духовні рівні: самовдосконалення, служіння (допомога потребуючим), мудрість, праведність, святість. Результатом духовного розвитку є актуалізація духовного потенціалу і досягнення внутрішньої гармонії особистості. *Духовний потенціал* – це показник розвиненості духовних характеристик у підструктурах особистості, які закріплюються у рисах характеру (доброта, порядність, відповідальність) і втілюється у повсякденне життя [266, с. 99]. Під впливом духовної мотивації відбувається актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку, що зумовлюють переорієнтацію особистості від егоцентризму до самовіддачі. До них належать: ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Вольові якості формуються через тренування здатності керувати власними бажаннями, доводити справу до кінця, нести відповідальність, що закладає основу успішного самовдосконалення [266, с. 173-207]. Потреба у саморозвитку особистості визначає рівень розвитку її самосвідомості [343].

Нерідко духовний розвиток ототожнюють з релігійністю, сходженням до Бога через віру, благочестиве життя. Релігійність допомагає людині будувати своє життя за вищими духовними законами, інтегруючи біологічний, психологічний і духовний рівні особистісного функціонування, що також зумовлює гармонізацію характеру. В. Джеймс описує різновиди релігійного досвіду. Для нього цінність релігії полягає у здатності допомогти людям сформулювати позитивне і впевнене відношення до життя, адже релігія сприяє ствер-

дження вірних уявлень людини про саму себе і навколишній світ [291].

М. Миронова вважає, що ступінь релігійності людини та її здатності до любові залежать від рівня її особистісного розвитку [206]. Однак Д.М. Леонт'єв зазначає, що не слід повністю ототожнювати духовність з релігійністю, оскільки вона може приймати ригідно-фанатичні форми, що позбавлені духовності. Релігійність може з рівним успіхом як сприяти розвитку особистості, так і навпаки, гальмувати його (наприклад, опору в релігійній вірі нерідко знаходить людина, яка прагне зняти із себе відповідальність за своє життя й жити за принципом конформізму) [172].

О.Є. Лихачов переконаний, що людина має бути провідником, по якому Божественна енергія (дух) з миру духовного може переходити в мир матеріальний. Дух являє собою вищий рівень індивідуального психічного життя, який зумовлює особливі властивості морального порядку. Самосвідомість становить основу людської духовності: розуму, совісті, моральності, волі, відповідальності, віри, творчості [177]. Л.Ф.Шеховцова наголошує на психотерапевтичній ролі християнства, яке за допомогою духовно-морального пошуку сенсів життя детермінує психологічне здоров'я особистості [418;419].

Г.П. Васянович спираючись на вчення про ноосферу В.І. Вернадського та християнсько-антропологічне вчення К.Д. Ушинського, розробив цілісну *ноологічну* концепцію – християнсько-філософське вчення про духовну сутність людини, про триєдність духа, душі й тіла [58, с. 3]. «Християнсько-філософська ноологія є фундаментальною теорією особистості, це вчення про духовно-моральну, вольову та смислотворчу самоактуалізацію людини. Вона спирається на примат духовного в природі людини і вбачає своє завдання у: наближенні християнського віровчення про особистість до сучасної наукової думки; у відтворенні цілісного онтологічного, психологічного і духовного образу людини як подоби Божої, якій притаманна потреба самовиявлення і воля до творчості» [58, с. 171]. Ознаками духа людини виступають інтуїція, розум, віра, совість, воля, любов, радість, надія. Духовне зростання – це обоження людини, перетворення божественною благодаттю у відповідності до образу Божого [58, с. 15]. Процес духовного зростання починається з докорінної зміни свідомості шляхом розвитку моральної самооцінки і здатності до покаяння [58, с. 30]. Саме духовно-моральна самоактуалізація спрямовує людину на шлях активного перетворення себе у відповідності до християнського ідеалу. Самотворення передбачає самоаналіз власних думок, почуттів, вчинків, усвідомлення мотивів поведінки, результатом чого стає конструктивна ауотрансформація за допомогою духовної боротьби з власними негативними якостями. Набуття духовно-творчого та морального досвіду, розвиток духовно-моральних почуттів (обов'язку, совісті, честі, гідності, любові) – це є форми духовно-моральної самоактуалізації [58, с. 23,

186]. Активність віри, совісті й волі стає духовним регулятором поведінки людини і сприяє гармонізації стосунків з іншими людьми [58, с. 67-68]. В. Давиденко також переконаний, що удосконалення характеру полягає у розвитку всіх здібностей духу: розуму (моральних переконань), почуттів (любові, співстраждання), волі (рішучості, сміливості, сили волі) [88, с. 19].

Аналіз наведених робіт доводить, що духовність і моральність виступають основою ефективної самоактуалізації особистості, яка зумовлює гармонізацію її характеру. Отже, духовно-моральна діяльність виступає психологічною умовою розвитку здатності особистості до духовно-моральної самоактуалізації. Далі постає завдання визначення напрямів і методів духовно-моральної самоактуалізації, що сприяє гармонізації характеру особистості.

За великим рахунком, майже усі види психологічної допомоги спрямовані на гармонізацію характеру. Методологія психологічної допомоги шляхом духовно-моральної самоактуалізації висвітлюється у працях Л.В. Долинської, В.Г. Панка, Е.О. Помиткіна, Л.В. Помиткіної, Т.О. Флоренської [99; 249; 250; 264; 267; 382]. Питання психологічної допомоги при психосоматичних та інших дисгармоніях особистості розглядають О.Ф. Бондаренко, Г.П. Мозгова, Н.Ф. Шевченко, Д.І. Шульженко, Т.С. Яценко [38; 39; 209; 400; 416; 417; 425].

Е.О. Помиткін визначає наступні *напрями* духовного розвитку: 1) духовно-моральне самовиховання (розвиток моральної свідомості, самосвідомості, самоконтролю; моральний самоаналіз (з'ясування власних позитивних і негативних рис; тренування ідентифікації моральних почуттів; розвиток риторичних здібностей у морально-філософських дискусіях); 2) наповнення інформаційного простору духовно-моральними ідеями, творами високого мистецтва, боротьба з примітивізмом; 3) підвищення духовної активності особистості, організація *допомоги* потребуючим; 4) збільшення порозуміння між людьми різних поглядів шляхом залучення молоді до гуманістично спрямованої діяльності, об'єднання навколо проектів, зорієнтованих на перспективи спільного розвитку [266, с. 161]. Л.В. Помиткіна визначає наступні психологічні методи гармонізації особистісного розвитку старшокласників з психодинамічною неконгруентністю: здоровий спосіб життя; позитивний психологічний клімат, любов, плідна творчість, гумор, мистецтво, хобі, духовний пошук (ідеалів, сенсу життя, гуманістичних цінностей, релігійності), позитивні емоції від успіху у навчанні та праці, розвиток толерантності, рефлексії, прагнення до самопізнання і самовдосконалення [267]. А.С. Макаренко вважав, що фізичне виховання і праця сприяють розвитку волі, дисциплінованості, виховують цілеспрямованість [184]. Він теоретично обґрунтував значущість детермінуючого впливу колективу на гармонійність стосунків людини і розробив систему психолого-педагогічних умов морального розвитку особистості. Говорячи про

перспективи розвитку характеру, він спирався на позитивні риси особистості й проектував найкращі якості учнів. Метою етичного виховання він вважав формування творчої, працьовитої, відповідальної людини [184, с. 397].

Л.Ю. Москальова пропонує педагогічні методи розвитку морально-етичної культури: 1) моральна просвіта, роз'яснення; переконання; 2) метод проблемних ситуацій – постановка проблемних завдань, вибір оптимального варіанту розв'язання ситуації, завершення незакінчених морально-етичних ситуацій; 3) формування моральних рис шляхом консультування, порад, застережень, особистих прикладів; 4) самоусвідомлення і рефлексивний самоаналіз методом асоціацій, створення емоційно-образних смислових паралелей з явищами дійсності; 5) оцінний та порівняльний аналіз (оцінювання морального змісту власної діяльності, порівняння його з іншими); 6) самовиховання, саморегуляція (складання плану духовно-морального самоудосконалення і дотримання його); 7) формування адекватної самооцінки, оскільки як невпевненість в собі так і самовпевненість гальмують моральний розвиток особистості [214, с. 160-167].

Велика кількість сучасних вітчизняних дослідників застосовують метод духовно-моральної самоактуалізації з метою психологічної профілактики особистісних дисгармоній. Т.М. Рінчинова, Р.І. Сірко стверджують, що завоювання системи духовно-моральних цінностей відіграє значну роль у стабілізації емоційно-психічного здоров'я в юнацькому віці [307; 332]. Л.В. Левицька порушує проблему психокорекції патогенних почуттів в учнів ПТНЗ за допомогою розвитку саногенних почуттів [166]. О.П. Лящ застосовує метод самоактуалізації з метою подолання агресивних проявів в юнацькому віці [182]. В останні роки з'явилися роботи, присвячені впливу православного віровчення на духовно-моральний розвиток особистості (О.Б. Каневська, В.П. Москалець, О.Б. Хомич, Т.Д. Тхоржевська) [133; 213; 367; 403], з яких випливає, що освіта має ґрунтуватися на релігійній культурі, духовних цінностях та ідеях православної педагогіки (В.В. Зеньковський, І. Лавров, М.В. Маслов) [112; 117; 196; 241; 256]. І.А. Ільїн пропонує здійснювати виховання духовного характеру на основі любові й віри [126]. Розвиток моральності в українській педагогіці у дорадянські часи відзначався самобутністю, де педагогічні ідеї збагачувалися християнськими ідеалами. Наукові дослідження спиралися на філософську психолого-педагогічну спадщину (В. Зеньковський, І. Ільїн, Н. Лоський, В. Розанов), вчення просвітителів вітчизняної школи (І. Лавров, М. Пирогов, С. Рачинський, К.Д. Ушинський) і богословів (Феофан Затворник, Тихон Задонський, Іоанн Кронштадтський) [116; 126; 180; 356; 258; 271; 326; 373]. Дореволюційні школи головною метою вважали виховання *християнської моральності*: моральну чистоту, шанобливе ставлення до старших, правдивість, працелюбність, цнотливість, терпіння, скро-

мність, щедрість. В.В. Зеньковський формулює завдання виховання гармонійної особистості шляхом збереження християнської моралі [116].

Моральні якості, які культивувалися під впливом українських просвітителів – благодущність, щедрість, безкорисливість, волелюбність, служіння ближнім – знайшли відображення в педагогічних ідеях К.Д. Ушинського, які свідчать про християнську сутність морального виховання: віри і любові до Бога і ближнього [374]. К.Д. Ушинський вважав, що моральність має ґрунтуватися на твердій волі, а особистість у своєму розвитку має прагнути до «ідеалу, що надається нам християнством» [372 с. 163]. Він включив у число умов формування характеру самовиховання, засноване саме на мотивації саморозвитку. М. Пирогов вказує на необхідність розвитку твердої, волі як умови формування високоморальної людини [258, с. 174]. В. Сухомлинський спрямовує зусилля на розвиток патріотичних почуттів учнів [352, с. 172].

З огляду на це сучасні вітчизняні вчені І.А. Зязюн, Б. Чижевський та інші підкреслюють важливість поєднання освіти і національної культури у процесі розкриття творчого потенціалу молоді, використання досвіду наповнення змісту навчального процесу програмами духовно-морального розвитку, які стають своєрідним тренажем моральних дій та вчинків [214, с. 95-96].

Сьогодні у педагогіці теорію духовно-моральної самоактуалізації впроваджують найкращі педагоги сучасності: Ш. Амонашвілі, В.П. Андрущенко, Б.В. Братаніч, Г.П. Васянович, М.Б. Євтух, І.А. Зязюн, Л.Ю. Москальова, Н.Г. Ничкало, О.М. Отич, Л.Д. Орановська, О.В. Сухомлинська та багато інших [10; 14; 15; 44; 59; 103; 122; 124; 232; 242; 351]. Концепція самоактуалізації учнівської молоді в сучасній системі освіти на основі саморозвитку особистості припускає створення умов для найбільш ефективного використання людиною свого потенціалу в соціально прийнятній формі [149]. Е.О. Помиткін вважає, що сьогодні в системі національної освіти необхідно створити психолого-педагогічні умови духовно-морального розвитку, але введення окремих спецкурсів у програму навчання не може забезпечити формування духовного світогляду молоді. Необхідний комплексний підхід, який забезпечуватиме створення у навчальних закладах особливої духовної атмосфери [266, с. 277]. І.Д. Бех зазначає, що морально-духовна вихованість особистості є пріоритетною метою освітньої системи [24, с. 18].

Г.П. Васянович зауважує, що складна культурно-освітня ситуація у сучасному українському суспільстві, крах ідеологій, відсутність ефективної системи духовно-моральних і смислотворчих засад вимагають радикального впровадження ноологічних принципів, які не суперечать сучасним науковим досягненням і апробовані тривалим національним дореволюційним досвідом. Дбаючи про духовність, ми не повинні забувати про прищеплення молоді християнської моралі, національних ідеалів [59]. Сьогодні все більше україн-

ських педагогів і психологів погоджуються з тим, що саме християнські духовно-моральні засади – це порятунок нації [109, с. 113]. Х. Хартшорн порушує питання стосовно необхідності загально-теологічної освіти [450]. Християнсько-філософська ноологія пропонує концепцію людини з урахуванням біологічних, психологічних, культурологічних, релігійних та педагогічних вимірів. Ноологічний підхід до навчально-виховного процесу сприятиме особистісному розвитку учня через створення інтегративних синергетичних структур і засад духовної стабільності [58, с. 210]. Духовно-моральна самоактуалізація особистості має стати проєктованим результатом освітньої діяльності [44, с. 13].

Узагальнимо психологічний зміст духовно-моральної самоактуалізації.

1. Духовно-моральна самоактуалізація (духовне творення власної особистості відповідно до морального ідеалу) сприяє гармонізації характерологічного розвитку особистості. Водночас, людина з цілісним, гармонійним характером найбільш здатна до конструктивної духовно-моральної самоактуалізації, оскільки характерологічні дисгармонії не гальмують її особистісний розвиток. Отже, гармонійність характеру, виступає психологічним підґрунтям і одночасно результатом духовно-моральної самоактуалізації і конструктивного розвитку особистості.

2. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з аморальними якостями) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу). Метою негативного аспекту самоактуалізації є: усвідомлення власних недоліків; негативних рис і активне подолання їх за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння, морально-критичного самоаналізу. Напрямами позитивного аспекту духовно-моральної самоактуалізації виступають: духовно-моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим), плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, формування стійких духовних якостей: віри, надії, любові.

2.5. Духовно-моральний, позитивно-особистісний підхід до вивчення і гармонізації характеру в юнацькому віці.

Проблема гармонізації характеру знаходиться на межі філософії, педагогіки, вікової, екзистенційної, гуманістичної, християнської психології і психотерапії. Метою даного підрозділу є визначення психологічного методологічного підходу до вивчення і гармонізації характеру в юнацькому віці. Теоретичний аналіз духовно-філософських, психотерапевтичних і психолого-педагогічних джерел дозволив сформулювати узагальнення щодо проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці, на які ми будемо спиратися.

Методологічну основу дослідження становлять: принципи розвитку психіки (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко), детермінізму, єдності психіки і діяльності, відповідності психологічних властивостей особистості способу її життя (І.Д. Бех, О.М. Леонт'єв); особистісний підхід (К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, В.В. Рибалка), культурологічний підхід (Г.П. Васянович, Л.С. Виготський, В.А. Роменець, Н.В. Чепелева), етичний аспект вітчизняної філософії (В.В. Зеньковський, В.А. Малахов, Л.С. Франк), що висвітлює проблему духовно-моральної детермінації сенсу життя та призначення людини; положення екзистенційної (В. Франкл), гуманістичної (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм) та християнської антропології та психології (Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, Л.П. Шеховцова, В.І. Слободчиков) щодо ієрархії особистісних потреб і провідної ролі духовно-моральних регуляторів гармонізації характеру особистості; методологічні підходи у наданні духовно-психологічної допомоги особистості (Д.О. Авдєєв, О.Ф. Бондаренко, Е.О. Помиткін, Т.О. Флоренська), а також теоретичні уявлення про особистість та її життєвий шлях (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, І.А. Зязюн, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, І.П. Маноха, А. Маслоу, В.Ф. Моргун, В.В. Рибалка, К. Роджерс, О.П. Саннікова, Т.М. Титаренко, В. Франкл, Е. Фромм та ін.); філософсько-психологічної концепції розвитку особистості С.Л. Рубінштейна; культурно-історичної теорії Л.С. Виготського, теорії відношень В.М. Мясіщева, ідей М.Й. Боришевського щодо моральної саморегуляції особистості; концепції Е.О. Помиткіна стосовно психологічних закономірностей духовного розвитку особистості, позитивної психотерапії Н. Пезешкіана.

Зупинимося на конкретизації основних методологічних положень концепцій, на яких побудована логіка нашого дослідження.

Теоретичний аналіз даних науково-психологічної літератури показав, що особливості характеру людини доцільно розглядати в межах *особистісного* підходу, спираючись на розуміння цілісності особистості (у індивідуальній неповторності її внутрішнього світу) як суб'єкта морального вчинку і моральної діяльності (І.Д. Бех, К.К. Платонов, В.В. Рибалка) [32; 261; 318]. Структура особистості має ієрархічну організацію, функціональні зв'язки між її елементами. Тому наступним напрямком вивчення характеру особистості виступає *системний* підхід (С.Д. Максименко, В.Д. Шадріков), що має такі засади: цілісність, структурність (упорядкування зв'язків елементів у певну структуру, що визначає спрямованість системи в цілому), взаємозв'язок системи із середовищем, ієрархічність і множинність елементів структури. Основними категоріями вищого (духовного) рівня особистості є: духовно-моральна, зокрема, релігійна спрямованість, прагнення до самовдосконалення й самореалізації особистості, що зумовлює конструктивність особистісного розвитку і гармонійність характероутворення [187].

Важливим методологічним підґрунтям дослідження гармонійності характеру виступає християнська антропологія (Антоній Сурожский, Іоанн Златоуст, Антоній Великий, Єфрем Сирін, Максим Сповідник, Авва Дорофій, Ігнатій Брянчанінов, Лука Войно-Ясенецький), яка розглядає особистість як цілісну ієрархічну структуру духа, душі й тіла. Спираючись на вчення про моральність, християнська антропологія розглядає людину з погляду божественного задуму – якою вона має бути у гармонійному стані [17; 56; 96; 97; 328; 406]. Основним джерелом духовно-моральних цінностей є культурно-суспільний досвід людства, тому правомірно також спиратися на *культурологічний* підхід, представлений у роботах Л.В. Виготського, В.А. Малахова, В.О. Роменця, Н.В.Чепелевої [66; 188; 411].

Також ми будемо спиратися на *мотиваційно-динамічну* стратегію вивчення особистості, відповідно до якої, основною характеристикою людини виступає її *спрямованість*, яка може динамічно змінюватися відповідно до внутрішнього стану й зовнішніх соціальних умов. Мотиваційно-динамічна парадигма розглядає ієрархічно організовані рівні особистісних підструктур. Вона виникла в руслі психоаналізу і полягає в основі таких підходів як гуманістична, екзистенціальна психологія. А. Маслоу визначає ієрархію життєвих потреб людини (буттєвих і дефіцитарних), які зумовлюють рівень особистісного розвитку. До буттєвих потреб А. Маслоу відносить такі категорії як «істина», «добро», «краса», «справедливість», «любов», «творчість», які на відміну від термінальних й інструментальних цінностей, не піддаються ієрархізації і визначають духовний вимір особистісного буття [455; 456].

Важливим аспектом підходу до гармонізації характеру виступає позитивна психотерапія (Н. Пезешкіан), яка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів людини, знаходження максимальної кількості позитивних рішень у складних життєвих ситуаціях. Позитивний підхід визначає формування позиції людини, що заснована не на боротьбі з навколишнім світом, а на прийнятті його. Принцип позитивності орієнтує особистість до пізнання, любові, зміни погляду на проблему, пошук нових можливостей і особистісних резервів [257; 299]. Позитивна психотерапія ґрунтується на принципах надії, балансу (гармонії) і самодопомоги. Принцип *надії* сфокусований на людських ресурсах, що допомагає прийняти на себе відповідальність. Принцип *балансу* визначає відновлення гармонії між життєвими сферами особистості: тілом, відносинами, досягненнями і планами на майбутнє. Недостатній розвиток однієї зі сфер людського буття створює певний дефіцит, зумовлює дисгармонію, що проявляється в житті як невдоволення або хвороба. Прийняття відповідальності за життя допомагає здійснювати конкретні кроки по щодо зміни свого життя. Принцип *самодопомоги* спрямований розробку стратегій гармонізації, адаптації і розвитку особистості. Позитивна психо-

терапія використовує наступні методи: позитивну інтерпретацію проблем з метою розширення уявлень щодо проблеми; притчі та анекдоти з психотерапевтичним радикалом; відмову від критики і стереотипних оцінок; підкріплення моральної й конструктивної поведінки; розширення сфер взаємодії людиною з урахуванням її позитивних якостей і без переносу негативного досвіду; практикуються домашні завдання. Істотна роль у психотерапії належить релігійно-світоглядному аспекту як базовій концепції загальної системи відносин особистості.

Спираючись на ряд зазначених підходів, нами проголошується **духовно-моральний, позитивно-особистісний** методологічний підхід. Визначимо основні його положення. Особистість розглядається як ієрархічна система, що складається з підструктур (духа, душі й тіла) і виступає своєрідним «особистісним каркасом» для формування кластерів характерологічних рис.

Дух являє собою: 1) вищу Божественну якість, що перетворює душу і надає їй вищі духовні стани (віру, надію, любов); це Божественна Сила для розвитку життя, для співтворчості з Богом; 2) це загальна енергія, що складає основу явищ дійсності; 3) це джерело психічної енергії, що забезпечує самосвідомість, рефлексію, емоційно-вольову активність. Духовність являє собою активність духу. Підструктура душі включає розум, почуття і волю. До підструктури тіла належать відчуття й сприйняття, що становлять область психосоматики. Між духом, душею і тілом існує строга ієрархія. Тіло повинне підкорятися душі, душа – духу, дух має бути занурений у Бога. Така ієрархія є основою гармонійного характеру. *Гармонія* особистості проявляється в узгодженості її розуму, волі й почуттів, що визначає цілісність характеру, його духовно-моральну силу, погодженість рис, конструктивність взаємин людини. Категоріальний апарат даного підходу включає наступні поняття. *Характер* – це динамічне психічне утворення, що являє собою систему стійких особистісних тенденцій відповідно до підструктур особистості, зумовлених системою ставлень особистості до себе, до інших людей, до праці, до Бога, до світу в цілому, які визначають стійкі форми поведінки. *Риси характеру* – це стійкі форми реагування або поведінки. Кожна риса виражає певне ставлення людини і формується в результаті багаторазової реалізації цього ставлення у відповідних вчинках. Тобто, риси характеру – це *навички прояву власних ставлень* тим або іншим способом. Характер як система стійких особистісних рис формується шляхом набуття і закріплення певних стереотипів прояву відносин. Отже, характер являє собою систему набутих позитивних або негативних «звичок» сприйняття та поведінкового реагування. Характер має структуру (систему кластерів рис) і зміст (позитивні або негативні риси). В залежності від сили вольової активності характери бувають сильні й слабкі. Однак, воля може сприяти до-

сягненню як моральних, так й деструктивних цілей. Процес характероутворення має два основних вектори: *конструктивний* (розвиток гармонійного характеру) і *деструктивний* (розвиток характерологічних дисгармоній). Характер як динамічна система стійких рис виступає результатом попереднього і відправним пунктом подальшого особистісного розвитку.

Основою гармонійності характеру є *духовно-моральний* вимір особистості. *Моральність* – це внутрішньоособистісна якість, що визначається духовністю і детермінує моральну поведінку. Першоосновою моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра й зла, яке визначає *моральну потребу* – прагнення до добра й відразу від зла. Багаторазово повторюване моральне почуття (звичка прагнути до добра й відвертатися від зла) становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини в русло добра [110].

Основою гармонійного характеру виступають моральні ставлення до людей, до себе, до Бога, до природи, до справи тощо. *Моральні ставлення* – це завжди позитив, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані. Моральне ставлення до людей – це уважність, повага, любов, альтруїзм; до речей і природи – це охайність, відповідальність за екологію; до справи – це працьовитість, креативність, цілеспрямованість, уміння довести справу до кінця. Морально ставитися до ситуацій – це спокійно сприймати кожну ситуацію, роблячи мудрі висновки. Моральне відношення до Бога визначає духовну спрямованість і духовні якості: смиренність, любов, вдячність Богові. Моральне ставлення до себе полягає у самокритичності, скромності, почутті гідності й самоповаги. Основою аморального відношення до себе є егоцентризм. Щоб правильно ставитися до себе, слід орієнтуватися на духовний зразок, порівнюючи себе не з більшістю людей, а з гідними високиморальними особистостями, чесно визнаватися собі у своїх помилках, негативних думках, почуттях і вчинках. Отже, провідну роль у процесі характероутворення, має формування духовно-моральних відносин.

Критерії гармонійності характеру розташовуються по осях: моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неурівноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру. Слід зазначити, що м'якість та жорсткість є лише *властивостями* характеру, а не *критеріями його гармонійності*, оскільки надто високий рівень м'якості або жорсткості є ознаками саме дисгармонійного характеру. Про гармонійність характеру свідчить урівноваженість його м'якості та жорсткості.

Гармонійний характер являє собою цілісну структуру узгоджених рис, де кожна риса виражає певне моральне відношення людини. Основою гармонійного характеру виступає духовно-моральна спрямованість, що базується на системі моральних ставлень до внутрішнього й навколишнього світу і зумовлює формування психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції,

що забезпечує адекватність поведінки і сприяє гармонізації взаємин. Гармонійний характер відрізняється помірністю прояву рис, врівноваженістю, моральною силою, внутрішньою рівновагою, що визначає мирний стан, спокій при будь-якому розвитку подій. Цілісний, духовно-моральний, врівноважений, сильний характер виступає одночасно передумовою і результатом конструктивного особистісного розвитку і духовно-моральної самоактуалізації. Ознакою гармонійного характеру є здатність людини до духовної любові, яка заснована на почутті *цінності* кожної особистості. Для досягнення здатності до такої любові необхідно боротися з власним егоїзмом. Тому гармонійний характер – це результат активного самовиховання і духовно-моральної роботи над собою.

Дисгармонійний характер – це комплекс дисгармонійних, суперечливих рис, які викликають стан психологічного дискомфорту й руйнують взаємини особистості з навколишніми. Основою розвитку дисгармоній характеру є неформованість *духовно-моральної саморегуляції* (нездатність людини до контролю власних емоцій і поведінки), що сприяє нерівноваженості, слабкості характеру і проявляється у непослідовності дій, суперечливості почуттів (агресія до коханої людини) і аморальності поведінки. Це пов'язане з *дефіцитом моральності й самоконтролю*. Дефіцит моральності проявляється егоцентризмом, марнославством, безвідповідальністю, нечесністю, корисливістю, жорстокістю. Емоційні розлади виражаються у дратівливості, емоційної лабільності, нездатності до прояву духовних почуттів (співстраждання, турботи, любові). Вольові дисгармонії проявляються у слабовіллі, відсутності самоконтролю, невмінні протистояти спокусам. Психологічні проблеми є свідченням внутрішньоособистісного розладу і характерологічної дисгармонійності [377].

Гармонізація характеру є процесом узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом, розвиток позитивних якостей, контроль над негативними. Основним завданням гармонізації характеру є розвиток *духовно-моральної саморегуляції*; формування моральних ставлень до себе, до інших людей, до Бога, до навколишнього світу, дотримання принципів помірності й позитивності в усіх життєвих проявах з метою формування цілісної структури морально-сильного і урівноваженого характеру. Гармонізація характеру здійснює оздоровлюючий ефект на особистість в цілому. Займаючись духовно-моральним саморозвитком, людина гармонізує не тільки свій характер і власну особистість, а й світ навколо. Основою гармонізації характеру особистості є духовний розвиток усіх її компонентів: розуму (моральних переконань), почуттів (любові), волі. Коли до моральних переконань приєднується сила волі й добре серце, то характер стає цілісним [88, с.19]. Тому волю треба розвивати не окремо, а в контексті духовно-морального розвитку.

Двокомпонентна структура характеру (спрямованість і воля) має співвідношення з критеріями його гармонійності (духовно-моральна вихованість, ці-

лісність, врівноваженість і сила характеру). Критерії врівноваженості та сили характеру відбивають сформованість його *вольового* компоненту, який зумовлює саморегуляцію особистості. Критерій духовно-моральної вихованості визначає духовний вимір особистісної *спрямованості* і конструктивну волюву активність людини. Критерій цілісності відбиває ступінь розвитку обох компонентів характеру і визначає його загальну гармонійність. Ці співставлення певною мірою співзвучні нашій гіпотезі про два типи гармонійності характеру: критерії врівноваженості й сили характеру визначають *відносно-гармонійний* тип (адаптований в межах певних умов завдяки розвинутій вольовій саморегуляції); а критерії моральної вихованості й цілісності характеру визначають *загально-гармонійний* тип (що забезпечується наявністю духовно-морального особистісного стрижня). Ми символічно припускаємо, що духовна складова має вертикальний вимір індивідуального людського буття, а *вольова складова* – горизонтальний. Отже, зобразимо модель структури духовно-моральної саморегуляції у вигляді системи координат де духовно-моральний компонент – це вертикальна вісь, а вольовий компонент – горизонтальна. Загальна гармонійність характеру (єдність духовно-моральної спрямованості й волі) являє собою третю вісь (Рис. 2.2).

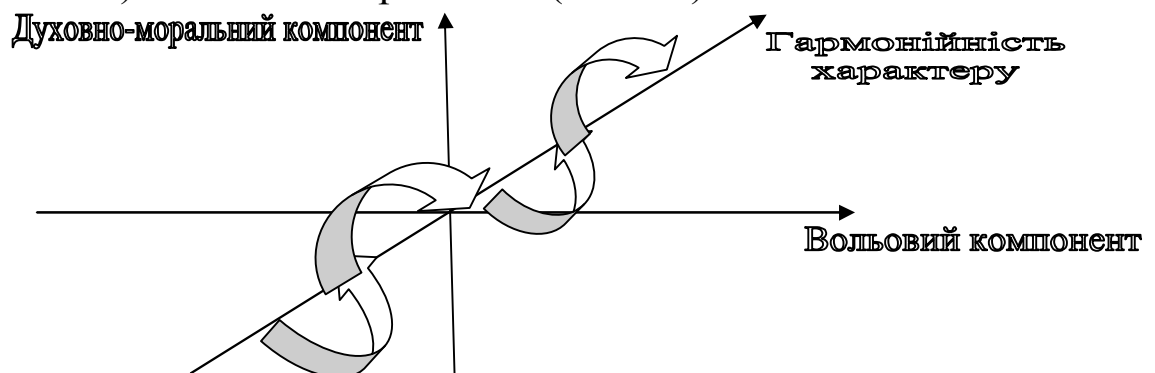

Рис. 2.2. Модель процесу гармонізації характеру.

Процес гармонізації характеру не є лінійним: він має періоди стабільних підйомів та кризових спадів. Проте рівень духовного розвитку особистості не завжди визначає гармонійність її характеру, як і соціально-психологічна адаптованість хоча і свідчить про зовнішню успішність життя людини, також не є ознакою загальної гармонійності її характеру. Лише комплексне сполучення означених компонент визначає високий рівень гармонійності характеру особистості. Отже, показниками гармонійності характеру виступають *духовно-моральний* рівень особистості й розвинута *саморегуляція*, які визначають *духовно-моральну саморегуляцію* – здатність людини управляти своїми емоціями і діями, керуючись духовно-моральними принципами: збереження миру, любові, взаємоповаги. Духовно-моральна саморегуляція забезпечує адекватність поведінки і гармонійність взаємин. Вона має 2 рівні розвитку: *довільна* (низький рівень) і *мимовільна* (високий рівень – коли мора-

льні принципи, збагачуючись переживаннями радості від здійснення добрих справ, стають мотивами поведінки). Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції має два компоненти: духовно-моральний та емоційно-вольовий, які визначають два виміри особистісного функціонування: духовно-моральну творчість та психологічну адаптацію, які зумовлюють духовно моральну самоактуалізацію особистості.

Проте, слід зазначити, що особистість має як позитивні, так і негативні психологічні потенції, які реалізуються у відповідних антиномічних рисах характеру. Тому особистісний потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні або певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, адже реалізація патологічних потенцій людини, що не обмежуються моральними принципами, не тільки не сприяє конструктивному особистісному розвитку, а навпаки зумовлює формування характерологічних дисгармоній. Психологічним методом гармонізації характеру виступає духовно-моральна самоактуалізація особистості, складовими якої виступають духовно-моральна творчість і моральна саморегуляція. Високий духовно-моральний рівень і гармонійний характерологічний розвиток взаємозумовлюють один одного: людина з цілісним, гармонійним характером найбільш здатна духовно-моральної самоактуалізації, оскільки характерологічні дисгармонії не гальмують її особистісний розвиток. Таким чином, гармонійність характеру, виступає психологічним підґрунтям і одночасно результатом духовно-моральної самоактуалізації і конструктивного розвитку особистості. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з негативними особистісними якостями) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, свідоме формування позитивних рис, розвиток моральних ставлень). Напрямами негативного аспекту є: визнання власних помилок, недоліків; усвідомлення негативних рис характеру і активне їх подолання за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, морально-критичного самоаналізу, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння. Напрямами позитивного аспекту виступають: підвищення духовно-моральної активності (допомога потребуючим), плідна творчість, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, формування стійких духовних якостей: віри, надії, любові.

Принципами духовно-морального, позитивно-особистісного підходу є:

1. Принцип *ієрархічності* характеризує впорядкованість між різними рівнями системи (особистості). Цей принцип став атрибутом усього живого, починаючи з молекулярних систем і закінчуючи відносинами в людському суспільстві. Відповідно до принципу ієрархічності психічні явища вищого ієрархічного рівня інтегрують у собі якості нижчих рівнів, тобто

підструктури вищого психічного рівня стають провідним регулятором усієї системи. Це стосується, передусім, структури особистості. Показником гармонійного характеру є належна ієрархія рис, провідне місце в якій, належить духовно-моральним якостям. Домінування характерологічних рис душевного й тілесного рівнів, що не контролюються духовно-моральними регулятивами, є ознакою дисгармоній характеру.

2. Принцип *духовно-моральної детермінації* означає залежність (причинність) психічних явищ від певних чинників. Психічні явища вищого рівня визначають діяльність нижчих психічних функцій. Відповідно до даного принципу духовно-моральні риси виступають основними факторами гармонізації характеру. Іншими словами, розвиваючи чесність, совість, відповідальність, ми зміцнюємо духовно-моральну саморегуляцію особистості, розвиваємо волю, що сприяє врівноваженості, силі й цілісності характеру.

3. Принцип *позитивності* полягає у позитивному відношенні до людей, до проблемних ситуацій, до життя в цілому. Це означає, що людина має виконувати роль своєрідного буфера, який не відбиває негатив, що надходить ззовні, а нейтралізує його своєю позитивністю. Кожна людина хоче бути доброю, люблячою, позитивною, але далеко не у всіх це виходить. Найчастіше люди поведуться відповідно до принципу «віддзеркалювання»: один помилився, інший «віддзеркалив»: «Сам такий!» У результаті деструктивного спілкування лише помножується негатив, розпалюється ворожнеча. Необхідно вміти припиняти цей негатив на початковій стадії за допомогою доброго жарту, ласкавого слова або визнання своєї неправоти. Потрібно вміти перемикаєти власну увагу і увагу співрозмовника на позитив. Тому в кожній людині необхідно бачити позитив, який вона має. Для реалізації даного принципу в проблемних ситуаціях слід вчасно переформулювати запитання: «За що мені це?» у позитивному ключі: «Для чого мені це?» Наприклад, у конфліктній ситуації не треба когось звинувачувати, а слід зосередитися на тім, який з можливих варіантів вирішення конфлікту є оптимальним. Складні ситуації потрібно розглядати як умови завдання, яке потрібно вирішити. Життєві труднощі розглядаються з позиції користі, яку може мати для людини процес їх подолання. Дотримуючись принципу позитивності, людина розвиває своє позитивне мислення – уміння пояснювати й інтерпретувати ситуації з погляду оптимізму, але не виправдуючи аморальність, а творчо знаходячи альтернативні способи вирішення проблемних ситуацій з метою запобігання конфліктів і профілактики патогенних почуттів (роздратування, образ).

4. Принцип *цінності особистості* – це орієнтація на образ Божий в людині, який проявляється в розумі, волі, моральній силі кожної людини. Образ Божий ми одержуємо разом з життям, а подобу повинні здобувати шляхом морального розвитку й набуття чеснот. Нерідко причиною негативного

ставлення до людини є проєкція власних недоліків (невірні чоловіки ревнують своїх дружин; той, хто сам нещедрий, той звинувачує інших у жадібності). Тому перш ніж звинуватити людину, слід насамперед подивитися на себе: «Чи маю я право звинувачувати, адже я й сам не безгрішний». Тому слід спиратися на кращі якості людей, надавати презумпцію невинуватості кожній людині, не засуджувати, а намагатися зрозуміти і виправдати її.

5. Принцип *інтернальності* полягає у формуванні відповідального ставлення до всього, що відбувається у нашому житті. Інтернальність – це складний процес прийняття на себе відповідальності, що включає ряд етапів: 1) трансцендентна децентрація – певне відсторонення від проблемної ситуації з метою об'єктивного її осмислення; 2) усвідомлення й визнання частини своєї провини у ситуації, що склалася; 3) встановлення конструктивних контактів з усіма учасниками ситуації на основі принципу позитивності; 4) розгляд альтернативних варіантів вирішення проблеми й ухвалення рішення.

6. Принцип *конгруентності* (єдності психіки й діяльності) проявляється у єдності системи відносин і поведінки особистості. Погодженість відносин людини з її реальним життям свідчить про конгруентність особистості й гармонійність її характеру. Існує зв'язок між особистістю і подіями її життя. Тому ставлення до проблеми зумовлює методи її розв'язання. Неузгодженість поведінки людини з її щирими мотивами й відносинами сприяє розвитку не конгруентності, яка визначає дисгармонійність характеру.

7. Принцип *динамічної мотивації*, відповідно до якого, основою характеру особистості виступає його спрямованість (або система відносин), яка може динамічно змінюватися у відповідності до внутрішнього стану людини й зовнішніх соціальних умов.

8. Принцип *дихотомічності* означає наявність парності певних характерологічних ознак – тобто, пари взаємовиключних якостей. Дихотомічні риси одержують знаки морального модусу: «плюс» і «мінус». Кожна з дихотомічних рис визначає домінування певного вектору особистісного розвитку (гармонійного або дисгармонійного).

9. Принцип *помірності* (золотої середини) означає, що гармонізація характеру означає приведення у домірність ступеню прояву його підструктур (або окремих рис). Необхідно дотримуватися належної міри в усьому. Міра, як норма гармонійного існування, визначає гармонійний ритм життя. Тільки перебуваючи в гармонії з вищими цінностями й переконаннями, в балансі з життям, можна досягти миру в душі.

10. Принцип *антиномічності* – це сполучення суперечливих критеріїв. Дотримання даного принципу полягає у розумному співвідношенні принципів позитивності і духовно-моральної детермінації. Для реалізації принципу антиномічності необхідно диференціювати суб'єкта (особистість), що

завжди має позитивну цінність, від її вчинку, який оцінюється відповідно до духовно-моральних критеріїв. У християнстві принцип антиномічності проявляється у основній позиції християнина: люби грішника, але ненавидь гріх. Наприклад, друг, що мене зрадив, не перестає бути для мене значимою людиною незважаючи на свій аморальний учинок, і тому заслуговує прощення (за умови, що він усвідомив свою провину й просить пробачити його). Отже, будь-яку людину необхідно сприймати з позиції позитивності й водночас з погляду духовно-моральної оцінки проявів її поведінки.

11. Принцип *психоелевації* – вирощування, окультурення, облагороджування. У гармонійному характері мають домінувати позитивні якості, але при цьому негативні риси (гнівливність, педантизм, індивідуалістичність) певною мірою також потрібні людині як інструменти самозбереження й саморозвитку. Важливо вміти їх контролювати й спрямовувати у потрібне русло (наприклад, гнів спрямовувати не на інших людей, а на власне слабівлля, щоб активно працювати над собою). Згідно принципу «психоелевації» гармонізація характеру полягає у розвитку самоконтролю, на основі чого відбувається свідоме «вирощування» позитивних рис й окультурення негативних якостей.

12. Принцип *духовно-особистісної інтеграції* відповідно до якого розвиток особистості відбувається на основі розвитку базових процесів: духовно-морального, інтелектуального, комунікативного, емоційного, волевого, психофізіологічного розвитку. Розв'язання життєвих проблем здійснюється в контексті підвищення рівня свідомості людини з орієнтацією на стратегічну мету – гармонізацію характеру і особистості в цілому.

13. Принцип *синергії* означає взаємне співробітництво Божої благодаті й людської волі в процесі духовно-моральної гармонізації особистості. Чим сильніше усвідомлює людина власну духовну недосконалість, тим ясніше для неї необхідність Божественної допомоги. Особистість має свідомо прагнути розкрити свій духовний потенціал у формі служінні Богу і людям. Тому психологічною умовою живого союзу з Богом є самозречення людини егоїстичного життя і активність у процесі духовно-морального розвитку.

14. Принцип *балансу* визначає гармонію між компонентами характеру. Недостатній розвиток одного з компонентів створює певний дефіцит позитивних якостей, що руйнує цілісність характеру і зумовлює його дисгармонійність.

15. Принцип *вищої цілісності й доцільності*: життя людини розглядається як цілісний процес, усі події життя мають сенс і цінність. Це дозволяє усі переживання та світоглядні переконання розглядати з позицій єдності людини і світу. Будь-який досвід розглядається як особистісне надбання, що допомагає уникати типових помилок у майбутньому.

16. Принцип *самодопомоги* – прагнення до творчого знаходження засобів допомоги собі та іншим. Реалізації даного принципу сприяють стратегії

саморозвитку, гармонізації і адаптації особистості.

Даний методологічний підхід покладений в основу формувального експерименту, що спрямований на гармонізацію характеру сучасних старшокласників шляхом духовно-моральної самоактуалізації.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.

1. Духовно-моральний розвиток є основою гармонізації характеру особистості. *Гармонізація характеру* – це процес узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом з метою формування цілісної структури духовно-морального, сильного і урівноваженого характеру шляхом розвитку духовно-моральної саморегуляції, формування моральних ставлень, набуття позитивних рис, контролю над негативними якостями.

Християнська антропологія являє собою цілісну духовно-психологічну концепцію, яка ґрунтується на чітких духовно-моральних світоглядних засадах і спрямована на гармонізацію характеру особистості шляхом духовно-морального розвитку. Моральність – це внутрішньоособистісна духовна якість, яка визначає поведінку людини. Першоосновою формування моральності є моральне почуття – здатність до розрізнення добра і зла, що визначає моральну потребу – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить моральний закон, що спрямовує волю людини у бік добра. Совість є внутрішнім моральним законом, що забезпечує моральність дій, нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення і самоконтролю. Моральність у сполученні з духовністю дає підстави для розвитку духовно-морального стрижня особистості. Риси характеру можна розділити на позитивні, що засновані на чеснотах, етично нейтральні і негативні, що ґрунтуються на пристрастях. Позитивні риси потрібно розвивати, нейтральні – перетворювати в чесноти, а негативні – корегувати шляхом свідомої боротьби з ними і самовихованням протилежних моральних чеснот. Духовно-моральна гармонізація характеру особистості ґрунтується на перенесенні центра уваги людини з її учинків на її помисли і почуття. Психологічним методом боротьби з пристрастями є покаєння, сутність якого полягає у рефлексії власних моральних дисгармоній і зміні життя у бік моральної норми. Духовними детермінантами гармонізації характеру виступають любов до Бога і людей, духовна мотивація установка на моральне удосконалення шляхом помірності, терпіння, покаєння, молитви, прийняття ситуації, самопримусу у здійсненні добрих справ, що сприяє розвитку духовно-моральної саморегуляції особистості.

2. Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка спрямована на здійснення вольової саморегуляції поведінки людини на основі духовно-моральних принципів (обов'язку, миру, любові, взаємоповаги). Моральність виступає змістовою

характеристикою емоційно-вольової активності й визначає конструктивність її характерологічного розвитку. Психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції має дві складових: духовно-моральну та емоційно-вольову. Взаємоузгоджена взаємодія духовно-моральних та емоційно-вольових якостей виконує детермінуючу функцію у процесі характероутворення. У разі несформованості емоційно-вольового компонента людина не здатна керувати своїми почуттями і відповідати власним моральним вимогам, що сприяє формуванню м'яко-дисгармонійного характеру. Якщо недостатньо сформована моральна складова, то вольова активність людини має аморально-деструктивний напрямок, що зумовлює формування жорстко-дисгармонійного характеру. Несформованість обох компонентів визначає глибокий рівень дисгармонійності й проявляється аморальністю, емоційно-вольовою нестійкістю і соціально-психологічною дезадаптованістю. Провідним компонентом духовно-моральної саморегуляції виступає саме духовно-моральний, який за допомогою духовно-моральних регуляторів здійснює опосередкований вплив як на розвиток волі, так і на цілісну гармонізацію характеру особистості. Розвиток духовно морального компонента доцільно здійснювати на основі духовно-моральної самоактуалізації особистості (актуалізації духовно-творчих і морально-психологічних якостей).

3. Духовність, моральність і вольовий самоконтроль виступають основою ефективної самоактуалізації особистості, яка є ефективним методом гармонізації характеру в юнацькому віці. Духовно-моральна самоактуалізація є духовною роботою, яка полягає у прагненні наблизитися до особистісної досконалості шляхом моральної творчості, безкорисливої праці, розвитку здатності до самообмеження своїх бажань. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з аморальними проявами) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу). Напрямами негативного аспекту є: визнання власних помилок; усвідомлення негативних рис характеру і активне подолання їх за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, децентрації, самоконтролю, волі, терпіння, морально-критичного самоаналізу. Напрямами позитивного аспекту виступають: підвищення духовно-моральної активності (допомога потребуючим), плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, формування стійких духовно-релігійних якостей: віри, надії, любові.

5. Духовно моральний, позитивно-особистісний підхід ґрунтується на наступних принципах, ієрархічності, духовно-моральної детермінації, позитивності, цінності особистості, інтернальності, конгруентності, динамічної мотивації, дихотомічності, помірності, антиномічності, «психоелевації», духовно-особистісної інтеграції, балансу, синергії і самодопомоги.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ І СТУПЕНЮ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ

Як було з'ясовано у розділі 1, характер має *структуру* (систему або певний набір характерологічних рис) і *зміст* (риси, що виражають спрямованість особистості). Риси характеру являють собою стійкі особистісні тенденції, що зумовлені ставленнями людини (до себе, до інших людей, до світу в цілому). Характерологічні риси дихотомічні, тобто, є або позитивними, або негативними за змістом. Структурою характеру є система кластерів рис відповідно до підструктур особистості. Визначити структуру характеру означає виділити основні компоненти і встановити зумовлені ними специфічні риси.

3.1. Психологічна модель вивчення структури і змісту характеру особистості.

Для дослідження особливостей характеру особистості й ступеню його гармонійності перед нами постає завдання побудови структури характеру і наповнення її змістовими характеристиками. Нагадаємо, що ми розглядаємо характер як динамічне психічне утворення, що являє собою систему стійких особистісних тенденцій відповідно до системи ставлень людини. Радянські дослідники (М.Д. Левітов, С.Л. Рубінштейн та інші) зупинились на двокомпонентній структурі характеру: спрямованість і воля, незважаючи на те, що кількість особистісних відносин значно більше (до себе, до інших людей, до праці, до світу тощо). В нашому дослідженні ми вважаємо за доцільне використовувати більш диференційовану модель структури характеру. Для побудови структури характеру необхідно взяти за основу певну структуру особистості, яка являє собою своєрідний «особистісний каркас» для формування характерологічних рис. Характер у цьому випадку являє собою систему кластерів рис відповідно до підструктур особистості. Розглядаючи характер в аспекті його гармонійності, ми вважаємо за доцільне спиратися на традиційну модель особистості, яка представлена у християнській антропології, у поєднанні зі структурою особистості за Р. Кеттеллом. Згідно християнського погляду, особистість складається з трьох основних підструктур: *духа*, *душі* й *тіла*, кожна з яких містить певні компоненти (підструктура духа поєднує свідомість, самосвідомість людини, які визначають вищі духовні стани – віри, надії та любові; підструктура душі містить розум, почуття, волю), тіло поєднує відчуття й сприйняття, які належать до області психосоматики.

Структура особистості за Р. Кеттеллом, складається з інтелектуальної, емоційно-вольової та комунікативної сфер. Вона, хоча і не враховує духовно-моральну сферу, проте психологізує християнсько-антропологічну модель, доповнюючи підструктуру душі комунікативним компонентом. Поєд-

нання цих двох структур особистості надає можливість побудувати *структурно-ієрархічну модель особистості* (Рис. 3.1).

Рис. 3.1. Структурно-ієрархічна модель особистості.

Розроблена *структурно-ієрархічна модель особистості* складається з трьох основних підструктур: *духа*, *душі* й *тіла*, кожна з яких містить певні компоненти (підструктура духа поєднує свідомість, самосвідомість людини, духовний потенціал, духовну спрямованість і мотивацію; підструктура душі містить інтелектуальну, комунікативну, емоційну і вольову сфери; тіло має психосоматичні характеристики). На основі даної структурно-ієрархічної моделі нами було визначено структуру характеру як прояву стійких особистісних тенденцій (характерологічних рис) відповідно до кожної підструктури особистості. Спираючись на розглянуту у підрозділі 1.1.3 систему ставлень особистості (до себе, до інших людей, до справи тощо) і дихотомічні риси характеру, які вони визначають, одержуємо групи рис, що утворюють систему компонентів характеру, що містить 6 блоків:

- ставлення до свого *психосоматичного стану*, які визначають психосоматичні риси: активність, стресостійкість або пасивність, невротичність (психосоматичний компонент характеру).
- ставлення до свого *емоційного стану* визначають емоційні риси: емоційну стабільність, впевненість, оптимістичність, або навпаки – лабільність, тривожність, песимістичність (емоційний компонент характеру).
- ставлення до *праці* визначають вольові риси: працьовитість, організованість, наполегливість, або протилежні риси – лінощі, неорганізованість, слабовілля (вольовий компонент характеру).
- ставлення до *людей* визначають комунікативні риси: чуйність, емпатію, повагу, довіру до інших або замкнутість, агресивність, індивідуалізм, (комунікативний компонент характеру).
- ставлення до *ситуацій і життя* в цілому визначають інтелектуальні ри-

си: креативність, ініціативність, гнучкість мислення, або ригідність, впертість, педантичність (креативно-інтелектуальний компонент характеру).

- ставлення до *себе* визначають скромність, самокритичність, самоповагу, або протилежні риси: егоцентризм, зверхність, марнославство (моральний компонент характеру).

- ставлення до *Бога* визначають духовну спрямованість і такі риси як: совісність, альтруїзм, відповідальність, добродійність, смиренність або протилежні: нігілізм, корисливість, свавілля (духовний компонент характеру).

Ми вважаємо за доцільне об'єднати духовний і моральний компоненти в духовно-моральний, оскільки як духовні, так і моральні риси характеру визначаються ступенем розвинутої духовної підструктури, тобто свідомості і самосвідомості особистості. Таким чином, структура характеру складається з 6-тьох компонентів: духовно-морального, креативно-інтелектуального, комунікативного, вольового, емоційного і психосоматичного, які містять відповідні риси характеру (Рис. 3.2).

Рис. 3.2. Психологічна модель вивчення структури характеру особистості.

На відміну від радянських вчених, які визначають лише два компоненти характеру: спрямованість і волю (М.Д. Левітов, С.Л. Рубінштейн), ми вважаємо за доцільне в нашому дослідженні розглядати волю в якості одного з шістьох компонентів характеру, зумовлених системою відносин особистості. Це жодним чином не зменшує значущості волі в складі структури характеру, але це дозволяє нам визначити більш диференційовану структуру характеру. Слід зазначити, що ми не відкидаємо двоконпонентну модель структури характеру, а лише конкретизуємо її. Визначені нами компоненти при певному

їх угрупованні здійснюють дві основні функції, які забезпечують психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Взаємодія духовно-морального, креативно-інтелектуального і комунікативного компонентів визначають *духовно-моральну спрямованість*, яка зумовлює духовно-моральну творчість особистості і визначає *духовно-моральний компонент саморегуляції*. А комплексна взаємодія емоційного, вольового і психосоматичного компонентів *визначає емоційно-вольовий* компонент психологічної саморегуляції особистості. Отже, ми повертаємось до двох компонентів але не структури характеру, а *духовно-моральної саморегуляції*, яка складається з двох компонентів (духовно-морального та емоційно-вольового) і виступає психологічним механізмом гармонізації характеру.

Отже, *духовно-моральний* компонент саморегуляції складають совісність, альтруїзм, відповідальність, чесність, доброзичливість, емпатія, скромність, креативність, толерантність до протиріч, які визначають здатність особистості до *духовно-моральної самоактуалізації*.

Емоційно-вольовий компонент саморегуляції складають вольові, емоційні та психосоматичні риси (самоконтроль, організованість, емоційна стабільність, впевненість, активність, стресостійкість), які визначають *соціально-психологічну адаптацію* особистості.

Отже, духовно-моральна саморегуляція зумовлює здатність людини до духовно-моральної самоактуалізації та соціально-психологічної адаптації. Повноцінно сформована духовно-моральна саморегуляція сприяє не тільки гармонійності характеру, а й підвищенню духовно-особистісного рівня в цілому (О.Ф. Лазурський). Слід зауважити, що ці компоненти можуть бути не завжди однаково розвинуті: нерідко самоактуалізовані (духовні, творчі) люди бувають соціально неадаптовані, і навпаки соціально-адаптовані (так звані «успішні люди») не завжди прагнуть до духовно-моральної самоактуалізації. Саме цей дисбаланс між духовно-моральним та емоційно-вольовим компонентами свідчить про певну характерологічну дисгармонійність. У людини на перший план може висуватися певний компонент в залежності від укладу життя, виховних впливів і вимог навколишнього середовища.

Розглянемо можливі співвідношення духовно-моральної самоактуалізації та соціально-психологічної адаптації особистості. На перший погляд, спираючись на висновки багатьох дослідників (Б.С. Братуся, Ф.Є. Василюка, Г.П. Васяновича, Е.О. Помиткіна) стосовно того, що духовний розвиток визначає гармонійність особистості, достатньо було б для вирішення психологічних проблем спрямовувати людину в русло духовного розвитку. Але проблема полягає саме в тому, що дисгармонії, які зумовлені порушенням соціально-психологічної адаптації унаслідок нерозвинутих емоційно-вольових і психосоматичних рис заважають людині духовно розвиватись. Наприклад,

існують випадки, коли духовна особистість має певні психологічні проблеми суто емоційного характеру (емоційну лабільність, невпевненість, песимістичність), що перешкоджає її соціально-психологічній адаптації та конструктивній духовно-моральній самоактуалізації. Або навпаки успішна але самотня людина також страждає, оскільки нездатна вийти за межі власного егоцентризму й індивідуалізму і відчутти духовні почуття (любові, єдності зі світом).

Зважаючи на це, варто відзначити, що комунікативні та інтелектуальні риси характеру можуть бути присутніми у випадку як гармонійного, так і дисгармонійного характеру людини. У випадку дисгармонійного характеру комунікабельність виступає як психологічна компенсація нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації, а креативність (заглиблення у творчість) компенсує недостатній розвиток вольових рис характеру. Тому в основі гармонійного характеру полягає рівномірний розвиток як духовно-морального так й емоційно-вольового компонентів, які забезпечують повноцінну духовно-моральну саморегуляцію особистості.

Далі постає завдання наповнення розробленої моделі структури характеру особистості (рис. 3.2) змістовими характеристиками, які відбивають ступінь його гармонійності. Для визначення змістових характеристик ми дотримувались наступної логіки побудови дослідження: спочатку було розроблено робочу класифікацію дисгармонійних характерів, визначено стрижневі дисгармонійні риси, які відбивають психологічну сутність того чи іншого типу дисгармоній, визначено протилежні гармонійні риси і угруповано пари дихотомічних рис відповідно до компонентів структури характеру. Після чого відповідно до кожного показника (гармонійних і дисгармонійних рис) визначено психодіагностичний інструментарій.

На основі аналізу і зіставлення типів психопатій за І.П. Ганнушкіним, акцентуацій характеру за К. Леонардом, А.Є. Лічко та Є.Г. Ейдемільлером нами було розроблено робочу класифікацію характерів, яка включає 10 типів, що відповідають певному типу характерологічної дисгармонії (Табл. 3.1). Це спроба синтезу типологій характеру на основі духовно-моральних та емоційно-вольових критеріїв. Ці критерії було застосовано з метою диференціації характерологічних якостей, які відбивають сутність духовно-моральних та емоційно-вольових характерологічних дисгармоній. Подальшим завданням було виявлення дисгармонійних рис, які перешкоджають особистісному розвитку та міжособистісним взаєминам. Для цього було визначено *провідні* дисгармонійні риси характеру кожного з типів, що відбивають основний зміст духовно-моральних й емоційно-вольових девіацій, які створюють основу формування даного типу характерологічної дисгармонії особисті.

Незважаючи на те, що розроблена класифікація стосується лише дисгармонійних (акцентуйованих) характерів, слід зауважити, що дисгармо-

нійні характерологічні тенденції, які зумовлені провідними рисами, присутні і на більш ранніх рівнях дисгармонійності характеру (коли характер людини ще знаходиться у межах характерологічної норми, але має загострення певних рис, що при психологічно несприятливих умовах може призводити до подальшого їх загострення і більш глибокого рівня дисгармонійності характеру). У такому випадку виявлення цих рис сприятиме своєчасній психологічній профілактиці розвитку характерологічних дисгармоній особистості. Класифікувати гармонійні характери не має сенсу, оскільки гармонійна особистість має високий рівень функціонування духовно-моральної саморегуляції, завдяки чому успішно справляється з життєвими проблемами.

Таблиця 3.1

Типологія характерологічних дисгармоній

Тип дисгармонійного характеру	Група психопатій (за І.П. Ганнушкіним)	Тип акцентуації характеру (за Є.Г. Ейдемільєром)	Тип акцентуації характеру (за А.Є. Лічко)	Тип акцентуації характеру (за К. Леонгардом)	Провідні (стрижневі) дисгармонійні риси
Сензитивний	Конституціонально-депресивні Емотивно-лабільні	Емоційно-лабільний Сензитивний Меланхолійний	Лабільний Сенситивний Циклоїдний	Лабільний Циклотімічний Дістімічний	Емоційна лабільність Песимістичність Невротичність
Психастенічний	Астеники	Психастенічний	Психастенічний	Тривожний	Тривожність Ригідність Іпохондричність
Неврастенічний		Неврастенічний	Астено-невротичний	Емотивний	Невротичність Емоційна лабільність Неорганізованість
Педантичний	Параноїди	Паранояльний	Педантичний	Педантичний	Педантичність Ригідність Корисливість
Збудливий	Епілептоїди	Епілептоїдний	Епілептоїдний	Збудливий	Гордия Психічна збудливість Агресивність
Демонстративний	Істероїди	Істероїдний	Істероїдний	Демонстративний Екзальтований	Егоцентричність Емоційна лабільність Демонстративність
Шизоїдний	Шизоїди	Шизоїдний	Шизоїдний	Інтравертний	Егоцентричність Гордия Індивідуалістичність
Гіпертімний	Конституціонально-збудливі	Гіпертімний	Гіпертімний	Гіпертімичний	Імпульсивність Психічна збудливість Екстернальність
Нестійкий	Нестійкі	Нестійкий	Нестійкий	Слабовільний	Слабовільність Екстернальність Неорганізованість
Конформний	Конституціонально-безглузді	Конформний	Конформний	Екстравертний	Лицемірство Конформність Екстернальність

1. *Сензитивний* тип. Основна ознака: підвищена чутливість, вразливість,

знижений настрій і сором'язливість. Відкритим буває тільки з тими, хто їм добре знайомий. Має труднощі у спілкуванні та адаптації в колективі. Разом з тим має загострене почуття обов'язку, високі моральні вимоги до себе і до інших. Стрижневими дисгармонійними рисами характеру є *емоційна лабільність, песимістичність, невротичність* (нервово-психічна ослабленість).

2. *Психастенічний* тип відрізняється схильністю до самоаналізу, оцінок інших людей, а також ригідністю (емоційною в'язкістю) і тривожністю, що зумовлює нездатність до прийняття рішень. Самовпевненість сполучається з нерішучістю, а безапеляційність суджень – зі швидкими діями в ті моменти, коли потрібна обережність. Тобто в цього типу яскраво виражена суперечливість характеру. Стрижневими дисгармонійними якостями є *тривожність, ригідність, іпохондричність*.

3. *Неврастенічний* тип відрізняється підвищеною чутливістю, стомлюваністю, емоційною лабільністю, примхливістю й дратівливістю, що зумовлені слабкістю фізичного і психічного здоров'я. Стрижневими якостями є *невротичність* (нервово-психічна ослабленість), *емоційна лабільність, неорганізованість*.

4. *Педантичний* тип – орієнтований на себе, має одну чи декілька надцінних ідей, інших людей оцінює категорично: вимогливий, жорстокий, злопам'ятний, вередливий і дратівливий. Стрижневими якостями є *ригідність, педантичність, корисливість*.

5. *Збудливий* тип – агресивний, схильний до емоційних афектів, прагне не просто до лідерства, а на роль володаря. Встановлює свої порядки і диктує над іншими. В умовах жорсткого дисциплінарного режиму займає положення найближчого підлеглого у лідера, перед яким підлабузнюється. Жорстокий по відношенню до слабких. Може бути діяльним, наполегливим. Стрижневими якостями є *гординя, психічна збудливість, агресивність*.

6. *Демонстративний* тип – привертає увагу до себе за будь-яку ціну, здійснює невмотивовані вчинки, схильний до фантазування, має високі претензії, що зумовлені невірним уявленням про реальність. Стрижневими якостями є *егоцентричність, демонстративність, емоційна нестабільність*.

7. *Шизоїдний* тип – замкнутий, самотній, оригінальний, на все має свою думку, відрізняється нестандартною логікою, байдужий до інших людей, не вміє співчувати, стриманий у прояві почуттів, часто впадає в крайності, не слухає чужих порад. Стрижневими якостями є *егоцентризм, індивідуалістичність*.

8. *Гіпертімний* тип має постійно піднесений настрій, підвищену активність, недисциплінований, схильний до бешкетництва, до афер. Часто буває неформальним лідером, має різносторонні, але нестійкі інтереси, поверхові захоплення. З легкістю витримує життєві знегоди, часто переоцінює свої здібності, буває надто самовпевненим, прагне вразити оточуючих. Стержне-

вими якостями є *психічна збудливість, імпульсивність, екстернальність*.

9. *Нестійкий* тип не має особистісного стрижня, стійких способів поведінки, залежний від оточуючих, діє за зразком, слабівільний, має підвищену тягу до розваг, до лінощів. Стрижневими якостями є *екстернальність, слабівілля, неорганізованість*.

10. *Конформний* тип прагне бути як усі, пристосовуватися, наслідувати способи поведінки. Має некритичне ставлення до авторитетів, схильний до консерватизму. Це тип пристосування, який заради власних інтересів готовий зрадити товариша, але завжди знайде виправдання своєму вчинку. Стрижневими якостями є *екстернальність, лицемірство, конформізм*.

Спираючись на принцип дихотомічності, у відповідності до кожної деструктивної риси, яка є ознакою дисгармонійного характеру, нами було визначено протилежні риси – ознаки гармонійного характеру: гординя – совісність, екстернальність – відповідальність, корисливість – альтруїстичність, лицемірство – чесність, конформність – принциповість, ригідність – креативність, педантичність – толерантність, емоційна лабільність – емоційна стійкість, тривожність – впевненість, песимістичність – оптимістичність, психічна збудливість – самоконтроль, імпульсивність – терплячість, слабівілля – організованість, агресивність – доброзичливість, індивідуалістичність – емпатійність, демонстративність – скромність, невротичність – стресостійкість, іпохондрічність – бадьорість, пасивність – активність.

Ці дихотомічні риси характеру є *змістовими критеріями* гармонійності (дисгармонійності) характеру особистості. Отже, ми отримали систему *дихотомічних змістових критеріїв гармонійності* характеру.

Далі необхідно наповнити компоненти розробленої структури характеру конкретним змістом. Тому визначені дихотомічні *змістові критерії* гармонійності було згруповано і класифіковано у певні кластери характерологічних рис відповідно до кожного з компонентів структури характеру таким чином:

1. Духовно-моральний компонент: гординя – совісність, лицемірство – чесність, корисливість – альтруїзм, екстернальність – відповідальність.

2. Інтелектуально-креативний компонент: конформність – принциповість, ригідність – креативність, педантичність – толерантність.

3. Комунікативний компонент: агресивність – доброзичливість, індивідуалізм – емпатія, демонстративність – скромність. Слід зазначити, що в аспекті вивчення гармонійності характеру ми вважаємо за доцільне розглядати не суто комунікативні якості (комунікабельність, товариськість, лідерство), а саме *морально-комунікативні* риси (доброзичливість, емпатію, скромність), які дозволяють здійснювати не просто спілкування, а *моральне* спілкування, яке являє собою якісно новий рівень міжособистісних комунікацій, що базується на безумовному визнанні цінності іншої особисто-

сті й спрямоване на її моральне піднесення. Тому комунікативний компонент змінює назву на «морально-комунікативний» компонент.

4. Емоційний компонент: емоційна лабільність – емоційна стійкість, тривожність – впевненість, песимістичність – оптимістичність.

5. Вольовий компонент: психічна збудливість – самоконтроль, імпульсивність – терплячість, слабовілля – організованість

6. Психосоматичний компонент: невротичність (нервово-психічна ослабленість) – стресостійкість, іпохондричність – бадьорість, активність – пасивність.

Отже, ми отримали дихотомічні шкали, які відбивають зміст характеру особистості. Відповідно до кожного з компонентів характеру деструктивні риси є критеріями дисгармонійності даного компоненту, а конструктивні риси – відповідно критеріями гармонійності (повноцінної сформованості) даного компоненту характеру.

Як правило, при дисгармонійності (несформованості) певного компоненту має місце *психологічна компенсація* у вигляді високого рівня розвитку іншого компоненту характеру. Проте, такий характер, що позбавлений цілісності не є загально гармонійним, хоча і дозволяє особистості адаптовано функціонувати у певних умовах. Таким чином, ми одержує психологічну модель вивчення структури та змісту характеру особистості, яка містить дихотомічні риси – ознаки дисгармонійного і гармонійного характеру (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Ієрархічна модель структури та змісту характеру особистості

Компоненти структури характеру	Зміст характеру			
	Деструктивні риси – критерії дисгармонійного характеру	Скор.	Конструктивні риси – критерії гармонійного характеру	Скор.
Духовно-моральний	Гордіня	Г.	Совісність	С.
	Екстернальність	Екс.	Відповідальність	Від.
	Корисливість	Кор.	Альтруїстичність	Ал.
	Лицемірство	Л.	Чесність	Ч.
Креативно-інтелектуальний	Конформність	Кон.	Принциповість	Прин.
	Ригідність	Риг.	Креативність	Кр.
	Педантичність	Пед.	Толерантність	Тол.
Морально-комунікативний	Агресивність	Аг.	Доброзичливість	Доб.
	Індивідуалістичність	Інд.	Емпатія	Емп.
	Демонстративність	Дем.	Скромність	Скр.
Емоційний	Емоційна лабільність	Лаб.	Емоційна стійкість	Ем. ст.
	Тривожність	Тр.	Впевненість	Вп.
	Песимістичність	Пес.	Оптимістичність	Опт.
Вольовий	Психічна збудливість	Збуд.	Самоконтроль	С/к.
	Імпульсивність	Ім.	Терплячість	Тер.
	Слабовілля	Слаб.	Організованість	Орг.
Психосоматичний	Невротичність	Невр.	Стресостійкість	Стр/ст.
	Пасивність	Пас.	Активність	Акт.

Слід зазначити, що визначені гармонійні риси свідчать про гармонійність лише відповідного компоненту характеру, а не цілісної його структури, тому у гармонійному характері має бути сформована цілісна структура гармонійних рис. Також слід зазначити, що деструктивні риси характеру, також певною мірою потрібні особистості: вони мають виконувати інструментальні функції (самозбереження, захисту), але за умови свідомого контролю над ними. Відповідно до усіх показників (гармонійних і дисгармонійних рис) був розроблений психодіагностичний інструментарій – авторський опитувальник «Структура і зміст характеру».

Виходячи з визначеної структури характеру слід пам'ятати, що гармонійність цілісного характеру забезпечується лише *комплексною сформованістю усіх його компонентів*. Тобто, окремо розвинуті совісність або принциповість не є свідченням гармонійності характеру, особливо якщо у цієї людини несформовані толерантність і самоконтроль. Отже, гармонійність характеру визначає комплексна сформованість усіх гармонійних рис.

Загальними критеріями гармонійності характеру (на відміну від визначених окремих гармонійних характерологічних рис) є інтегральні характеристики, які відбивають ступінь погодженості системи характерологічних якостей особистості. Загальні критерії гармонійності являють собою систему шкал якісних характеристик, які визначаються як похідні від характерологічних рис і відбивають цілісну картину характеру. Нами було взято за основу дихотомічні критерії, визначені М.Е. Бурно, які розташовуються по осях: моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неурівноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру (Табл. 3.3). Слід зазначити, що ми будемо розглядати не суто моральну, а *духовно-моральну вихованість*, яка зумовлена ступенем розвитку духовно-моральних якостей (совісності, альтруїзму, відповідальності, чесності) і визначає здатність людини до духовно-моральних вчинків.

Таблиця 3.3.

Загальні дихотомічні критерії гармонійності характеру особистості

Критерії гармонійності характеру	Скор.	Критерії дисгармонійності характеру	Скор.
Духовно-моральна вихованість	Д-М.В.	Духовно-моральна невихованість	Д-М.Н/в.
Цілісність характеру	Ціл	Суперечливість характеру	Суп.
Урівноваженість характеру	Ур.	Неурівноваженість характеру	Неур.
Сила характеру	Сила	Слабкість характеру	Б/хар.
М'якість характеру	М.	Жорсткість характеру	Ж.

Для апробації авторського опитувальника «Структура і зміст характеру» було проведено пілотажне дослідження, в якому брали участь 75 студентів педагогічного університету ім. Б. Грінченка та 65 учнів 10 класу гімназії ім.

О.С. Пушкіна м. Києва. Результати пілотажного дослідження були статистично оброблені методом факторного аналізу, за допомогою якого було визначено фактори, що відображають загальні критерії гармонійності характеру. Кожний фактор складають певні характерологічні риси, які мають високі факторні навантаження. Психологічна інтерпретація отриманих факторів дозволила визначити формули підрахунку числового значення ступеню прояву кожного з цих критеріїв як функцій від характерологічних рис. Для цього з кожного фактору було обрано найбільш значимі показники (ті, що мають максимальні факторні навантаження вище ніж 0,50) і визначено формули підрахунку кожного з критеріїв гармонійності характеру особистості.

1. Перший фактор «*Інтегральна гармонійність*» відбиває ступінь сформованості духовно-моральної саморегуляції, яка визначається наявністю усіх гармонійних рис зі знаком «плюс» і усіх дисгармонійних рис зі знаком «мінус», що свідчить про досить вдало визначені дихотомічні ознаки кожного з компонентів характеру.

2. Другий фактор відбиває критерій *духовно-моральної вихованості – невихованості характеру*. Духовно-моральна вихованість зумовлена ступенем розвитку духовно-моральних якостей (совісності, відповідальності, чесності й альтруїзму) і зворотно пропорційна дисгармонійних рис духовно-морального компоненту (гордині, екстернальності, лицемірству й корисливості): $D-M.B. = (C. + Від. + Ал. + Ч.) / (Г. + Екс. + Кор. + Л.)$.

Усі наступні критерії гармонійності ми будемо визначати як середнє арифметичне між характеристиками, які мають максимальне факторне навантаження зі знаком «плюс».

3. Наступний фактор можна інтерпретувати як *цілісність* характеру, яка визначається такими якостями як совісність, відповідальність, чесність, принциповість, самоконтроль, організованість та емоційна стійкість: $Ціл. = (C. + Від. + Ч. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст.) / 7$. Цілісність характеру зумовлює погодженість відносин, послідовності дій, дотримання моральних принципів, несуперечливість поведінки, єдність слова й справи. Про *суперечливість* характеру свідчить неузгодженість мотивації та результатів вчинків, протиріччя між прагненнями та інтересами, а також одночасне сполучення протилежних тенденцій (наприклад, чесності й лицемірства, організованості й слабовілля, доброзичливості й агресивності).

4. *Урівноваженість* характеру – це ознака розвинутої волі, яка означає рівність поведінки, оптимальне співвідношення активності й стриманості. Врівноваженість характеру залежить від самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості й стресостійкості особистості: $Ур. = С/к. + Тер. + Орг. + Ем. ст. + Стр/ст / 5$.

5. *Неврівноваженість* характеру – це наслідок емоційно-вольової слабкості особистості, що проявляється екстернальністю, підвищеною психічною збудливістю, лабільністю емоцій (частими змінами настрою), імпульсивністю у діях, слабовіллям, невротичністю (нервово-психічною ослабленістю): Неур.= Екс. + Збуд.+ Ім.+Слаб.+Лаб.+ Невр. / 6.

6. *Сила* характеру – це енергія, що зумовлює здатність до мобілізації сил при подоланні труднощів, прийнятті рішень. Люди з сильним характером ініціативні, сміло приймають рішення й реалізують їх, мають витримку, мужність. Сила характеру визначається вольовими характеристиками у сполученні з моральними якостями і впевненістю:

$$\text{Сила} = (\text{С/к.} + \text{Тер.} + \text{Орг.} + \text{Ем. ст.} + \text{Стр/ст} + \text{Від.} + \text{Ч.} + \text{Пр.} + \text{Вп.}) / 9.$$

Тобто, силу характеру зумовлюють психічна урівноваженість і моральність особистості: Сила = (Ур. + Від.+ Ч. + Пр. + Вп.) / 5.

7. *Безхарактерність* – це наслідок слабкої волі, невизначеності життєвих цілей, що проявляється у екстернальності (безвідповідальності), конформізмі, слабовіллі та емоційній лабільності: Б/хар = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4.

8. *М'якість* характеру на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим або конформним ставленням до інших людей. М'який характер визначається сполученням совісності, альтруїзму, доброзичливості, емпатії й толерантності: М. = (С. + Ал. + Доб. + Емп. + Тол.) / 5. Особистість, що має м'який характер, схильна до ухилення від гострих проблем, до поступливості у конфліктах.

9. *Жорсткість* характеру свідчить про впертість та негнучкість характеру людини, що зумовлена гординою, принциповістю, негативним ставленням до людей (агресивністю, індивідуалістичністю), підсилених розвинутою волею (самоконтролем, організованістю, стресостійкістю): Ж.= (Г. + Пр. + С/к + Орг. + Аг. + Інд. + Стр/ст.) / 7.

Слід зазначити, що м'якість та жорсткість характеру самі по собі не є критеріями його гармонійності, оскільки надто високий рівень м'якості або жорсткості є ознаками саме дисгармонійного характеру. М'якість та жорсткість можуть бути як при гармонійному, так і дисгармонійному характері, проте оптимальне їх сполучення є ознакою саме гармонійного характеру. Адекватність ситуативного прояву м'якості та жорсткості характеру людини свідчить про його гармонійність. Критерій суперечливості характеру за допомогою факторного аналізу не було визначено, тому нами було додано до методики «Структура і зміст характеру» додаткову шкалу: суперечливість характеру (Суп.). Отже, ми отримали систему загальних критеріїв гармонійності характеру і формули їх підрахунку на основі кількісних психодіагностичних показників характерологічних рис.

3.2. Концептуальна модель дослідження гармонійності характеру в юнацькому віці.

Для побудови концептуальної моделі дослідження узагальнимо логіку попередніх міркувань. Ми розглядаємо характер як структуру стійких особистісних тенденцій, відповідно до підструктур особистості, що формуються на основі системи відносин людини під впливом спадковості, темпераменту, виховання, умов життя і соціального середовища. В залежності від особливостей структури і змісту характер може бути гармонійним і визначати конструктивний особистісний розвиток, і дисгармонійним. Важливим чинником свідомого характероутворення виступає особистісна спрямованість, яка формується шляхом розвитку духовно-моральної свідомості та самосвідомості особистості. Визначальним чинником гармонійності характеру є ступінь сформованості психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції. Гармонійність духовно-морального, інтелектуально-креативного та морально-комунікативного компонентів характеру зумовлює здатність особистості до духовно-моральної творчості. Гармонійність волевого, емоційного і психосоматичного компонентів характеру зумовлює психологічну саморегуляцію, яка виконує функцію соціально-психологічної адаптації особистості. Волевій, емоційній й психосоматичній риси забезпечують свідомий контроль емоцій і здійснення волевих дій, але за умови відсутності моральних регуляторів воля зумовлює деструктивну активність людини. Тому для забезпечення адекватної духовно-моральної саморегуляції необхідною умовою виступає моральний самоконтроль особистості, який здійснюється завдяки повноцінній сформованості і взаємоузгодженого функціонування усіх компонентів характеру. Сформованість загальних критеріїв гармонійності (духовно-моральної вихованості, цілісності, урівноваженості, сили характеру, оптимального сполучення його м'якості та жорсткості) визначає психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. Отже, *гармонійний характер* являє собою цілісну структуру взаємоузгоджених гармонійних рис і відрізняється помірністю їх прояву, що забезпечує духовно-моральну саморегуляцію і визначає конструктивність взаємин людини. Логіку цього викладення схематично відображено на рис. 3.3. Як бачимо зі схеми, основні структурні компоненти особистості визначають структуру характеру (систему кластерів стійких особистісних тенденцій).

Виходячи з такого розуміння структури і гармонійності характеру, було розроблено концептуальну модель дослідження особливостей характеру особистості й ступеню його гармонійності, яку представлено на рис. 3.4. Концептуальна модель дослідження відображає наступні блоки психологічних феноменів, які ми будемо досліджувати з метою встановлення психоло-

гічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці.

Рис. 3.3. Взаємозв'язок структури особистості, характеру, загальних критеріїв його гармонійності та психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції.

Рис. 3.4. Концептуальна модель дослідження гармонійності характеру особистості.

1. По-перше, показники духовно-моральної свідомості особистості (духовний потенціал, спрямованість, мотивація до духовно-морального розвитку, релігійна потреба, моральна самосвідомість (самооцінка)), які, хоча явно можуть й не проявлятися у характерологічних рисах, проте являються основою характероутворення і рушійними силами характерологічного розвитку особистості. Саме ці підструктури духовно-моральної свідомості здійснюють детермінуючий вплив на формування та розвиток такого критерія гармонійності характеру як духовно-моральна вихованість і сприяють конструктивній самоактуалізації особистості.

2. По-друге, характер – стійка система характерологічних рис, яка визначає ступінь сформованості його підструктур і критеріїв гармонійності.

2.а. Гармонійні та дисгармонійні риси, які визначають гармонійність кожного з компонентів характеру (духовно-морального, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного, що зумовлюють духовно-моральну самоактуалізацію, а також емоційного, вольового і психосоматичного, що визначають емоційно-вольову саморегуляцію особистості).

2. б. Ступінь сформованості критеріїв гармонійності характеру (духовно-моральна вихованість, цілісність, урівноваженість, сила характеру, оптимальне співвідношення м'якості й жорсткості характеру).

3. Інтегральний коефіцієнт гармонійності характеру, що визначає ступінь сформованості духовноморальної саморегуляції особистості.

Спираючись на концептуальну модель, було визначено методика емпіричного дослідження особливостей і ступеню гармонійності характеру особистості.

3.3. Програма та методика емпіричного дослідження особливостей структури, змісту та ступеню гармонійності характеру в юнацькому віці.

Експериментальне дослідження особливостей і ступеню гармонійності характеру в юнацькому віці проходило в кілька етапів: 1) побудова загальної моделі дослідження характеру особистості; 2) укомплектування пакету психодіагностичних методів; 3) проведення емпіричного дослідження особливостей духовно-моральної свідомості і характеру старшокласників і студентів; 4) аналіз результатів констатувального експерименту; 5) опис динаміки гармонійності характеру в юнацькому віці в закладах сучасної освіти; 6) встановлення психологічних закономірностей впливу духовно-моральних чинників на ступінь гармонійності характеру особистості; визначення психологічних закономірностей механізму духовно-моральної саморегуляції особистості в гармонійному та дисгармонійному проявах.

На основі концептуальної моделі було визначено систему психологічних феноменів, критеріїв, показників і психодіагностичного інструментарію вивчення особливостей та ступеню гармонійності характеру особистості (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Психологічні феномени, критерії показники і психодіагностичний інструментарій дослідження гармонійності характеру особистості

Підструктури	Психологічні феномени	Психологічні критерії	Психологічні показники	Психодіагностичний інструментарій	
ДУХ	Духовно-моральна свідомість	Духовний потенціал	Реалізація у житті віри, надії, любові, добра, краси, істини	Методика Е.О. Поміткина «Духовний потенціал»	
		Мотивація духовно-морального розвитку	Мотивація духовно-морального самоудосконалення, потреба у релігійності, патріотичність	Експериментальна анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»	
		Спрямованість особистості	Система ставлень людини: до Бога, до людей, до себе, до справи	Експериментальна методика «Особистісна спрямованість»	
		Моральна самосвідомість	Моральна самооцінка	Модифікована методика САН (ОСАН)	
ДУША	Духовно-моральні риси	Дисгармонійні	Егоцентризм	Метод незакінчених речень	
		Гармонійні	Гординя, екстернальність, скупість, лицемірство		
	Креативно-інтелектуальні риси	Дисгармонійні	Совісність, відповідальність, альтруїстичність, чесність	Експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру»	
		Гармонійні	Конформність, ригідність, педантичність		
	Морально-комунікативні риси	Дисгармонійні	Принциповість, креативність, толерантність		
		Гармонійні	Агресивність, індивідуальність, демонстративність		
	Емоційні риси	Дисгармонійні	Доброзичливість, емпатія, скромність		
		Гармонійні	Емоційна лабільність, тривожність, песимістичність		
	Вольові риси	Дисгармонійні	Емоційна стійкість, впевненість, оптимістичність		
		Гармонійні	Психічна збудливість, імпульсивність, слабовілля		
	Психосоматичні риси	Дисгармонійні	Самоконтроль, терплячість, організованість		
		Гармонійні	Невротичність, пасивність, погане самопочуття		
ТІЛО	Психосоматичні риси	Дисгармонійні	Невротичність, пасивність, погане самопочуття		Модифікована методика САН (ОСАН)
		Гармонійні	Стресостійкість, активність		
Загальні дихотомічні критерії гармонійності – дисгармонійності характеру		Критерії дисгармонійності	Духовно-моральна невихованість, суперечливість, невірноваженість, слабкість, надто виражені м'якість або жорсткість характеру		

Нами розроблено та апробовано психодіагностичний інструментарій, який складається з наступних дослідницьких методик:

1. Експериментальна авторська методика «Особистісна спрямованість»;
2. Авторська анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»;
3. Модифікована методика Е.О.Помиткіна «Духовний потенціал особистості»;
4. Методика визначення рівня егоцентризму за методом незакінчених речень;
5. Модифікована методика САН (ОСАН);
6. Авторський опитувальник «Структура і зміст характеру».

Для виміру надійності авторських методик «Особистісна спрямованість» та «Структура і зміст характеру» використовувалися наступні методи:

7. Метод «Тест – ре-тест»;
8. Метод експертних оцінок.

За допомогою цих методик ми одержуємо 75 показників (67 психодіагностичних показників і 8 анкетних даних (стать, вік тощо)).

В залежності від рівня сформованості цілісного психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції і відповідності характеру критеріям його гармонійності нами визначено 4 *рівні* гармонійності характеру (низький, середній (який поділяється на рівні нижче і вище середнього) і високий. У межах кожного рівня характер поділяється на типи за критерієм його м'якості – жорсткості (табл. 3.5).

Таблиця 3.5.

Рівні гармонійності характеру

Рі- вень	Низький		Середній				Високий
			Нижче середнього		Вище середнього		
На- зва	Дисгармонійний характер		Потенційно дисгармонійний характер		Адаптований характер		Гармонійний характер
Тип	М'яко-дисгармонійний (невротичний) характер	Жорстко-дисгармонійний (психопатичний) характер	М'який потенційно-дисгармонійний характер	Жорсткий потенційно-дисгармонійний характер	М'яко-адаптований характер	Жорстко-адаптований характер	Гармонійний характер (врівноваженість м'якості й жорсткості)

1. *Низький рівень* гармонійності (умовно позначено як «дисгармонійний характер») зумовлений несформованістю усіх його компонентів і визначається домінуванням деструктивних рис при відсутності конструктивних (гармонійних) рис характеру. Неврівноваженість та безхарактерність значно перевищують показники урівноваженості й сили характеру. Це означає, що людина не має ні позитивних ставлень до світу, ні конструктивних навичок взаємодії з іншими людьми. Несформованість механізмів духовно-моральної саморегуляції та конструктивної компенсації характерологічної дисгармонійності позначається на порушенні функціонування декількох або усіх компонентів характеру і зумовлює деструктивність та некерованість поведінкових проявів особистості. Такий характер знаходиться у гра-

ничному стані між акцентуацією та неврозом (або психопатією). Якщо людина з таким характером має досить низькі показники самопочуття, активності й настрою (за методикою ОСАН), то їй слід рекомендувати звернутись за психолого-медичною допомогою, доки характерологічна дисгармонійність не переросла у більш глибокі розлади особистості.

Рівень дисгармонійного характеру поділяється на м'яко-дисгармонійний (невротичний) та жорстко-дисгармонійний (психопатичний) типи характеру. У випадку невротичного характеру надто сильно страждає сама людина у наслідок суттєвого порушення емоційно-вольової саморегуляції, що призводить до негативних емоційних афектів (тривожності, вразливості, депресивності) при нездатності до їх регуляції. У випадку психопатичного характеру людина має значні вади духовно-моральних та морально-комунікативних рис. Тому страждання виникають переважно у оточуючих людей у наслідок брутального і жорстокого відношення до них і нехтування моральними нормами.

2. Рівень гармонійності *нижче середнього* – умовно позначено як «*потенційно дисгармонійний характер*» – відрізняється від попереднього тим, що спостерігається певна дифузність позитивних і негативних якостей: на фоні деструктивних характерологічних рис особистість має деякі компенсаційні механізми, які певною мірою нівелюють характерологічну дисгармонійність (в структурі характеру хоч і домінують негативні риси, але присутні й позитивні). Неврівноваженість і безхарактерність спів розмірні з показниками урівноваженості й сили характеру, хоча і не перевищують їх, що свідчить про наявність певного початкового рівня саморегуляції. Це рівень вираженої акцентуації, яка дозволяє людині часом бути у гармонійному стані, але за умов довготривалого стресу можливо загострення дисгармонійних рис, що низводить особистість до рівня більш глибокої характерологічної дисгармонії. Типи потенційно-дисгармонійного характеру поділяються за критеріями його м'якості – жорсткості: м'яко-потенційно-дисгармонійний та жорстко-потенційно-дисгармонійний.

3. Рівень гармонійності *нижче середнього* умовно позначено як «адаптований» характер, який поділяється на м'яко-адаптований та жорстко-адаптований. На цьому рівні ступінь прояву конструктивних рис вище, ніж деструктивних. Урівноваженість і сила характеру переважають над неуврівноваженістю та безхарактерністю, що є ознакою досить сформованої духовно-моральної саморегуляції. Проте, такий характер ще не є гармонійним, оскільки кожний з його компонентів не має повної міри гармонійності (ступінь гармонійності кожного з компонентів може знаходитись в широкому діапазоні), що зумовлює недостатній рівень цілісності характеру і свідчить про певну міру його суперечливості. Але така людина може доволі успішно функціонувати в соціумі у наслідок достатньо сформованих

механізмів соціально-психологічної адаптованості (звідси назва типу гармонійності характеру – «адаптований»). Типи адаптованого рівня характеру поділяються за критеріями його м'якості – жорсткості: м'яко-адаптований та жорстко-адаптований характер.

4. *Високий рівень* гармонійності характеру зумовлений повноцінною сформованістю духовно-моральної саморегуляції особистості (духовно-моральні якості добре сформовані, урівноваженість і сила характеру значно перевищують показники неурівноваженості й безхарактерності, що свідчить про досить розвинуту саморегуляцію). В структурі гармонійного характеру усі його підструктури добре та рівномірно розвинені, домінують виключно позитивні характерологічні риси, жорсткість і м'якість характеру майже урівноважують одне одного (знаходяться у межах середнього рівня, проте м'якість дещо переважає).

ПРОГРАМА констатувального експерименту складається з двох частин:

1. Вступ (ознайомлення учасників експерименту з метою дослідження, створення психологічних умов для розвитку мотивації самопізнання). На цьому етапі учасникам надається інформація про характер людини, його гармонійність, негативні психологічні наслідки розвитку характерологічних дисгармоній.

2. Психодіагностична частина включає 2 змістових етапи: 1) ідентифікація особливостей духовно-моральної свідомості особистості; 2) вивчення особливостей і ступеню гармонійності характеру особистості.

Перший етап психодіагностичного дослідження починається з проведення серії психодіагностичних методик, показники яких надають інформацію про духовно-моральну свідомість особистості: духовний потенціал (методика Е.О. Помиткіна «Духовний потенціал»); мотивацію до духовно-морального розвитку, релігійну потребу (як чинник духовного розвитку), патріотичність (авторська анкета «Мотивація духовно-морального розвитку»); моральну самооцінку, особистісну спрямованість (авторська методика «Особистісна спрямованість»). Обробка результатів здійснюється експериментатором за допомогою спеціальних алгоритмів. Психодіагностика духовно-моральної свідомості людини дає інформацію стосовно потенційних психологічних ресурсів, які слід використовувати у якості основи для подальшої гармонізації характеру.

Другий етап психодіагностики спрямований на вивчення характерологічних рис. З цією метою учасникам експерименту пред'являються проєктивна методика «Незакінчені речення», модифікована методика САН (ОСАН) і експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру», які діагностують рівень прояву гармонійних і дисгармонійних характерологічних рис. Обробка результатів даного блоку методик проводиться

самими учасниками (експериментатор дає інструкцію до обробки тестового матеріалу й ключ до інтерпретації результатів з урахуванням принципу анонімності). Далі наведений опис методик, а також способи обробки емпіричних даних і норми оцінки результатів.

1. Експериментальна методика «**Особистісна спрямованість**» дозволяє оцінити ступінь прояву різних типів особистісної спрямованості (егоїстичної (на себе), соціальної (до інших людей), ділової (до справи), духовної (до Бога)), які з часом визначають риси характеру особистості [246]. Учасникам надається **інструкція**: *на кожне запитання з двох альтернативних варіантів відповідей оберіть ту, з якою Ви більшою мірою погоджуєтесь, підкресливши відповідну літеру (а чи б) на бланку для відповідей:*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б	а б

Текст опитувальника «Особистісна спрямованість».

- Свій вільний час я присвячую: а) улюбленій справі, б) спілкуванню з друзями.
- Я відчуваю себе більш неприємно, коли бачу, що хтось намагається: а) образити іншу людину, б) обмежити мою свободу.
- Одним з найважливіших завдань свого життя я вважаю: а) прагнення до духовного ідеалу, б) досягнення професійного успіху.
- Справжнє задоволення я отримую від спілкування на теми: а) розповідаючи про себе, б) про духовність, Бога, Всесвіт.
- Найголовніше для мене: а) стати справжнім професіоналом; б) досягти статусу і визнання.
- На Різдво я перш за все піду : а) до церкви б) до друзів в гості.
- У вільний час я віддаю перевагу: а) цікавій справі, б) читанню духовної літератури.
- Для успішного створення родини необхідно насамперед: а) обирати турботливого чоловіка (дружину), б) самому проявляти турботу про людину.
- Обираючи професію, я хочу: а) займатися цікавою справою, б) зробити кар'єру й мати великі гроші.
- Більше задоволення я отримую від: а) спілкування з людьми, б) духовного читання.
- Мені вдалося реалізувати себе, перш за все як: а) відповідальну до справи людину, б) уважного, турботливого друга.
- Я бажаю одержати в подарунок: а) модну, престижну штучку, б) унікальну, рідкісну книгу про духовність.
- Коли я дуже втопився, а друг просить мене про допомогу, я: а) чемно вибачусь й піду відпочивати, б) перемогу свою втому й допомогу другові.
- У колі моїх друзів переважають люди, які цінують, насамперед: а) ділові якості, б) духовний досвід людини.
- Свій особистісний потенціал я застосовую переважно для: а) досягнення особистих життєвих успіхів, б) служіння Богу, допомоги людям.
- Я маю відповідати, передусім, за а) добрі стосунки з людьми б) свою справу, яку виконую.
- Я вважаю, що добрі вчинки треба здійснювати: а) таємно, б) відкрито, щоб люди бачили, що ти їм допомагаєш.
- Займаючись хобі, я маю на меті: а) реалізуватися у цікавій справі, б) набути

популярність серед друзів.

Інтерпретація результатів: після підрахунку балів по кожній шкалі відповідно до ключа визначається рівень прояву відповідної спрямованості:

Егоїстична спрямованість (на себе) – 2б, 4а, 5б, 8а, 9б, 12а, 13а, 15а, 18б.

Соціальна спрямованість (до людей) – 1б, 2а, 6б, 8б, 10а, 11б, 13б, 16а, 17б.

Ділова спрямованість (до справи) – 1а, 3б, 5а, 7а, 9а, 11а, 14а, 16б, 18а.

Духовна спрямованість (на Бога) – 3а, 4б, 6а, 7б, 10б, 12б, 14б, 15б, 17а.

2. Експериментальна анкета «**Мотивація до духовно-морального розвитку**» спрямована на вивчення мотиваційних характеристик особистості стосовно духовно-морального розвитку: мотивації духовно-морального розвитку, релігійної потреби, патріотизму, та відчуття особистого благополуччя [246]. Дана анкета дає дослідникові інформацію стосовно статі, віку, навчального закладу, спеціальності людини, релігійної конфесії, до якої вона належить. Також ця анкета акцентує увагу випробуваного на духовно-моральних питаннях, розвиває рефлексію відносно духовних аспектів життя, власних рис характеру. Процедура заповнення анкети дає можливість людині визначити для себе значення і бажаність власних характерологічних рис. До складу анкети включена низка запитань, які стосуються мотивації духовно-морального самовдосконалення, ступеню прояву релігійної потреби, патріотизму, відчуття щасливості. Текст анкети наведено далі.

Стать _ вік _ навчальний заклад _____ спеціальність навчання _____ клас (курс) _

1. Чи прагнете Ви до духовно-морального самовдосконалення? а) ні, б) не впевнений, в) прагну.

2. Чи намагаєтеся виховувати свій характер? а) ні, б) зрідка, в) постійно.

Якщо так, які саме риси? _____

3. Чи бажаєте позбутися певних рис характеру? а) ні, б) так. Від яких? _____

4. Чи віруюча Ви людина? а) ні, б) так. Якщо так, якої релігійної конфесії Ви дотримуєтесь: а) жодної; б) православ'я, г) католицизм, д) протестантизм, е) мусульманство ж) інше

5. Як часто Ви приділяєте час духовному пошуку(молитві, читанню духовної літератури тощо)?

а) не приділяю зовсім; б) приділяю час від часу; в) приділяю регулярно.

6. Чи важливо для Вас знаходитись у релігійному середовищі, спілкуватись з духовними однодумцями? а) не важливо зовсім; б) важливо; в) дуже важливо.

7. Чи відчуваєте Ви любов до Батьківщини? а) ні, б) ставлюся байдуже, в) так, люблю.

8. Чи бажаєте жити за кордоном? а) так, бажаю, б) не впевнений, в) ні, я хочу жити і працювати на Батьківщині.

9. Чи готові Ви пожертвувати своїм часом, звичками, майном заради захисту Вітчизни? а) ні, б) не впевнений, в) готовий.

10. Чи відчуваєте Ви себе щасливим? а) так, б) щасливий частково, в) я не щасливий.

11. Як часто в дитинстві Ви відчували психологічний дискомфорт в родині? а) ніколи, б)

зрідка, в) часто. Якщо так, то з чим це пов'язано? а) алкоголізм батьків, б) розлучення, в) постійні сімейні сварки, г) побиття, насильство, д) брак уваги батьків, е) інше

12. Чи часто доводиться терпіти розчарування, біль, страждання (душевні або тілесні)? а) ні, б) зрідка, в) часто.

Дана анкета дає дослідникові досить інформативний матеріал стосовно рефлексивних можливостей особистості, глибині її релігійної потреби, мотивації духовно-морального розвитку а також ступеню задоволення життям (відчуття «щасливості» як показник особистісної гармонійності). Для визначення ступеню прояву даних психологічних якостей розроблено наступну процедуру підрахунку балів за кожним з показників (Табл. 3.6).

Таблиця 3.6.

Таблиця підрахунку балів

Мотивація до духовно-морального саморозвитку									
№ запитання	1			2			3		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	3	0	1	4	0	1	2
Релігійна потреба									
№ запитання	4			5			6		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	3	4	0	1	2
Патріотичність									
№ запитання	7			8			9		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	0	1	2	0	1	4	0	1	2
Відчуття особистісного благополуччя (щасливість)									
№ запитання	10			11			12		
Варіант відповіді	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Бали	3	1	0	2	1	0	2	1	0

Після підрахунку балів по кожній шкалі визначається рівень прояву даної духовно-мотиваційної якості відповідно до наступних норм: 0-2 бали – низький рівень; 3-5 балів – середній рівень; 6-8 балів – високий рівень.

На основі результатів двох попередніх методик нами визначено спосіб підрахунку показника духовно-релігійного досвіду особистості, який розглядається як результат актуалізації духовної спрямованості та релігійної потреби людини. Нами визначено 6 рівнів духовного досвіду: 0 – відсутність досвіду, 1 – початковий рівень 2 – декларована релігійність, 3 – середній рівень, 4 – вище середнього, 5 – високий рівень. Для визначення рівня духовно-релігійного досвіду розроблено наступну процедуру підрахунку балів (Табл. 3.7).

Таблиця 3.7.

Таблиця підрахунку балів для показника рівня духовно-релігійного досвіду.

Складові духовно-релігійного досвіду	Рівень духовно-релігійного досвіду					
	0	1	2	3	4	5
Релігійна потреба (бал)	0-1	2-5	2-5	6-7	6-8	6-8

Духовна спрямованість (бал)	0-2	0-2	3	4	5	6-8
-----------------------------	-----	-----	---	---	---	-----

3. Модифікована методика визначення духовного потенціалу учнівської молоді Е.О. Помиткіна «духовний потенціал» спрямована на вивчення ступеню сформованості духовного потенціалу особистості [266].

Учасникам надається *інструкція*: оцініть свої якості та поведінку за 3-х бальною шкалою своєї згоди з кожним твердженням: 0 – не згоден, 1 – не впевнений, 2 – згоден і внесіть відповідні бали у таблицю для відповідей. намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

Бланк для відповідей.

1 –	5 –	9 –	13 –	17 –	Дец.	Σ =
2 –	6 –	10 –	14 –	18 –	Реф.	
3 –	7 –	11 –	15 –	19 –	Тран.	
4 –	8 –	12 –	16 –	20 –	Єд.	

Текст опитувальника «Духовний потенціал особистості»:

1. Мені приємно піклуватися про інших людей.
2. Я щодня працюю над удосконаленням власного характеру.
3. Усвідомлюю безсмертну природу своєї душі.
4. Я відчуваю духовну єдність із іншими людьми.
5. Роблячи добрі вчинки, я не очікую на подяку або визнання.
6. Я намагаюся бути завжди чесним із собою.
7. Я прагну до досягнення мудрості.
8. Я подумки спілкуюся із Природою, Всесвітом, Богом.
9. Я гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої людини.
10. Я часто замислююся над людськими долями, шукаю їх смисли та закономірності.
11. Я прагну до пошуку краси, добра й істини.
12. Я вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті.
13. Я не тримаю образ на людей і не вважаю нікого своїм ворогом.
14. Пізнання власного внутрішнього світу для мене не менш важливе, ніж пізнання зовнішнього.
15. Я намагаюся відмежовуватись від проблемних ситуацій і споглядати на них начебто з космічної висоти.
16. Я прагну поєднувати людей через усвідомлення спільної мети.
17. Я впевнений, що, варто ризикувати своїм життям, рятуючи життя незнайомої людини.
18. Спостерігаю за своїми думками, намагаюся керувати власним мисленням та уявою.
19. В мене є бажання послужити своїм життям духовній цілі.
20. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менш ніж особисті.

Обробка результатів. Сума балів по кожному рядку визначає ступінь сформованості психологічних механізмів духовного розвитку особистості: децентрації (Дец.), рефлексії (Реф.), трансценденції (Тран.) та почуття загальної єдності (Єд.). **Шкала оцінки:** до 3 балів – низький рівень; 3-6 – середній; 7-10 балів – високий рівень.

Загальний духовний потенціал особистості (Σ) визначається шляхом підрахунку суми отриманих показників (загальної кількості балів). **Шкала оцінки:**

до 13 балів – низький потенціал; 14-25 – середній; 26-40 балів – високий потенціал. Наближення до максимального показника (40 балів) свідчить про актуалізованість духовного потенціалу особистості.

4. Проективна методика «Незавершені речення», надає можливість діагностики ступеню прояву такої дисгармонійної риси особистості як *егоцентризм*. Методика містить 10 незавершених речень, що припускають виявлення егоцентризму: 1. *Кілька років тому...* 2. *Це неправда, що...* 3. *Настане час, коли...* 4. *Основна проблема...* 5. *Насправді...* 6. *Найважливіше те, що...* 7. *Шкода, що...* 8. *У порівнянні з...* 9. *Якби не...* 10. *Іноді...*

Учасникам експерименту надається **інструкція**: *будь ласка, допишіть незавершені речення, намагайтесь думати й відповідати щонайшвидше.*

Методика проводиться в умовах групового дослідження. Початки речень зачитуються експериментатором у помірному темпі (без тривалих пауз) для того, щоб учасники працювали в умовах ліміту часу, що дозволяє підвищити рівень вірогідності безпосередніх соціальних установок і ставлень особистості, оскільки не залишається часу придумувати соціально бажані варіанти закінчення речень.

Обробка результатів здійснюється шляхом підрахунку в усіх реченнях похідних від «Я» (я, мені, моє, мої і т. п.). Норма для гармонійної особистості – 1-3 балів. Якщо кількість згадок про себе більш ніж 6, то йдеться про виражений егоцентризм.

5. Модифікована методика САН (ОСАН). Класична методика САН була модифікована шляхом додавання до трьох шкал (самопочуття, активності, настрою) ще однієї шкали – моральної самооцінки. Отже, методика ОСАН дає експрес-оцінку рівня моральної самооцінки, самопочуття, активності й настрою. Опитувальник побудований за методом семантичного диференціалу і складається з 32 пар протилежних характеристик, відповідно до яких учасник має оцінити свій стан. Кожна пара являє собою шкалу, на якій людина відзначає ступінь прояву тієї або іншої характеристики свого стану [246].

Учасникам надається **інструкція**: *Вам пропонується описати свій звичайний стан за допомогою таблиці, що складає з 32 пар полярних ознак. Ви повинні в кожній парі вибрати одну характеристику – ту, що найбільш точно описує Ваш стан, і відзначити цифру, що відповідає ступені виразності даної характеристики (0 – ніколи, 1 – іноді, 2 – часто).*

Обробка результатів. Спочатку слід підрахувати загальний бал по кожній шкалі.

Моральна самооцінка (О) – сума балів по шкалах: 1, 2, 9, 10, 17, 18, 25, 26.

Самопочуття (С) – сума балів по шкалах: 3, 4, 11, 12, 19, 20, 27, 28.

Активність (А) – сума балів по шкалах: 5, 6, 13, 14, 21, 22, 29, 30.

Настрій (Н) – сума балів по шкалах: 7,8, 15, 16, 23, 24, 31, 32.

Отримані бали групуються відповідно до ключа у три категорії й підраховується алгебраїчна сума балів по кожній з них. При підрахунку балів слід враховувати, що полюса шкал змінюються (модальність полюса позначається знаками + або – у стовпчику ліворуч від номера запитання). Крайній ступінь виразності позитивного полюса у парі оцінюється в 2 бали, а крайній ступінь виразності негативного полюса у парі оцінюється в – 2 бали.

Середній бал шкали дорівнює 0. Сумарні оцінки по кожній шкалі, що перевищують 0 балів, знаходячись у діапазоні 5-16 балів свідчать про сприятливий стан особистості (високу моральну самооцінку, добре самопочуття, активність, гарний настрій), а оцінки, що знаходяться нижче 0 – свідчать про дисгармонійний стан особистості. Варто врахувати, що при аналізі загального функціонального стану важливі не тільки значення окремих показників, але і їх співвідношення.

Бланк методики ОСАН

+	1	Привабливий	2 1 0 1 2	Непривабливий	+	17	Справедливий	2 1 0 1 2	Несправедливий
+	2	Сумлінний	2 1 0 1 2	Безвідповідальний	+	18	Доброзичливий	2 1 0 1 2	Агресивний
+	3	Добре самопочуття	2 1 0 1 2	Погане самопочуття	+	19	Працездатний	2 1 0 1 2	Втомлений
+	4	Свіжий	2 1 0 1 2	Виснажений	+	20	Повний сил	2 1 0 1 2	Знесилений
-	5	Сонливий	2 1 0 1 2	Збуджений	+	21	Енергійний	2 1 0 1 2	Пасивний
-	6	Хочу відпочити	2 1 0 1 2	Хочу працювати	+	22	Уважний	2 1 0 1 2	Неуважний
+	7	Задоволений	2 1 0 1 2	Незадоволений	-	23	Похмурий	2 1 0 1 2	Веселий
+	8	Радісний	2 1 0 1 2	Сумний	-	24	Нещасний	2 1 0 1 2	Щасливий
+	9	Добрий	2 1 0 1 2	Злий	+	25	Товариський	2 1 0 1 2	Відлюдний
+	10	Чесний	2 1 0 1 2	Нечесний	+	26	Альтруїстичний	2 1 0 1 2	Егоїстичний
+	11	Витривалий	2 1 0 1 2	Стомлений	-	27	Робота напружує	2 1 0 1 2	Робота надихає
+	12	Бадьорий	2 1 0 1 2	Млявий	-	28	Хворий	2 1 0 1 2	Здоровий
-	13	Думати важко	2 1 0 1 2	Думати легко	+	29	Активний	2 1 0 1 2	Пасивний
-	14	Мовчазний	2 1 0 1 2	Говіркий	+	30	Захоплений	2 1 0 1 2	Байдужий
+	15	Сповнений надій	2 1 0 1 2	Розчарований	-	31	Поганий настрій	2 1 0 1 2	Гарний настрій
+	16	Оптимістичний	2 1 0 1 2	Песимістичний	-	32	Смутний	2 1 0 1 2	Веселий

6. Експериментальний опитувальник «Структура та зміст характеру» розроблений на основі комплексного сполучення окремих шкал за різноманітними методиками: совісності (В.В. Мельников, Л.Т. Ямпольський), самоконтролю Р. Кеттелл), доброзичливості (Кемпбелл), креативності (О.Є. Тунік), екстернальності (Є. Ф. Бажін), агресивності, толерантності, емпатії, тривожності, збудливості, невротичності (В.В. Бойко), стресостійкості (М.В. Секач), песимістичності (Т.І. Балашова), індивідуалізму, демонстративності то-

що [300; 379; 415; 426]. Методика містить 35 шкал і дозволяє визначати риси характеру відповідно до його компонентів. Крім визначених нами 34 показників характерологічних рис ми додали ще одну додаткову шкалу «Суперечливість характеру» – одного з критеріїв його гармонійності.

Інструкція: *Оцініть за 3-х бальною шкалою ступінь своєї згоди з кожним твердженням: (0 – НЕ ЗГОДЕН, 1 – НЕ ВПЕВНЕНИЙ, 2 – ЗГОДЕН).* Намагайтесь якнайрідше використовувати відповідь «не впевнений».

Текст опитувальника «Структура і зміст характеру».

1. У конфліктах я намагаюся зрозуміти, свою неправоту і поспішаю вибачитися.
2. Я люблю в усьому бути першим.
3. Я можу віддати останні гроші на покупку ліків для важко хворої людини.
4. Мені важко пожертвувати милостинню безпритульним дітям.
5. Я особисто відповідаю за свої стосунки з людьми.
6. Часто в моїх проблемах винуваті обставини або інші люди, і це мене дратує.
7. Я вважаю, що треба завжди говорити правду, якою б гіркою вона не була.
8. Про деякі нюанси мого життя близьким людям знати не обов'язково.
9. Заради своїх моральних принципів я готовий піти на конфлікт із друзями.
10. Будь-яке побажання оточуючих людей я завжди намагаюся виконати.
11. Я дуже люблю займатися творчістю.
12. Мені складно приймати рішення, я довго коливаюся.
13. Зазвичай я легко пристосовуюся до нових прискіпливих партнерів.
14. Я не люблю нововведень, мені вкрай важко змінювати свої звички.
15. Я спокійно сприймаю зауваження щодо моєї роботи або мене особисто.
16. Буває що я відчуваю ненависть та неконтрольовану лють у незначній ситуації.
17. Потрапивши в "пробку" на дорозі, я спокійно очікую, коли вона закінчиться.
18. Я краще пройду пішки 3 зупинки, коли автобуса немає, хоча знаю, він скоро має бути.
19. Залізна воля й організованість – мої головні помічники в житті.
20. Коли мені набридає нецікава робота, я її кидаю й займаюся іншими справами.
21. Як правило, мені вдається регулювати свої емоції силою волі й свідомості.
22. Я часто засмучуюся через дріб'язкові негаразди.
23. Я завжди впевнений у досягненні поставленої мети.
24. Мене охоплює почуття тривоги й страху під час сильної грози.
25. Все, що відбувається, веде до кращого життя.
26. Я песимістично думаю про майбутнє.
27. Я довіряю людям і доброзичливо ставлюся практично до всіх.
28. Мені приємно тикнути носом своїх ворогів у їхні помилки.
29. Коли я читаю про трагічні події, то почуваю, немов це відбувається із мною.
30. Зазвичай я живу "у своєму світі", не звертаючи увагу на проблеми інших людей.
31. У спілкуванні я більше цікавлюся іншими людьми, ніж говорю про себе.
32. Я люблю викликати подив і замилювання в оточуючих.
33. Я спокійно можу виконувати кропітку роботу, пов'язану із тривалою увагою та напругою.
34. Я дуже лякаюсь від несподіваних різких звуків, яскравого світла, сильного шуму.
35. Іноді я хочу підтримати людину, але раптом дратуюся й ображаю її.
36. Іноді мені буває соромно за свої думки та вчинки.

37. Я не люблю й не вмію просити пробачення.
38. Якщо досягнення моєї мети може комусь зашкодити, то від неї краще відмовитися.
39. Допмагаючи іншим, я зазвичай сподіваюсь на відповідну допомогу.
40. Я точно знаю, що мої невдачі були результатом власних помилок.
41. Люди, яких я кривдив, самі винуваті в моїх поганих вчинках щодо них.
42. Я намагаюся чесно висловити другу свою незгоду з його поганим вчинком.
43. Якщо чесно, мені буває цікаво обговорювати з іншими людьми недоліки моїх друзів.
44. Я завжди намагаюся діяти у відповідності з моїми моральними принципами.
45. Я хочу бути як усі: не виділятися, пристосовуватися до навколишніх.
46. Мені подобається експериментувати й вирішувати складні завдання.
47. Я ніколи не зроблю перший крок, якщо мене скривдили.
48. Я спокійно сприймаю ситуацію, коли партнер робить щось по-своєму.
49. Я сильно злюся на себе, коли не можу зробити роботу досконально правильно.
50. Я спокійно реагую на все що відбувається, навіть на великі неприємності.
51. Я зазвичай грубо і з гнівом відповідаю кривдникові.
52. Я можу досить довго терпіти фізичний дискомфорт, втому, голод, спрагу, жару й холод.
53. Іноді я купую річ по першому враженню, не думаючи, наскільки вона мені потрібна.
54. Коли потрібно зробити великий обсяг робіт, то мені вдається швидко організувати себе.
55. Я не можу дотримуватися розпорядку дня: часу підйому, прийому їжі, занять.
56. Я зазвичай легко переборюю своє роздратування та відновлюю емоційну рівновагу.
57. Я часто роблю вчинки під впливом миттєвого настрою.
58. Я завжди спокійний перед іспитами.
59. У мене часто буває почуття сильного занепокоєння, відчуття можливого лиха.
60. Я природжений оптиміст, у мене завжди гарний настрій.
61. Іноді мені здається, що я взагалі ні на що не придатний.
62. Більшість людей - симпатичні та приємні для мене люди.
63. Деякі люди ображаються на мене за мою різкість або злість.
64. Мені цікаво зрозуміти не тільки зміст розмови, а й почуття співрозмовника.
65. Зазвичай я вирішую проблеми сам, не звертаючись по допомогу.
66. У компанії я більш мовчу й слухаю інших.
67. Я не виношу байдужого ставлення навколишніх до себе.
68. Коли я лягаю спати, то відразу засинаю, не думаючи про минулі чи майбутні події.
69. Я швидко втомлююся від кропіткої роботи, і тоді мене все дратує.
70. Часто мої реальні вчинки не збігаються з моїми добрими намірами.
71. Голос власної совісті для мене важливіше, ніж схвалення або осуд навколишніх.
72. Мене дуже дратують будь-які зауваження на мою адресу.
73. Коли мій друг має труднощі, я завжди прагну допомогти йому, навіть якщо доведеться жертвувати власними інтересами.
74. Мені важко позичати людям гроші, навіть коли я маю на те можливість.
75. А ні обставини, ні інші люди, тільки я сам є причиною своїх проблем.
76. У своєму житті я зазвичай відчуваю, що мало впливаю на те, що відбувається із мною.
77. Я вважаю що треба чесно зізнаватися собі й людям у своїх поганих вчинках.
78. Життя навчило мене не бути занадто відвертим, навіть із друзями.
79. Моє золоте правило – не відступати від духовно-моральних принципів.
80. Заради схвалення іншими людьми можна пожертвувати й своїми принципами.

81. Мені цікаво знаходити оригінальні рішення у складній ситуації.
82. Я довго не можу заспокоїтися через неприємності.
83. Якщо люди роблять щось неправильно, я не вступаю з ними в суперечку.
84. Лягаючи спати, я зазвичай перевіряю, чи погашене світло, чи замкнені двері.
85. Я рідко злюся й гніваюся.
86. Якщо хтось мене скривдить, то одержить від мене своє сповна й навіть більше.
87. Мене не дратує перебування в чергах, я спокійно витримую очікування.
88. Зазвичай я говорю ще до того, як обміркую сказане.
89. Я організований у будь-якій справі.
90. Я не можу вчасно піднятися вранці, і тягну до останньої хвилини.
91. Зазвичай мені вдається переступати через свої образи й зберігати спокій та дружбу.
92. Якщо мені щось не вдається, я можу втратити надію й запанікувати.
93. Зазвичай я відчуваю себе доволі впевненим у своєму житті.
94. Мені часто сняться страшні сни.
95. Вранці я зазвичай встаю в гарному настрої.
96. У своєму житті я багато чого робив неправильно, і тому зараз я нещасний.
97. У людях більше гарних якостей ніж недоліків.
98. Коли я влаштовую сварку або сварюся з ким-небудь, мені стає легше на душі.
99. Я завжди співчуваю тим, хто страждає, тому що їм боляче.
100. Мені більш підходить індивідуальний спосіб роботи, а не колективний.
101. Я згодний з тим, що скромність прикрашає людину і намагаюсь жити за цим принципом.
102. Знайомі вважають, що в мене є артистичні здібності.
103. Я легко адаптуюся до несподіваних неприємних ситуацій.
104. Часто я погано почуваюся, відчуваю фізичну слабкість і дратівливість.
105. Буває так, що думаю я одне, а неусвідомлено вчиняю інакше.
106. Я нерідко відчуваю голос совісті та каяття.
107. У конфлікті я завжди наполегливо відстоюю свою правоту.
108. Я забуваю про власні проблеми, коли від мене залежить доля іншої людини.
109. Я прив'язуюсь душею до своїх речей: мені важко дарувати або викидати їх.
110. У конфліктах я частіше відчуваю відповідальність й визнаю власну неправоту.
111. Мої оцінки залежать не стільки від моїх знань, скільки від настрою педагога.
112. Я вважаю чесність - "золотим" й універсальним принципом свого життя.
113. Коли друзі не праві, краще покрити душею, підтримавши їх, щоб не втратити їх дружбу.
114. Про мене кажуть, що я – принципова людина.
115. Деякі хитрощі у відносинах із близькими людьми бувають досить корисними.
116. У складних ситуаціях я часто знаходжу вирішення принципово новим способом.
117. Я глибоко переживаю образи й прокручую гідну відповідь кривдникові.
118. Я чемно ставлюся до людини, навіть якщо вона мені неприємна.
119. Я ретельно стежу за тим, щоб кожна річ була на своєму місці.
120. Зазвичай я спокійний і не відчуваю внутрішнього напруження.
121. Незначний привід може викликати в мене лють та агресію.
122. Я спокійно можу виконувати справу, яка вимагає тривалої зосередженості.
123. Мене дуже дратує стояння у довгій черзі або очікування когось.
124. Коли завдання складне, я буду працювати доки не знайду правильне рішення.
125. Я не в змозі перебороти кулінарні спокуси, навіть якщо мені прописана строга дієта.

126. Я не дозволяю собі довго злитися й швидко відновлюю емоційну рівновагу.
127. У мене часто бувають безпричинні зміни настрою.
128. Я спокійно сприймаю несподіваний виклик до начальства.
129. Я дуже хвилююся, коли близькі люди без попередження затримуються.
130. Я рідко думаю про можливі невдачі, а завжди сподіваюся на краще.
131. Часто в мене буває такий поганий настрій, що нічого б не бачив і не чув.
132. Я уникаю суперечок, щоб зберегти мирні відносини із друзями.
133. Час від часу мене немов тягне насваритися з ким-небудь.
134. Я завжди переймаюся чужими проблемами, співпереживаю навіть незнайомим людям.
135. Я завжди встановлюю свої правила і наполягаю на них.
136. Я люблю одягатися скромно.
137. Мені подобається бути центром уваги в компанії.
138. Мене приваблює робота в екстремальних умовах.
139. Перевтомившись перед сном, я важко засинаю, а з ранку я млявий і сонливий.
140. Іноді я неусвідомлено поведжуся всупереч тому, що підказує розум.
141. Я почуваю величезне полегшення, коли прошу пробачення і мене прощають.
142. Мене дратують успіхи моїх ворогів.
143. Треба намагатися жити для інших, відмовляючи собі заради їх блага.
144. Я підтримую думку, що вигода й гроші – основні мотиви людської діяльності.
145. Я завжди сам відповідаю за те, що зі мною відбувається.
146. Здійснення моїх бажань залежить переважно від щасливого випадку ніж від мене самого.
147. Я чесно розповідаю батькам про всі свої неприємності.
148. Якщо тебе не запитують про твій нечесний вчинок, краще нічого нікому не говорити.
149. Практично завжди мої вчинки відповідають моїм переконанням.
150. Щоб не втратити прихильності друзів, їм треба говорити те, що їм приємно.
151. Мені вдається ніколи не зациклюватись на проблемах, а завжди їх творчо вирішувати.
152. Мені докучають неприємні думки, які настирливо лізуть у голову.
153. Мені вдається ладити з людьми, у яких поганий характер.
154. Я в усьому прагну зберігати порядок, навіть якщо це комусь не подобається.
155. У складній ситуації мені вдається опанувати себе й оптимально вирішити проблему.
156. Я часто влаштовую бурхливі скандали, якщо мене роздратують.
157. Я здатний довго терпіти дратівливість і докори хворої близької людини.
158. Коли хтось спізнюється, мене дратує очікування.
159. Я завжди сам оптимально планую свій час, роботу й відпочинок.
160. Нецікаві розпочаті справи я зазвичай відкладаю на потім.
161. Я можу витримувати спокій і тактовність у суперечці й не дратуватися.
162. Іноді без причини почуваю себе подавленим, а іноді навпаки веселим.
163. Я впевнений у собі й можу успішно виступати перед аудиторією.
164. Я часто без причини турбуюся, як би чого не трапилося.
165. Я задоволений своєю долею.
166. Настрій у мене часто знижений.
167. Я одержую задоволення, коли комусь допомагаю.
168. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь ударити або щось розбити.
169. Мені приємно уважно вислуховувати скарги людей, щоб їм стало легше.
170. У мене є на все своя думка, і те, що їй не відповідає, я відкидаю.

171. Я не люблю притягувати до себе зайву увагу.
 172. Для мене важливо, щоб мною захоплювалися всі мої знайомі.
 173. Я одержую задоволення від ризику.
 174. Нерідко я почуваю себе втомленим й можу зірватися на близьких людях.
 175. Іноді я роблю те, що завжди засуджував, шкодую про це, але знову повторюю те ж саме.

Бланк методики «Структура та зміст характеру»

1		36		71		106		141		С. –	Дух- мор.	+
2		37		72		107		142	Г. –			
3		38		73		108		143		Ал. –		
4		39		74		109		144	Кор. –			
5		40		75		110		145		Від. –		
6		41		76		111		146	Екс. –		Інт.	–
7		42		77		112		147		Ч. –		
8		43		78		113		148	Л. –			
9		44		79		114		149		Прин. –		
10		45		80		115		150	Кон. –			
11		46		81		116		151		Кр. –	Вол.	+
12		47		82		117		152	Риг. –			
13		48		83		118		153		Тол. –		
14		49		84		119		154	Пед. –			
15		50		85		120		155		С/к –		
16		51		86		121		156	Збуд. –		Ем	–
17		52		87		122		157		Терп. –		
18		53		88		123		158	Імп. –			
19		54		89		124		159		Орг. –		
20		55		90		125		160	Слаб. –			
21		56		91		126		161		Ем.ст. –	Ком	+
22		57		92		127		162	Лаб. –			
23		58		93		128		163		Вп. –		
24		59		94		129		164	Тр. –			
25		60		95		130		165		Опт. –		
26		61		96		131		166	Мел. –		П/ф	–
27		62		97		132		167		Доб. –		
28		63		98		133		168	Аг. –			
29		64		99		134		169		Емп. –		
30		65		100		135		170	Інд. –			
31		66		101		136		171		Скр. –	П/ф	+
32		67		102		137		172	Дем. –			
33		68		103		138		173		Стр/ст. –		
34		69		104		139		174	Невр.			
35		70		105		140		175	Суп. –			

КРИТЕРІЙ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ

Д-М.В. = (С. + Від.+ Ал. + Ч.) / (Г. + Екс. + Кор. + Л.)	
Ціл.= (С. + Від. + Ч. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст.) / 7	
Урівн. = С/к. + Терп.+ Орг.+ Ем. ст. + Стр/ст / 5	
Неур.= Екс. + Збуд.+ Ім.+Слаб.+Лаб.+ Невр. / 6	
Сила = (Ур. + Від.+ Ч. + Пр. + Вп.) / 5.	
Б/хар = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4.	
М.= (С.+Ал.+Доб. + Емп. + Тол.) / 5	
Ж.= (Г. + Пр. + С/к + Орг. + Аг. + Інд. + Стр/ст.) / 6	
З.Г. = $\sum (+) / \sum (-)$	

Підрахунок та інтерпретація результатів. Після заповнення анкети виконується підрахунок показників по кожній шкалі. Ступінь сформованості кожної риси характеру визначається шляхом підрахування суми загальної кількості балів (відповідно кількості позитивних відповідей) по кожній шкалі (алгебраїчна сума балів по горизонталі) і записується у правому стовпчику після відповідного позначення кожного показника (совісність – «С», Гордіня – «Г» і т.д.). Зверніть увагу, що показники позитивних якостей характеру розташовуються у правому стовпчику, а протилежних негативних якостей – у лівому (тобто, сумарний бал за показником «совісність» записується після «С →», а за показником «гордіня» – після «Г. →» і так далі у шаховому порядку).

Показники *змісту* характеру (характерологічні риси):

- совісність (С.) – 1, 36, 71, 106, 141; гордіня (Г.) – 2, 37, 72, 107, 142;
- альтруїзм (Ал.) – 3, 38, 73, 108, 143; корисливість (Кор.) – 4, 39, 74, 109, 144;
- відповідальність (Від.) – 5, 40, 75, 110, 145; екстернальність (Ек.) – 6, 41, 76, 111, 146;
- чесність (Ч.) – 7, 42, 77, 112, 147; лицемірство (Л.) – 8, 43, 78, 113, 148;
- принциповість (Прин.) – 9, 44, 79, 114, 149; конформність (Кон.) – 10, 45, 80, 115, 150;
- креативність (Кр.) – 11, 46, 81, 116, 151; ригідність (Риг.) – 12, 47, 82, 117, 152;
- толерантність (Тол.) – 13, 48, 83, 118, 153; педантичність (Пед.) – 14, 49, 84, 119, 154;
- самоконтроль (С/к) – 15, 50, 85, 120, 155; збудливість (Збуд.) – 16, 51, 86, 121, 156;
- терплячість (Терп.) – 17, 52, 87, 122, 157; імпульсивність (Імп.) – 18, 53, 88, 123, 158;
- організованість (Орг.) – 19, 54, 89, 124, 159; слабовілля (Слаб.) – 20, 55, 90, 125, 160;
- емоційна стійкість (Ем. ст.) – 21, 56, 91, 126, 161; лабільність (Лаб.) – 22, 57, 92, 127, 162;
- впевненість (Вп.) – 23, 58, 93, 128, 163; тривожність (Тр.) – 24, 59, 94, 129, 164;
- оптимістичність (Оп.) – 25, 60, 95, 130, 165; песимістичність (Пес.) – 26, 61, 96, 131, 166;
- доброзичливість (Доб.) – 27, 62, 97, 132, 167; агресивність (Аг.) – 28, 63, 98, 133, 168;
- емпатія (Емп.) – 29, 64, 99, 134, 169; індивідуалізм (Інд.) – 30, 65, 100, 135, 170;
- скромність (Скр.) – 31, 66, 101, 136, 171; демонстративність (Дем.) – 32, 67, 102, 137, 172;
- стресостійкість (Стр/ст.) – 33, 68, 103, 138, 173; невротичність (Невр.) – 34, 69, 104, 139, 174.
- Суперечливість* характеру (Суп.) – 35, 70, 105, 140, 175.

Шкала оцінки: **0-3** бали – низький рівень; **4-7** – середній; **8-10** балів – високий. Формули підрахунку загальних критеріїв гармонійності характеру (духовно-моральної вихованості, цілісності, урівноваженості – неврівноваженості характеру, його сили – слабкості, м'якості – жорсткості) було визначено основі результатів факторного аналізу. Вони підраховуються згідно з формулами, які містяться на бланку для відповідей і визначаються як функції від показників характерологічних рис.

1. *Духовно-моральна вихованість* пропорційна розвитку совісності, відповідальності, альтруїзму, чесності і має зворотну залежність від гордіні, екстернальності, корисливості та лицемірства. Якщо цей показник

більш ніж 1, це свідчить про духовно-моральну вихованість, а якщо менш ніж 1, то – про духовно-моральну невихованість.

$$\text{Д-М.В.} = (\text{С.} + \text{Від.} + \text{Ал.} + \text{Ч.}) / (\text{Г.} + \text{Екс.} + \text{Кор.} + \text{Л.})$$

2. *Цілісність* характеру зумовлена ступенем сформованості совісності, відповідальності, чесності, принциповості, самоконтролю, організованості та емоційної стійкості: Ціл. = (С. + Отв. + Ч. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст.) / 7

3. *Урівноваженість* характеру залежить від розвитку самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості та стресостійкості:

$$\text{Урівн.} = (\text{С/к.} + \text{Тер.} + \text{Орг.} + \text{Ем. ст.} + \text{Стр/ст.}) / 5$$

5. *Неурівноваженість* характеру визначається такими якостями як психічна збудливість, імпульсивність, слабовілля, емоційна лабільність, невротичність:

$$\text{Неур.} = (\text{Екс.} + \text{Збуд.} + \text{Ім.} + \text{Слаб.} + \text{Лаб.} + \text{Невр.}) / 6$$

6. *Сила* характеру зумовлюється ступенем урівноваженості характеру у сполученні з відповідальністю, чесністю, принциповістю і впевненістю:

$$\text{Сила} = (\text{Урівн.} + \text{Від.} + \text{Ч.} + \text{Пр.} + \text{Вп.}) / 5$$

7. *Безхарактерність* визначають екстернальність, конформізм, слабовілля та емоційна лабільність особистості: Б/хар = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4.

8. *М'якість* характеру визначається сполученням совісності, альтруїзму, толерантності, доброзичливості та емпатії: М. = (С. + Ал. + Тол. + Доб. + Емп.) / 5.

9. *Жорсткість* характеру зумовлена гординою, агресивністю, індивідуалістичністю, самоконтролем, організованістю, стресостійкістю:

$$\text{Ж.} = (\text{Г.} + \text{Пр.} + \text{С/к} + \text{Орг.} + \text{Аг.} + \text{Інд.} + \text{Стр/ст.}) / 7$$

Далі з метою визначення ступеню гармонійності кожного з компонентів характеру підраховується коефіцієнт гармонійності (відсоток гармонійних якостей) по кожному з компонентів. Для цього підраховуються: 1) сума балів за позитивними характеристиками відповідного компонента характеру (записується у крайній правий стовбець з позначкою «+»), 2) сума балів за негативними характеристиками відповідного компонента (записується у крайній правий стовбець з позначкою «-»). Далі підраховується коефіцієнт гармонійності шляхом ділення позитивного показника на негативний по кожному окремому компоненту.

Гармонійність духовно-морального компонента (Г.М.) = Д-М.В.

$$\text{Г.М.} = (\text{С.} + \text{Від.} + \text{Ал.} + \text{Ч.}) / (\text{Г.} + \text{Екс.} + \text{Кор.} + \text{Л.});$$

Гармонійність інтелектуально-креативного компонента (Г.І.)

$$\text{Г.І.} = (\text{Прин.} + \text{Кр.} + \text{Тол.}) / (\text{Кон.} + \text{Риг.} + \text{Пед.})$$

Гармонійність морально-комунікативного компонента (Г.К.)

$$\text{Г.К.} = (\text{Доб.} + \text{Емп.} + \text{Скр.}) / (\text{Аг.} + \text{Інд.} + \text{Дем.})$$

Гармонійність вольового компонента (Г.В.)

$$\text{Г.В.} = (\text{С/к} + \text{Терп.} + \text{Орг.}) / (\text{Збуд.} + \text{Імп.} + \text{Слаб.})$$

Гармонійність емоційного компонента (Г.Ем.)

Г.Ем. = (Ем.ст. + Вп. + Опт.) / (Лаб. + Тр. + Мел.)

Гармонійність психосоматичного компоненту (Г.П/с)

Г.П/с = Невр. / Стр.ст.

Дана методика дозволяє також визначати рівень сформованості обох компонентів духовно-моральної саморегуляції особистості: духовно-морального та емоційно-вольового.

Духовно-моральний компонент саморегуляції (Д/мор.) визначається ступенем повноцінної сформованості духовно-морального, креативно-інтелектуального та морально-комунікативного компонентів характеру. Цей показник визначається шляхом підрахування середньоарифметичного між показниками гармонійності зазначених компонентів:

Д/мор. = Г.М. + Г.І. + Г.К. / 3.

Емоційно-вольовий компонент саморегуляція, що визначає соціально-психологічну адаптацію особистості (Адап.) визначається ступенем повноцінної сформованості емоційного, вольового та психосоматичного компонентів характеру і підраховується середньоарифметичне між показниками гармонійності зазначених компонентів:

Адап. = Г.Ем. + Г.В. + Г.П/с / 3.

Після цього у такий самий спосіб підраховується інтегральний коефіцієнт *загальної гармонійності* характеру (З.Г.), яка зумовлює духовно-моральну саморегуляцію і визначається як результат відношення суми балів гармонійних рис до суми балів дисгармонійних рис характеру (своєрідний коефіцієнт гармонійності):

(З.Г.) = $\sum (+) / \sum (-)$. При цьому $\sum (+)$ означає загальну суму балів по усіх позитивних рисах характеру (сума балів по правому стовпцю), а $\sum (-)$ суму балів по усіх негативних рисах (сума балів по лівому стовпцю).

$\sum (+)$ = (С. + Від.+ Ал. + Ч. + Прин. + Кр. + Тол. + С/к + Тер. + Орг. + Ем.ст. + Вп. + Опт. + Доб. + Емп. + Скр. + Стр/ст.).

$\sum (-)$ = (Г. + Кор. + Екс. + Л. + Кон. + Риг. + Пед. + Збуд. + Ім. + Слаб. + Лаб. + Тр. + Мел. + Аг. + Інд. + Дем. + Н/пс. ос.).

Отже, ми отримали загальні показники гармонійності характеру, коефіцієнти гармонійності по кожному з компонентів характеру, показники духовно-моральної самоактуалізації, емоційно-вольової саморегуляції та інтегральний коефіцієнт гармонійності.

В залежності від ступеню відповідності змісту характеру критеріям його гармонійності було визначено 4 рівні гармонійності (низький, нижче середнього, вище середнього і високий). Для показників кожного з критеріїв гармонійності характеру, гармонійності кожного з його компонентів, показника загальної гармонійності, а також для показників духовно-морального та емоційно-вольового компонентів психологічної саморегуляції особистості було

експериментально встановлено шкалу оцінки:

0 – 0,89 – низький рівень гармонійності; **0,9 – 1,19** – рівень гармонійності нижче середнього; **1,2 - 1,59** – рівень гармонійності вище середнього; **від 1,6 балів** – високий рівень гармонійності.

До високого рівня гармонійності належить як виключно гармонійний характер (де усі його підструктури добре та рівномірно розвинені, домінують виключно позитивні характерологічні риси), так і відносно-гармонійний характер, коли може домінувати одна-дві деструктивні риси (наприклад, педантичність або демонстративність) на фоні інших розвинених конструктивних якостей, які забезпечують механізм духовно-моральної саморегуляції (така людина здатна до моральної поведінки, до гармонійного функціонування й соціально-психологічної адаптації, хоча й має певні «людські слабкості»).

Слід зазначити, що високий показник інтегрального коефіцієнту гармонійності може досягатись за рахунок надто низьких показників (0-1 бали) по шкалах деструктивних характерологічних рис. Проте, слід пам'ятати, що такі низькі показники, що виходять за межі нормативного коридору свідчать про недостатню розвинутість рефлексивних здібностей особистості, або про прагнення давати соціально бажані відповіді. Даний рівень гармонійності було названо «Нерефлексивна гармонійність», яка виступає показником дисгармонійності характеру (адже особистість не усвідомлює деструктивні риси свого характеру, які також потрібні для психологічного функціонування людини (захисту, самозбереження), але за умови свідомого контролю над ними). Отже, такі результати не можна відносити до ознак гармонійного характеру. Тому класифікація анкет з подібними результатами вимагає додаткової психодіагностики за допомогою інтерв'ю або інших методик. За даними пілотажного дослідження, представники «нерефлексивної гармонійності» за своїми характерологічними ознаками вельми наближені до рівня «Адаптованого характеру». Тому у подальшому емпіричному вивченні гармонійності характеру в юнацькому віці ми відносили такі анкети до категорії «адаптований характер».

Для апробації авторських методик було проведено пілотажне дослідження, у якому брало участь 65 учнів 10 класу ліцею ім. О.С. Пушкіна і 75 студентів Гуманітарного Інституту Київського університету ім. Б. Грінченка.

Валідизація (вимір надійності) авторських методик «Структура і зміст характеру» та «Особистісна спрямованість» здійснювалася за допомогою методів експертної оцінки а також за допомогою методики «Тест – ретест» – методу виміру надійності тесту шляхом проведення повторного тестування на тій же вибірці випробуваних (ре-тесту) і визначення коефіцієнта кореляції між результатами першого і повторного тестування.

Метод експертної оцінки полягав в тому, що незалежним експертам про-

понувалося оцінити студентів за 10-ти-бальною шкалою за критеріями: загальна гармонійність характеру, моральна гармонійність характеру, інтелектуальна гармонійність характеру, вольова гармонійність характеру, емоційна гармонійність характеру, комунікативна гармонійність, психосоматична гармонійність (стресостійкість), егоїстична спрямованість, соціальна спрямованість, ділова спрямованість і духовна спрямованість особистості. Незалежними експертами виступали три куратори студентських груп, які оцінювали ступінь гармонійності характеру і типи прояву особистісної спрямованості студентів. Коефіцієнти кореляції Пірсона між результатами першого і повторного тестування, а також між емпіричними результатами за методиками та середньою експертною оцінкою цих показників знаходяться в діапазоні 0,51 – 0,80, що свідчить про надійність авторських методик.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Структурою характеру є система кластерів рис відповідно до підструктур особистості. *Структурно-ієрархічна модель особистості* складається з трьох основних підструктур: *духа, душі і тіла*, кожна з яких містить певні компоненти. Структуру характеру визначено як систему стійких особистісних тенденцій (характерологічних рис) відповідно до кожної підструктури особистості. Структура характеру складається з 6 компонентів: духовно-морального, креативно-інтелектуального, комунікативного, емоційного, вольового і психосоматичного, які містять відповідні риси характеру.

2. *Змістовими критеріями* гармонійності (дисгармонійності) характеру особистості є дихотомічні риси відповідно до кожного з компонентів. Загальні критерії гармонійності являють собою систему дихотомічних шкал інтегральних якісних характеристик, які визначаються як похідні від характерологічних рис і відбивають цілісну картину характеру. Загальні критерії гармонійності розташовуються по осях: духовно-моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неуврівноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру.

3. Концептуальна модель дослідження відображає блоки психологічних феноменів: показники духовно-моральної свідомості особистості, які являються основою і рушійними силами характерологічного розвитку; риси характеру, які визначають гармонійність кожного з його компонентів; критерії гармонійності характеру; інтегральний коефіцієнт гармонійності характеру. Повноцінна сформованість усіх компонентів характеру визначає психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції* особистості, який має дві складові: *духовно-моральну* та *емоційно-вольову*. В залежності від ступеню відповідності характеру критеріям його гармонійності визначено 4 рівні: дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний характер.

РОЗДІЛ 4. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГАРМОНІЙНОСТІ ХАРАКТЕРУ СУЧАСНОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У даному розділі представлено результати констатувального експерименту: проведено аналіз динаміки гармонійності характеру юнаків та дівчат в умовах навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах. Нами було проведено комплексне дослідження особливостей характеру і духовного потенціалу учнівської молоді міст Києва, Білої Церкви, Вінниці і Брянська. Загальна вибірка включає достатню кількість осіб різних вікових, гендерних та професійних категорій для того, щоб визначити психологічні закономірності впливу різноманітних факторів на ступінь гармонійності характеру в юнацькому віці. У констатувальному експерименті брали участь 1736 юнаків та дівчат віком від 15 до 24 років. Дані про склад вибірки представлені у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1.

Характеристика вибірки констатувального експерименту

Заклад	Спеціальність	Клас / курс	Кількість осіб
Загальноосвітні навчальні заклади (ЗОНЗ) міста Києва	Загальноосвітні Спортивний Лінгвістична гімназія	учні 9-11-х кл.	352
ЗОНЗ міста Білої Церкви	Природничо-математичний	учні 10-11-х кл.	98
Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості	«Кухар», «Бармен», «Офіціант»	учні I-III курсів	118
Брянський будівельний коледж ім. проф. Н.Є. Жуковського	«Механіка», «Архітектура»	учні I-III курсів	60
Брянське єпархіальне духовне училище	«Пастир», «Регент», «Іконопис», «Педагог-катехізатор», «Соціальне служіння»	студенти I-III курсів	122
Брянського Державного університету імені академіка І.Г. Петровського	«Російська філологія», «Фізмат»	студенти I-V курсів	116
Інститут психології та соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка	«Практична психологія», «Соціальна педагогіка»	студенти I-V курсів	185
Інститут мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка	«Хореографія», «Музика», «Дизайн», «Художнє мистецтво»	студенти I-V курсів	185
Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка	«Початкова освіта»	студенти I-V курсів	171
Інститут суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка	«Історія», «Інформатика», «Менеджмент»	студенти I-V курсів	196
Гуманітарний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка	«Іноземна філологія»	студенти I-IV курсів	133

Аналіз результатів констатувального експерименту буде представлено за наступною схемою: 1) динаміка характерологічних рис старшокласників; 2) порівняльний аналіз ступеню гармонійності характеру між учнями ПТНЗ різних профілів; 3) динаміка гармонійності характеру старшокласників, учнів ПТНЗ, студентів ВНЗ; 4) особливості характеру та динаміки

його гармонійності студентів вищих навчальних закладів в залежності від професійного профілю навчального закладу.

4.1. Особливості духовного потенціалу і гармонійності характеру старшокласників.

З метою вивчення особливостей характеру старшокласників було проведено дослідження характерологічних рис, духовно-моральної сфери та показників особистісного благополуччя (самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості) учнів 9-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів міста Києва і Білої Церкви. В експерименті брало участь 450 старшокласників м. Києва з двох загальноосвітніх шкіл (№ 95 (107 учнів), 163 (78 учнів) м. Києва), однієї спортивної школи 175 (60 учнів) м. Києва); лінгвістичної гімназії з поглибленим вивченням англійської мови (№ 172 (108 учнів)) і Білоцерківської природничо-математичної спеціалізованої школи № 16 (97 учнів) (всього 163 учня 9-х, 140 учнів 10-х і 147 учнів 11-х класів).

Проведемо порівняльний аналіз динаміки середньостатистичних психодіагностичних показників між різними типами загальноосвітніх навчальних закладів. Розглянемо особливості розвитку духовної сфери старшокласників.

Духовний розвиток – це процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину до реалізації духовних цінностей – добра, краси, істини, релігійності. Дослідження показало, що середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників знаходяться на середньому рівні. Цікавою виявляється закономірність: в 9-х класах духовний потенціал вище, ніж в 10-11-х (рис. 4.1). На Рис. 4.2. відображено розподіл рівнів духовного потенціалу старшокласників.

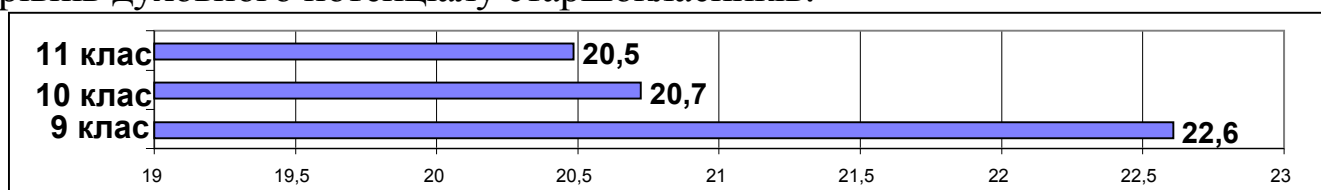

Рис. 4.1. Середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників.

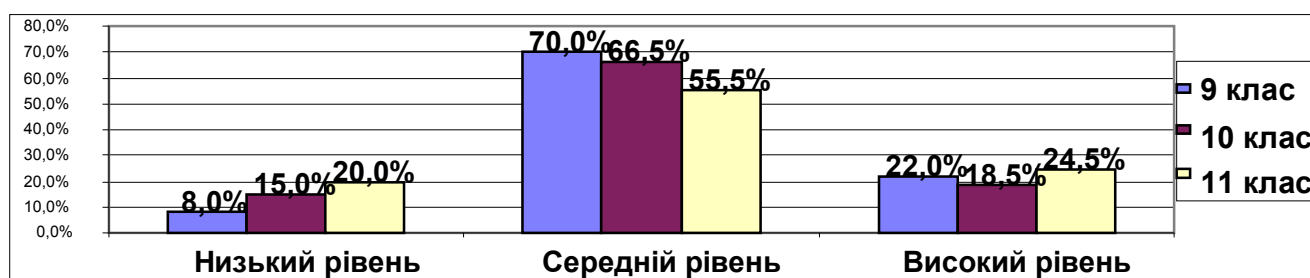

Рис. 4.2. Розподіл рівнів духовного потенціалу у старшокласників.

Як бачимо з діаграми, найвищий рівень середньостатистичного показ-

ника духовного потенціалу серед учнів 9-х класів досягається за рахунок високого відсотка (70%) учнів з середнім рівнем і мінімальним відсотком (8 %) учнів з низьким рівнем духовного потенціалу. З віком кількість представників середнього рівня духовного потенціалу знижується (до 55,5 %), проте зростає відсоток осіб як з високим (з 22 % до 24,5 %) так і з низьким (з 8% до 20 %) рівнем духовного потенціалу, що свідчить про тенденцію до *поляризації* особистісного розвитку (людина або свідомо духовно розвивається, або деградує). Про цей процес яскраво сказано у Біблії: «Хто не буде (власної духовності), той втрачає (її)» [33, Мф. 12: 30].

Дослідження показало, що вікові тенденції характерологічного розвитку старшокласників майже відсутні, оскільки середньостатистичні показники більшості досліджуваних духовних і характерологічних якостей у вибірках учнів 9-х, 10-х і 11-х класів знаходяться на середньому рівні. Динаміка духовних і характерологічних якостей детермінується переважно спеціалізацією навчального закладу (спортивною, інтелектуальною, загальноосвітньою). Тому з метою визначення психологічних умов гармонізації характеру нами було проведено порівняльний аналіз між середньостатистичними показниками учнів трьох видів загальноосвітніх закладів: звичайних шкіл, спортивної школи, а також двох спеціалізованих шкіл – природничо-математичного профілю і лінгвістичної гімназії. Середньостатистичні показники учнів гімназії і природничо-математичної школи майже не відрізнялись між собою. Тому при ілюстрації психологічних закономірностей характерологічного розвитку ми будемо спиратися на порівняльний аналіз показників учнів спортивної школи, гімназії і звичайної школи.

На рисунку 4.3 відображено середньостатистичні показники духовного потенціалу учнів спортивної школи, лінгвістичної гімназії і загальноосвітньої школи (ЗОНЗ).

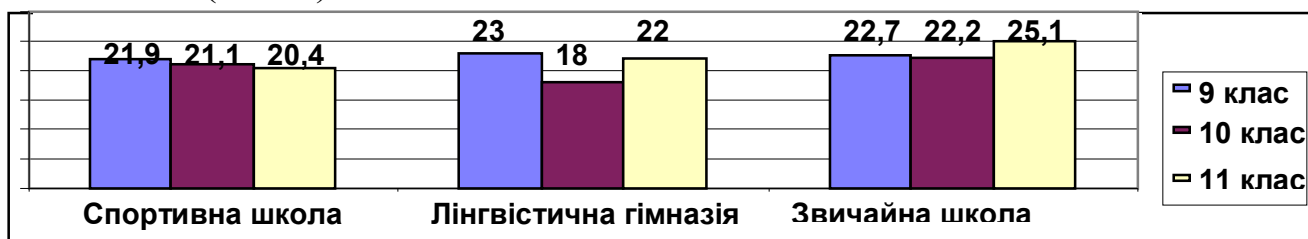

Рис. 4.3 Середньостатистичні показники духовного потенціалу старшокласників спортивної школи, лінгвістичної гімназії і загальноосвітньої школи.

Динаміка показників свідчить про вікову тенденцію до зниження духовного потенціалу в учнів спортивної школи, до зростання – в учнів звичайної школи і відносно стабільний стан з кризою в 10 класі – серед гімназистів. Звідси можемо припустити, що односпрямований (фізичний або інтелектуальний) розвиток гальмує духовний розвиток в юнацькому віці. Високі

інтелектуальні навантаження створюють психологічні умови ризику виникнення духовно-особистісних криз.

Рис. 4.4 відображує середньостатистичні показники психологічних механізмів духовного розвитку таких як децентрація (подолання власного егоцентризму), рефлексії, трансценденції, відчуття загальної єдності (з колективом, з людством, в Всесвіті).

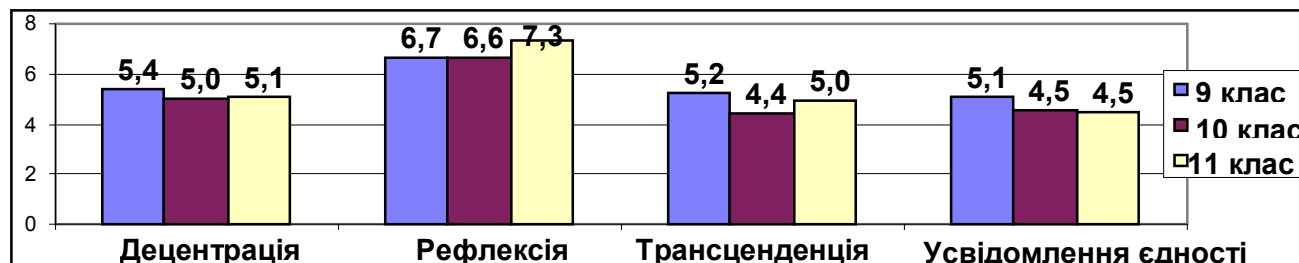

Рис. 4.4. Середньостатистичні показники психологічних механізмів духовного розвитку старшокласників.

З Рис 4.4. видно, що усі показники психологічних механізмів духовного розвитку знаходяться у межах середнього рівня (крім показника рефлексії в 11-х класах). Динаміка середньостатистичних показників свідчить про вікові тенденції до зростання рефлексії (особливо це проявляється серед старшокласників гімназії) і тенденцію до зниження здатності до децентрації і відчуття єдності. Отже, інтелектуальний розвиток сприяє розвитку рефлексії (здатності до самоусвідомлення), а сучасна молодіжна культура (занурення у віртуальний світ) створює психологічні умови соціального відчуження молоді, що позначається на нездатності долати власний егоцентризм і відчувати єдність з оточуючими. Рис. 4.5 відображує середньостатистичні показники духовно-мотиваційної сфери старшокласників (мотивації духовно морального розвитку, релігійної потреби, патріотизму).

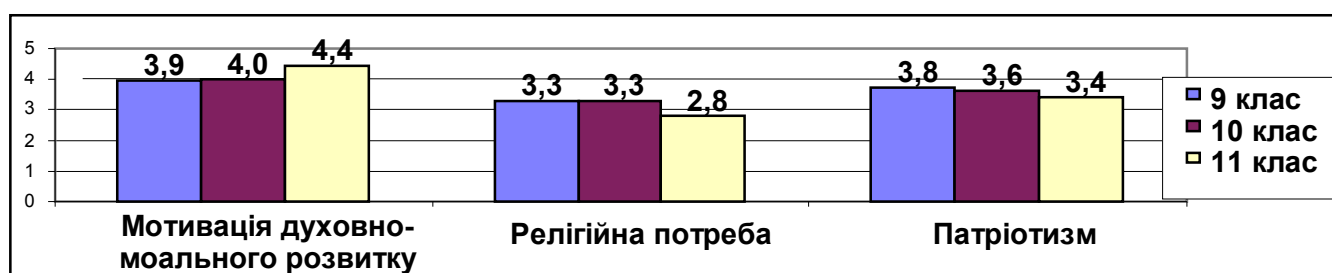

Рис. 4.5. Середньостатистичні показники духовно-мотиваційної сфери старшокласників.

Мотивація духовно-морального розвитку знаходиться на середньому рівні і має тенденцію до зростання (особливо це проявляється в учнів звичайної школи і дещо в гімназії). Релігійні потреби і патріотичність знаходяться на рівні нижче середнього і з віком дещо знижуються (особливо серед старшокласників гімназії), що свідчить про прагнення молоді до саморозвитку особистості поза релігійних і патріотичних цінностей (тобто, розвиток

лише заради себе). Цікавою є вікова тенденція до зростання відсотка осіб, які мають високий рівень релігійного досвіду (рис. 4.6) попри те, що середньостатистичний показник прояву релігійної потреби з віком знижується. Отже, з віком зростає кількість осіб, які прагнуть до пізнання духовно-релігійної сфери.

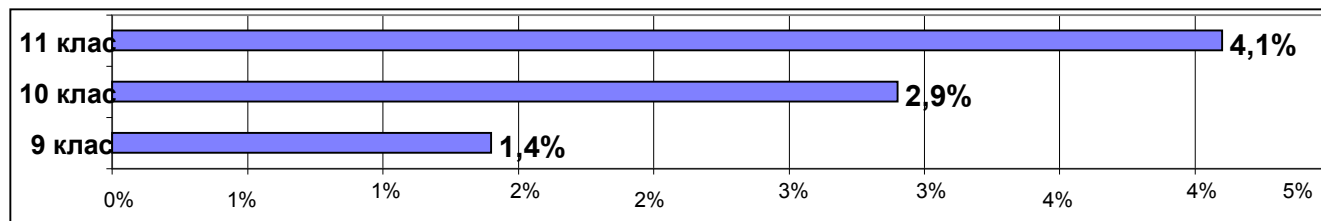

Рис. 4.6. Відсоток осіб, що мають високий рівень релігійного досвіду.

Дослідження рівня егоцентризму та особистісної спрямованості показало, що у старшокласників спостерігається рівномірний розподіл егоїстичної спрямованості (на себе), соціальної (до людей) і ділової (до справи), яка майже не змінюється з віком, при низькому рівні духовної спрямованості (рис. 4.7). Егоцентризм, як основа розвитку характерологічних дисгармоній, у дев'ятикласників має високий рівень прояву, а з віком знижується до середнього рівня, що свідчить про конструктивну тенденцію особистісного розвитку сучасних старшокласників. Розвиток моральної свідомості (рефлексії, мотивації духовно-морального розвитку) сприяє певному зниженню рівня егоцентризму, хоча проблема свідомого подолання егоцентризму ще залишається актуальною, адже виражена егоїстична спрямованість виступає психологічним чинником, що заважає особистості будувати гармонійні моральні взаємини.

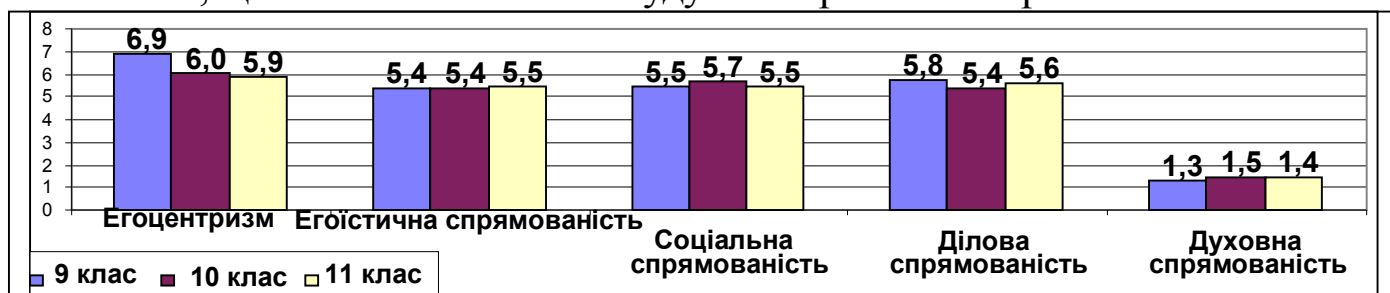

Рис. 4.7. Середні показники егоцентризму та особистісної спрямованості старшокласників.

Як впливає вікова криза на характерологічний розвиток особистості? На це питання ми спробуємо відповісти, спираючись на результати нашого подальшого дослідження. За допомогою експериментальної методики «Структура та зміст характеру» було досліджено динаміку прояву характерологічних рис і визначено особливості характерологічного розвитку учнів 9-11 класів. На Рис. 4.8 представлено середньостатистичні показники загальної гармонійності характеру старшокласників спортивної школи, загальноосвітньої школи і спеціалізованих навчальних закладів (природничо-математичної школи і гімназії з поглибленим вивченням іноземних мов). Як бачимо з діаграми, учні

спортивної школи демонструють вікову тенденцію до гармонізації характеру, а старшокласники спеціалізованих закладів і особливо звичайної школи – до зниження рівня гармонійності характеру. Цю закономірність можна пояснити тим, що спорт сприяє гармонізації характеру за рахунок рівномірного розподілу інтелектуального і фізичного навантаження. Аналогічну закономірність простежується при порівняльному аналізі характеристик студентів-хореографів зі студентами інтелектуальних спеціальностей.

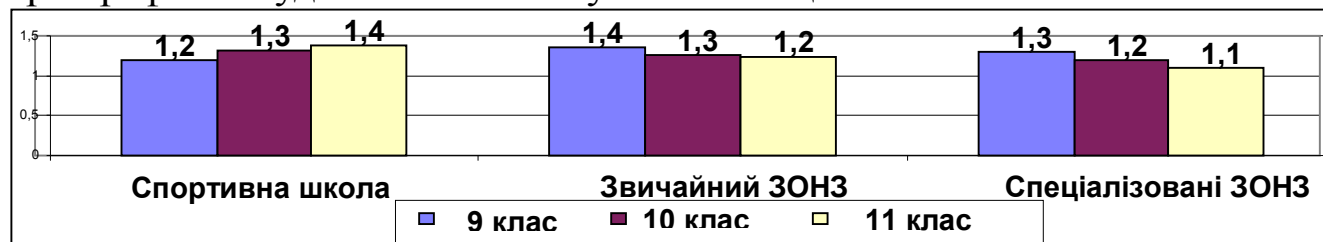

Рис. 4.8. Середньостатистичні показники загальної гармонійності характеру старшокласників спортивної школи, звичайної школи і спеціалізованих навчальних закладів.

Проте дослідження рівня гармонійності показало, що крім визначених 4-х рівнів гармонійності характеру (дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний характер) у вибірці старшокласників існує ще й п'ята група (приблизно 5 % учнів), яку складають представники так званого типу «*Нерефлексивна гармонійність*», тобто особи, які у наслідок низького рівня самоусвідомлення і рефлексії мають надто високі показники гармонійності характеру, які виходять за межі нормативного коридору. Такі особи не є характерологічно гармонійними, а навпаки потребують особливого розвитку самосвідомості. Надалі ми будемо розглядати тільки 4 основні визначені типи гармонійності, оскільки представники у «нерефлексивної гармонійності» за своїми характерологічними ознаками вельми наближені до рівня «Адаптованого характеру».

На рис. 4.9 показано розподіл ступеню гармонійності характеру старшокласників.

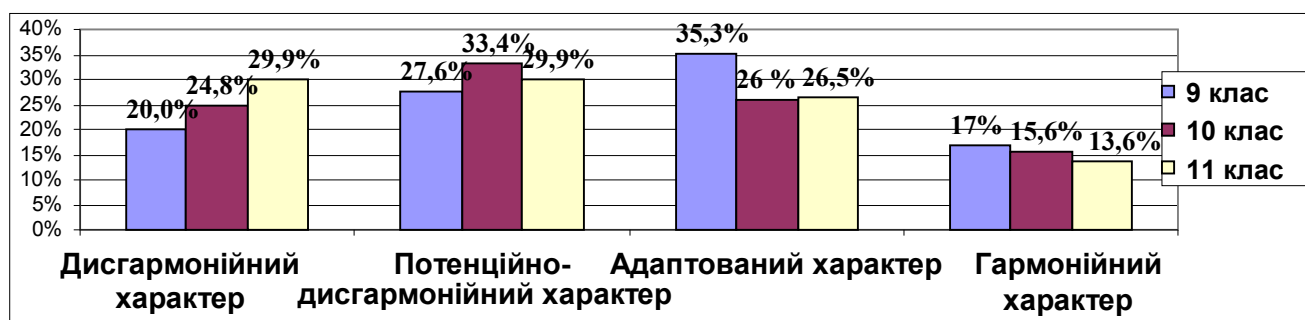

Рис. 4.9. Розподіл ступеню гармонійності характеру старшокласників.

Як бачимо з діаграми, відсоток учнів з гармонійним характером менше, ніж з дисгармонійним. Зниження з віком відсотка осіб з гармонійним та адаптованим та збільшення учнів з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним

характером свідчить про загальний процес дисгармонізації характеру в умовах навчання у загальноосвітніх навчальних закладів, який є передумовою виникнення психологічних проблем особистості. Значне зростання в 10-х класах відсотка учнів з потенційно-дисгармонійним характером підтверджує припущення щодо духовно-особистісної кризи. Це може бути пов'язано, по-перше, зі збільшенням навчального навантаження в 10 класі порівняно з 9-м, і по-друге, із загостренням процесу професійного самовизначення.

Рис 4.10 відображає розподіл відсотків учнів з певним типом гармонійності характеру в залежності від профілю загальної освіти. Найбільший відсоток учнів с гармонійним характером спостерігається у звичайних загальноосвітніх школах (20,9%).

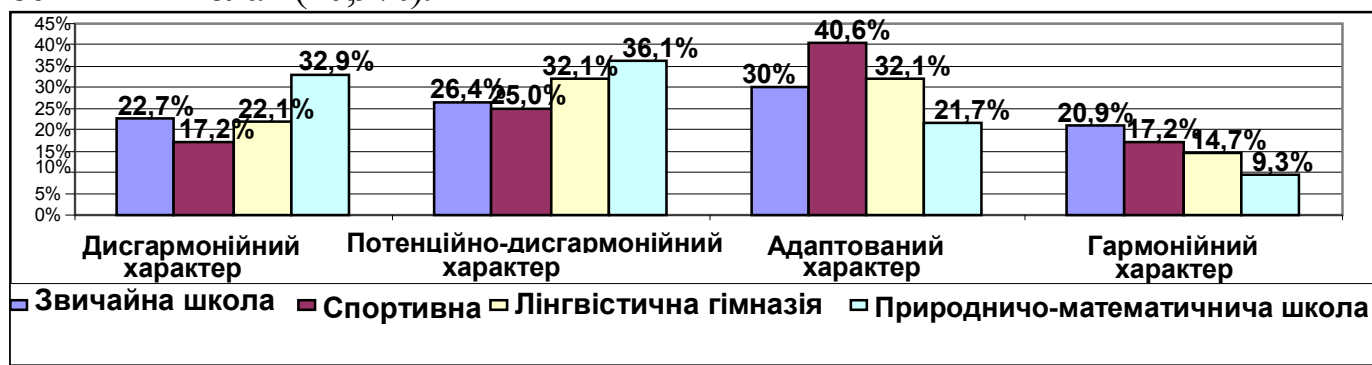

Рис. 4.10. Розподіл ступеню гармонійності характеру старшокласників різнопрофільних загальноосвітніх навчальних закладів.

Характерологічні дисгармонії найбільш виражені серед старшокласників природничо-математичної школи (32,9 % учнів мають дисгармонійний і 36,1 % – потенційно-дисгармонійний характер). Звідси висновок: високе інтелектуальне навантаження старшокласників зумовлює розвиток характерологічних дисгармоній. У спортивній школі найбільша кількість осіб, що мають адаптований характер. І це не дивно, адже командні види спорту (у нашому випадку – це футбол) сприяють кращій соціально-психологічній адаптованості особистості. Динаміка гармонійності характеру учнів спортивної школи показала, що серед спортсменів відбувається вікова тенденція до поляризації характерів: учні з адаптованим характером з віком переходять до категорій як гармонійних, так і дисгармонійних, що свідчить про необхідність свідомої роботи над власним характером. Старшокласники звичайних і спеціалізованих шкіл демонструють вікову тенденцію до зниження рівня гармонійності характеру у 11-класників порівняно з 9-класниками. Отже, спорт дещо сприяє гармонізації характеру за рахунок рівномірного розподілу інтелектуального і фізичного розвитку особистості, а високе інтелектуальне навантаження сприяє однобічному розвитку особистості, який зумовлює формування характерологічних дисгармоній.

Наступна діаграма (рис. 4.11) відображає вікову динаміку середньостати-

стичних показників гармонійності окремих підструктур характеру. Показники гармонійності морального, комунікативного та інтелектуального компонентів знаходяться на середньому рівні. Вольова гармонійність має рівень нижче середнього. Емоційні та психосоматичні якості старшокласників сформовані добре, що визначає високий рівень гармонійності цих компонентів характеру. Ступінь гармонійності морального, комунікативного і вольового компонентів має вікову тенденцію до зниження, що свідчить про недостатній духовно-особистісний розвиток старшокласників. Проте гармонійність інтелектуального, емоційного і психосоматичного компонентів характеру зростає. З цього випливає, що такі риси як креативність, принциповість, оптимізм, впевненість, стресостійкість виступають у якості психологічної компенсації морально-комунікативної і вольової дисгармонійності.

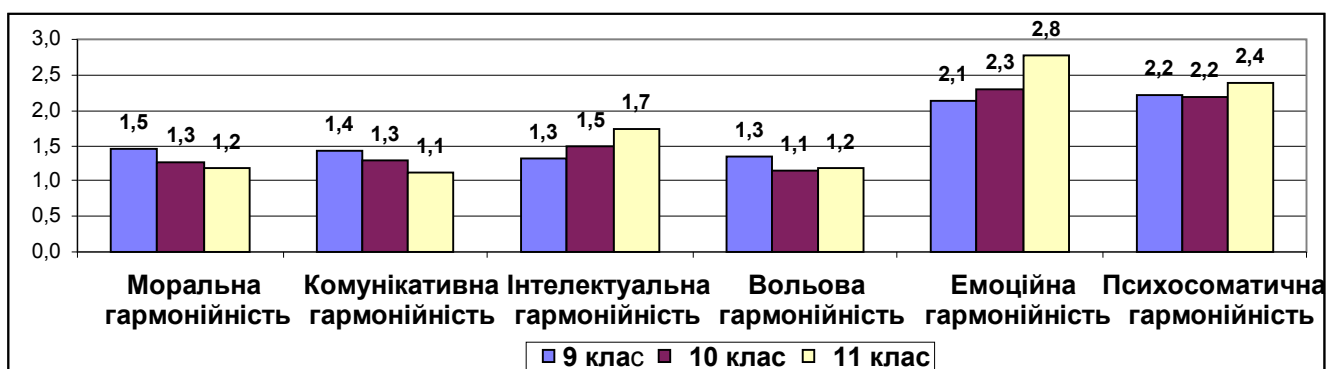

Рис. 4.11. Середньостатистичні показники гармонійності різних компонентів характеру старшокласників.

Порівняльний аналіз середньостатистичних показників означених якостей у різних типах навчальних закладів представлено на рис. 4.12. З діаграми видно, що інтелектуальні та емоційні якості найбільш розвинуті у гімназистів (виявляється, що інтелектуальне навантаження зумовлює не тільки розвиток інтелекту, а й сприяє позитивно-емоційному настрою учнів). Проте гімназисти демонструють найнижчий рівень моральних, комунікативних і вольових якостей.

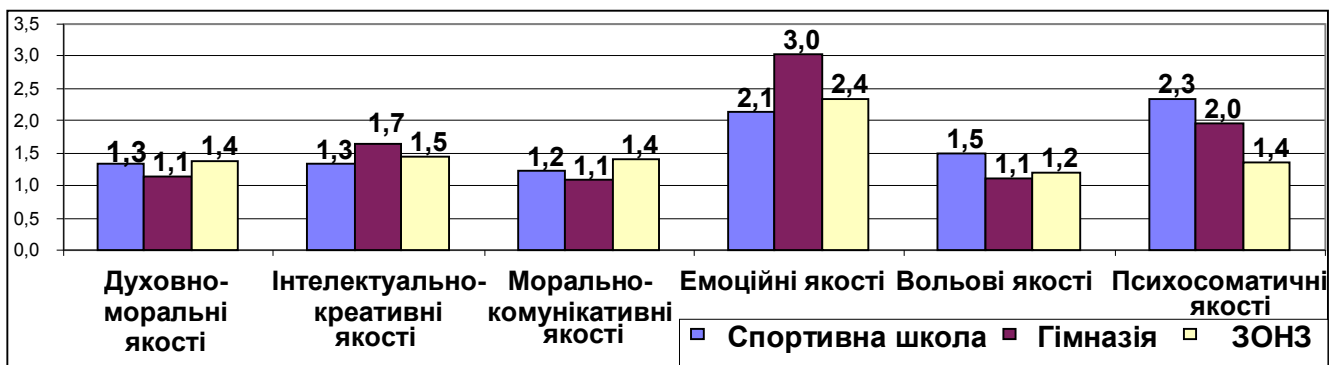

Рис. 4.12. Середньостатистичні показники гармонійності різних компонентів характеру старшокласників спортивної школи, лінгвістичної гімназії і загальноосвітньої школи.

Отже, креативність, впевненість, оптимізм компенсують морально-

комунікативну і вольову неспроможність особистості (хоч я слабовільний і нетовариський, проте я розумний і веселий). Не дивно, що вольові та психосоматичні якості (самоконтроль, організованість, стресостійкість) найбільш сформовані в учнів спортивної школи. Найвищий (хоча і не високий) рівень розвитку моральних і комунікативних рис демонструють учні звичайної школи. Отже, кожний вид провідної навчальної діяльності впливає на розвиток певних характерологічних рис. Проте, гармонійний характерологічний розвиток вимагає від людини усвідомленої довільної роботи над собою у напрямку розвитку позитивних якостей.

Розглянемо динаміку духовно-моральних рис старшокласників. На рис. 4.13 відображено середньостатистичні показники конструктивних і деструктивних духовно-моральних рис. Як бачимо з діаграми, конструктивні риси (совісність, альтруїзм, чесність) розвинуті на середньому рівні, що перевищує ступінь прояву протилежних деструктивних рис (гордині, корисливості, екстернальності). Найбільш вираженими виявляються конструктивна риса – відповідальність і деструктивна – лицемірство. Таке домінування суперечливих рис зумовлює загальну суперечливість характеру старшокласників і порушує його цілісність. З діаграми бачимо, що відбувається зростання рівня негативних рис при зниженні позитивних. Так, совісність і альтруїзм з віком знижуються і дорівнюють ступеню гордині й корисливості, які мають тенденцію до зростання.

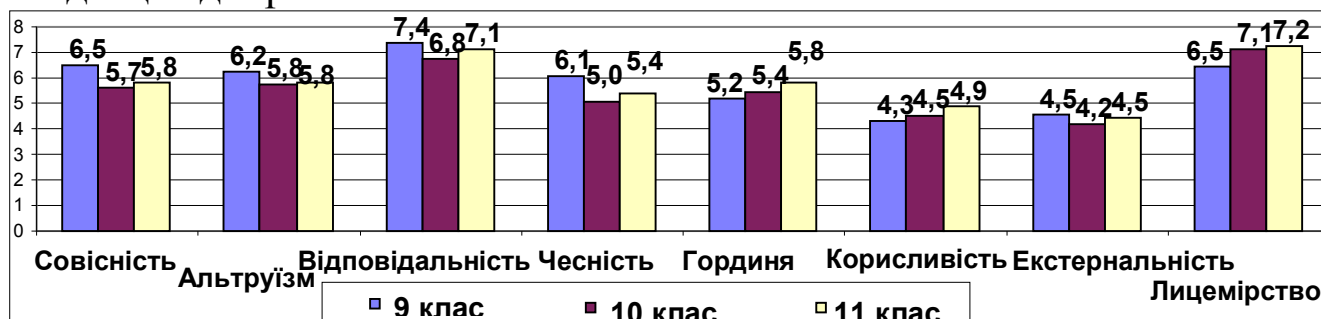

Рис. 4.13. Середньостатистичні показники конструктивних і деструктивних духовно-моральних рис старшокласників.

Отже, вікова динаміка середньостатистичних показників свідчить про тенденції до зниження рівня конструктивних рис (совісності, альтруїзму і чесності) при зростанні рівня деструктивних (гордині, корисливості й особливо лицемірності). Особливо небезпечною є закономірність, що показники лицемірства старшокласників значно перевищують показники чесності. Нажаль, доводиться констатувати, що сучасна молодь схильна до хитрощів, лукавства. Це духовна хвороба сучасного суспільства: брехня, лукавність стали нормою життя. Але приємним є факт перевищення у загальній вибірці показників відповідальності над екстернальністю. Проте, відповідальність в 11-класах дещо нижче, ніж в 9-х.

В цілому можна констатувати, що духовно-моральні якості старшокласників сформовані недостатньо, учні мають виражену дифузність у розумінні позитивних і негативних моральних якостей. Дослідження показало, що духовно-моральні риси найбільш диференційовані в учнів загальноосвітньої школи (вони мають найвищі показники совісності, альтруїзму й особливо чесності при найнижчих показниках лицемірства і корисливості). Проте рівень екстернальності перевищує рівень відповідальності, що є ознакою недостатньо сформованих духовно моральних якостей. Найвищий рівень відповідальності при найнижчому рівні екстернальності демонструють учні спортивної школи. Але рівень лицемірства у них перевищує рівень чесності, що також є ознакою духовно моральних вад.

Найбільш морально дисгармонійними виявилися гімназисти, які проявили найвищий рівень лицемірства при найнижчому рівні чесності. Рівень гордині в них перевищує рівень совісності, проте психологічною компенсацією виступає відповідальність, яка перевищує екстернальність. Ми можемо припустити, що зайва інтелектуалізація без набуття морального досвіду перешкоджає формуванню моральних рис.

Недостатня сформованість моральних рис позначається на погіршенні показників морально-комунікативних якостей учнів (рис. 4.14).

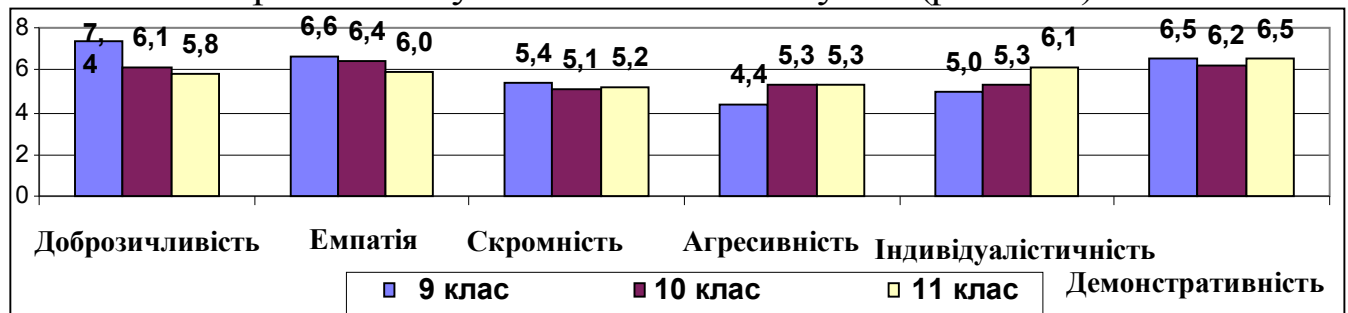

Рис. 4.14. Середньостатистичні показники морально-комунікативних характерологічних рис старшокласників.

З діаграми видно, що майже усі середньостатистичні показники знаходяться у межах середнього рівня, причому рівень демонстративності перевищує рівень скромності. Динаміка морально-комунікативних рис свідчить про тенденції до зниження доброзичливості, емпатії (які в 9-тих класах вище середнього рівня), і зростання агресивності, індивідуалістичності. Нагадаємо, що риси характеру формуються на основі системи моральних ставлень особистості до себе, до інших людей, до світу в цілому. Несформованість моральних ставлень до інших людей визначає прояв у життєвих ситуаціях, розвиток і закріплення руйнівних характерологічних рис – ворожості, агресії, що зумовлює нездатність людини до побудови дружніх, довірливих стосунків.

Аналогічна динаміка комунікативних рис спостерігається в усіх типах загальноосвітніх навчальних закладів, що свідчить про наявність характеро-

логічних дисгармоній у зв'язку з несформованістю духовно-морального і морально-комунікативних якостей.

Динаміку креативно-інтелектуальних рис характерологічних старшокласників відображено на рис. 4.15. Діаграма відображає середній рівень розвитку принципності, креативності, толерантності, ригідності й педантичності при низькому рівні конформності. З віком усі якості крім принципності мають тенденцію до зниження. Виражена принципність при відсутності конформності зумовлена ефектом юнацького негативізму. Педантичність і ригідність при середньому рівні толерантності створює підґрунтя для розвитку впертості, що ускладнює побудову стабільних моральних взаємин.

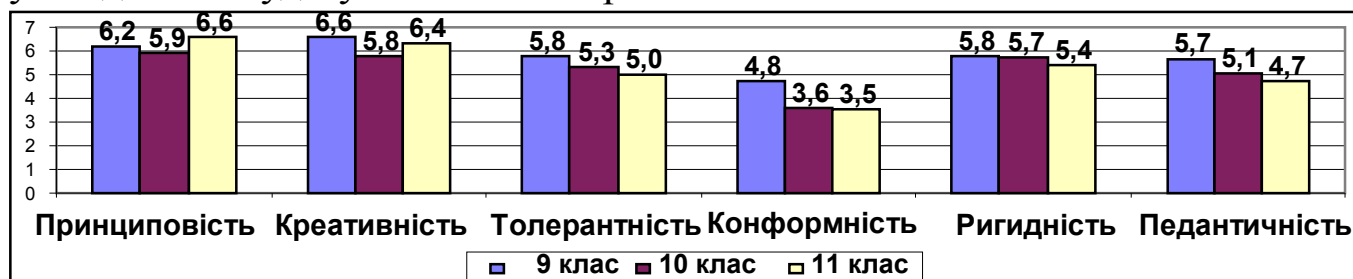

Рис. 4.15. Середньостатистичні показники інтелектуально-креативних рис старшокласників.

Нами було також досліджено вікову динаміку емоційних рис характеру (емоційної стійкості, впевненості, оптимістичності, а також емоційної лабільності, тривожності, песимістичності). Вікова динаміка середньостатистичних показників емоційних характерологічних рис відображено на рис. 4.16. Аналіз представленої діаграми показує, що емоційні риси сформовані досить добре: показники емоційної стійкості, впевненості, оптимістичності значно перевищують середньостатистичні показники емоційної лабільності, тривожності й песимістичності, що свідчить про сприятливий емоційний фон сучасної молоді. Динаміка середньостатистичних показників емоційних рис свідчить, про суперечливість їх вікової динаміки, а саме: з одного боку, відбувається процес стабілізації емоцій (зменшується рівень емоційної лабільності), знижується тривожність; поряд з цим впевненість і оптимістичність також мають незначну тенденцію до зниження, яка найбільш проявляється в учнів 10-х класів. Цей факт, хоча і не свідчить про емоційну дисгармонійність старшокласників, проте підтверджує гіпотезу щодо особистісної кризи у 10 класі.

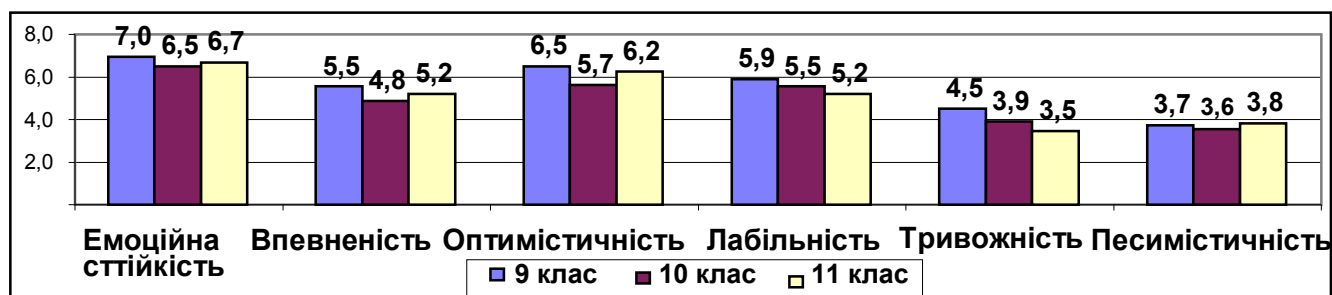

Рис. 4.16. Динаміка емоційних характерологічних рис старшокласників.

Динаміка середньостатистичних показників вольових і психосоматичних характерологічних рис відображено на рис. 4.17. Нами досліджувалися позитивні риси (самоконтроль, терплячість, організованість, стресостійкість) і протилежні (негативні) риси – психічна збудливість слабовілля, імпульсивність, невротичність. З діаграми видно, що вольова сфера старшокласників розвинена недостатньо: показники психічної збудливості, імпульсивності і слабовілля перевищують показники самоконтролю і терплячості.

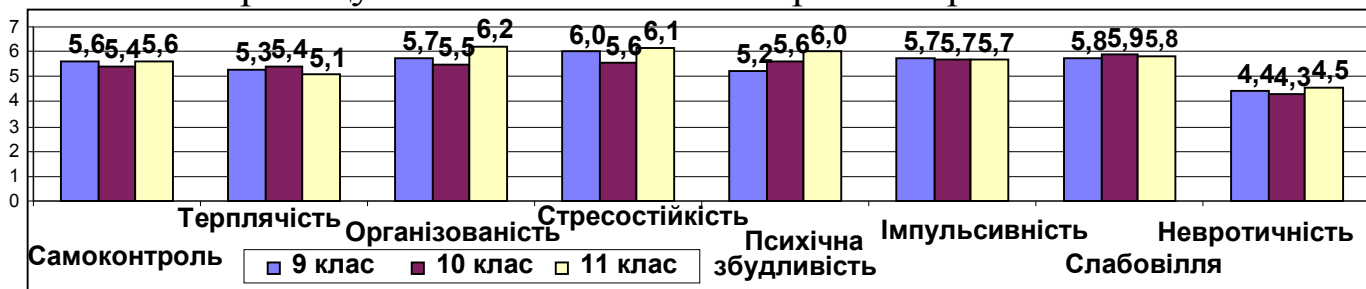

Рис. 4.17. Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис характеру.

Проте психосоматичні характеристики у старшокласників досить гармонійні: стресостійкість значно перевищує показники невротичності (нервово-психічної ослабленості), що створює підґрунтя для нівелювання вольових характерологічних дисгармоній за рахунок активності, стресостійкості, що властиві юнацькому віку. Але слід зауважити, що з віком тіло людини слабшає, і на поверхню виходять ті психічні здобутки (воля, моральність, інтелектуальні риси тощо), які особистість набула протягом попереднього життя. Отже, юнацтву не слід бути вельми безпечними, адже саме в цей час вони мають свідомо закладати духовно-психологічні підвалини гармонійності свого майбутнього характеру.

Динаміка середньостатистичних показників вольових якостей у загальній вибірці старшокласників виявилася непоказовою (крім вікової тенденції до зростання психічної збудливості інших змін не виявлено). Тому розглянемо окремо динаміку вольових і психосоматичних рис у різних типах загальноосвітніх навчальних закладів. Рисунок 4.18 презентує вікову динаміку середньостатистичних показників учнів спортивної школи.

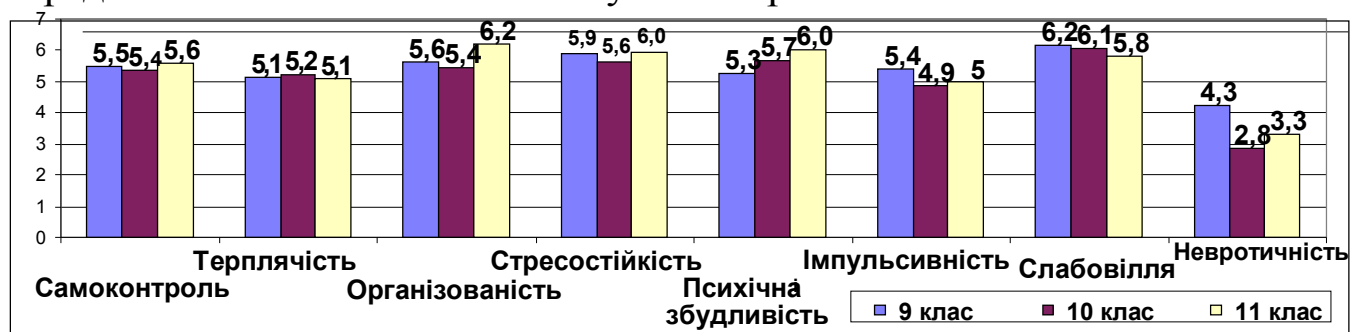

Рис. 4.18. Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис в учнів спортивної школи.

Як бачимо з графіка, серед учнів спортивної школи має місце вікова тенденція до зростання в 11-му класі організованості, психічної збудливості при зниженні показників імпульсивності, слабовілля невротичності, що свідчить про позитивний вольовий і психофізіологічний розвиток особистості під впливом спорту. Гармонізація вольових рис, що відбувається за рахунок зниження рівня прояву негативних якостей, забезпечуватиме старшокласникам успішну соціально-психологічну адаптацію до умов нового дорослого життя.

Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис характеру учнів гімназії відображена на рис. 4.19 і свідчить про досить дисгармонійні особистісні тенденції, а саме: різке зростання показників деструктивних якостей (психічної збудливості, імпульсивності, невротичності) при зниженні рівня прояву конструктивних вольових рис (самоконтролю, терплячості, стресостійкості).

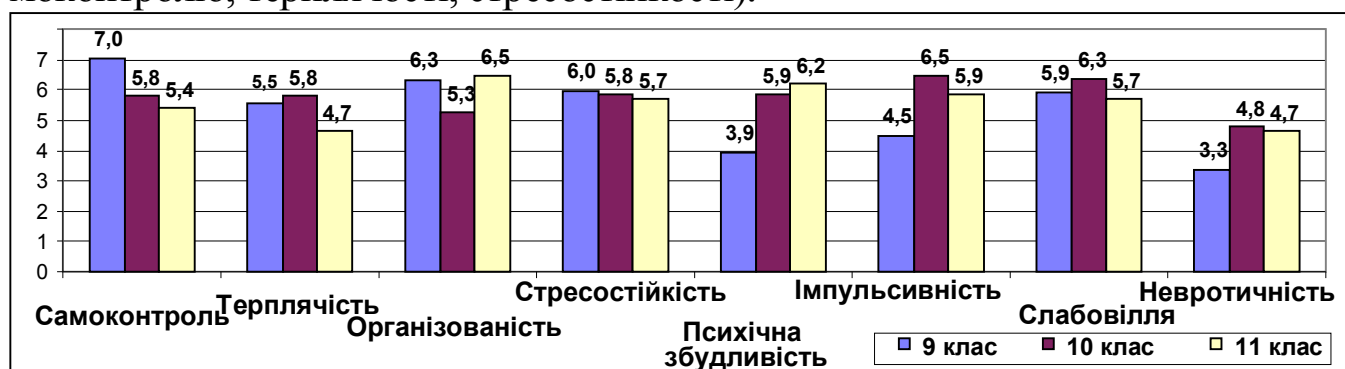

Рис. 4.19. Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис в учнів гімназії.

Про ще більш посилені дисгармонійні тенденції характерологічного розвитку свідчить зниження середньостатистичних показників усіх позитивних психосоматичних і вольових якостей (самоконтролю, терплячості, організованості, стресостійкості) серед старшокласників звичайної школи при значному зростанні показників негативних рис (психічної збудливості, імпульсивності, слабовілля й особливо невротичності) (рис. 4.20).

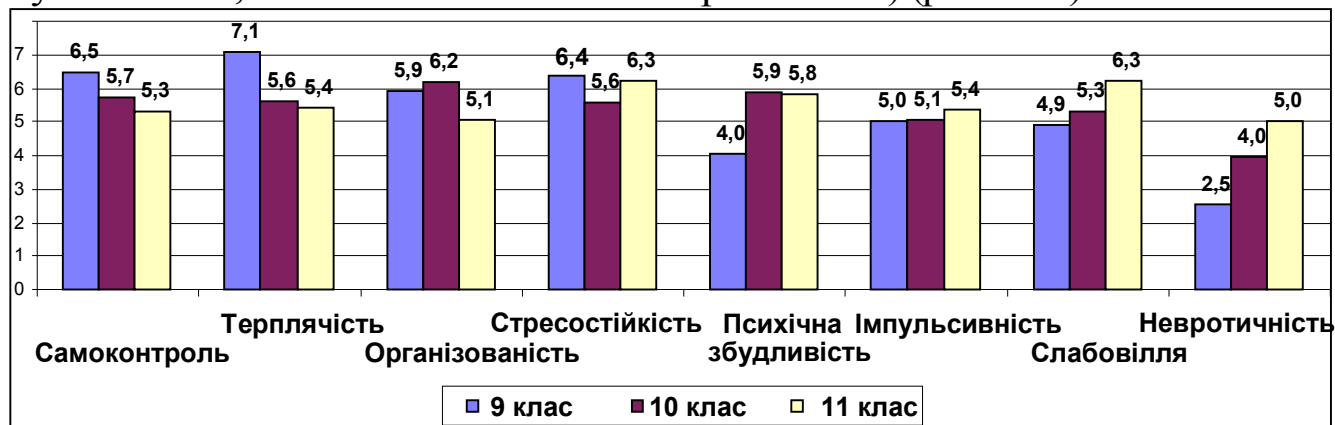

Рис. 4.20. Вікова динаміка середньостатистичних показників психосоматичних і вольових рис в учнів звичайної школи.

Ми припускаємо, що значне зростання психічної збудливості в усіх типах загальноосвітніх навчальних закладів зумовлено впливом гормональних факторів, які є фізіологічними стимуляторами усієї психічної активності особистості в юнацькому віці. Проте, слід звернути увагу на те, що в учнів 10 класів показники вольового самоконтролю дещо знижені порівняно з учнями 9-х і 11-х класів (організованість – у спортивній школі та гімназії, стресостійкість – у звичайній школі, самоконтроль – в учнів звичайної школи та гімназії). Цей факт ще раз підтверджує гіпотезу стосовно кризової перебудови характеру особистості, яка припадає саме на період навчання у 10-му класі. Коли людина зустрічається зі шквалом некерованих власних емоцій, відчуттів (позитивних і негативних), то звичні способи саморегуляції вже не спрацьовують, що позначається на зниженні показників стресостійкості, самоконтролю, організованості і зростанні імпульсивності й невротичності. Крім того, особистість вимушена функціонувати в умовах неперервного навчання за досить складною програмою (особливо в гімназії), виконувати повсякденні обов'язки, вирішувати складні життєві проблеми майже дорослого життя. В такій ситуації у людини виникає потреба *свідомого* розвитку саморегуляції, виховання власного характеру. Ми припускаємо, що цей період являє собою своєрідну «точку біфуркації» у процесі характерологічного розвитку особистості, яка визначає вектор її подальшого розвитку. Старшокласники спортивної школи найбільш гармонійно проходять цю вікову кризу, оскільки спорт сприяє розвитку гармонії тіла, яке в юнацькому віці є основним ресурсом особистісного розвитку. В умовах навчання у звичайній школі й особливо у інтелектуально-спрямованих закладах (лінгвістичній гімназії та природничо-математичній школі) процес проходження вікової кризи загострюється у зв'язку з дисбалансом інтелектуального та фізичного навантаження старшокласників, який викликає дисгармонію між різними підструктурами особистості (розумом, почуттями, тілом).

Нами також було досліджено середньостатистичні показники так званого особистісного благополуччя (моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, відчуття щастливості й впевненості) старшокласників означених типів навчальних закладів. Цікавою є вікова динаміка показника відчуття *щастливості* (див. рис. 4.21-4.23).

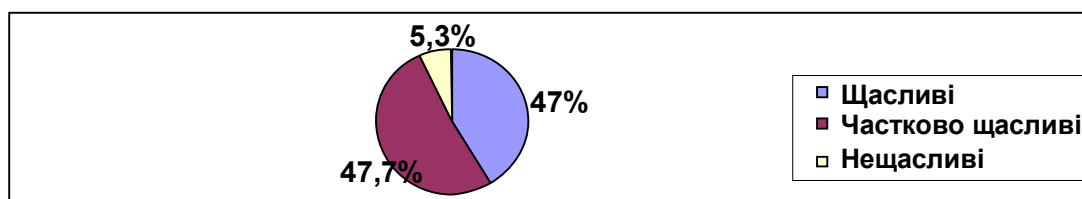

Рис. 4.21. Розподіл відчуття щастливості у старшокласників.

В цілому, можна сказати, що старшокласники – доволі щасливі люди: 47 % старшокласників вважають себе повністю щасливими, позбавленими усіляких страждань, 47,7% почуваються щасливими частково, інколи відчуваючи психологічний дискомфорт. Проте існують 5,3 % учнів, які відчувають себе зовсім нещасливими. Причиною тому можуть бути стреси, міжособистісні конфлікти, невпевненість у майбутньому, психофізіологічна виснаженість. Можемо припустити, що не менш важливим чинником відчуття нещасливості є рівень матеріального благополуччя в родині, адже, в школах навчаються як діти із заможних родин, так і з сімей, які мають низький рівень матеріального достатку. Тому відчуття нещасливості учнів може бути пов'язаним з незадоволенням певних матеріальних потреб або заздрощами по відношенню до однокласників.

Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щасливості старшокласників відображено на рисунку 4.22. Як бачимо з діаграми, у 9-х та 11-х класах показник відчуття щасливості є незмінним. Проте у 10-х класах він має певну динаміку: у десятикласників зростає відсоток учнів як «щасливих» (на 3 %), так і «нещасливих» (на 1%) за рахунок зниження кількості осіб з середнім рівнем відчуття щасливості. Тобто ті учні, що перебували у проміжному стані поповнюють категорії «нещасних» і «щасливих». Це підтверджує наявність певної психологічної кризи у 10-му класі.

Рис. 4.22. Віковий розподіл середньостатистичних показників відчуття щасливості старшокласників.

Розподіл середньостатистичних показників відчуття щасливості учнів спортивної, звичайної шкіл, лінгвістичної гімназії та природничо-математичної школи відображено на рис. 4.23.

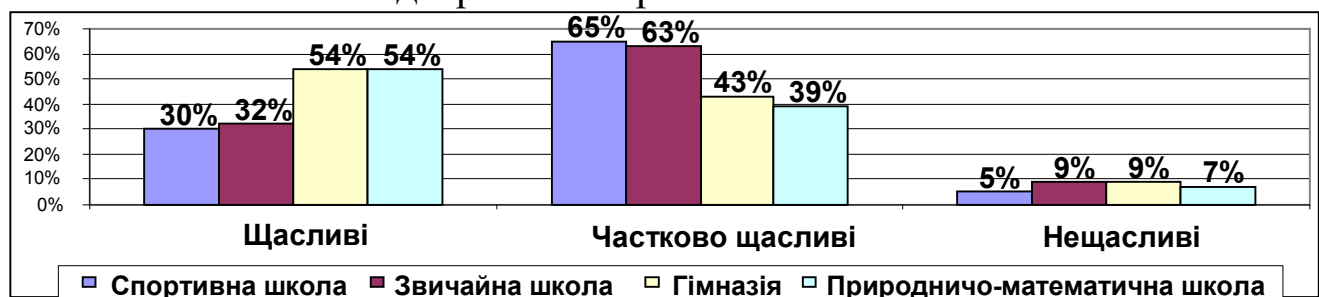

Рис. 4.23. Розподіл середніх показників відчуття щасливості старшокласників спортивної школи, звичайної школи, лінгвістичної гімназії та природничо-математичної школи.

Доволі несподіваним виявляється факт, що у спеціалізованих навчальних закладах (гімназії та природничо-математичній школі) незважаючи на нижчий рівень гармонійності характеру значно більший відсоток учнів від-

чують себе повністю щасливими (54 %) на відміну від спортивної та звичайної шкіл (31 %), у яких учні переважно вважають себе частково щасливими (64 %). Ця закономірність може бути пояснена тим, що інтенсивний інтелектуальний розвиток, хоча і виснажує людину у психофізіологічному плані, проте сприяє розвитку духовного потенціалу, який надає особистості глибоке відчуття щастливості.

Вікова криза є важливим етапом психічного розвитку на шляху досягнення особистісної зрілості. Зазвичай психологічні кризи характеризуються різкими змінами особистості, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту. Перебудова свідомості та переорієнтація на нові життєві цінності впливають на подальший розвиток особистості. В залежності від конструктивності вирішення кризи відбувається або особистісне зростання, або деградація особистості. Типи перебігу вікової кризи можуть бути різними в залежності як від внутрішньоособистісних, так зовнішніх чинників.

Результати дослідження показників особистісного благополуччя (моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою, впевненості) допомагають визначити психологічні закономірності перебігу вікової кризи юнацького віку. Проаналізуємо вікову динаміку середньостатистичних показників особистісного благополуччя в учнів різних шкіл, які виступають індикаторами перебігу їх психологічного стану (рис. 4.24-4.27). У загальній вибірці середньостатистичні показники моральної самооцінки, самопочуття і настрою знаходяться у межах середнього рівня. Слід зазначити, що показник *активності* дуже низький, що свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та переважно учнів. Особливо це виражено серед 9-класників, де психофізіологічна активність надто низька.

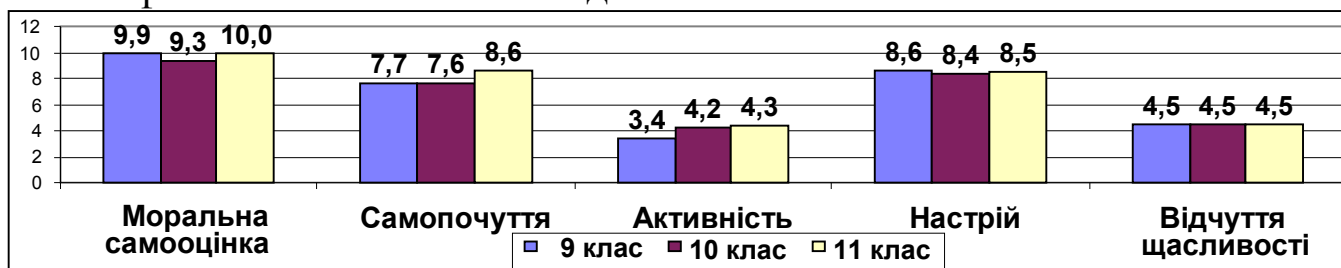

Рис. 4.24. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників.

Оскільки динаміка середньостатистичних показників у загальній вибірці не є виразною, розглянемо її в окремих вибірках по кожному навчальному закладу, починаючи зі спортивної школи (рис. 4.25). Аналізуючи представлену діаграму, неважко помітити, що усі показники особистісного благополуччя мають вікову тенденцію до зростання, що свідчить про гармонійність характерологічного розвитку в умовах спортивної школи. Цю

закономірність можна інтерпретувати як певний стан ейфорії, що зумовлений, зростанням психофізіологічних можливостей і життєвої активності особистості. Проте, як правильно спрямувати ці особистісні сили, людина в 15-16 років ще не знає, оскільки в неї не вистачає життєвого досвіду. Можемо припустити, що зростання активності й гарного самопочуття є передумовою виходу на новий етап особистісного розвитку.

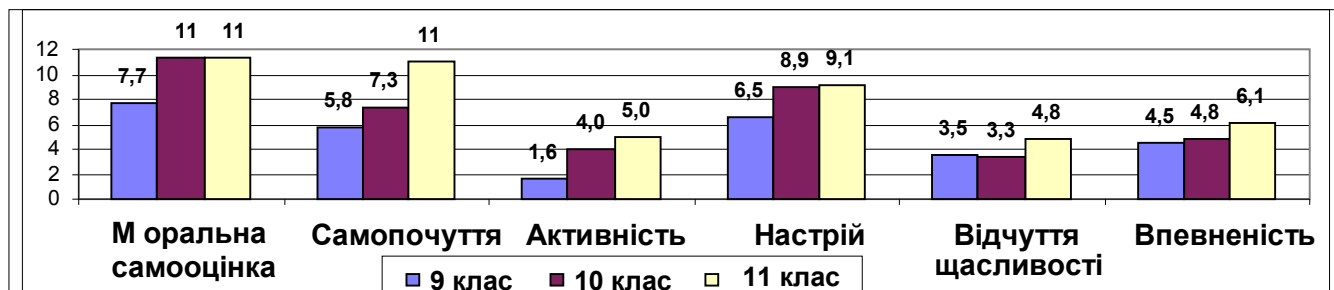

Рис. 4.25. Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників спортивної школи.

В учнів звичайної школи психологічна криза проходить більш загострено порівняно з учням спортивної школи, що відображається на зниженні показників впевненості й відчуття щастливості (рис. 4. 26). Проте середньостатистичні показники моральної самооцінки, самопочуття і настрою вище середнього рівня і з віком ще більш зростають. Активність також зростає, але не перевищує середнього рівня. Отже, тенденція зростання самооцінки, самопочуття, активності й настрою найбільш виразно простежується в учнів загальноосвітньої і спортивної шкіл. З цього можна зробити висновок, що спорт і фізичне навантаження в юнацькому віці є зовнішніми умовами успішного подолання вікової кризи і засобами гармонізації характеру особистості.

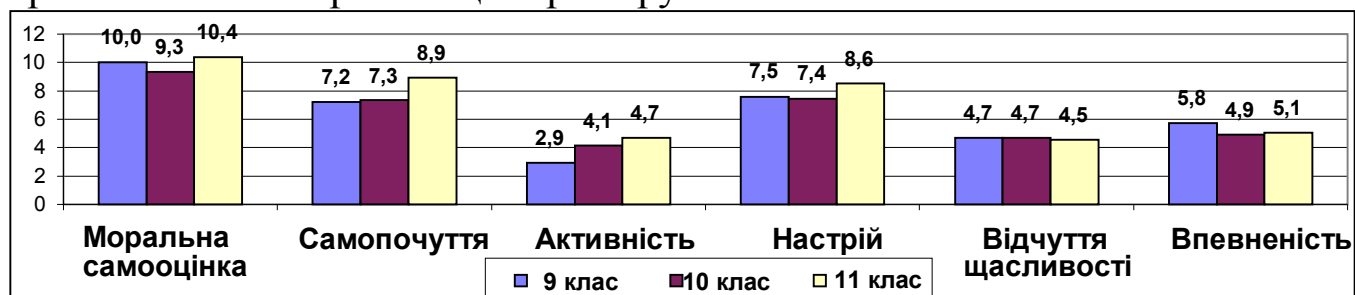

Рис. 4.26 Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників звичайної школи.

Розглянемо динаміку середньостатистичних показників особистісного благополуччя у старшокласників спеціалізованих шкіл. В учнів лінгвістичної гімназії з поглибленим вивченням англійської мови, де ступінь навчального навантаження вище, психологічна криза виявляється зниженням самопочуття, настрою, впевненості. Проте, моральна самооцінка дещо зростає (рис. 4.27). Це можна інтерпретувати як ефект втоми від складної навчальної програми (життєві сили виснажуються), але особистість задоволена набутими знаннями. Ці-

каво, що у 10-класників спостерігається зростання активності, настрою, відчуття щастливості при зниженні моральної самооцінки, впевненості. Це свідчить, з одного боку, про стан певної ейфорії, що зумовлено відсутністю стресів пов'язаних з підготовкою до іспитів (адже у 10-му класі немає іспитів), а з іншого про несприятливий кризово-психологічний стан та перевтому учнів.

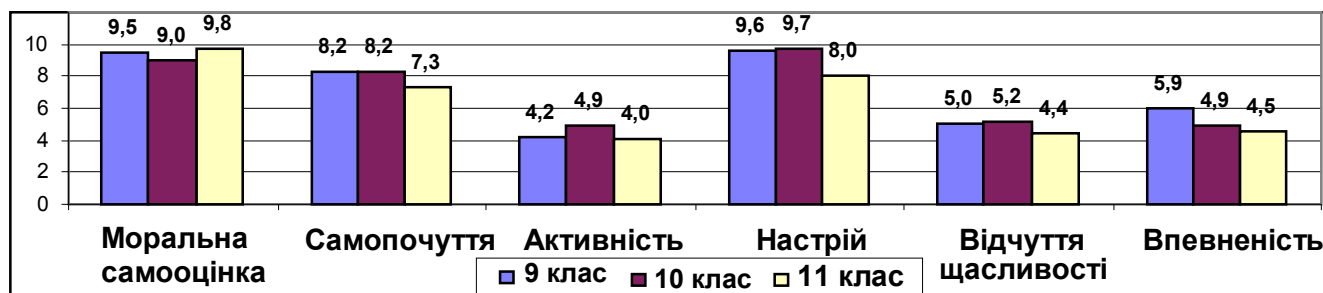

Рис. 4.27 Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників лінгвістичної гімназії.

Ми припускаємо, що старшокласники відчувають психологічний дискомфорт, пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, однобічним розвитком переважно інтелектуальних процесів (мислення, пам'яті, уваги), що психічно виснажує учнів, не залишаючи життєвих сил для творчої самореалізації. Посилення тенденції до значного зниження усіх показників особистісного благополуччя можемо спостерігати у старшокласників спеціалізованої природничо-математичної школи, що також свідчить про психічне напруження учнів у зв'язку з ускладненням проходження вікової кризи (рис. 4.28). В експерименті брали участь лише учні 10-х і 11-х класів. Зниження рівня середньостатистичних показників особистісного благополуччя може бути пояснений таким чином: по-перше, природничо-математичний профіль є досить складним і вимагає від учня високого рівня уваги, зосередженості, аналітичності мислення, що доволі виснажує нервову систему.

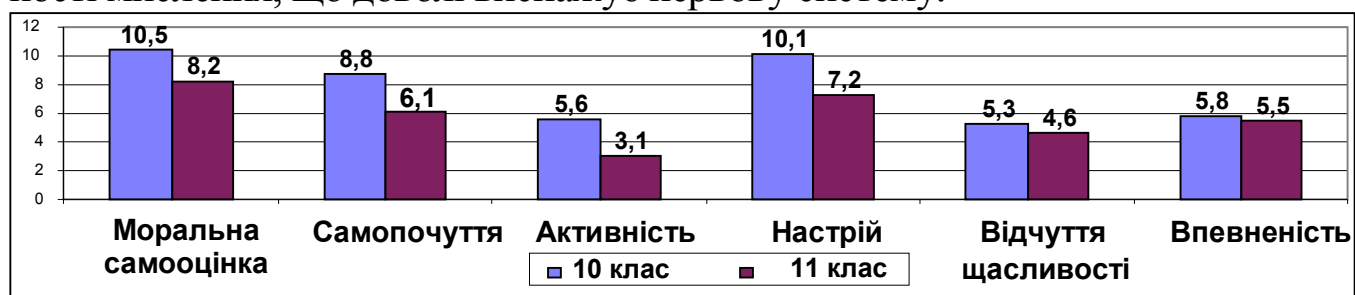

Рис. 4.28 Вікова динаміка середньостатистичних показників особистісного благополуччя старшокласників спеціалізованої природничо-математичної школи.

А по-друге, нами було виявлено, що учні 10-х класів на відміну від 11-класників мали можливість вивчати курс «Християнська етика», що позитивно вплинуло на їх духовний розвиток, адже духовно-особистісний рівень зумовлює психологічну стійкість, гармонійність характеру та відчуття особистого благополуччя під час подолання вікової кризи.

Спираючись на сказане вище, зробимо узагальнення.

В юнацькому віці відбувається вікова криза що пов'язана вивільненням надлишкової психофізичної енергії людини (у вигляді психічної збудливості, гарного самопочуття, настрою, життєрадісності, почуття щасливості). Зростання в 10-му класі психофізіологічної активності учнів є свідченням вікової кризи і виходу на новий етап особистісного розвитку. Перебіг психічного стану під час подолання вікової кризи відбувається в залежності від внутрішньоособистісних чинників (духовно-моральних знань, духовно-особистісного досвіду) та зовнішніх умов виховання і соціального оточення старшокласників. Незважаючи на індивідуально-особистісні відмінності існують певні психологічні закономірності характерологічного розвитку. В цілому, аналіз отриманих результатів показав, що старшокласники мають середній рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру. Динаміка показників духовного потенціалу свідчить про вікову тенденцію до його зниження в учнів спортивної школи, до зростання – в учнів звичайної школи і відносно стабільний стан серед учнів спеціалізованих закладів (лінгвістичної гімназії та природничо-математичної школи). Отже, односпрямований (фізичний або інтелектуальний) розвиток гальмує духовне становлення в юнацькому віці. Високі інтелектуальні навантаження створюють психологічні умови ризику виникнення духовно-особистісних криз.

Зустріч з протиріччями дорослого життя викликає характерологічні зміни, що виявляються у підвищеному настрої, почутті щасливості, ейфорії. Поряд з цим емоційно-фізіологічним підйомом виникає стан внутрішньої розгубленості, пов'язаний з дефіцитом життєвого досвіду і нездатності до конструктивної творчої самореалізації особистісних потенцій. При нездатності до самоконтролю молода людина спрямовує надлишкову енергію, яка з'являється в неї у наслідок гормональної перебудови організму, переважно у руйнівне русло (на агресію, сексуальність, прагматичне самоствердження). Отже, зростання психофізіологічної активності суперечливо позначається на динаміці рис характеру: зниженні показників самоконтролю, доброзичливості, емпатії, чесності. Дискомфортний психологічний стан спонукає старшокласників на свідоме самовиховання, з метою знаходження шляхів розв'язання складних життєвих ситуацій. У випадку успішного проходження кризи юнацького віку й набуття навичок духовно-моральної саморегуляції відбувається розвиток вольових рис характеру (організованості, стресостійкості). Інтелектуальне перенавантаження створює психологічні умови ризику загострення духовно-особистісних криз. Саме тоді старшокласникам вкрай необхідна духовно-моральна підтримка дорослих, набуття досвіду прийняття моральних рішень, здійснення моральних вчинків, конструктивного вирішення складних життєвих ситуацій.

Гармонійний характерологічний розвиток вимагає від людини усвідомленої довільної роботи над собою з метою розвитку позитивних якостей. Рівень гармонійності характеру особистості в юнацькому віці зумовлюється також наявністю духовно-морального досвіду особистості та впливом соціального оточення. Основним чинником гармонізації характеру старшокласників виступає рівномірний розвиток усіх підструктур особистості (духа, душі й тіла). На це слід звернути увагу при плануванні заходів щодо психологічної профілактики кризових станів старшокласників.

4. 2. Динаміка гармонійності характеру учнів ПТНЗ.

З метою вивчення ступеню гармонійності характеру учнів ПТНЗ та її динаміки протягом навчання у професійно-технічних навчальних закладах було проведено експериментальне дослідження, у якому брали участь 118 учнів I-III курсів Вінницького Центру професійно-технічної освіти переробної промисловості за спеціальностями «кухар», «бармен», «офіціант»; та 60 учнів I-III курсів Брянського будівельного коледжу ім. проф. Н.Є. Жуковського за спеціальністю «Архітектура» і «Механіка». За результатами експерименту було визначено психологічні тенденції характерологічного розвитку в умовах навчання у ПТНЗ. Порівняльний аналіз ступеню гармонійності характеру показав, що в учнів будівельного коледжу гармонійність характеру вище ніж в учнів ПТНЗ переробної промисловості, що відображається у більшій кількості осіб з гармонійним та адаптованим характером на противагу учням ПТНЗ, серед яких переважають особи з потенційно дисгармонійним характером (рис. 4.29). Вікову динаміку гармонійності характеру учнів ПТНЗ переробної промисловості відображено на рис. 4.30.

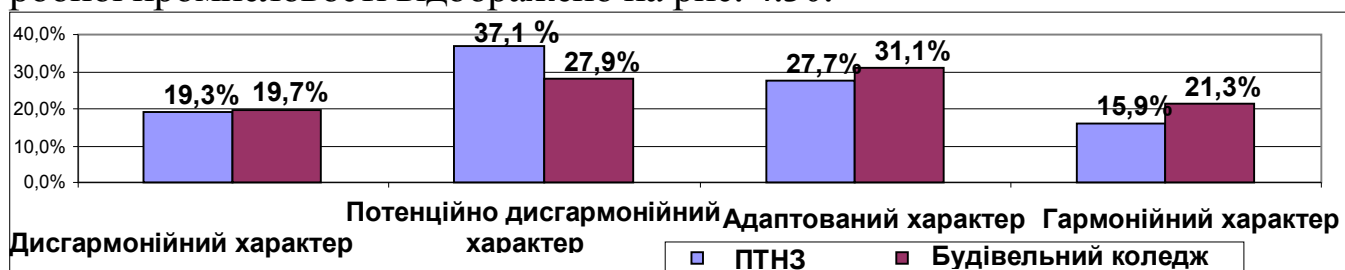

Рис. 4.29. Ступінь гармонійності характеру учнів ПТНЗ та будівельного коледжу.

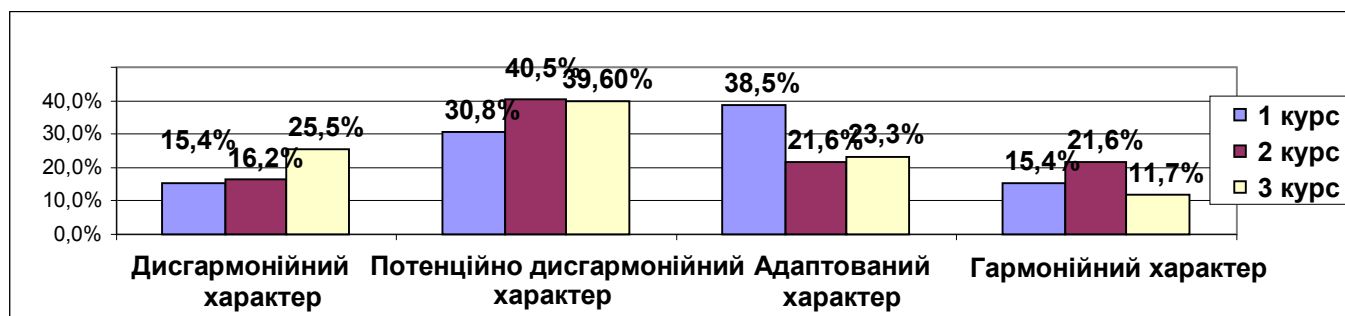

Рис. 4.30. Динаміка ступеню гармонійності характеру в учнів ПТНЗ переробної промисловості.

Аналіз діаграми показує, що в учнів ПТНЗ від 1-го до 3-го курсу відбувається процес зростання відсотка осіб з дисгармонійним (з 15,4% до 25%) та потенційно-дисгармонійним характером (від 30,8 % на 1-му курсі до майже 40 % на 2-му та 3-му курсах) та зниження кількості учнів з адаптованим (з 38,5 % до 23,3 %) та гармонійним характером (з 15,4 % до 11,7%). В цілому учні ПТНЗ мають гармонійно розвинені моральні і комунікативні риси характеру. Емоційні та вольові якості розвинуті недостатньо і вимагають додаткового психологічного розвитку. Незважаючи на те, що на 2-му курсі відсоток гармонійних учнів дещо зростає (з 15,4 % до 21,6 %), проте в цілому можна говорити про зниження рівня гармонійності характеру у процесі навчання у ПТНЗ переробної промисловості, що проявляється у зниженні середньостатистичних показників совісності, терплячості, впевненості, оптимістичності, відчуття щастливості, духовного потенціалу, рефлексії та зростанні рівня гордині, лицемірства, психічної збудливості, агресивності, індивідуалістичності, невротичності, слабовілля. Психологічною компенсацією виявляються зростання моральної самооцінки, стресостійкості, відповідальності та гарного настрою.

Аналіз психодіагностичних показників учнів будівельного коледжу навпаки свідчить про виражену тенденцію до гармонізації характеру, адже гармонійність характеру учнів 3-го курсу значно вище, ніж у першокурсників (на 22 % більше студентів з гармонійним характером і на 12 % менше тих, хто має виражені характерологічні дисгармонії) (рис. 4.31). На процес гармонізації вказують також зниження відсотка учнів з потенційно-дисгармонійним характером (хоча на 2-му курсі кількість потенційно-дисгармонійних осіб дещо зростає на 5 %), проте відсоток учнів з адаптованим та гармонійним характером невинно збільшується. Особливо це стосується стрибкоподібного зростання гармонійності характеру на 3-му курсі (на 20 %). Отже, на 3-му курсі характер у 70 % учнів коледжу можна вважати гармонійним і адаптованим, а лише у 30 % – дисгармонійним і потенційно дисгармонійним.

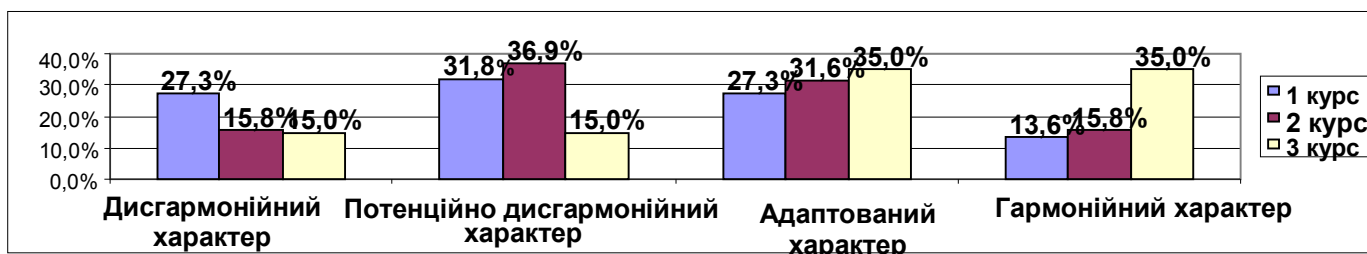

Рис. 4.31. Динаміка ступеню гармонійності характеру учнів будівельного коледжу.

За результатами дослідження, гармонійність морального, інтелектуального, комунікативного та емоційного компонентів характеру учнів будівельного коледжу мають вікову тенденцію до зростання в той час як гармонійність вольового компоненту з віком дещо знижується. Проте зростання середньоста-

тистичних показників духовних якостей (духовного потенціалу, релігійної потреби, совісності, чесності, відповідальності, доброзичливості, емпатії, самоконтролю, організованості) і зниження негативних рис (гордині, корисливості, екстернальності, агресивності, імпульсивності, невротичності) свідчать про загальну гармонізацію характеру в умовах навчання в коледжі. Усі показники особистого благополуччя учнів будівельного коледжу мають позитивну вікову динаміку: невротичність знижується, самооцінка, моральна самопочуття, активність, настрої і відчуття щастливості зростають, що свідчить про морально-здорову атмосферу навчального закладу, яка сприяє духовному розвитку й гармонізації характеру учнів. Єдиною суперечливою тенденцією залишається одночасне зростання як показника чесності, так і лицемірства. Нажаль, доводиться констатувати, що брехня, лукавність стали нормою життя і духовною хворобою сучасного суспільства, адже майже в усіх вибірках учнів та студентів показники лицемірства перевищують показники чесності. Досить позитивним є факт значного перевищення показників відповідальності над екстернальністю (схильністю перекладати відповідальність на інших) в усіх вибірках учнів ПТНЗ і будівельного коледжу. Очевидно, що саме почуття відповідальності виступає основним стрижнем моральної саморегуляції сучасної молоді.

Порівнюючи ступінь гармонійності характеру учнів 1-го і 3-го курсів ПТНЗ та будівельного коледжу, можна визначити, що до ПТНЗ вступають особи з більш гармонійним характером, ніж до будівельного коледжу (незалежно від їх інтелектуального рівня) (рис. 4.32), але у процесі навчання й оволодіння такими професіями як кухар, офіціант, бармен ці юнаки та дівчата втрачають свою гармонійність і ситуація змінюється на протилежну: серед випускників ПТНЗ переважають учні з дисгармонійним характером, а серед архітекторів – з гармонійним (рис. 4.33).

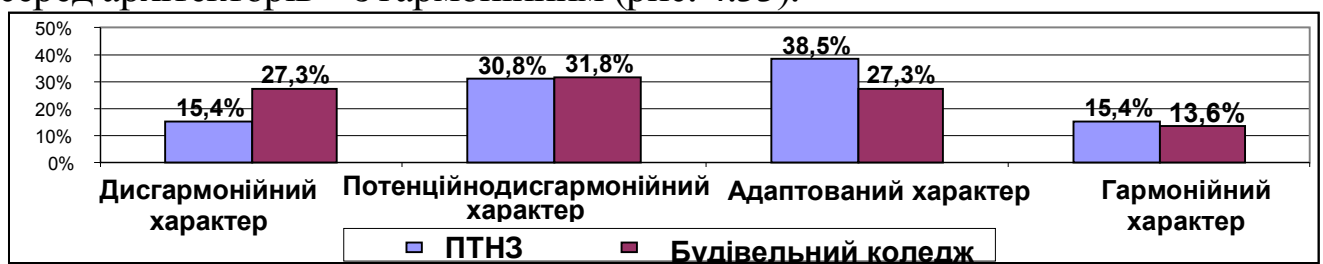

Рис. 4.32. Розподіл ступеню гармонійності характеру учнів 1-курсу ПТНЗ та будівельного коледжу.

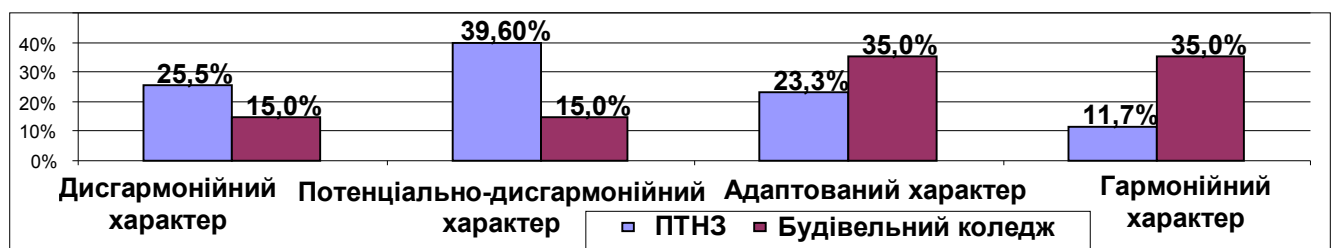

Рис. 4.33. Ступінь гармонійності характеру студентів 3-курсу ПТНЗ та будівельного коледжу.

Що може бути психологічними чинниками такої закономірності? Насмілимося припустити, що головним фактором гармонізації характеру учнів будівельного коледжу є творчий характер професійної діяльності (розвиток художніх здібностей, творчої уяви у майбутніх архітекторів залучують людину до вищої духовної сфери буття, яка має гармонізуючий вплив і сприяє духовно-моральній самоактуалізації особистості. На противагу цьому кухарі, бармени і офіціанти не мають можливості повноцінної реалізації своїх творчо-особистісних потенцій, оскільки характер їх професійної діяльності є більш реалістичним, рутинним (хоча не виключні варіанти розвитку кухарсько-творчих здібностей). За результатами дослідження в учнів ПТНЗ переробної промисловості відбуваються як конструктивні так і деструктивні зміни особистості: з одного боку, учні 3-го курсу стають більш відповідальними, чесними, скромними, а з іншого, їх енергопотенціал значно знижується, що позначається на зниженні показників впевненості, оптимістичності, відчуття щастливості й зростанні рівня слабовілля, індивідуалістичності (адже сил на щире активне спілкування вже не вистачає). Тому учні будівельного коледжу відчують себе більш щасливими, ніж учні ПТНЗ переробної промисловості (адже у будівельному коледжі 55% осіб вважають себе повністю щасливими, а у ПТНЗ – лише 39%, а кількість осіб, які відчують себе нещасливими, майже у тричі вище у ПТНЗ (14%) ніж у будівельному коледжі (5%)). Більшість учнів ПТНЗ відчують себе щасливими частково (47%) (рис. 4.34).

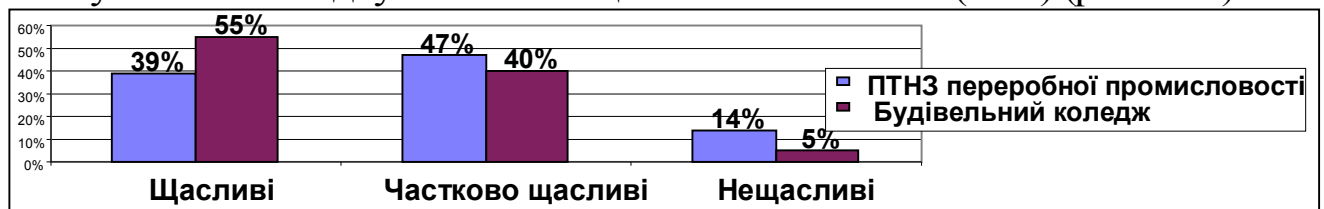

Рис. 4.34. Розподіл рівнів відчуття щастливості в учнів ПТНЗ переробної промисловості і будівельного коледжу.

Отже, зробимо висновок: творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру особистості у той час як рутинна праця психофізично виснажує людину, що негативно впливає на її характер. Не менш важливим чинником гармонізації характеру є задоволеність обраною професією та перспективами професійного росту. Більшість майбутніх архітекторів задоволені своєю спеціальністю і мають наміри продовжувати навчання у ВНЗ за обраним профілем, у той час як більшість майбутніх барменів і офіціантів визнають свою спеціальність лише як проміжну ланку у своєму професійному становленні (ніхто не хоче працювати усе життя офіціантом або барменом).

Цікавим з психологічної точки зору є розподіл учнів ПТНЗ та будівельного коледжу за критерієм м'якості-жорсткості характеру (рис. 4.35). З діаграми видно, що серед учнів ПТНЗ переважають особи з м'яким характером

(63%), а серед учнів будівельного коледжу спостерігається дещо вищий відсоток осіб з жорстким та урівноваженим характером.

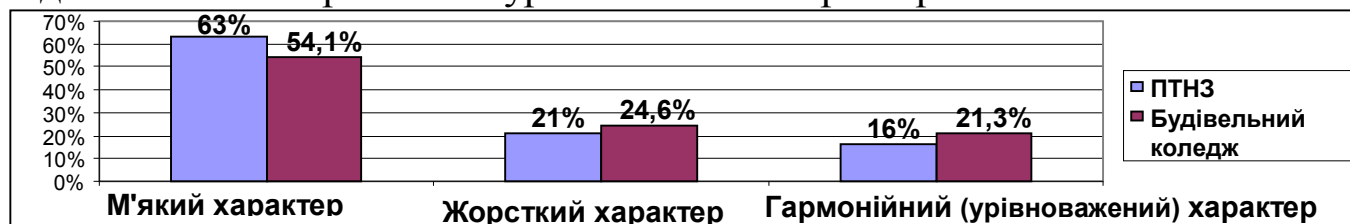

Рис. 4.35. Розподіл учнів ПТНЗ та будівельного коледжу за критерієм м'якості-жорсткості характеру.

Це також додає аргументів для пояснення причин дисгармонізації характеру в учнів ПТНЗ: зайва м'якість характеру заважає людині протистояти як зовнішнім перешкодам (міжособистісним конфліктам, адаптації до нових умов життя) так і внутрішнім (подоланню вікової кризи, розчарування у професії тощо), що сприяє дисгармонізації характеру. Можна припустити, що урівноваженість м'якості й жорсткості характеру зумовлює формування особистісного стрижня, який допомагає людині подолати кризу юнацького віку і оптимально адаптуватися до умов професійної діяльності.

Вивчення динаміки гармонійності характеру в учнів ПТНЗ і будівельного коледжу дозволило встановити психологічні закономірності характерологічного розвитку особистості в умовах навчання у закладах професійної освіти. Вікова динаміка ступеню гармонійності характеру показала, що у студентів будівельного коледжу спостерігається гармонізація характеру, а в учнів ПТНЗ переробної промисловості відбувається дисгармонізація характеру. Почуття відповідальності виступає основним стрижнем моральної саморегуляції сучасної молоді.

4.3. Порівняльний аналіз динаміки гармонійності характеру студентів ВНЗ.

З метою вивчення динаміки гармонійності характеру серед студентів вищих навчальних закладів та встановленню психологічних закономірностей впливу різних типів навчально-професійної діяльності на процес гармонізації характеру в юнацькому віці було проведено експериментальне дослідження, у якому брали участь 116 студентів I-V курсів Брянського Державного університету імені академіка І.Г. Петровського (за спеціальностями «Російська філологія» (99 осіб) і «Фізмат» (15 осіб)), а також 870 студентів I-V курсів чотирьох Інститутів Київського університету імені Бориса Грінченка: Інституту психології та соціальної педагогіки (за спеціальностями «Практична психологія» (134 особи) і «Соціальна педагогіка» (51 особа)); Інституту мистецтв (за спеціальностями «Хореографія» (17 осіб), «Музика» (82 особи), «Дизайн» (50 осіб), «Художнє мистецтво» (36 осіб)); Педагогічного інституту (за спеціальністю «Початкова освіта» (171 особа)), Інституту суспільства (за спеціальнос-

тями «Історія» (127 осіб), «Інформатика» (45 осіб), «Менеджмент» (25 осіб) та Гуманітарного інституту (за спеціальністю «Іноземна філологія» (133 особи)), а також 122 студенти 1-3 курсів Брянського єпархіального духовного училища (за спеціальностями «Пастирське служіння» (12 осіб), «Духовно-соціальне служіння» (45 осіб), «Педагог-катехізатор» (37 осіб), «Регент церковного хору» (17 осіб), «Іконопис» (10 осіб)).

Аналіз результатів експерименту показав, що порівняно зі старшокласниками у студентів вищих навчальних закладів дещо знижується рівень егоїстичної спрямованості і зростає рівень духовної. Розподіл ступеню прояву типів особистісної спрямованості студентів різних спеціальностей відображено на рисунку 4.36. Проте особистісна спрямованість студентів різних спеціальностей світських навчальних закладів практично однакова – переважає соціальна і ділова спрямованість (до людей і до справи). Найвищий рівень ділової спрямованості продемонстрували студенти Інституту мистецтв, а соціальної – майбутні психологи та педагоги-початківці. Егоїстична спрямованість (на себе) трохи нижче, але також виражена, а духовно-релігійна спрямованість (до Бога) має рівень прояву нижче середнього.

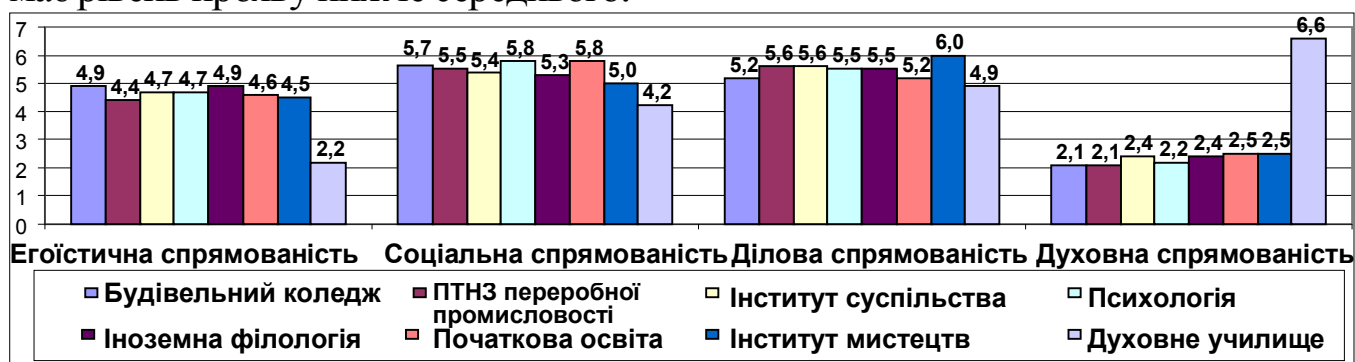

Рис. 4.36. Розподіл ступеню прояву типів особистісної спрямованості.

На відміну від світських навчальних закладів студенти духовного училища продемонстрували іншу картину: виражена перевага духовної спрямованості (до Бога) при відносно низькому рівні егоїстичної спрямованості (на себе). Соціальна спрямованість (до людей) у майбутніх церковнослужителів нижче, ніж у студентів світських навчальних закладів. Така закономірність цілком зрозуміла, оскільки в духовні навчальні заклади вступають особи з винятково духовно-релігійною спрямованістю, у системі цінностей яких спілкування виконує інструментальну функцію на шляху духовного розвитку.

Відсоток осіб з високим рівнем духовно-релігійного досвіду серед учнів і студентів світських навчальних закладів значно варіюється (рис. 4.37). Найбільша кількість осіб (15,7%), які мають високий рівень духовно-релігійного досвіду, спостерігається в «Інституті мистецтва» і Педагогічному інституті (спеціальність «Початкова освіта»). Найменш виражений духовно-релігійний досвід в учнів загальноосвітніх шкіл, будівельного коледжу і студентів спеціаль-

ностей «Інформатика» та «Іноземна філологія» (6,7% - 7,4%). Інтерпретуючи дану закономірність, ми припускаємо, що творча (мистецтво) і соціальна (учитель початкової школи) професійна спрямованість наближає людину до прийняття духовно-релігійних цінностей, у той час як професійна спрямованість типу «людина-знакова система» (інформатика, іноземна мова) не пов'язана з духовно-релігійним розвитком у юнацькому віці.

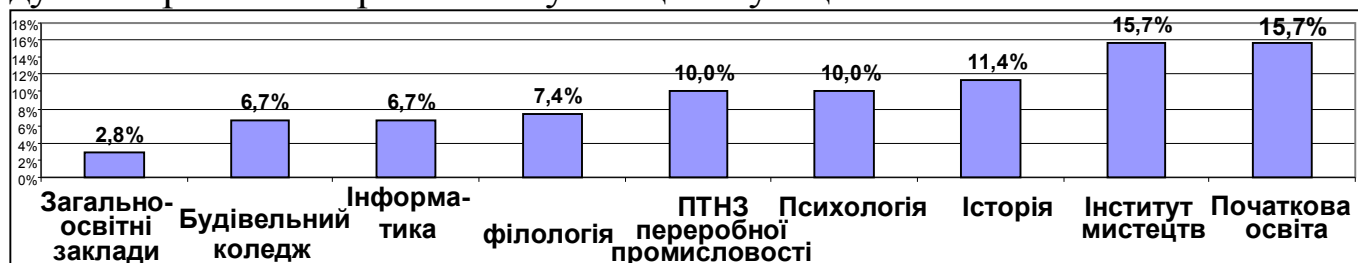

Рис. 4.37. Відсоток осіб з високим рівнем релігійного досвіду.

Розподіл середньостатистичних показників духовного потенціалу учнів ЗОНЗ, ПТНЗ і студентів ВНЗ свідчить, що духовний потенціал у студентів і учнів ПТНЗ вище ніж у старшокласників і знаходиться переважно у межах середнього рівня (рис. 4.38). Високий рівень духовного потенціалу мають лише студенти духовного училища і Інституту мистецтв. У студентів за фахом «Російська філологія» рівень духовного потенціалу вище середнього.

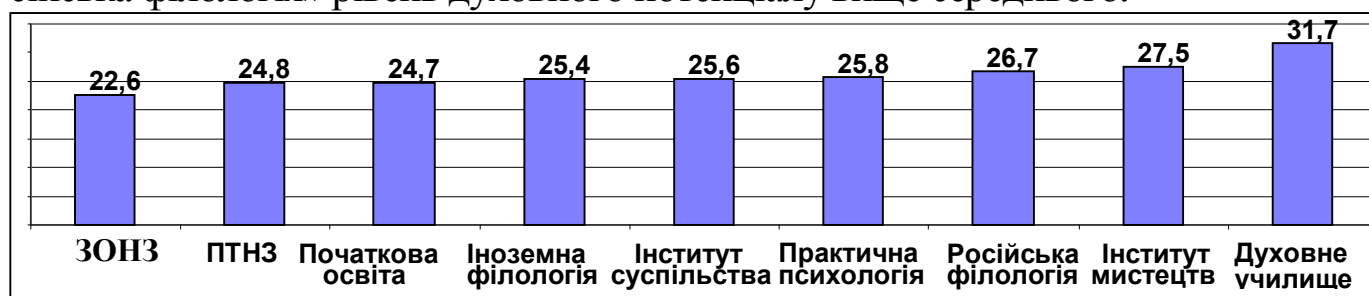

Рис. 4.38. Розподіл середньостатистичних показників духовного потенціалу учнів ЗОНЗ, ПТНЗ і студентів ВНЗ.

Середньостатистичні показники психологічних механізмів духовного розвитку у студентів різних спеціальностей відображено на рисунку 4.39.

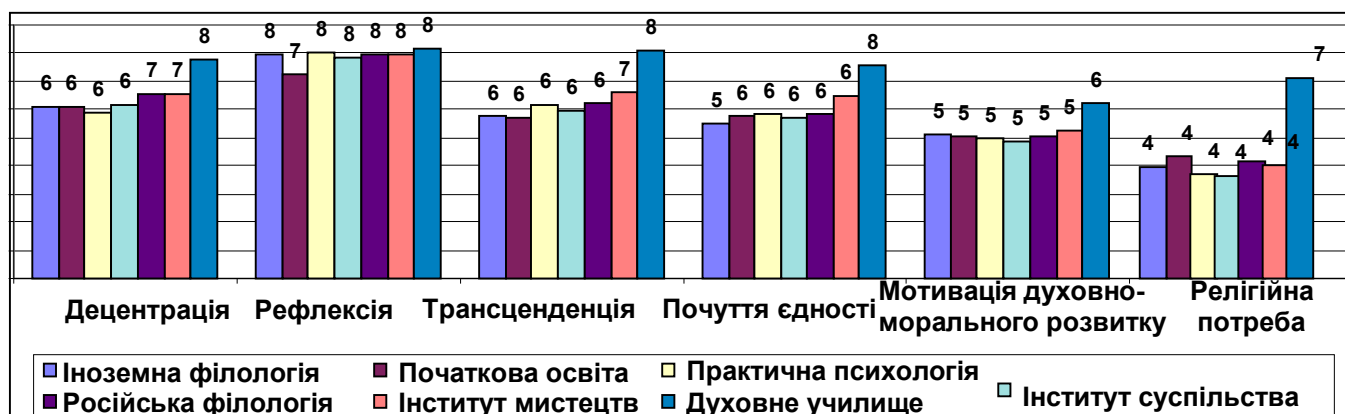

Рис. 4.39. Розподіл середньостатистичних показників психологічних механізмів духовного розвитку студентів ВНЗ.

Як бачимо з діаграми, єдиним психологічним механізмом духовного розви-

тку, який досить добре сформований в усіх категорій студентів, є рефлексія, яка формується завдяки інтенсивному інтелектуальному розвитку в умовах навчання у вищих навчальних закладах. Найбільш розвинуті механізми духовного розвитку у студентів духовного училища, у яких спостерігається рівномірний розподіл сформованості усіх психологічних механізмів. Друге місце посідають студенти інституту мистецтв та російської філології. Проте в них найбільш розвинутими виявляються рефлексія і децентрація (у студентів-митців ще й трансценденція), у той час як інші механізми розвинуті на середньому рівні. На усіх інших спеціальностях («Іноземна філологія», «Початкова освіта», «Практична психологія» і «Суспільні науки») спостерігається середній рівень розвитку психологічних механізмів духовного розвитку, що зумовлено акцентом переважно на інтелектуальному розвитку студентів.

Дослідження динаміки середньостатистичних показників егоцентризму студентів 1-го і 3-го курсів показало, що найбільш егоцентричними виявилися майбутні хореографи, які мають стабільно високий рівень егоцентризму (рис. 4.40). У студентів за спеціальностями «Початкова освіта» і «Практична психологія» протягом навчання у закладі середньостатистичні показники егоцентризму зростають з середнього рівня до майже високого. Студенти спеціальності «Іноземна філологія» мають середньо стабільний рівень егоцентризму. У студентів духовного училища та на спеціальностях «Російська філологія», «Дизайн», «Художнє мистецтво», «Музика» на третьому курсі рівень егоцентризму значно знижується порівняно з першим, що свідчить про гармонійні зміни особистості в умовах навчання у цих закладах.

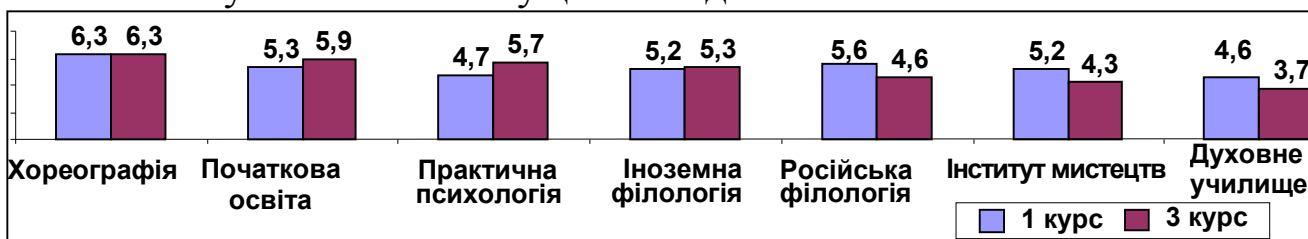

Рис. 4.40. Динаміка середньостатистичних показників егоцентризму студентів різних спеціальностей.

Порівняльний аналіз ступеню гармонійності характеру у закладах різного освітнього рівня (ЗОНЗ, ПТНЗ і ВНЗ) свідчить, що в умовах навчання у закладах професійно-технічної освіти в середньому переважають учні з адаптованим (29,4%) та потенційно-дисгармонійним (32,5%) характером (рис. 4.41). Відсоток учнів, які мають дисгармонійний характер (19,5%), нижче ніж у загальноосвітніх (24,9%) та вищих навчальних закладах (21,3%). Відсоток учнів ПТНЗ, що мають гармонійний характер (18,6%), також вище ніж у ЗОНЗ (15,4%), хоча нижче, ніж у студентів ВНЗ (20,2%). Звідси випливає, що в учнів ПТНЗ на відміну від старшокласників розвивається більш гармонійний характер завдяки професійно-практичній трудовій діяльності. Розподіл

ступеню гармонійності характеру старшокласників, учнів ПТНЗ і студентів ВНЗ свідчить про тенденцію до зростання гармонійності характеру в юнацькому віці пропорційно освітньому рівню особистості.

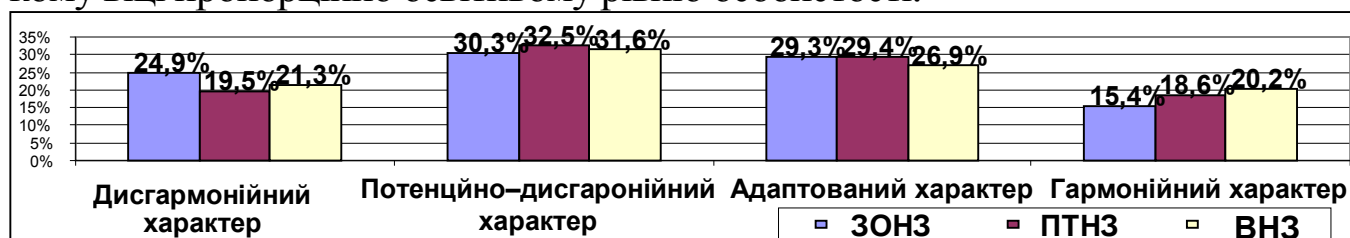

Рис. 4.41. Розподіл ступеню гармонійності характеру старшокласників, учнів ПТНЗ і студентів ВНЗ.

Дослідження особливостей і ступеню гармонійності характеру студентів різних спеціальностей показало, що в сучасній молоді найбільш розвинені моральні й комунікативні риси, а вольові якості сформовані недостатньо і вимагають додаткового психологічного розвитку. Розподіл ступеню гармонійності характеру студентів різних спеціальностей зображена на рисунку 4.42. Порівняльний аналіз ступеню гармонійності характеру студентів різних спеціальностей показав, що найбільш гармонійний характер спостерігається у студентів духовного училища (41% осіб з гармонійним характером). Найбільш адаптований характер виявився в учнів будівельного коледжу – майбутніх архітекторів (31%). Представники спеціальності «Російська філологія» виявили майже рівномірний розподіл ступеню гармонійності характеру (від 22% до 27% осіб в кожному типі гармонійності).

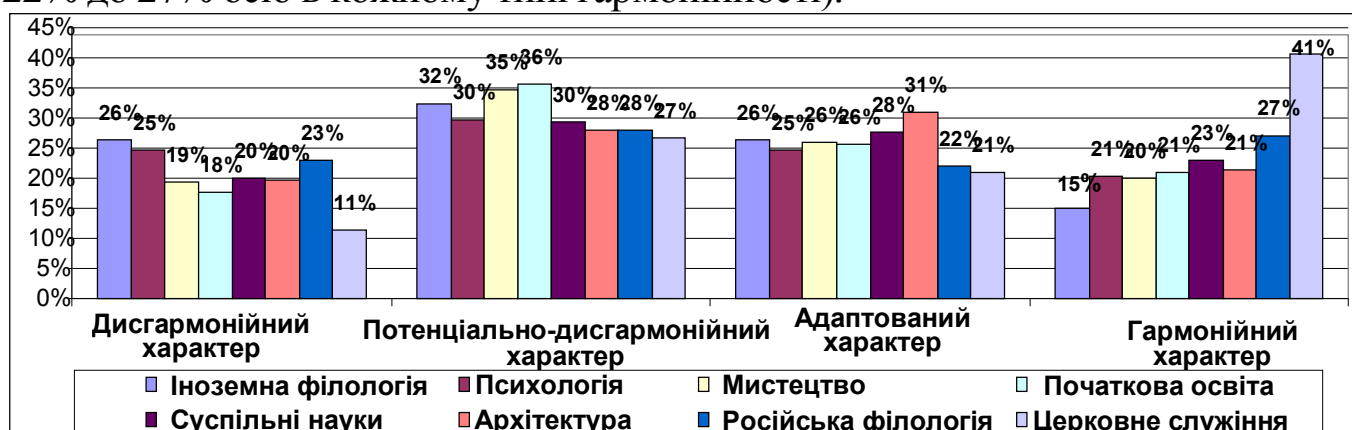

Рис. 4.42. Розподіл ступеню гармонійності характеру студентів різних професійних спеціальностей.

Представники світських навчальних закладів мають переважно середній рівень гармонійності характеру (переважають особи з потенційно-дисгармонійним (33,2%) та адаптованим (25,6%) характером). Відсоток студентів з гармонійним характером (19,7%) дещо нижче чим тих, хто має виражені характерологічні дисгармонії (20,7%). Середній рівень гармонійності продемонстрували студенти спеціальностей «Суспільні науки» (інформатика, історія), «Мистецтво» (художнє мистецтво, дизайн, музика, хоре-

ографія), «Початкова освіта» і «Практична психологія». Найменш характерологічно гармонійними у порівнянні з іншими професійними студентськими вибірками виявилися студенти за спеціальністю «Іноземна філологія», серед яких найбільша кількість осіб мають дисгармонійний (26%) і потенційно-дисгармонійний (32%) характер, а найменший відсоток належить особам з гармонійним характером (15%).

Розглянемо вікову динаміку ступеню гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Іноземна філологія», яка відбувалась протягом терміну навчання у гуманітарному інституті. Аналіз діаграми показує, що у студентів від 1-го до 3-го курсу відбувається процес значного зростання відсотка осіб з дисгармонійним (від 18,5 % до 33,8%) та потенційно-дисгармонійним характером (від 24,6 % до 39,7 %) та зниження майже удвічі представників адаптованого (з 30,8 % до 20,6 %) та гармонійного (з 26 % до 5,9%) характерів (рис. 4.43).

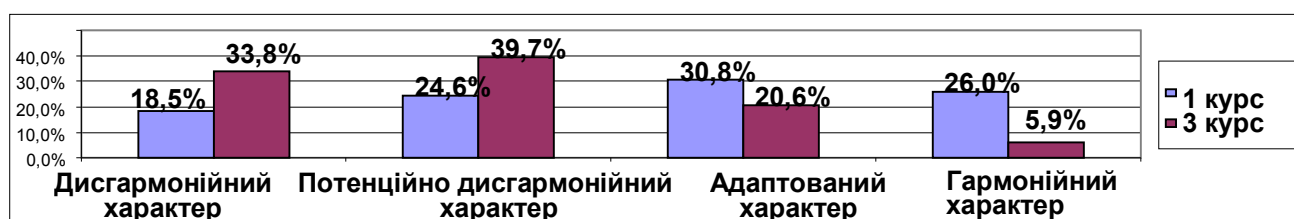

Рис. 4.43. Динаміка гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Іноземна філологія».

Тобто, можна говорити про наявність вираженої дисгармонізації характеру студентів у процесі навчання за спеціальністю «Іноземна філологія». Аналізуючи цю тенденцію, ми наслідком припустити, що головним чинником зниження рівня гармонійності характеру майбутніх іноземних філологів є внутрішньоособистісний культуральний конфлікт, зумовлений суперечливістю цінностей вітчизняного менталітету, притаманного українським студентам, з цінностями тих культур, з якими їм доводиться ідентифікуватися, вивчаючи західні та східні мови. Адже за вимогами навчальної програми студенти протягом терміну навчання в інституті мають здобути досвід *вільно міркувати* на іноземній мові. Тому ми припускаємо, що саме наявність психологічної неконгруентності у наслідок розбіжності систем мислення у процесі навчання і спілкування у реальному житті є основним чинником психологічної дисгармонізації не тільки характеру, а й особистості в цілому. Не випадковим є факт, що представники саме цієї спеціальності найбільш виражають бажання жити закордоном. І справа тут не в погоні за грішми, а саме у мовній ідентифікації та прагненні до життя відповідно до стандартів (норм, цінностей), які особистість інтегрувала у власну картину світу шляхом вивчення мови і культури певної країни.

Важливим чинником гармонізації характеру є задоволеність обраною професією. За допомогою анкетування та інтерв'ю нам вдалося з'ясувати, що більшість студентів іноземної філології не задоволені своєю професією.

Крім того існує певний відсоток студентів, які змінюють свій фах, а більшість тих, хто продовжує навчання, визнають свою спеціальність лише як проміжну ланку у своєму професійному становленні (вони мріють використовувати знання іноземних мов у якості співробітників сумісних україно-європейських або іноземних компаній). Отже, дисгармонізація характеру є індикатором соціально-психологічної дезадаптації студентів у зв'язку з дисбалансом особистісної спрямованості й цінностей вітчизняної культури.

Інша ситуація спостерігається серед російських студентів за спеціальністю «Російська філологія»: протягом навчання у педагогічному університеті у них зростає відсоток осіб з гармонійним характером (з 24,4% до 29,7%) і певне зниження кількості осіб, що мають дисгармонійний характер (з 26,7% до 22,3%), що свідчить про соціальну адаптованість і психологічну конгруентність особистості (рис. 4.44). Отже, професійний фах суттєво впливає на ступінь і динаміку гармонійності характеру в юнацькому віці.

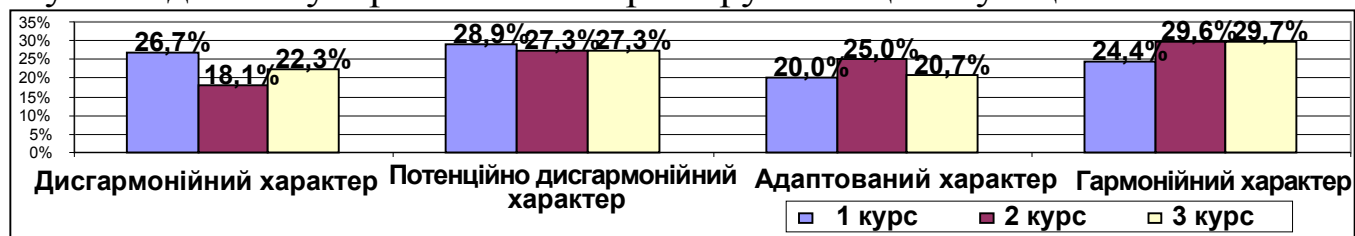

Рис. 4.44. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів за фахом «Російська філологія».

Цікавою є динаміка ступеню гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Історія», яка проявляє себе тенденцією до поляризації (рис. 4.45). На початку навчання (на 1-му курсі) переважають студенти з гармонійним характером (37,8 %), який згодом починає «псуватися» (на 3-4 курсах переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (40,7%)), а в магістратурі (на 5-му курсі) відбувається поляризація характерів: потенційно-дисгармонійні поповнюють групу дисгармонійних (до 33,3%), а адаптовані набувають рівня гармонійності (до 29,6%). Цю тенденцію можна інтерпретувати як показник своєрідної особистісної кризи: пізнання історичної правди викликає суперечливі ставлення і оцінки студентів, що позначається на дисгармонізації їх характеру (на 3-4 курсах), але згодом завдяки особистісному зростанню відбувається формування *свідомих* ставлень людини (прийняття «гіркої правди буття людства» сприяє гармонізації характеру, а неприйняття її укорінює особистість у негативному протистоянні світові).

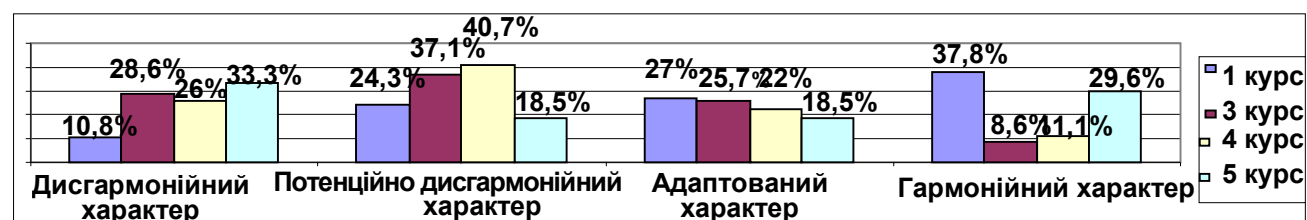

Рис. 4.45. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів за фахом «Історія».

Певне зниження гармонійності характеру спостерігається у студентів за спеціальностями «Початкова освіта» та «Інформатика» (рис. 4.46-4.47). Ця тенденція, на наш погляд, зумовлена переважанням інтелектуального компоненту в системі освіти за рахунок духовно-морального розвитку особистості, оскільки у навчальних програмах курси з природничо-математичного профілю переважають над творчо-гуманітарними.

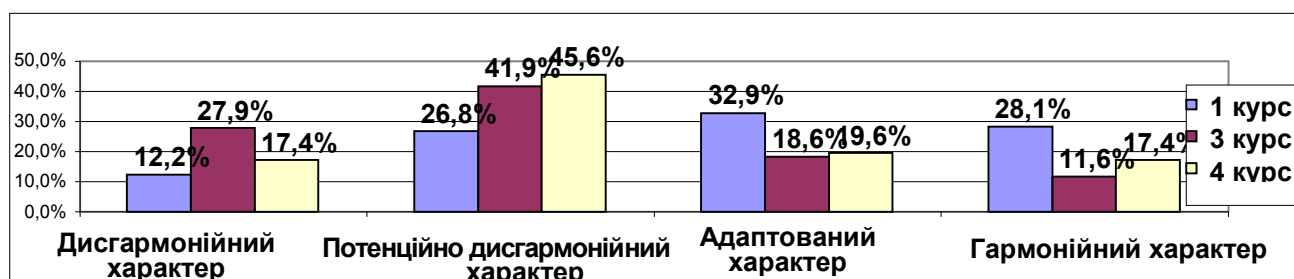

Рис. 4.46. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів за фахом «Початкова освіта».

Ознаками зниження рівня гармонійності характеру у майбутніх педагогів-початківців є зниження відсотка осіб з гармонійним (з 28,1% до 17,4%) і адаптованим характером (з 32,9% до 19,6%) та зростання кількості студентів, що мають дисгармонійний (з 12,2% до 17,4%) і потенційно-дисгармонійний (з 26,8% до 45,6%) характер. На 4-му курсі відсоток осіб з потенційно-дисгармонійним характером дуже високий, адже ця група студентів створює «зону ризику», яка передбачає тенденцію до зростання кількості дисгармонійних (невротизованих) майбутніх вчителів-початківців, які у своїй професійній педагогічній діяльності підсвідомо транслюватимуть власну характерологічну дисгармонійність учням початкової школи. Отже, при розробці навчальних програм для студентів педагогічних навчальних закладів звернути особливу увагу на предмети творчо-гуманітарного спрямування, а також спецкурси щодо гармонізації характеру і духовно-моральної самоактуалізації особистості майбутніх педагогів.

Динаміку рівнів гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Інформатика» можна пояснити впливом процесу соціально-психологічної адаптації студентів, адже до третього курсу значно зростає кількість осіб з адаптованим характером (з 28,6% до 41,7%) при зниженні відсотка представників гармонійного (з 28,6% до 16,7%) характеру.

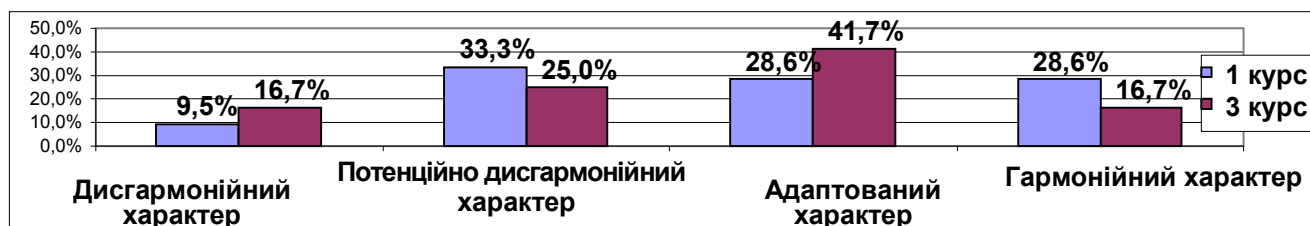

Рис. 4.47. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів за фахом «Інформатика».

Ті студенти, що не змогли соціально і професійно адаптуватися, майже удвічі збільшують число осіб з дисгармонійним характером (з 9,5% до 16,7%). Ця ситуація свідчить про недостатній розвиток духовно-особистісного стрижня у студентів технічного профілю.

Порівнюючи ступінь гармонійності характеру студентів 1-х курсів, можна зазначити, що на спеціальності «Інформатика» та «Початкова освіта» вступають особи з більш гармонійним характером, ніж до Інституту мистецтв але у процесі навчання й оволодіння професійними інтелектуально-насиченими знаннями ці юнаки та дівчата втрачають свою гармонійність і ситуація змінюється на протилежну: серед випускників за спеціальностями «Інформатика» та «Початкова освіта» переважають особи з дисгармонійним характером, а у митців – з гармонійним.

Нами було проведено комплексне психодіагностичне дослідження особливостей характеру і ступеню його гармонійності у майбутніх спеціалістів художньо-мистецького профілю (студентів Інституту мистецтв Київського університету імені Бориса Грінченка). У дослідженні брали участь студенти за спеціальністю «Хореографія» 1-го курсу (17 осіб), «Дизайн» 1-го та 3-го курсів (50 студентів), «Художнє мистецтво» 4-го курсу (36 осіб) та «Музика» 1-го, 3-го та 5-го курсів (82 студенти). Досить приємно зазначити позитивне ставлення керівництва закладу до проблематики гармонізації характеру.

Дослідження духовного потенціалу показало, що найвищий (високий) рівень духовного потенціалу спостерігається у студентів за спеціальністю «Хореографія», рівень духовного потенціалу вище середнього продемонстрували майбутні дизайнери (рис. 4.48).

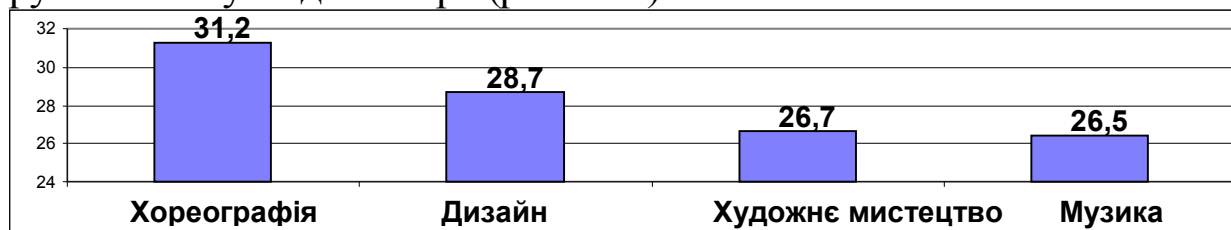

Рис. 4.48. Середньостатистичні показники духовного потенціалу студентів мистецького профілю.

Духовний потенціал майбутніх художників і музикантів знаходиться на середньому рівні. Ступінь розвитку таких психологічних механізмів духовного розвитку як децентрація (подолання власного егоцентризму) і мотивація духовно-морального розвитку, майже на усіх мистецьких спеціальностях мають середній рівень (рис. 4.49). Студенти за спеціальностями «Хореографія» та «Дизайн» найбільш здатні до децентрації і мають високий рівень рефлексії (самоусвідомлення). Здатність до трансценденції і почуття єдності також найбільш розвинені у майбутніх хореографів (завдяки колективній професійній діяльності). Релігійні потреби і патріотичність в усіх студентів мистецького профілю розвинені на рівні нижче середнього. Найбільш релігійними і патріотичними з

них виявилися майбутні музиканти.

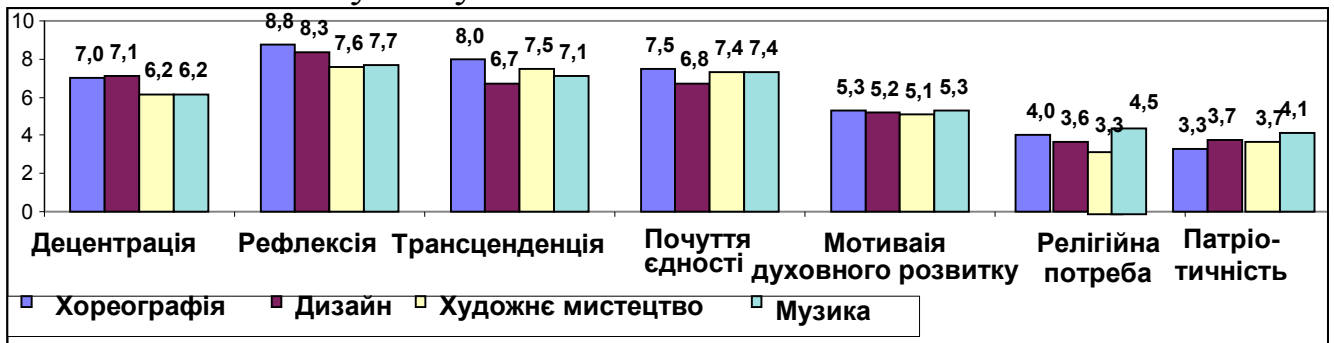

Рис. 4.49. Середньостатистичні показники психологічних механізмів духовного розвитку студентів-митців.

Дослідження показало, що серед студентів мистецького профілю переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (34,6%). Це свідчить про те, що до професійного мистецтва схильні духовні особистості, які відрізняються психологічною витонченістю і вразливістю, що дозволяє їм тонко відчувати мистецтво. Відсоток осіб з гармонійним характером (20%) дещо перевищує кількість студентів, які мають виражені характерологічні дисгармонії (19,4%) (рис. 4.50).

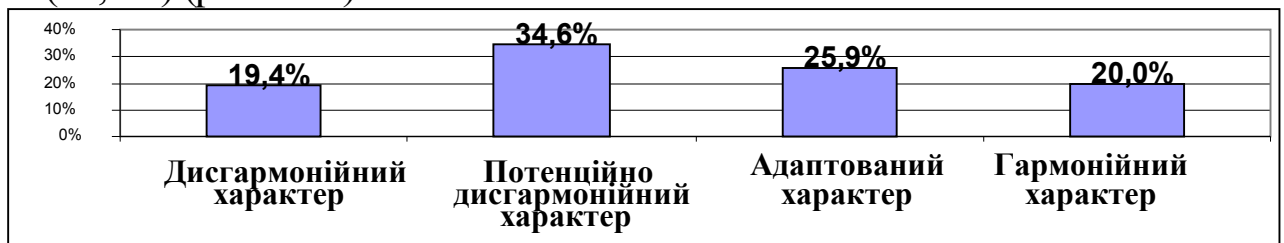

Рис. 4.50. Розподіл рівнів гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв.

Розподіл рівнів гармонійності характеру у представників різних спеціальностей мистецького профілю відображено на рис. 4.51. Найбільша кількість характерологічно гармонійних осіб виявлена серед майбутніх музикантів (21%), найбільший відсоток студентів, які мають характерологічні дисгармонії, спостерігається серед майбутніх художників (28%). Серед хореографів переважають особи з потенційно-дисгармонійним характером (41%).

Динаміку ступеню гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв відображено на рисунку 4.52.

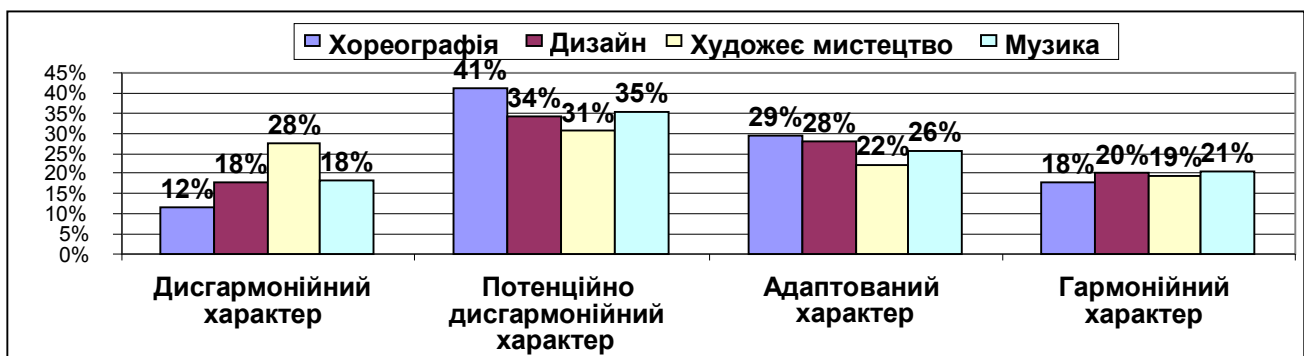

Рис. 4.51. Розподіл ступеню гармонійності характеру студентів-митців різних спеціальностей.

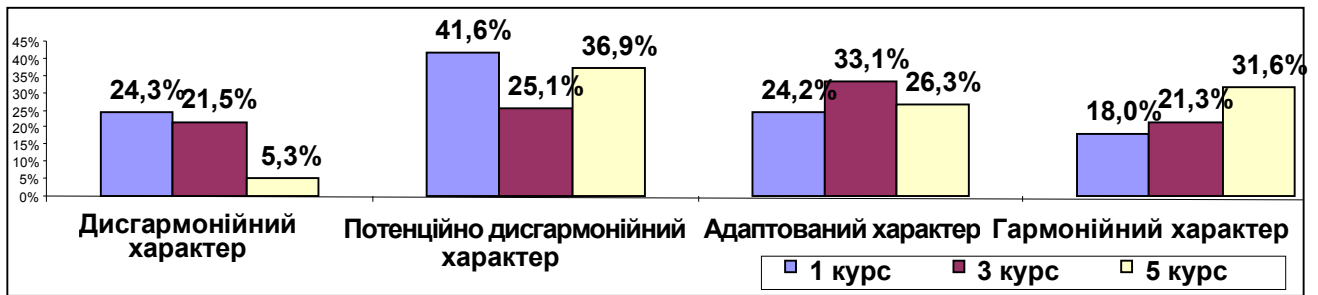

Рис. 4.52. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів Інституту мистецтв.

Аналіз динаміки показників гармонійності характеру студентів різних курсів Інституту мистецтв свідчить про виражену тенденцію до гармонізації характеру, на яку вказують зниження відсотка осіб з дисгармонійним (з 24,3% до 5,3%) та потенційно-дисгармонійним (з 41,6% до 36,9%) характером при збільшенні кількості осіб з адаптованим (з 24,2% до 26,3%) і гармонійним (з 18% до 31,6%) характером. Що може бути психологічними чинниками даної закономірності? Насмілимося припустити, що головним фактором гармонізації характеру майбутніх хореографів, музикантів, художників і дизайнерів є творчий характер професійної діяльності, адже розвиток художніх здібностей, творчої уяви нібито залучує особистість до вищої духовної сфери буття, яка гармонізує особистість. Іншими словами, творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру особистості. Не менш важливим чинником гармонізації характеру є задоволеність обраною професією. Більшість майбутніх митців задоволені своєю спеціальністю і мають наміри працювати за обраним профілем і підвищувати свій професійний рівень.

Рисунок 4.53. демонструє середньостатистичні показники гармонійності окремих *компонентів* характеру (морального, інтелектуального, вольового, комунікативного, психосоматичного). Досить розвиненим виявився психосоматичний компонент. Найбільш психофізіологічно витривалими виявилися майбутні хореографи, проте комунікативні якості в них розвинуті недостатньо. Гармонійність вольових рис характеру у студентів спеціальностей «Хореографія», «Дизайн» і «Художнє мистецтво» знаходиться на середньому рівні, що свідчить про недостатню розвиненість самоконтролю і вимагає особливої уваги щодо його розвитку.

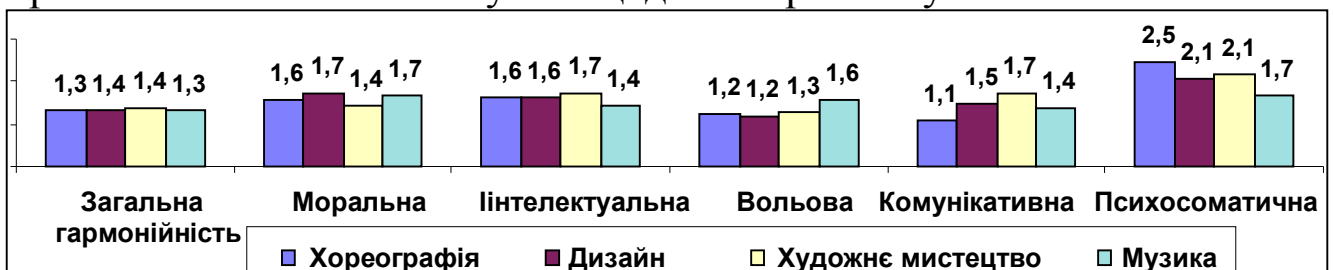

Рис. 4.53. Середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру студентів-митців.

Найбільш вольовими виявилися майбутні музиканти. Комунікативні ри-

си найбільш розвинені у майбутніх художників. Моральні та креативно-інтелектуальні риси високо розвинені у студентів усіх мистецьких спеціальностей. На рисунку 4.54 ми розмістили попарно протилежні якості: совісність – гординя, альтруїзм – корисливість, чесність – лицемірство, відповідальність – екстернальність. З діаграми бачимо, що рівень розвитку майже усіх позитивних рис перевищує рівень негативних. Так, середньостатистичні показники совісності, альтруїзму перевищують показники гордині й корисливості, що свідчить про позитивне ставлення майбутніх митців до інших людей. Найвищий рівень совісності спостерігається у музикантів.

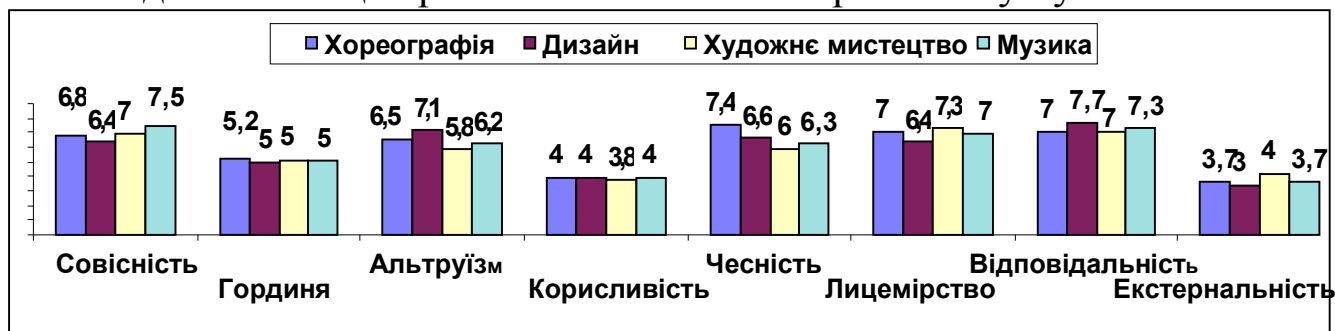

Рис. 4.54. Середньостатистичні показники моральних рис студентів мистецького профілю.

Приємним є факт значного перевищення показників альтруїзму над корисливістю, відповідальності над екстернальністю (тенденцією перекладати відповідальність на інших). Вищий рівень відповідальності мають дизайнери. Проте варто зазначити, що студенти мають певний рівень дифузності у розумінні таких моральних якостей як чесність і лицемірство, які знаходяться майже на одному рівні (а у майбутніх художників середньостатистичний показник лицемірства значно перевищує показник чесності). Ця деструктивна закономірність підтверджує, що сучасна молодь в усіх світських навчальних закладах незалежно від віку і професійної спрямованості схильна до хитрощів, лукавства. Лише у студентів духовного училища спостерігається високий рівень диференційованості духовно-моральних якостей, а середньостатистичний показник чесності (6,8) перевищує середньостатистичний показник лицемірства (5,7). Звідси висновок: свідомий і активний духовний розвиток особистості сприяє розвитку моральної свідомості, диференціації моральних цінностей, що зумовлює високий рівень духовно-моральної саморегуляції і гармонійності характеру.

Високий рівень розвитку моральних якостей у студентів Інституту мистецтв позначається на достатньо високому рівні показників *комунікативних* рис (рис. 4.55): доброзичливості, емпатії, що зумовлює здатність людини до побудови дружніх, довірливих стосунків. Проте рівень демонстративності є дещо завищеним (середньостатистичні показники демонстративності значно перевищують показники скромності). Але слід зазначити, що для студентів мистецько-творчого спрямування демонстративно-

артистичні риси є професійно важливими якостями. Як бачимо з діаграми, найбільш доброзичливими, демонстративними і дещо агресивними виявляються майбутні хореографи. Студенти інших спеціальностей («Музика», «Дизайн» і «Художнє мистецтво») є неагресивними.

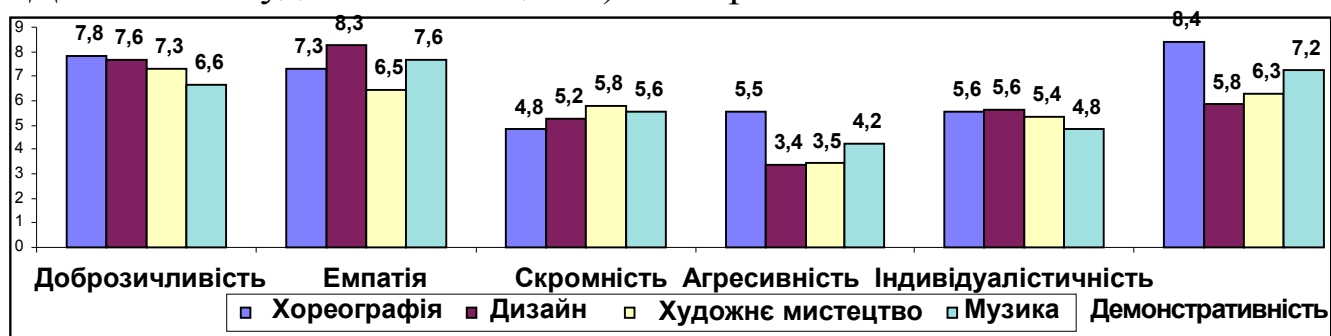

Рис. 4.55. Середньостатистичні показники комунікативних рис студентів мистецького профілю.

Розглянемо показники вольових і психосоматичних рис характеру студентів мистецького профілю (рис. 4.56). Як бачимо з діаграми, вольова сфера у майбутніх митців розвинена недостатньо: імпульсивність і слабовілля перевищують показники самоконтролю і терплячості. Лише організованість має середній рівень розвитку. Стресостійкість розвинена лише у майбутніх хореографів (завдяки регулярним фізичним тренуванням).

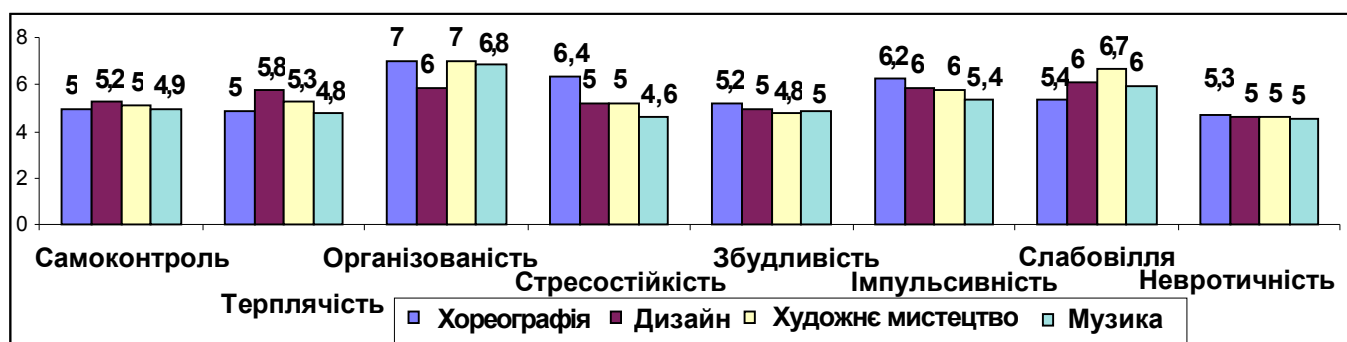

Рис. 4.56. Середньостатистичні показники вольових і психосоматичних рис студентів мистецького профілю.

Середньостатистичні показники невротичності сягають середнього рівня. Аналогічна ситуація спостерігається у студентів психолого-педагогічного профілю. Отже, враховуючи недостатній рівень розвитку вольових і психосоматичних характерологічних якостей у майбутніх психологів, педагогів, митців, вважаємо за рекомендувати доцільне введення до навчального курсу психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток волі, адже психолог і педагог мають добре володіти собою для того, щоб здійснювати психолого-педагогічний вплив на вихованців.

Інтелектуально-креативний та емоційний компоненти характеру у студентів Інституту мистецтв розвинуті на достатньо високому рівні (рис. 4.57-4.58).

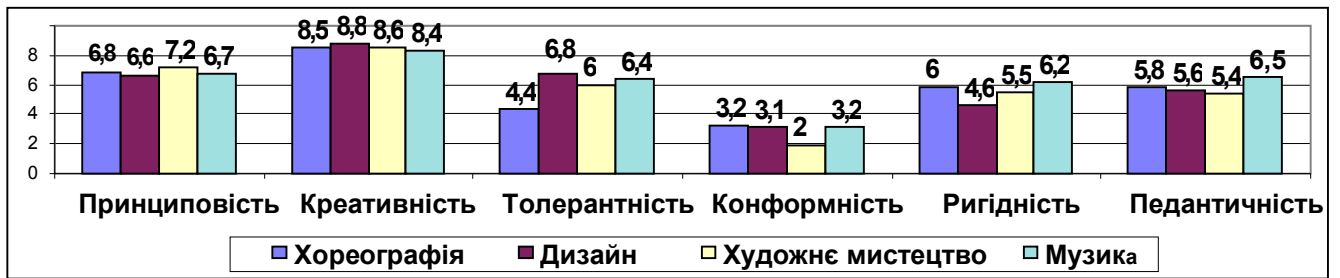

Рис. 4.57. Середньостатистичні показники інтелектуально-креативних рис студентів мистецького профілю.

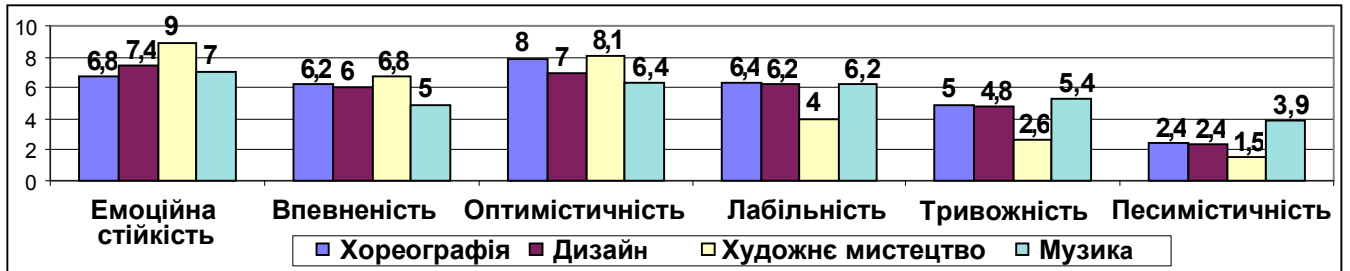

Рис. 4.58. Середньостатистичні показники емоційних рис студентів мистецького профілю.

Майбутні хореографи відрізняються від студентів інших спеціальностей найвищим рівнем жорсткості, впертості (вони мають низькі середньостатистичні показники толерантності при вираженому рівні ригідності, педантичності та оптимістичності), що може свідчити про їх холеричний або сангвінічний темперамент. Найбільш тривожними і песимістичними виявилися майбутні музиканти, що вказує на їх меланхолійний темперамент і високий рівень вразливості. Емоційно стійкими, спокійними і впевненими виявилися майбутні художники. Це може служити індикатором їх флегматичного темпераменту. Дизайнери відзначаються найвищим рівнем креативності і толерантності, що може бути ознакою сангвінічного темпераменту і вказує на високий рівень розвитку інтелектуального компоненту характеру.

Також було досліджено середньостатистичні показники особистісного благополуччя студентів: моральної самооцінки, самопочуття і настрою (рис. 4.59). Середньостатистичні показники самооцінки, самопочуття і настрою знаходяться на рівні вище середнього, а показник *активності* дуже низький. Це свідчить про несприятливий психофізіологічний стан та перевтому студентів. Ми припускаємо, що студенти відчувають психологічний дискомфорт, пов'язаний з високим рівнем навчального навантаження, тривалих репетицій, а також проблемами побутового характеру (адже більшість студентів проживає у гуртожитку), що фізично і психічно виснажує їх.

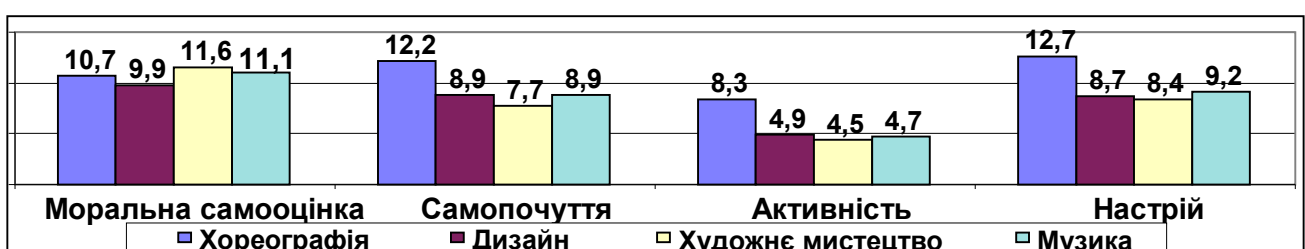

Рис. 4.59. Середньостатистичні показники особистісного благополуччя студентів-митців.

З діаграми видно, що за показниками самопочуття, активності й настрою майбутні хореографи знов випереджають усіх інших. Слід звернути увагу на те, що фізичне навантаження, яке мають хореографи, майже відсутнє у студентів інших мистецьких напрямів, і можливо саме воно сприяє зростанню всебічної гармонійності характеру і відчуття щасливості (аналогічну тенденція простежувалася у старшокласників спортивної школи). Цікавим є факт, що студенти за спеціальністю «Художнє мистецтво» мають найнижчі показники самопочуття, активності й настрою, проте психологічною компенсацією виступає найвищий порівняно з іншими рівень моральної самооцінки.

Розподіл рівня відчуття *щасливості* серед студентів мистецького профілю дає основи стверджувати, що в цілому студенти-митці – доволі щасливі: 57 % з них вважають себе повністю щасливими, 36% почуваються частково щасливими. Проте існують 7 % студентів, які відчують себе зовсім нещасливими. Причиною тому можуть бути стреси, міжособистісні конфлікти, невпевненість у майбутньому, психофізіологічна виснаженість. Не менш важливим чинником відчуття щасливості студентів є рівень матеріального благополуччя, адже, в університеті навчаються як особи з родин, різного рівня матеріального достатку. До того ж багато студентів мають необхідність орендувати житло та заробляти гроші, що пов'язано з матеріальними, психологічними проблемами та додатковим психофізіологічним навантаженням. Як бачимо з діаграми (рис. 4.60), найбільш щасливими виявляються майбутні хореографи (82%), а найбільш нещасливі – майбутні дизайнери (12%).

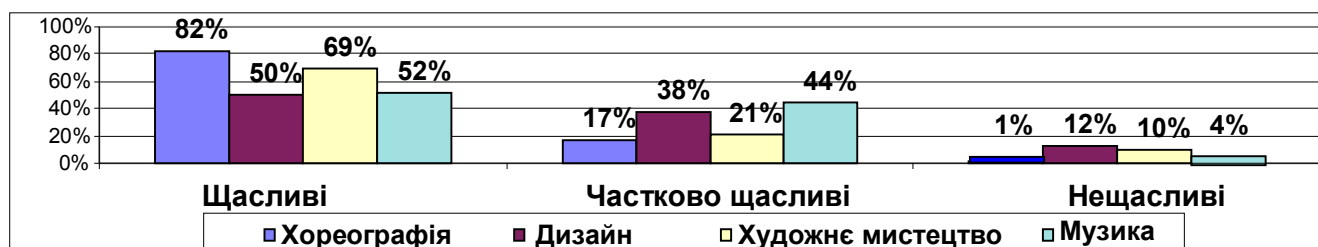

Рис. 4.60. Розподіл відчуття щасливості у студентів творчо-мистецького профілю.

Отже, аналіз характерологічних особливостей студентів Інституту мистецтв дозволив визначити психологічні закономірності: до художнього мистецтва тяжіють особи з флегматичним типом темпераменту, до музики – з меланхолічним, до хореографії – з холеричним, а до дизайну – з сангвінічним. Але гармонійність характерологічного розвитку відбувається завдяки залученню молодшої людини до духовно-творчої діяльності, яка сприяє духовній самоактуалізації особистості, що зумовлює подальший оптимальний розвиток рис, притаманних кожному з типів темпераменту.

Нами також було проведено порівняльний аналіз і визначено психологічні тенденції характерологічного розвитку представників двох споріднених про-

фесій – майбутніх психологів і церковнослужителів. У експериментальному дослідженні брали участь 122 студенти 1-3 курсів духовного єпархіального училища м. Брянська та 134 студенти 1-3 курсів за спеціальністю «Практична психологія» педагогічного університету ім. Б. Грінченка м. Києва. Порівняльний аналіз ступеню гармонійності характеру показав, що у студентів духовного училища гармонійність характеру вище, ніж у майбутніх психологів (рис. 4.61).

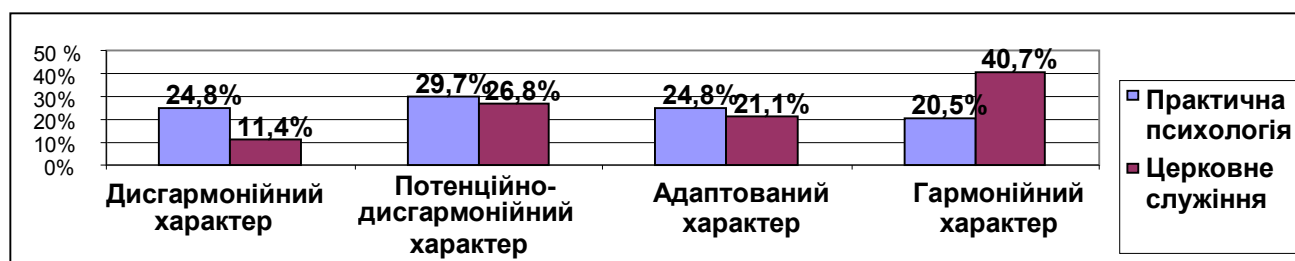

Рис. 4.61. Ступінь гармонійності характеру в учнів духовного училища та майбутніх психологів.

Нажаль, більш ніж половина майбутніх психологів відрізняються певним рівнем характерологічної дисгармонійності (24,8% осіб мають дисгармонійний характер і 29,7% – потенційно-дисгармонійний характер) на відміну від студентів духовного училища (11,4% і 24,8% відповідно). Натомість майбутні практичні психологи продемонстрували вищий відсоток представників адаптованого характеру (24,8%) на відміну від церковнослужителів (21,1%). Відсоток студентів-психологів з гармонійним характером (20,5%) нижче ніж тих, хто має виражені характерологічні дисгармонії (24,8%) і майже удвічі нижче відповідної кількості осіб з гармонійним характером (40,7%) у духовному училищі.

Розглянемо вікову динаміку розвитку гармонійності характеру студентів за спеціальністю «Практична психологія», яку відображено на рисунку 4.62. Аналіз діаграми показує, що у студентів від 1-го до 3-го курсу відбувається процес зростання відсотка осіб з дисгармонійним (від 20,3% на 1-му курсі до 36,8% на 3-му) та потенційно-дисгармонійним характером (від 27,5% на 1-му курсі до 29,0% на 3-му) та зниження кількості представників адаптованого (з 28,9% до 18,4%) та гармонійного характерів (від 23,2% до 15,8%). Отже, можна говорити про наявність вираженої тенденції до дисгармонізації характеру майбутніх психологів. Ця тенденція, на наш погляд, зумовлена переважанням інтелектуального компоненту в системі освіти за рахунок зменшення уваги до духовно-морального розвитку особистості (адже інтелектуально-аналітичний зміст навчальних курсів з переважає над творчо-духовним).

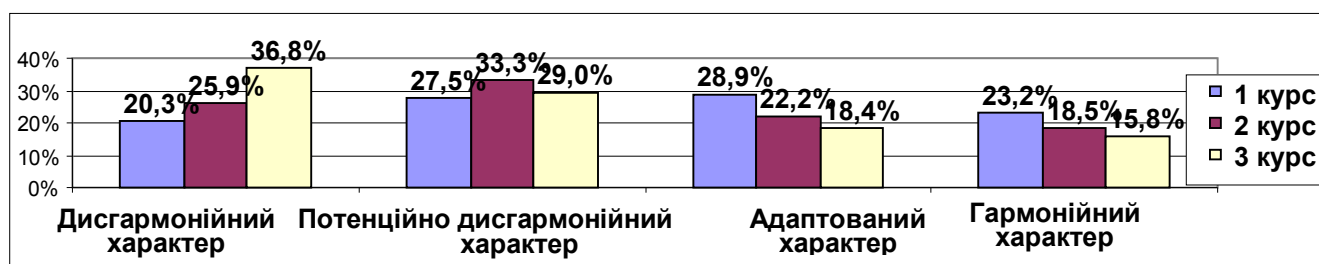

Рис. 4.62. Динаміка ступеню гармонійності характеру майбутніх практичних психологів.

Аналіз динаміки показників ступеню гармонійності характеру студентів духовного училища свідчить про виражену тенденцію до гармонізації характеру, на яку вказують зниження відсотка майбутніх церковнослужителів з дисгармонійним (з 18,8% до 4,5%) та потенційно-дисгармонійним характером (з 31,3% до 22,7%) та значне збільшення відсотка студентів, які мають гармонійний характер (з 29,3% до 54,5%) (рис. 4.63).

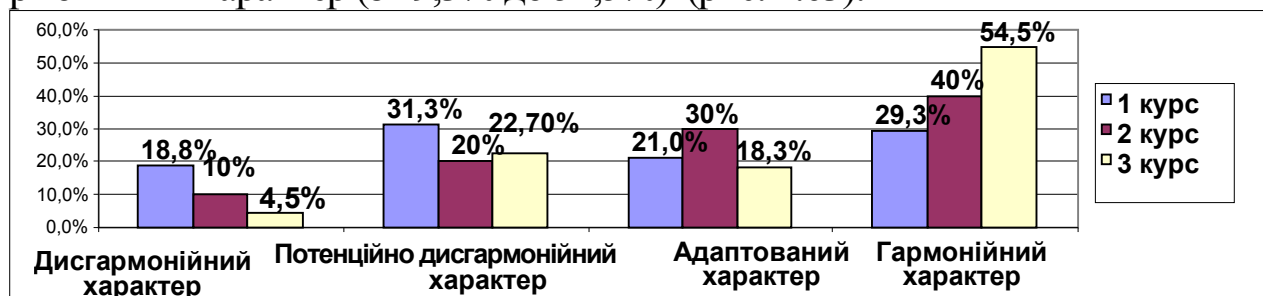

Рис. 4.63. Динаміка ступеню гармонійності характеру студентів духовного училища.

Порівнюючи ступінь гармонійності характеру студентів 1-х курсів духовного та світського навчальних закладів, можна зазначити, що до духовного училища на відміну від факультету «Практична психологія», вступають особи переважно з більш гармонійним характером, кількість яких у процесі навчання до 3-го курсу ще більш зростає (на 25,2%). Це можна пояснити тим, що до духовного училища вступають лише ті особи, хто має духовно-церковний досвід (вони складають іспити з церковного співу, знання священного писання, основ катехізису – закону Божого). Хоча це не виключає наявності серед студентів 1-го курсу духовного училища осіб з дисгармонійним характером (18,8%), проте їх відсоток нижче, ніж у першокурсників-психологів (20,3%). Таким чином, можна визначити, що *духовний досвід* людини не тільки на інтелектуальному, а й на духовно-інтуїтивному рівні надає особистості орієнтири гармонійного розвитку. Цей духовний досвід, базуючись на щирій релігійній вірі, спрямовує людину в русло духовно-морального самоудосконалення, що сприяє гармонізації характеру та особистості в цілому.

Розглянемо середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру студентів духовного училища і факультету практичної психології (рис. 4.64). Як бачимо з діаграми, показники загальної гармонійності, гармонійності вольового і комунікативного компонентів характеру у майбутніх практичних психологів знаходиться на середньому рівні, а у студентів духовного училища – на високому. Майбутні церковнослужителі значно випереджають практичних психологів за показником гармонійності духовно-морального компоненту, проте відстають стосовно гармонійності інтелектуально-креативного компоненту характеру. Середньостатистичні показники гармонійності емоційного і психосоматичного компонентів характеру знахо-

дяться в обох вибірках на високому рівні, хоча дещо переважають у студентів духовного училища. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що акцент на духовно-моральному розвитку особистості на відміну від інтелектуального розвитку найбільш сприяє гармонізації характеру людини.

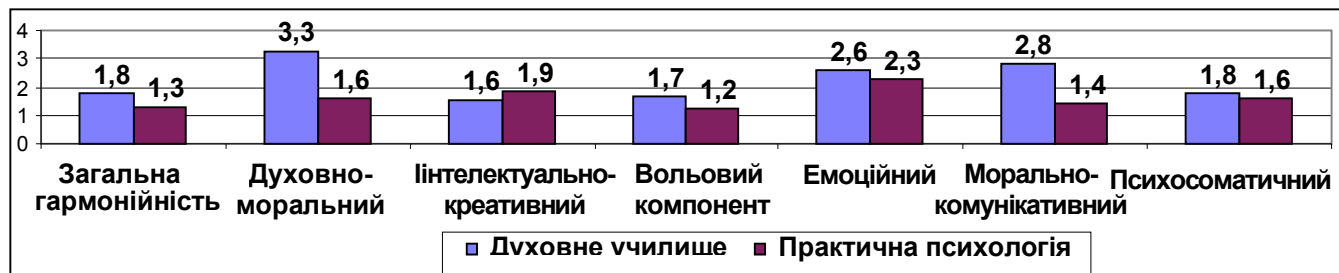

Рис. 4.64. Середньостатистичні показники гармонійності окремих підструктур характеру студентів духовного училища і факультету практичної психології

Цікавим з психологічної точки зору є розподіл кількості студентів духовного училища та майбутніх психологів за критерієм м'якості-жорсткості характеру (рис. 4.65). З діаграми видно, що серед майбутніх практичних психологів переважають особи як з м'яким так і з жорстким характером, а серед студентів духовного училища спостерігається удвічі вищий відсоток осіб з гармонійним (урівноваженим відносно м'якості і жорсткості) характером. Це також додає аргументів для пояснення ефекту дисгармонізації характеру студентів-психологів: зайва м'якість характеру заважає їм протистояти як зовнішнім перешкодам (міжособистісним конфліктам, труднощам адаптації до нових життєвих умов) так і внутрішньоособистісним деструктивним факторам (віковим кризам, розчаруванню у професії, у коханій людині тощо), а виражена жорсткість характеру створює умови додаткової конфліктності особистості, що також сприяє дисгармонізації її характеру.

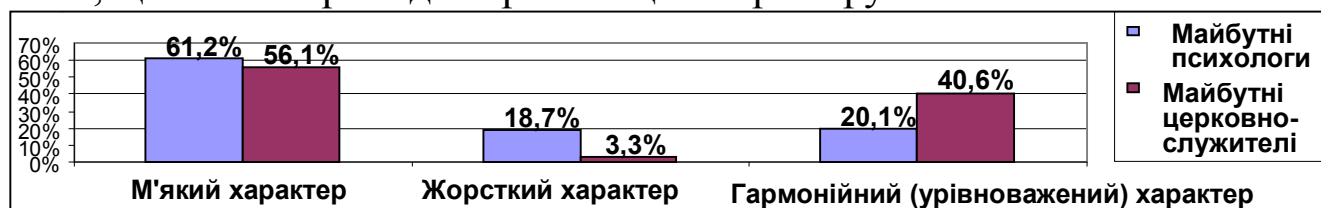

Рис. 4.65. Розподіл відсотків студентів духовного училища та майбутніх психологів за критерієм м'якості-жорсткості характеру.

Аналіз анкет майбутніх психологів показав, що на факультет практичної психології вступають досить проблемні, хоча й творчі особистості, які більшою мірою прагнуть до опанування психологічними знаннями з метою вирішення власних особистісних проблем. Але, як показало дослідження, в процесі оволодіння професійними інтелектуально-насиченими знаннями вони певною мірою втрачають гармонійність свого характеру.

Що може бути психологічними чинниками такої закономірності? Насмілимося припустити декілька гіпотез щодо чинників гармонізації (або дисга-

рмонізації) характеру. По-перше, головним фактором гармонізації характеру студентів духовного училища є *православна віра*, яка часто-густо є особистісним надбанням людини, оскільки сучасне суспільство, втративши духовну традицію, виховує молоде покоління за шаблонами атеїстичної бездуховності. Сутність православної віри полягає у боротьбі віруючої людини з власною духовною недосконалістю. Тому студенти духовного училища завдяки духовному досвіду набувають навички, які є психологічними механізмами духовно-морального самоудосконалення, а саме: *мотивація духовно-морального розвитку зумовлює внутрішній локус контролю*; невпинна робота над власною душею (дотримання морально-етичних настанов, покаєння, сповідь) сприяє розвитку *рефлексії та духовно-моральної саморегуляції*; любов і безкорисливе ставлення до інших людей формує *морально-комунікативні* здібності людини; молитва, участь у церковних таїнствах зміцнює *духовний* компонент характеру; дотримання релігійних постів, обмеження фізіологічних потреб мобілізує *емоційно-вольову і психосоматичні* сфери особистості. Тобто духовно-церковне життя і християнсько-антропологічний світогляд забезпечують рівномірний і повноцінний розвиток усіх підструктур особистості, що зумовлює гармонійність її характеру.

Не менш важливим чинником гармонізації характеру є естетично-творчий характер професійної діяльності (розвиток художніх та музичних здібностей (іконопис, церковні гармонійні піснеспіви) залучує особистість до вищої духовної сфери буття, яка також має гармонізуючий вплив) Отже, духовно-творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру. Також слід зазначити, що більшість майбутніх церковнослужителів, які пройшли довгий шлях духовних пошуків, душевних страждань і, нарешті, знайшли своє місце у церковному житті, задоволені своєю спеціальністю і мають наміри *служити* Богові і людям – самовіддано працювати за обраним профілем, у той час як певна частина майбутніх психологів визнають свою спеціальність лише як засіб професійного самоствердження, а набуті психологічні знання використовують переважно для вирішення власних психологічних проблем буденно-побутового рівня.

Спираючись на результати дослідження зробимо наступні **узагальнення**.

Порівняльний аналіз особливостей і ступеню гармонійності показав, що у студентів духовного училища рівень гармонійності характеру вище, ніж у студентів світських навчальних закладів. Дослідження вікової динаміки ступеню гармонійності характеру студентів довело, що в умовах навчання у духовному училищі, інституті мистецтв та за спеціальностями «Архітектура» і «Російська філологія» відбувається гармонізація характеру, яка проявляється у зростанні кількості осіб, що мають адаптований і гармонійний характер, та зниженні відсотка студентів з дисгармонійним і потенційно-дисгармонійним

характером. У студентів за спеціальностями «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», «Початкова освіта», «Інформатика» і особливо «Іноземна філологія» відбувається процес дисгармонізації характеру, який проявляється у зростанні відсотка осіб з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером та зниженні кількості осіб, що мають адаптований і гармонійний характер. Гармонізації характеру сприяють духовно-творчий характер професійної діяльності та акцент на духовно-моральному розвитку особистості.

Подальший розгляд характерологічних відмінностей між студентами різних спеціальностей ми вивчали за допомогою методів математичної статистики, зокрема на основі визначення однорідних вибірок за характерологічними якостями згідно t-критерію Ст'юдента, який дозволяє визначати однорідні вибірки відповідно певних критеріїв (духовних або характерологічних). Перш ніж проводити статистичну обробку емпіричних показників, нами було здійснено підтвердження нормальності розподілу за A-критерієм Колмогорова-Смирнова. За усіма духовними та характерологічними якостями у загальній вибірці було підтверджено нормальний розподіл показників.

За допомогою метода визначення однорідних вибірок за t-критерієм Ст'юдента нами було встановлено характерологічні відмінності на основі гендерних, релігійних та професійних ознак особистості.

Розглянемо гендерні характерологічні відмінності. Дослідження показало, що в юнацькому віці духовна сфера (духовний потенціал, психологічні механізми духовного розвитку, духовна мотивація, релігійна потреба і релігійний досвід) розвинені більшою мірою у дівчат ніж у юнаків ($p < 0,001$). Гендерні відмінності особистісної спрямованості полягають у переважанні соціальної спрямованості у дівчат ($p < 0,05$) та ділової спрямованості у юнаків ($p < 0,001$). Загальна гармонійність характеру у юнаків та дівчат не відрізняється, проте існують наступні відмінності ступеню гармонійності окремих компонентів характеру. Так, дівчата відрізняються від юнаків гармонійністю моральних та морально-комунікативних рис (вони демонструють вищий рівень совісності, чесності, доброти, емпатії ($p < 0,001$)), натомість мають більшу емоційну лабільність, тривожність, імпульсивність, невротичність і демонстративність ($p < 0,001$). Юнаки випереджають дівчат стосовно гармонійності емоційних та психосоматичних рис (виявляються більш впевненими, вольовими, терплячими, емоційно стабільними, стресостійкими, але екстернальними, індивідуалістичними ($p < 0,001$), гордими і корисливими ($p < 0,05$). Цікавими є гендерні відмінності інтелектуального компоненту характеру: юнаки виявляють вищий рівень конформності ($p < 0,001$), а дівчата – ригідності, яка компенсується вищою самооцінкою ніж у юнаків і гарним настроєм ($p < 0,001$).

Виходячи з означених відмінностей, гендерні особливості гармонійності характеру виражаються у м'якості й невірноваженості характеру у дівчат

($p < 0,001$), та жорсткості, урівноваженості ($p < 0,001$), але слабохарактерності ($p < 0,05$) у юнаків. Отже дисгармонійність характеру у юнаків та дівчат має різні форми прояву і психологічної компенсації.

Наступним критерієм для диференціації характерологічних особливостей ми обрали тип навчального закладу – світський або духовний. За допомогою t-критерія Ст'юдента було визначено наступні відмінності характеру у студентів духовного типу навчальних закладів: вищий рівень сформованості духовних якостей (духовного потенціалу, психологічних механізмів духовного розвитку, духовної мотивації, духовної спрямованості, релігійної потреби, патріотичності, совісності, альтруїзму, відповідальності, толерантності, терплячості, доброзичливості, емпатії, скромності) ($p < 0,001$). Проте студенти світських закладів продемонстрували значно вищий рівень відчуття щасливості, егоїстичної, соціальної та ділової спрямованості, стресостійкості, агресивності, демонстративності, індивідуалістичності, збудливості, імпульсивності, тривожності, а також гордості, корисливості, екстернальності та лицемірства) ($p < 0,001$), що свідчить про неприборкану вітальну силу людини, яка не обмежена моральними нормами. Але слід зазначити, що ця некерована вітальна сила (ергічність) ще не визначає сили характеру, вона може сприяти як конструктивній діяльності, так і здійсненню руйнівних особистісних процесів. Доречи, характер студентів світських закладів відрізняється сполученням жорсткості, неурівноваженості ($p < 0,001$) та безхарактерності ($p < 0,05$).

Загальна гармонійність характеру вище у студентів духовного училища ($p < 0,001$), яка зумовлена цілісністю характеру ($p < 0,05$), а також вищим рівнем гармонійності духовно-морального, морально-комунікативного ($p < 0,001$) і вольового ($p < 0,05$) компонентів, що свідчить про розвинутість духовно-моральної саморегуляції. Відмінностей у ступені гармонійності креативно-інтелектуального, емоційного та психосоматичного компонентів характеру студентів духовних і світських навчальних закладів не виявлено.

Отже, результати дослідження характерологічних відмінностей згідно t-критерію Ст'юдента дозволяють зробити висновок, що розвиток духовного потенціалу, духовної мотивації, духовно-моральних якостей сприяє цілісності характеру, зміцненню волі, покращенню комунікативних здібностей, що підтверджує гіпотезу стосовно провідної функції духовно-моральної саморегуляції в процесі гармонізації характеру в юнацькому віці.

Далі розглянемо характерологічні відмінності представників різних релігійних конфесій у студентів світських навчальних закладів. Нами розглядалися 6 типів віросповідання студентів: 1 – православ'я (1095 осіб), 2 – протестантизм (57 осіб), 3 – католицизм (27 осіб), 4 – мусульманство (17 осіб), 5 – східні вчення (73 особи), 6 – атеїзм (461 особа). Дослідження показало, що духовна сфера (духовний потенціал, психологічні механізми і мотивація ду-

ховного розвитку) найбільш розвинені у представників протестантизму та східної філософії ($p < 0,001$) і майже зовсім не сформовані у атеїстів ($p < 0,001$), які мають низький рівень загальної гармонійності характеру ($p < 0,001$). Це свідчить про те, що свідомо релігійність є одним з головних чинників духовного розвитку і гармонійності характеру особистості. Релігійна потреба і духовно-релігійний досвід найбільш проявлені у протестантів і мусульман ($p < 0,001$). Проте, релігійність мусульман є суто «теоретичною», адже не підкріплюється реальною духовною роботою людини над собою: у них відсутня мотивація морального самовдосконалення і боротьба з недоліками власного характеру ($p < 0,001$), що визначає найнижчі показники гармонійності усіх компонентів характеру а також альтруїзму, чесності, відповідальності, доброзичливості, емпатії, активності, самопочуття, настрою, впевненості, оптимізму, стресостійкості ($p < 0,001$) при найвищих показниках екстернальності, емоційної лабільності, психічної збудливості, агресивності, песимістичності ($p < 0,001$). Отже, окремі вибірки з низьким рівнем духовного потенціалу і найбільш дисгармонійним характером створюють атеїсти і мусульмани, які відзначаються низьким рівнем рефлексії і найвищим рівнем гордині ($p < 0,001$).

Представники християнських конфесій (православ'я, протестантизму і католицизму) майже за усіма характерологічними критеріями знаходяться у межах однієї однорідної вибірки, але є певні розбіжності. Зокрема, православні і протестанти демонструють найвищий рівень цілісності характеру, гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів, відповідальності, альтруїзму, емпатії ($p < 0,001$). Натомість католики і представники східної філософії лідирують стосовно гармонійності інтелектуально-креативного, емоційного і вольового компонентів характеру ($p < 0,001$), зокрема католики демонструють найвищий рівень толерантності, терплячості, емоційної стійкості, впевненості, оптимістичності, доброзичливості ($p < 0,001$).

Представники східної філософії разом з атеїстами і мусульманами створюють однорідну вибірку відносно критерію стресостійкості ($p < 0,001$), тобто вони виявляються більш стресостійкими порівняно з християнами. Вони відзначаються високим рівнем духовного потенціалу (зокрема рефлексії, трансценденції, мотивації духовно-морального розвитку), загальної гармонійності характеру ($p < 0,001$) при відсутності духовно-релігійної спрямованості. За критеріями корисливості, принциповості, креативності, ригідності, педантичності, індивідуалістичності, невротичності відмінностей між студентами різних віросповідань не виявлено (середньостатистичні показники за цими якостями знаходяться у межах середнього рівня). Конформність в усіх вибірках студентів майже відсутня, що є ознакою юнацького максималізму. Нажаль, доводиться констатувати, що лицемірство значно виражено в усіх вибірках (середньостатистичні показники знаходяться на рівні вище середнього).

Підсумовуючи сказане вище, заключаємо, що усі студенти світських навчальних закладів за критерієм духовних і характерологічних якостей можна умовно поділити на три категорії: 1) атеїсти і мусульмани, які відрізняються низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру (незважаючи на високий рівень релігійності у мусульман), 2) представники християнських конфесій, які демонструють високий рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру, 3) представники східної філософії, які займають проміжне положення: вони мають високий рівень духовного потенціалу і загальної гармонійності характеру, при відсутності духовно-релігійної спрямованості і середньому рівні сформованості моральних і морально-комунікативних якостей. Таким чином, можна заключити, що морально-психологічне самовдосконалення на основі духовно-релігійного розвитку – є необхідними умовами цілісної гармонізації характеру.

Далі розглянемо духовні і характерологічні відмінності представників різних професійних спеціальностей. У констатувальному експерименті брали участь представники 14 спеціальностей (у тому числі й загальноосвітніх навчальних закладів): 1 – загальноосвітній заклад (185 осіб), 2 – спорт (60 осіб), 3 – поглиблена англійська мова (108 осіб), 4 – природничо-математичний профіль (97 осіб), 5 – сфера обслуговування, (119 осіб), 6 – архітектура (42 особи), 7 – механіка (18 осіб), 8 – початкова освіта (171 особа), 9 – дизайн (50 осіб), 10 – музика (82 особи), 11 – хореографія (17 осіб), 12 – російська філологія (99 осіб), 13 – іноземна філологія (113 осіб), 14 – історія (127 осіб), 15 – менеджмент (25 осіб), 16 – практична психологія (134 особи), 17 – соціальна педагогіка (51 особа), 18 – фізико-математичний, (15 осіб) 19 – пастирське служіння (12 осіб), 20 – іконопис (18 осіб), 21 – регент (диригент церковного хору) (17 осіб), 22 – духовно-соціальне служіння (37 осіб), 23 – педагог-катехізатор (викладач закону Божого) (37 осіб), 24 – художнє мистецтво (36 осіб), 25 – інформатика (45 осіб). За допомогою t-критерія Ст'юдента ми намагалися встановити найбільш значущий чинник гармонійності характеру – професійно-діяльнісний або духовний, порівнюючи ступінь гармонійності характеру у представників споріднених професій: художників та іконописців, музикантів та регентів, практичних психологів і пастирів, педагогів-початківців і педагогів-катехізаторів, соціальних педагогів та представників духовно-соціального служіння.

Визначимо психологічні закономірності професійної детермінації характерологічного розвитку. Дослідження показало, що за критеріями характерологічних ознак існують однорідні вибірки різних професійних категорій. Загальна вибірка чітко поділяється на три категорії, які можна інтерпретувати як гуманітарний тип (який має м'який характер), технічний тип (представники якого відрізняються жорстким характером) і так звані «суміжні» типи, які

за одними характеристиками наближаються до гуманітарного, а за іншими — до технічного типу. Ця закономірність дещо перегукується з ідеєю І.П. Павлова щодо художнього і розумового типів характеру, які зумовлені домінуванням першої або другої сигнальної системи особистості.

До вираженого «гуманітарного типу характеру» належать представники російської філології і усіх духовних спеціальностей (пастир, регент, іконопис, духовно-соціальне служіння та педагог-катехізатор), які лідирують за критерієм гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру. Проте ця категорія випробуваних демонструє найнижчі показники гармонійності психосоматичного компоненту характеру, самопочуття, настрою, відчуття щастливості. При гармонійному характерологічному розвитку ці особливості компенсуються духовними якостями (духовного потенціалу, духовної спрямованості, духовної мотивації, релігійного досвіду), що сприяють духовно-моральній самоактуалізації особистості, яка відбувається саме у духовно-гуманітарному оточенні, адже оптимальне самоздійснення для цього типу полягає не в активній діяльності, а в духовному спогляданні (наука, мистецтво, релігія).

До проміжних типів, які більшою мірою тяжіють до гуманітаріїв, належать представники мистецьких спеціальностей, історії, початкової освіти і практичної психології. Протилежну однорідну вибірку створюють представники технічного і спортивного напрямів (старшокласники спортивної і природничо-математичної школи, студенти фізико-математичного факультету, студенти за фахом «Інформатика», учні ПТНЗ за спеціальністю «Механіка»). Цей тип відрізняється жорсткістю й урівноваженістю характеру, високим рівнем стресостійкості, організованості, впевненості, гарним самопочуттям, відчуттям щастливості, які поєднані з духовною «товстошкірістю» (низьким рівнем розвитку усіх духовних, моральних і комунікативних якостей (духовного потенціалу, совісності, альтруїзму, відповідальності, чесності, доброзичливості, емпатії), натомість домінують егоцентризм, гордість, корисливість, лицемірство і навіть агресивність)). Даний тип ергічних осіб (за термінологією В.М. Русалова) є потенційною основою успішності військової, адміністративної, технічної та інших видів активної предметної діяльності, вектор якої має бути спрямованим у конструктивне (духовно-моральне) русло. Можемо припустити, що у цій категорії при несприятливих життєвих обставинах існує вірогідність дисгармонізації характеру по жорсткому типу (хоча ми не виключаємо можливості того, що окремі особи згодом зорієнтуються у бік духовного розвитку). Оскільки у зазначеній категорії спостерігається виражена егоцентрична та ділова спрямованість, тому гармонійне характероутворення особистості забезпечується завдяки свідомому духовному розвитку (формуванню мотивації духовного самоудосконалення, рефлексії духовних по-

чуттів, опанування духовно-моральними рисами) шляхом залучення людини до активної суспільно-корисної діяльності, допомоги потребуючим (з метою набуття навичок здійснення моральних вчинків).

Одразу до обох крайніх категорій (гуманітарної і технічної) тяжіють майбутні хореографи, яким притаманні як риси гуманітаріїв (окремі духовні якості, доброзичливість) так і ознаки реалістично-спортивного типу (сила характеру, стресостійкість, оптимізм, позитивні самопочуття і настрій при низькому рівні толерантності). За критерієм креативності однорідну вибірку створюють музиканти, художники дизайнери, хореографи, іконописці, регенти, а також інформатики і менеджери, що підтверджує думку про те, що духовна творчість гармонізує характер людини, зближуючи гуманітарний і технічний типи особистості.

Крайні варіанти прояву характерологічних типів, зумовлених професійною спрямованістю (гуманітарною або технічною) в юнацькому віці являють собою потенційні форми розвитку характерологічних дисгармоній по м'якому або жорсткому напрямкам.

У представників гуманітарного типу, які є природно більш схильними до духовності, характерологічний розвиток пов'язаний з набуттям навичок психологічної саморегуляції. Якщо емоційно-вольова саморегуляція розвинена, характер є цілісним, сильним завдяки поєднанню волі з моральними якостями. У випадку несформованої емоційно-вольової саморегуляції високо розвинені емпатія, совісність, гіпер-відповідальність створюють підґрунтя для психологічної беззахисності людини, яка відчуває хронічні душевні страждання. При дисгармонійному характерологічному розвитку (коли гуманітарій змушений існувати в умовах тривалих фізичних навантажень, емоційного дискомфорту, або у ворожому оточенні), починається процес соціально-психологічної дезадаптації у наслідок високої духовної чутливості та нерозвинутості стресостійкості, що сприяє дисгармонізації його характеру (ще більшому посиленню дисгармонійних рис).

У технічного типу психофізіологічне благополуччя особистості протистоїть розвитку її духовності (доки у людини все добре, вона безтурботно насолоджується життям, займається спортом, точними науками і не прагне до духовно-морального саморозвитку). Але зіткнення з життєвими труднощами спонукає одних людей замислитися і розпочати моральне самовдосконалення і гармонізацію характеру, а інші замикаються у власній гордині і пручаються особистісним змінам, що сприяє дисгармонізації їх характеру.

Отже, професійне середовище є важливим чинником характероутворення особистості. Рівномірний розвиток духовно-морального та емоційно-вольового компонентів забезпечує не тільки гармонійність характеру, а високий особистісний рівень (за термінологією О.Ф. Лазурського) і конс-

труктивну актуалізацію здібностей людини.

Представники таких споріднених професій як художник й іконописець, а також музикант і регент мають такі спільні риси як емоційна стійкість, організованість, принциповість, але суттєво відрізняються за критеріями морально-комунікативних якостей (художники і музиканти на відміну від іконописців і регентів виявляються більш ригідними, демонстративними, агресивними, менш доброзичливими, емпатійними і терплячими). Цей факт свідчить про духовну детермінацію моральної і комунікативної гармонійності характеру і діяльнісну детермінацію емоційно-вольових якостей.

Студенти за спеціальністю «Практична психологія» кардинально відрізняються від майбутніх пастирів за нижчим рівнем децентрації, трансценденції, гармонійності морального, комунікативного і вольового компонентів характеру (пастирі виявились більш схильними до децентрації і трансценденції, що позначається на вищому рівні альтруїстичності, совісності, толерантності, емоційної стійкості і навіть креативності а психологи виявились більш корисливими, егоцентричними, невірноваженими, імпульсивними, нетерплячими, демонстративними). У більшості випадків практичні психологи належать до однорідної вибірки з менеджерами за такими ознаками як соціальна спрямованість, високий рівень гармонійності інтелектуального та емоційного компонентів характеру, емоційна лабільність, відсутність педантичності й песимізму. Отже, сучасна система освіти сприяє формуванню освічених, інтелектуальних, але характерологічно дисгармонійних психологів, креативність яких не обмежується духовно-моральними цінностями. Ця закономірність зумовлює необхідність рекомендацій щодо обов'язкового введення до навчального курсу за спеціальністю «Практична психологія» спецкурсів духовно-морального спрямування.

Нами також виявлені значні характерологічні розбіжності між представниками споріднених професій педагогів-початківців та педагогів-катехізаторів за різними критеріями: педагоги-початківці мають нижчий рівень духовного потенціалу, гармонійності морального, інтелектуально-креативного, вольового, емоційного і комунікативного компонентів характеру (моральних якостей, терплячості, толерантності) і вищий рівень соціальної спрямованості, егоцентризму, ригідності, емоційної лабільності, імпульсивності, тривожності, організованості, відчуття щасливості, самопочуття, настрою ($p < 0,001$). Спільними якостями характеру між майбутніми педагогами початкової школи і викладачами закону Божого виявляється доброзичливість, емпатія, неагресивність, педантичність, середній рівень креативності, сили характеру, невпевненість, низька стресостійкість. Отже, в цілому представники обох спеціальностей мають певні дисгармонійні емоційні і психосоматичні риси характеру, але завдяки духовно-моральному самовдосконаленню майбу-

тніх педагогів-катехізаторів їх кількість значно знижується. Але духовна робота людини над собою вартує їй гарного настрою і відчуття щастливості. Це той бар'єр, який здатна здолати лише людина, яка має сильну духовну мотивацію.

Між представниками споріднених професій «Соціальна педагогіка» і «Духовно-соціальне служіння» виявлено багато спільних характерологічних рис, які є основою соціальної діяльності, а саме: відповідальності, безкорисливості, гармонійності емоційного компоненту характеру. Спільними ознаками є також середній рівень педантичності, креативності, толерантності, ригідності, емоційної стійкості, стресостійкості, волі. Проте представники духовно-соціального служіння виявилися більш морально-комунікативними, терплячими, доброзичливими, емпатійними, м'якими, але принциповими ($p < 0,001$), а соціальні педагоги – більш психічно збудливими, тривожними, активними, впевненими, демонстративними і організованими ($p < 0,001$).

Отже, аналіз характерологічних якостей представників споріднених духовних і світських професій показав, що на процес характероутворення впливають як духовно-особистісні чинники, так і діяльнісно-професійні. Духовно-особистісні чинники зумовлюють більшою мірою гармонійність характеру особистості, а професійні чинники суттєво впливають на спрямованість діяльності і рівень життєвої активності людини.

Також було виявлено цікаву психологічну закономірність: представники двох різних професій – духовного профілю (іконопис, соціальне служіння, пастир, педагог-катехізатор) і сфери обслуговування (кухар, бармен, перукар) – відрізняються найнижчими показниками настрою і відчуття щастливості ($p < 0,001$). Проте психологічні чинники зниженого настрою виявилися протилежними. Психологічний дискомфорт людини (відчуття нещастливості), як правило, зумовлюється фрустрацією її певних потреб. Дослідження довело, що студенти духовного училища відрізняються високим рівнем домагань *стосовно себе*, що відбивають такі якості як високий рівень альтруїзму, совісності, рефлексії, інтернальності, нелицемірності, що свідчать про «*аутофрустрацію*», яка спрямована на власну особистість. Тобто, духовні особи мають високий рівень домагань стосовно морально-особистісних стандартів і відчують психологічні страждання, коли усвідомлюють власну недосконалість.

На відміну від студентів духовного училища провідні потреби учнів ПТНЗ переробної промисловості спрямовані назовні, адже ця категорія випробуваних відрізняється вираженням егоцентризмом, екстернальністю, характерологічною дисгармонійністю при низькому рівні духовної мотивації. Тобто, відчуття фрустрації і нещастливості в учнів ПТНЗ зумовлено незадоволенням саме егоцентричних потреб особистості.

Отже, психологічні страждання особистості мають своїм джерелом як дефіцит духовно-моральних якостей (на прикладі учнів ПТНЗ), так і висо-

ко розвинені духовні риси (у студентів духовного училища). Таким чином, дисгармонійний психічний стан зумовлюється порушенням психологічної рівноваги між потребами особистості (духовними або матеріальними) і можливостями їх реалізації. Для гармонізації психічного стану доцільно розвивати креативні якості, які допомагають людині розглядати різні варіанти актуалізації особистісних ресурсів, реалізації власних потреб і долати ригідність як характерологічну дисгармонію, що спричиняє фрустрацію і викликає психологічний дискомфорт. Тому гармонізація характеру має спиратися на духовно-моральний позитивно-особистісний підхід максимально враховуючи особливості характеру і мотивації людини.

Спираючись на результати дослідження, зробимо наступні узагальнення.

1. Проблема подолання егоцентризму сучасної молоді залишається актуальною, адже виражена егоїстична спрямованість виступає психологічним чинником, що заважає людині будувати гармонійні взаємини.

2. На процес характероутворення впливають духовно-особистісні та діяльно-професійні чинники. Духовно-особистісні чинники зумовлюють більшою мірою гармонійність характеру людини, а професійні фактори суттєво впливають на спрямованість діяльності і рівень життєвої активності людини.

3. Дисгармонійний психічний стан зумовлюється порушенням психологічної рівноваги між потребами особистості (духовними або матеріальними) і можливостями їх реалізації.

5. Основним чинником гармонізації характеру в юнацькому віці виступає духовно-творча професійна діяльність і рівномірний розвиток усіх підструктур особистості (духа, душі й тіла) на основі свідомого духовно-морального самоудосконалення.

4.4. Психологічні закономірності духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості в юнацькому віці.

Гармонійність характеру людини у сполученні з її духовністю є ознакою конструктивного особистісного розвитку. Але, нажаль, так буває не завжди. На перший погляд, для вирішення психологічних проблем людини достатньо було б спрямовувати її в русло духовного розвитку. Але проблема полягає в тому, що саме характерологічні дисгармонії заважають особистості духовно розвиватись. Тобто, рівень духовного розвитку людини не завжди визначає ступінь гармонійності її характеру і навпаки, гармонійність характеру, що забезпечує соціально-психологічну адаптацію особистості, ще не означає високого духовного рівня. Для перевірки гіпотези щодо впливу духовних чинників на ступінь гармонійності характеру було проведено дослідження впливу духовних чинників на ступінь гармонійності характеру за до-

помогою *методу полярних груп*, а також *кореляційного* та *регресійного* аналізу.

За критерієм гармонійності характеру загальна вибірка була розділена на три підгрупи: особи з високим, середнім і низьким рівнем гармонійності характеру. Далі за допомогою методу полярних груп було проведено порівняльний аналіз відсоткового співвідношення осіб з високим, середнім і низьким рівнем духовного потенціалу серед представників гармонійного і дисгармонійного характерів (рис. 4.66).

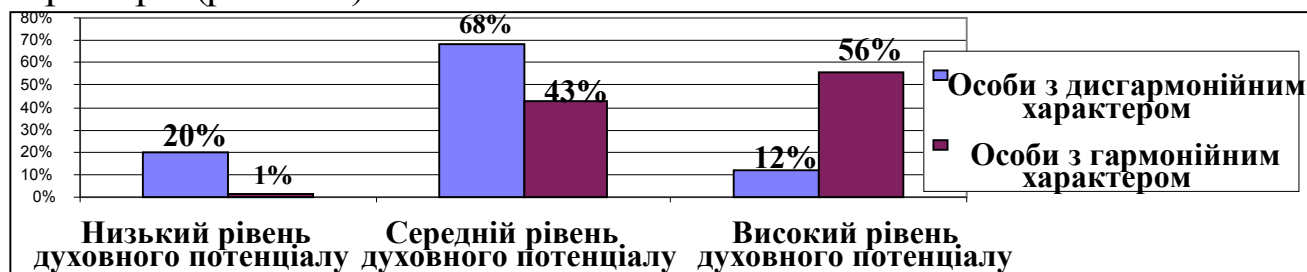

Рис. 4.66. Рівень духовного потенціалу у вибірках з дисгармонійним та гармонійним характером.

Виявилось, що у вибірці з дисгармонійним характером переважає відсоток осіб з низьким та середнім рівнем духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють особи з високим рівнем духовного потенціалу). Отже, гармонійність характеру безпосередньо пов'язана з духовним рівнем особистості. Ця закономірність наочно свідчить про наявність духовної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці. Оскільки духовність тісно пов'язана з моральністю, то доцільно розглядати саме духовно-моральну детермінацію гармонійності характеру особистості. Подальше дослідження спрямовано на визначення *психологічних закономірностей* духовно-моральної детермінації гармонійності характеру в юнацькому віці.

Спочатку графічно зобразимо співвідношення між духовно-моральним і адаптивно-характерологічним розвитком особистості, які визначають рівень сформованості духовно-морального та емоційно-вольового компонентів психологічної саморегуляції. Ми символічно припускаємо, що духовний розвиток (духовно-моральна самоактуалізація) має *вертикальний* вимір індивідуального людського буття (у напрямі досягнення почуття загальної любові, єдності з людством, з Богом та Всесвітом), який зумовлений рівнем духовного потенціалу особистості, а також гармонійністю духовно-морального, інтелектуально-креативного і морально-комунікативного компонентів її характеру, що визначає сформованість духовно-морального компоненту психологічної саморегуляції. Адаптивно-характерологічний розвиток зумовлений переважно гармонійністю емоційного, вольового та психосоматичного компонентів характеру і визначає рівень розвитку емоційно-вольового компоненту психологічної саморегуляції особистості. Адаптивно-характерологічний розвиток особистості можна представити як «психологічний рух» у горизонта-

льному вимірі, який може відбуватись як у гармонійному напрямі (розвиток емоційно-вольового компоненту саморегуляції), так і дисгармонійному (набуття емоційно-вольових дисгармоній характеру, що зумовлюють соціально-психологічну дезадаптацію особистості): гармонійний розвиток – це рух уперед, а дисгармонійний – рух назад. Таким чином, зобразимо співвідношення між компонентами духовноморальної саморегуляції у вигляді системи координат, де духовно-моральний розвиток особистості – це вертикальна вісь, а адаптивно-характерологічний розвиток, який визначає психологічну адаптивність особистості – горизонтальна вісь. Співвідношення ступеню розвитку духовно-морального та емоційно-вольового компонентів психологічної саморегуляції визначає чотири типи гармонійності характеру (рис. 4.67). Дана типологія спирається на модель структури психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції і побудована на основі співвідношення ступеню сформованості кожного з компонентів духовно-моральної саморегуляції (духовно-морального та емоційно-вольового).

Рис. 4.67. Співвідношення духовно-морального і адаптивно-характерологічного розвитку особистості.

Дана типологія відбиває якісні особливості гармонійності характеру при домінуванні кожного з компонентів психологічної саморегуляції особистості.

Перший тип (глибоко дисгармонійний характер) відповідає низькому рівню гармонійності характеру й зумовлений несформованістю обох компонентів духовно-моральної саморегуляції і низьким рівнем духовного потенціалу, що визначає безхарактерність або неадаптивну ригідну впертість людини, відсутність моральних ставлень, некерованість поведінки.

Другий і третій типи, хоча й відповідають середньому рівню гармонійності характеру, проте мають якісні характерологічні розбіжності.

До *другого*, так званого м'яко-дисгармонійного (або *духовно-неврівноваженого*) типу належить м'яко-дисгармонійний характер, який зумовлений середньо-високим (високим та вище середнього) рівнем розвитку духовно-морального компоненту саморегуляції (і духовного потенціалу) при несформованості емоційно-вольових якостей (самоконтролю, емоційної

стійкості, стресостійкості). Представники даного типу, як правило, мають однобічно розвинені духовні якості (совісність, відповідальність) при наявності емоційно-вольових характерологічних дисгармоній (нестриманості, неврівноваженості, тривожності, слабовілля). Виражена неврівноваженість характеру, представників даного типу свідчить про кризовий стан особистості: незважаючи на прагнення до духовного розвитку така людина відчуває психічний дискомфорт у наслідок деструктивного впливу власного м'яко-дисгармонійного характеру. Частіше такі особи відповідають рівню «потенційно-дисгармонійного» характеру, хоча у стабільні періоди життя рівень гармонійності їх характеру може зростати до рівня «адаптованого» характеру.

До *третього* типу належить жорстко-дисгармонійний характер, який визначається розвинутим емоційно-вольовим компонентом саморегуляції (стресостійкістю, самоконтролем, емоційною стійкістю, впевненістю) при низькому рівні духовного потенціалу, несформованості духовно-моральних і морально-комунікативних якостей (совісності, альтруїзму, емпатії). Це тип соціально адаптованої особистості, прагматичного функціонера (типовий представник суспільства, яке прагне сформувати успішну людину, ігноруючи її духовний розвиток). Даний тип умовно позначено як «сильний характер при низькому рівні духовного потенціалу».

Четвертий тип (*духовно-гармонійний характер*) належить особам, які мають розвинутий духовний потенціал і гармонійні характерологічні якості, що зумовлюють середньо-високий (високим та вище середнього) рівень розвитку обох компонентів духовно-моральної психологічної саморегуляції особистості (цей характерологічний тип відбиває бажаний стан особистості, що відповідає високому рівню гармонійності характеру).

Слід зазначити, що жодна людина протягом життя не минає особистісних криз, які зумовлюють розвиток характерологічних дисгармоній. Тому усі чотири визначені типи гармонійності характеру є динамічними психічними утвореннями. Отже, ми маємо систему *рівнів* гармонійності (низький, нижче середнього (потенційно-дисгармонійний характер), вище середнього (адаптований характер), високий (гармонійний характер)) і *типів* гармонійності характеру (глибоко-дисгармонійний, м'яко-дисгармонійний (духовно-неврівноважений), і жорстко дисгармонійний (сильний характер при низькому рівні духовного потенціалу) і духовно-гармонійний тип).

Нами було проведено класифікацію учасників експерименту за критерієм ступеню сформованості компонентів духовно-моральної саморегуляції особистості, тобто відповідно до типів гармонійності. До *першого типу* (глибоко-дисгармонійний тип) ми відносили осіб, які мають низький рівень духовного потенціалу при несформованості обох компонентів саморегуляції.

До *другого* (м'яко-дисгармонійного або духовно-неврівноваженого) ти-

пу потрапили переважно особи, які мають несформованість емоційно-вольової саморегуляції при середньо-високому рівні духовного потенціалу, духовно-моральних і морально-комунікативних якостей.

Третій тип (жорстко дисгармонійний характер при низькому рівні духовного потенціалу) складають особи, які добре адаптовані в соціумі, мають розвинену волю, стресостійкість при середньо-низькому (низькому та нижче середнього) рівні духовного потенціалу і морально-комунікативних якостей.

До *четвертого* (духовно-гармонійного) типу гармонійності характеру ми відносили осіб, що мають середньо-високий (високий та вище середнього) рівень духовного потенціалу і гармонійності усіх компонентів характеру. Співвідношення відсотків осіб в залежності від рівня гармонійності характеру і духовного потенціалу відображено на рис. 4.68.

Рис. 4.68. Співвідношення відсотків осіб в залежності від рівня духовності та адаптивної гармонійності характеру (загальна вибірка).

Приємно констатувати, що в цілому серед молоді більше осіб, які мають середньо-високий рівень духовного потенціалу (66%), що притаманний типам «духовно-гармонійний» і «духовно-неврівноважений» характер. Проте, ступінь адаптивної гармонійності характеру, нажаль, переважає у бік емоційно-вольової дисгармонійності що свідчить про недостатній рівень сформованості емоційно-вольового компоненту саморегуляції у сучасних юнаків та дівчат. Також приємно відзначити, що більш ніж чверть молоді (26%) належить до «духовно-гармонійної» групи. Але слід зауважити, що в цю категорію потрапили не тільки високо духовні особи, але й особи, що мають рівень духовності й гармонійності характеру вище середнього. Представниками сильного адаптованого характеру при низькому рівні духовного потенціалу виявилися 14% осіб, які характеризуються відсутністю мотивації до духовно-морального саморозвитку (навіщо розвиватись, коли я досить адаптований в соціумі).

Як бачимо з діаграми, у загальній вибірці переважають особи, які мають духовно-неврівноважений характер (40%). Це означає, що суспільство має досить високий відсоток молоді, яка переживає стан духовно-особистісної кризи. П'ята частина (20%) опитаної молоді має дисгармонійний характер при низькому рівні духовного потенціалу. На наш погляд, це дуже високий відсоток осіб у суспільстві, які створюють своєрідну «зону ризику» – характерологічно дисгармонійних осіб, які самі, знаходячись у стані емоційного

дискомфорту і соціально-психологічної дезадаптації, дисгармонізують сферу міжособистісних стосунків навколо, оскільки не мають моральних ставлень до інших і не володіють психологічними механізмами духовного розвитку (децентрацією, рефлексією). У наслідок дисгармонійності свого характеру вони створюють психологічні проблеми для оточуючих, не відчуваючи внутрішнього дискомфорту, оскільки духовні почуття (совісності, співстраждання, любові) в них відсутні. Рисунок 4.69. демонструє відсотковий розподіл означених типів у загальноосвітніх (ЗОНЗ), професійно-технічних (ПТНЗ), вищих (ВНЗ) і духовних (ДНЗ) навчальних закладах.

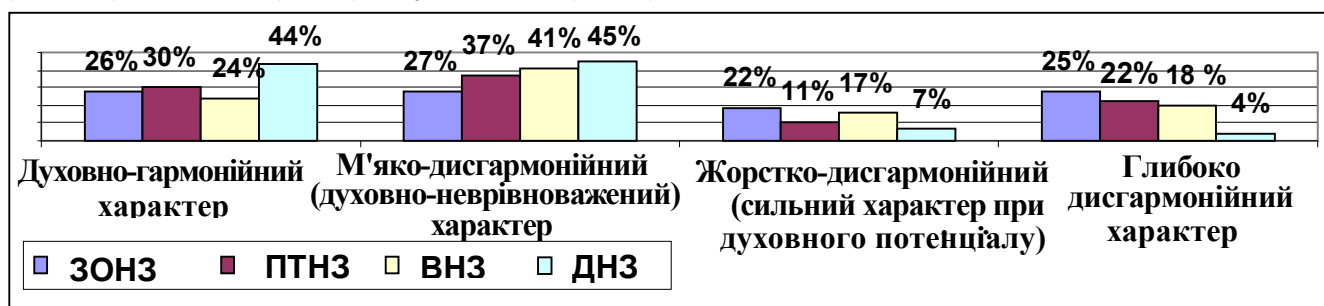

Рис. 4.69. Відсотковий розподіл осіб в залежності від рівня духовного потенціалу і типу гармонійності характеру.

Найменш диференційованою є вибірка старшокласників, де кількість духовно-гармонійних осіб (26%) майже дорівнює кількості учнів, які мають глибоко дисгармонійний характер (25%), і осіб з духовно невірноваженим характером (27%). Відсоток осіб з глибоко дисгармонійним характером (25%), а також тих, хто має жорстко-дисгармонійний, характер при низькому рівні духовного потенціалу (22%) у загальноосвітніх закладах вище, ніж у ПТНЗ, ВНЗ і ДНЗ, що свідчить про низький рівень мотивації духовно-морального розвитку в умовах навчання у загальноосвітніх навчальних закладах. На відміну від старшокласників Серед учнів ПТНЗ переважають особи з духовно-неврівноваженим (37%) і духовно-гармонійним (30%) характером. Найменший відсоток осіб, що мають духовно-гармонійний характер (24%), при значній кількості представників духовно-неврівноваженого характеру (41%) продемонстрували студенти ВНЗ. Цей факт є індикатором загострення психологічної кризи юнацького віку, яке зумовлено високими вимогами до навчання у вищих навчальних закладах.

Найвищий відсоток в усіх типах навчальних закладів представлений особами які мають духовно-неврівноважений характер при достатньо розвинутому духовному потенціалі. Ця закономірність є свідченням духовно-особистісної кризи юнацького віку: молода людина свідомо прагне до духовно-морального розвитку, але їй не вистачає емоційно-вольової саморегуляції, що сприяє певній дисгармонізації характеру (у наслідок недостатнього життєвого досвіду вона не може повністю адаптуватися до умов сучасного сере-

довища). Також спостерігається виражена тенденція до зниження відсотка осіб з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу від старшокласників (25%) до студентів (18%), що є показником духовно-особистісного зростання сучасної учнівської молоді. Як бачимо з діаграми, відсоток осіб, що мають духовно-гармонійний характер (44%), в духовному училищі значно перевищує цей показник в інших закладах, а кількість осіб, які мають глибоко-дисгармонійний характер, в духовному училищі (4%), значно нижче ніж у ЗОНЗ, ПТНЗ і ЗНЗ, що свідчить про конструктивний вплив духовного розвитку на гармонійність характеру в юнацькому віці. Кількість осіб з жорстко-дисгармонійним, адаптованим характером при низькому рівні духовного потенціалу в духовному училищі нижче (7%), ніж в інших навчальних закладах, що вказує на те, що сучасна середня, професійно-технічна і вища освіта спрямовані переважно на соціальну адаптацію учнів (студентів) до умов середовища поза духовними і моральними ціннісними орієнтирами.

Розглянемо відсотковий розподіл даних характерологічних типів в залежності від професійно-освітніх факторів в умовах навчання у світських вищих і професійно-технічних навчальних закладах (рис. 4.70).

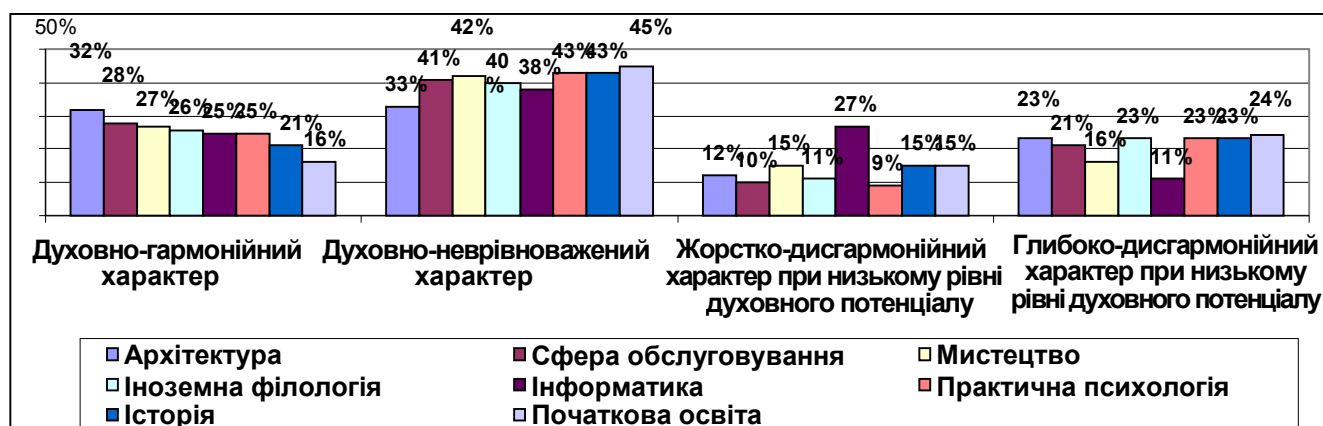

Рис. 4.70. Співвідношення духовності і гармонійності характеру в залежності від професійного профілю.

З діаграми видно, що розподіл типів гармонійності характеру варіюється в залежності від профілю навчання і також свідчить про значне переважання кількості осіб що мають духовно-неврівноважений характер при розвинутому духовному потенціалі (33-45%). Відсоток духовно-гармонійних осіб варіюється у межах 16-32%. Найбільшу кількість представників цього типу демонструють майбутні архітектори (32%), а найменшу – майбутні педагоги-початківці (16%). Педагоги-початківці мають найвищу кількість студентів з духовно-неврівноваженим типом характеру (45 %). Відсоток осіб, що мають глибоко-дисгармонійний характер варіюється в залежності від професійного профілю. Найменший відсоток студентів з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу, спостерігається у студентів за фахом «Інформатика» (11 %). Цікавою є наступна тенденція: найбільшу кількість осіб з

жорстко-дисгармонійним характером при низькому рівні духовного потенціалу демонструють майбутні інформатики (27 %), а найменшу – майбутні практичні психологи (9 %). Це можна інтерпретувати таким чином: технічний фах обирають переважно добре адаптовані особи, проте вони не мають мотивації духовно-морального розвитку, оскільки повністю задоволені життям, адже неактуальні проблеми не викликають в них підвищеного інтересу. У психологію йдуть переважно особи, що мають дисгармонійний характер (66 %) з метою вирішення особистих проблем, оскільки вони страждають від соціально-психологічної дезадаптації у наслідок нерозвиненості духовних механізмів гармонізації власного характеру. Тому можемо припустити, що професійно-психологічний інтерес в юнацькому віці переважно зумовлений найбільш проблемною сферою особистого життя.

Отже, серед усіх верств юнацтва переважають особи, які мають емоційно-вольові характерологічні дисгармонії при досить розвиненому духовному потенціалі, що є свідченням духовно-особистісної кризи юнацького віку. Звідси випливає, що духовний розвиток спричиняє тимчасову дисгармонізацію характеру юнаків та дівчат (ті звичайні явища і ситуації, які раніше не викликали сумнівів, зараз потребують морального самовизначення, знаходження особистісної позиції, що зумовлює психічну напругу і соціально-психологічну дезадаптацію особистості). Це положення нібито суперечить гіпотезі нашого дослідження про те, що розвиток духовного потенціалу виступає чинником гармонізації характеру особистості в юнацькому віці. Але з іншого боку це наштовхує на припущення, що процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним* на відміну від процесу духовного розвитку. Тобто, гармонізація характеру під впливом духовних чинників має періодичність гармонійного підйому і кризових станів, коли характер людини відрізняється вираженою дисгармонійністю і викликає соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Але, пройшовши стадію «бридкого качення», особистість, яка не припиняє духовного самовдосконалення, виходить на наступний рівень особистісної зрілості і набуває гармонійності характеру.

Далі було проведено порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків між духовними і характерологічними показниками у полярних вибірках: у *дисгармонійній вибірці* (з низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру), *загальній вибірці*, та *гармонійній вибірці* (з високим рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру). З метою встановлення напряму детермінаційних впливів для показників, які мали між собою високий ступень кореляційних зв'язків, було визначено коефіцієнти регресії.

Порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків духовних показників з показниками особистісної спрямованості, гармонійності характеру, характерологічними рисами, показниками самопочуття, активності, настрою до-

зволив встановити наступні психологічні закономірності духовно-моральної детермінації гармонійності характеру.

Перш за все привертають увагу досить дивні і цікаві закономірності кореляційних зв'язків статі і віку з духовними і характерологічними якостями у полярних групах. Показник *статі* у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру має виражені кореляції з багатьма характерологічними рисами, у той час як у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру будь-які кореляції відсутні. Так у дисгармонійній вибірці спостерігаються кореляції у юнаків з діловою спрямованістю ($r = 0,30$), урівноваженістю ($r = 0,45$), силою ($r = 0,31$) і жорсткістю ($r = 0,45$) характеру, індивідуалістичністю ($r = 0,34$), гордістю ($r = 0,30$), корисливістю ($r = 0,23$), креативністю ($r = 0,33$), самоконтролем ($r = 0,41$), терплячістю ($r = 0,23$), стресостійкістю ($r = 0,24$), впевненістю ($r = 0,25$) і навіть з демонстративністю ($r = 0,24$); а у дівчат – із соціальною спрямованістю ($r = 0,25$), релігійною потребою ($r = 0,26$), м'якістю характеру ($r = 0,23$), неврівноваженістю ($r = 0,30$), безхарактерністю ($r = 0,27$), моральними ($r = 0,25$) і комунікативними ($r = 0,29$) якостями, емпатією ($r = 0,33$), емоційною лабільністю ($r = 0,33$), тривожністю ($r = 0,25$), невротичністю ($r = 0,41$). З психологічної точки зору ці закономірності є доволі логічними, але їх відсутність у духовно-гармонійній вибірці несподівано відкриває дослідникові новий (духовний) погляд на проблему психологічних гендерних відмінностей. Отже, духовні й гармонійні особи не мають у характерологічному плані статевої зумовленості розвитку певних рис. Це нашо вхує на думку, що особистість, яка досягла високого рівня духовного потенціалу і гармонійності характеру, втрачає зумовленість суто психологічними (а можливо і матеріальними) законами і набуває свободи у духовно-психологічному вимірі. Недарма у Біблії сказано: «Немає ні чоловічої статі, ні жіночої: тому що всі ви одне в Христі Ісусові» [33; Гал. 3:28], адже мова йде про духовну і гармонійну особистість, яка антиномічно поєднала у собі характерологічні ознаки обох статей.

Стосовно показника *віку* спостерігаємо протилежну закономірність: у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру кореляції віку з характерологічними рисами майже відсутні, у той час як у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу і гармонійності характеру можемо спостерігати виражені кореляції з багатьма духовними характерологічними якостями: позитивні кореляції з духовною спрямованістю ($r = 0,46$), духовною мотивацією ($r = 0,23$), духовно-релігійним досвідом ($r = 0,40$), гармонійністю комунікативного компоненту характеру ($r = 0,41$), совісністю ($r = 0,23$), скромністю ($r = 0,26$); негативні кореляції з егоцентризмом ($r = -0,27$), соціальною спрямованістю ($r = -0,25$), жорсткістю характеру ($r = -0,28$), гордістю ($r = -0,22$), впевненістю ($r = -0,30$), демонстративністю ($r = -0,36$), стресостійкістю ($r = -0,29$).

Тобто, у дисгармонійних осіб вік не впливає на гармонізацію характеру, адже характерологічно дисгармонійна особистість не здатна конструктивно завоювати життєвий досвід, а духовно-гармонійні особи набули високого рівня гармонійності характеру завдяки постійній роботі щодо духовно-морального самоудосконалення (тобто вони використовували час свого життя (вік) для гармонізації власного характеру). Отже, у дисгармонійній вибірці вік майже не впливає на гармонізацію характеру, а у духовно-гармонійних осіб вік сприяє конструктивному життєвому досвіду і гармонізації характеру.

Духовний потенціал має виражену позитивну кореляцію з духовно-релігійною спрямованістю ($r = 0,50$), моральною самооцінкою ($r = 0,26$), цілісністю ($r = 0,51$), силою ($r = 0,40$), м'якістю характеру ($r = 0,47$), врівноваженістю ($r = 0,31$), загальною гармонійністю характеру ($r = 0,35$), гармонійністю духовно-морального ($r = 0,31$), вольового ($r = 0,23$) і морально-комунікативного ($r = 0,26$) компонентів, а також з окремими рисами: з совісністю ($r = 0,41$), альтруїзмом ($r = 0,41$), відповідальністю ($r = 0,34$), чесністю ($r = 0,39$), терплячістю ($r = 0,27$), організованістю ($r = 0,23$), доброзичливістю ($r = 0,43$), емпатією ($r = 0,47$), відсутністю агресивності ($r = -0,24$), креативністю ($r = 0,36$), принциповістю ($r = 0,25$), толерантністю ($r = 0,30$), педантичністю ($r = 0,23$), емоційною стійкістю ($r = 0,27$), оптимістичністю ($r = 0,26$). Також можна констатувати факт наявності кореляцій між духовним потенціалом з духовно-релігійною спрямованістю особистості і моральними якостями у гармонійній вибірці і відсутністю цього зв'язку у дисгармонійній. Регресійний аналіз між показником духовного потенціалу та іншими показниками, з якими він має значущі кореляції, показав, що у загальній та гармонійній вибірках духовний потенціал зумовлений духовною особистісною спрямованістю ($r = 0,50$), а у дисгармонійній вибірці – соціальною спрямованістю ($r = 0,22$). Отже, духовна мотивація людини, яка має дисгармонійний характер, визначається соціальними факторами (схваленням або засудженням). За результатами регресійного аналізу чинниками детермінації розвитку духовного потенціалу виступають совісність, креативність, педантичність, доброзичливість, емпатія. Егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал особистості ($r = -0,48$).

Психологічні механізми духовного розвитку мають наступні кореляційні і регресійні зв'язки. *Децентрація* позитивно корелює з духовною мотивацією ($r = 0,30$), духовною спрямованістю ($r = 0,36$), моральною самооцінкою ($r = 0,27$), духовно-релігійним досвідом ($r = 0,37$), релігійною потребою ($r = 0,31$), цілісністю характеру ($r = 0,43$), його м'якістю ($r = 0,47$), урівноваженістю ($r = 0,30$) і силою ($r = 0,35$), загальною гармонійністю ($r = 0,41$), гармонійністю духовно-морального ($r = 0,34$), вольового ($r = 0,26$) і морально-комунікативного ($r = 0,35$) компонентів, а також з такими рисами як совісність ($r = 0,34$), відповідальність ($r = 0,34$), чесність ($r = 0,31$), толерантність ($r = 0,32$), самоконтроль ($r = 0,24$),

терплячість ($r = 0,29$), емоційна стійкість ($r = 0,27$). Провідними чинниками розвитку децентрації виступають альтруїзм ($r = 0,46$), доброзичливість ($r = 0,45$), емпатія ($r = 0,45$), креативність ($r = 0,27$). Перешкоджають розвитку децентрації егоїстична спрямованість ($r = -0,46$), гордість ($r = -0,37$), корисливість ($r = -0,30$), лицемірство ($r = -0,27$), агресивність ($r = -0,31$), психічна збудливість ($r = -0,35$). У дисгармонійній вибірці децентрація пов'язана з тривожністю ($r = 0,36$), невротичністю ($r = 0,28$), конформізмом ($r = 0,25$). Тобто, характерологічно-дисгармонійна людина долає егоїстичну замкнутість на себе деструктивним шляхом конформізму з метою зниження рівня невротичної тривожності.

Дослідження показало, що децентрація виступає головним духовно-моральним чинником гармонізації характеру і одночасно підсилюється вже сформованими духовно-моральними рисами. Тобто психологічні механізми духовного розвитку і гармонізації характеру тісно пов'язані між собою: духовність зумовлює розвиток духовно-моральних рис, які посилюють самі духовні якості і визначають подальшу цілісну гармонізацію характеру.

Слід зазначити, що усі духовні показники тісно корелюють між собою, тому у подальшому ми будемо говорити лише про кореляції духовних якостей з характерологічними. Наступні психологічні механізми духовного розвитку також зумовлюють гармонізацію окремих компонентів характеру.

Рефлексія позитивно корелює із загальною гармонійністю характеру ($r = 0,26$), його цілісністю ($r = 0,43$), м'якістю ($r = 0,30$), врівноваженістю ($r = 0,26$), моральними рисами (совісністю ($r = 0,29$), відповідальністю ($r = 0,26$), чесністю ($r = 0,33$), доброзичливістю ($r = 0,25$)), організованістю ($r = 0,23$). У дисгармонійній вибірці рефлексія позитивно корелює з невротичністю ($r = 0,23$). Розвиток рефлексії зумовлюють духовна спрямованість ($r = 0,32$), духовна мотивація ($r = 0,46$), а також емпатія ($r = 0,32$), принциповість ($r = 0,28$) і креативність ($r = 0,31$). Перешкоджає розвитку рефлексії егоїстична спрямованість ($r = -0,31$). Ми вважаємо за доцільне рекомендувати при моральному вихованні молоді (зокрема, при розвиткові чесності, відповідальності) спиратися перш за все на розвиток рефлексії.

Трансценденція зумовлена сформованістю інших психологічних механізмів духовного розвитку і має аналогічні з рефлексією кореляційні зв'язки. У дисгармонійній вибірці спостерігається позитивна кореляція трансценденції з гармонійністю емоційного компоненту характеру ($r = 0,26$) та негативна кореляція з педантичністю ($r = -0,30$).

Почуття загальної єдності також зумовлюється розвитком інших психологічних механізмів духовного розвитку, а також патріотичності ($r = 0,24$), релігійної потреби ($r = 0,41$), емпатії ($r = 0,39$), креативності ($r = 0,26$) і позитивно корелює з м'якістю ($r = 0,38$) й силою ($r = 0,27$) характеру і моральними рисами. *Мотивація духовного розвитку* має аналогічні кореляцій-

ні закономірності. Вона позитивно корелює цілісністю характеру ($r = 0,30$), його з м'якістю ($r = 0,30$) і моральними рисами, креативністю ($r = 0,23$), емпатією ($r = 0,26$). Проте у дисгармонійній вибірці мотивація духовного розвитку зумовлюється емоційною лабільністю ($r = 0,23$), має позитивні кореляції з неврівноваженістю ($r = 0,21$), песимістичністю ($r = 0,30$), лицемірством ($r = 0,34$) і негативно позначається на гармонійності інтелектуально-креативного ($r = -0,22$), вольового ($r = -0,22$) і психосоматичного ($r = -0,24$) компонентів, моральній самооцінці ($r = -0,21$), самоконтролі ($r = -0,22$), що може свідчити про тимчасове загострення вольових, психосоматичних та інтелектуальних дисгармоній при початковому розвитку духовно-моральної мотивації. На наступному етапі духовного розвитку (якщо людина не злякалася і не повернулася до колишнього (бездуховного) способу життя) відбувається психологічна адаптація особистості, яка зумовлює подальшу гармонізацію її характеру (у духовно-гармонійній вибірці негативна кореляція між духовно-моральною мотивацією і гармонійністю характеру відсутня, натомість з'являється позитивна кореляція із загальною гармонійністю ($r = 0,23$) і духовною спрямованістю ($r = 0,40$)). Розвиток духовно-моральної мотивації у загальній і духовно-гармонійній вибірках зумовлюється рефлексією ($r = 0,23$), трансценденцією ($r = 0,32$), совісністю ($r = 0,31$), відсутністю екстернальності ($r = -0,24$), конформізму ($r = -0,25$) і негативно корелює з егоїстичною ($r = -0,35$) і соціальною ($r = -0,25$) спрямованістю. Отже, духовно-моральна мотивація суттєво впливає на характерологічний розвиток: на початковому етапі відбувається тимчасова дисгармонізація характеру, а згодом під впливом духовної спрямованості і психологічних механізмів духовного розвитку відбувається активна загальна гармонізація характеру.

Моральна самооцінка зумовлюється чесністю ($r = 0,31$), принциповістю ($r = 0,29$), організованістю ($r = 0,29$), доброзичливістю ($r = 0,35$), гарним самопочуттям ($r = 0,45$) і настроєм ($r = 0,48$), вона позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,26$), децентрацією ($r = 0,27$), гармонійністю характеру ($r = 0,31$), його цілісністю ($r = 0,38$), силою ($r = 0,34$), урівноваженістю ($r = 0,27$) і м'якістю ($r = 0,29$), а також емоційною стійкістю ($r = 0,24$), оптимізмом ($r = 0,36$), доброзичливістю ($r = 0,35$), емпатією ($r = 0,27$), альтруїзмом ($r = 0,23$). Негативна кореляція спостерігається з песимізмом, невротичністю і суперечливістю характеру. Агресивність ($r = -0,25$) та індивідуалістичність ($r = -0,25$) знижують моральну самооцінку. Тобто, духовний потенціал, гармонійний характер, гарне самопочуття і настрої підвищують моральну самооцінку, а комунікативні та емоційні дисгармонії зумовлюють її низький рівень.

Релігійна потреба у гармонійних осіб зумовлена розвитком духовної спрямованості ($r = 0,55$), почуттям загальної єдності ($r = 0,41$), доброзичливістю ($r = 0,26$) і позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,45$), духов-

ною мотивацією ($r = 0,33$), патріотизмом ($r = 0,24$), гармонійністю духовно-морального ($r = 0,23$) і морально-комунікативного ($r = 0,25$) компонентів характеру, його м'якістю ($r = 0,27$), совісністю ($r = 0,29$), альтруїзмом ($r = 0,23$), емпатією ($r = 0,25$). Негативна кореляція спостерігається з егоїстичною ($r = -0,36$) і соціальною ($r = -0,30$) спрямованістю, жорсткістю характеру ($r = -0,25$), демонстративністю ($r = -0,23$). У дисгармонійній вибірці релігійна потреба зумовлюється слабким самоконтролем ($r = -0,38$) і пов'язана з егоцентризмом ($r = 0,23$), безхарактерністю ($r = 0,29$), емоційною лабільністю ($r = 0,22$), ригідністю ($r = 0,32$), педантичністю ($r = 0,27$), конформізмом ($r = 0,23$) при високому рівні відповідальності ($r = 0,28$), а також з несформованістю креативності ($r = -0,35$), урівноваженості характеру ($r = -0,29$), дисгармонійністю його інтелектуально-креативного ($r = -0,34$) і вольового ($r = -0,23$) компонентів.

Тобто, до Бога починають звертатися переважно характерологічно дисгармонійні особи, які відчують себе слабкими і неспроможними у наслідок власної безхарактерності, егоїстичності при відсутності самоконтролю. Релігія для них – це засіб рятування від душевних страждань і спосіб вирішення егоїстичних проблем. Для духовно-гармонійних осіб релігійність виступає природною духовною потребою, яка сприяє гармонізації характеру і особистісному розвитку.

Духовно-релігійний досвід визначається релігійною потребою ($r = 0,70$), духовною спрямованістю ($r = 0,90$) і совісністю ($r = 0,31$), позитивно корелює з усіма духовними характеристиками (духовним потенціалом ($r = 0,51$), децентрацією ($r = 0,37$), рефлексією ($r = 0,29$), трансценденцією ($r = 0,47$), почуттям єдності ($r = 0,42$), духовною мотивацією ($r = 0,39$), патріотизмом ($r = 0,30$)), а також з гармонійністю характеру ($r = 0,30$), альтруїзмом ($r = 0,31$), доброзичливістю ($r = 0,25$), емпатією ($r = 0,23$). Негативна кореляція спостерігається з егоїстичною ($r = -0,63$), соціальною ($r = -0,30$) і діловою спрямованістю ($r = -0,24$), гордістю ($r = -0,25$), корисливістю ($r = -0,24$), психічною збудливістю ($r = -0,28$), агресивністю ($r = -0,24$) і демонстративністю ($r = -0,30$).

У дисгармонійній вибірці спостерігається негативна кореляція з рефлексією ($r = -0,25$), креативністю ($r = -0,23$), толерантністю ($r = -0,20$), лицемірством ($r = -0,23$), самоконтролем ($r = -0,29$) при позитивній кореляції з ригідністю ($r = 0,28$) і педантичністю ($r = 0,25$), що свідчить про початковий «дисгармонійно-неадаптивний» період духовно-релігійного досвіду, коли людина безкомпромісно відстоює духовні принципи, але ще не набула духовної рефлексії й гармонійності характеру, що зумовлює її вперту і неадаптивну поведінку. Але згодом (у процесі духовного зростання за допомогою смирення відбувається гармонізація характеру: людина набуває м'якості характеру ($r = 0,30$), гармонійності його духовно-морального ($r = 0,34$) і морально-комунікативного ($r = 0,30$) компонентів). Отже, гармонійність характеру визначає ступінь релі-

гійного досвіду особистості. Тобто, глибоко пізнати Бога може тільки гармонійна людина. Дисгармонійність характеру заважає актуалізації духовно-моральних релігійних цінностей. З іншого боку, релігійний досвід зумовлює засвоєння людиною духовно-моральних цінностей (любові, терпіння, смирення), що нівелює характерологічні дисгармонії (корисливість, психічну збудливість, агресивність, демонстративність) і сприяє гармонізації характеру.

Патріотичність як духовну якість визначають почуття загальної єдності ($r=0,24$), альтруїзм ($r=0,27$) і відсутність егоїстичної спрямованості ($r=-0,30$). Патріотичність також має позитивну кореляцію з духовним потенціалом ($r=0,26$), децентрацією ($r=0,23$), релігійним досвідом ($r=0,30$), загальною гармонійністю характеру ($r=0,26$), зокрема, з його цілісністю ($r=0,23$) духовно-моральним ($r=0,27$) і морально-комунікативним ($r=0,26$) компонентами, доброзичливістю ($r=0,23$). У гармонійній вибірці спостерігається позитивна кореляція зі скромністю ($r=0,28$) і негативна кореляція з демонстративністю ($r=-0,27$), стресостійкістю ($r=-0,24$) і жорсткістю характеру ($r=-0,28$). Тобто, характерологічно-гармонійні патріоти не егоїстичні, не жорсткі, не демонстративні, не агресивні, а навпаки – доброзичливі, альтруїстичні, релігійні, скромні.

Далі розглянемо кореляційні зв'язки особистісної спрямованості у загальній і полярних вибірках. *Егоїстична спрямованість* негативно корелює з усіма духовними показниками (духовним потенціалом ($r=-0,48$), децентрацією ($r=-0,46$), рефлексією ($r=-0,31$), трансценденцією ($r=-0,36$), почуттям єдності ($r=-0,35$), релігійною потребою ($r=-0,36$), патріотичністю ($r=-0,30$)), а також із загальною гармонійністю характеру ($r=-0,41$), гармонійністю духовно-морального ($r=-0,38$), вольового ($r=-0,26$), морально-комунікативного ($r=-0,38$) компонентів, цілісністю ($r=-0,30$), м'якістю ($r=-0,33$) характеру, совісністю ($r=-0,28$), чесністю ($r=-0,26$), скромністю ($r=-0,24$). Проте виражена позитивна кореляція спостерігається з психічною збудливістю ($r=0,36$), корисливістю ($r=0,31$), агресивністю ($r=0,28$), демонстративністю ($r=0,25$), жорсткістю характеру ($r=0,33$), стресостійкістю ($r=0,27$). У дисгармонійній вибірці також простежується зв'язок егоїстичної спрямованості з егоцентризмом ($r=0,35$), оптимізмом ($r=0,25$) і навіть гарним настроєм ($r=0,30$), що свідчить про перекрученість ставлень людини до інших людей, до себе, до світу в цілому. Егоїстична спрямованість детермінується розвитком егоцентризму ($r=0,35$), гордості ($r=0,36$), екстернальності ($r=0,30$), лицемірства ($r=0,29$). Перешкоджають егоїстичній спрямованості розвиток духовної мотивації ($r=-0,35$), альтруїзму ($r=-0,36$), відповідальності ($r=-0,28$), доброзичливості ($r=-0,29$), терплячості ($r=-0,27$), й особливо набуття релігійного досвіду ($r=-0,63$). Отже, статистичний аналіз експериментальних даних наочно свідчить про деструктивний вплив егоїстичної спрямованості особистості на гармонійність її характеру.

Соціальна спрямованість має кореляційні зв'язки з характерологічними

рисами переважно у дисгармонійній вибірці: вона позитивно корелює з м'якістю характеру ($r = 0,35$), емпатією ($r = 0,35$), тривожністю ($r = 0,24$), демонстративністю ($r = 0,22$), негативна кореляція спостерігається з жорсткістю характеру ($r = -0,24$), індивідуалістичністю ($r = -0,30$), самоконтролем ($r = -0,30$). Соціальна спрямованість детермінується гарним настроєм ($r = 0,29$), децентрацією ($r = 0,21$), почуттям єдності ($r = 0,21$), альтруїзмом ($r = 0,36$), а також неврівноваженістю характеру ($r = 0,21$), відсутністю педантичності ($r = -0,23$) і духовно-релігійного досвіду ($r = -0,30$). Отже, соціальна спрямованість майже не впливає на ступінь гармонійності характеру особистості, а виконує лише функцію психологічної компенсації, зниження тривожності й демонстративного самоствердження при м'яко-дисгармонійному характері у ранньому юнацькому віці. *Ділова спрямованість* також має кореляції з характерологічними рисами переважно у дисгармонійній вибірці. Вона зумовлюється індивідуалістичністю ($r = 0,23$), скромністю ($r = 0,23$), відсутністю егоцентризму ($r = -0,26$) і духовно-релігійного досвіду ($r = -0,24$). Ділова спрямованість позитивно корелює з гармонійністю психосоматичного компоненту характеру ($r = 0,21$), самоконтролем ($r = 0,30$), що свідчить про предметну ергічність ділової особистості (за В.М. Русаловим). Негативна кореляція спостерігається між діловою спрямованістю і почуттям єдності ($r = -0,25$), альтруїзмом ($r = -0,22$), емпатією ($r = -0,23$), настроєм ($r = -0,33$) (тобто у поганому настрої людина усамітнюється і занурюється в роботу). Отже, ділова спрямованість також майже не впливає на ступінь гармонійності характеру особистості.

Духовна спрямованість детермінується духовною мотивацією ($r = 0,40$) і релігійною потребою ($r = 0,55$). Вона позитивно корелює з усіма духовними показниками (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,32-0,55$), загальною гармонійністю характеру ($r = 0,33$), його цілісністю ($r = 0,23$), гармонійністю духовно-морального ($r = 0,35$), вольового ($r = 0,21$) і морально-комунікативного ($r = 0,33$) компонентів, совісністю ($r = 0,28$). Негативна кореляція спостерігається з гордістю ($r = -0,27$), корисливістю ($r = -0,26$), екстернальністю ($r = -0,25$), лицемірством ($r = -0,23$), психічною збудливістю ($r = -0,31$), демонстративністю ($r = -0,34$). У дисгармонійній вибірці на відміну від гармонійної духовна спрямованість негативно корелює з м'якістю характеру ($r = -0,26$), альтруїзмом ($r = -0,35$), доброзичливістю ($r = -0,31$), активністю ($r = -0,23$), що можна інтерпретувати як початковий «дисгармонійно-ворожий» період духовного розвитку, коли людина в оточуючих бачить лише «бездуховних» ворогів. Але згодом (у процесі духовного зростання відбувається гармонізація характеру: особистість набуває м'якості характеру ($r = 0,27$), гармонійності духовно-морального ($r = 0,35$) і морально-комунікативного ($r = 0,38$) компонентів). Отже духовна спрямованість разом з духовно-моральною мотивацією суттєво впливають на характерологічний

розвиток. Проте на початковому етапі відбувається тимчасова дисгармонізація характеру, а згодом психологічних механізмів духовного розвитку відбувається загальна гармонізація характеру.

Далі розглянемо кореляції та регресії показників гармонійності характеру з духовними якостями. *Загальна гармонійність* характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,35$), духовно-релігійним досвідом ($0,30$), моральною самооцінкою ($r = 0,31$), патріотичністю ($r = 0,26$), самопочуттям ($r = 0,33$), активністю ($r = 0,31$), настроєм ($r = 0,33$). Розвитку загальної гармонійності характеру найбільш сприяють такі духовні чинники як децентрація ($r = 0,41$), рефлексія ($r = 0,26$), духовна спрямованість ($r = 0,33$) особистості і відчуття щасливості ($r = 0,27$). Цікавим є факт наявності кореляцій між гармонійністю характеру і моральною самооцінкою ($r = 0,40$), самопочуттям ($r = 0,22$), активністю ($r = 0,24$) і настроєм ($r = 0,21$) у загальній і дисгармонійній вибірках і відсутністю цього зв'язку у духовно-гармонійній вибірці. Тобто, характерологічно-дисгармонійні особи залежать від самооцінки, самопочуття, активності і настрою, а гармонійні – вільні від них і детермінуються лише духовною спрямованістю і психологічними механізмами духовного розвитку. Аналогічна закономірність простежується стосовно кореляційних зв'язків гармонійності характеру з духовно-релігійною спрямованістю ($r = 0,32$) і патріотичністю ($r = 0,26$) (у загальній та гармонійній вибірках вони присутні, а у дисгармонійній відсутні). Також гармонійність характеру у загальній вибірці корелює з духовною мотивацією позитивно ($r = 0,23$), а у дисгармонійній – негативно ($r = -0,30$). Отже, загальна гармонійність характеру у загальній та дисгармонійній вибірках визначається переважно впливом духовних і психосоматичних чинників, а у гармонійній вибірці – суто духовними факторами і визначається децентрацією, рефлексією, духовною спрямованістю і відчуттям щасливості.

Цікаві закономірності спостерігаються стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності окремих компонентів характеру.

Найбільш виражені кореляційні і регресійні зв'язки між гармонійністю *духовно-морального* компоненту характеру і духовною сферою особистості: духовним потенціалом ($r = 0,31$), децентрацією ($r = 0,34$), духовною мотивацією ($r = 0,23$), духовною спрямованістю ($r = 0,35$), релігійною потребою ($r = 0,23$), духовно-релігійним досвідом ($r = 0,34$), відсутністю егоїстичної спрямованості ($r = -0,38$). Проте детермінаційний вплив на гармонійність духовно-морального компоненту здійснюють не духовні якості, а характерологічні: вольовий ($r = 0,38$) і комунікативний ($r = 0,45$) компоненти характеру (зокрема, терплячість ($r = 0,25$), доброзичливість ($r = 0,29$), емпатія ($r = 0,25$), відсутність агресивності ($r = -0,33$), індивідуалістичності ($r = -0,23$), демонстративності, психічної збудливості ($r = -0,37$) і невротичності ($r = -0,23$)). Гармонійність духовно-морального компоненту визначає цілісність ($r = 0,36$) і м'якість ($r = 0,30$) хара-

ктеру. У дисгармонійній вибірці спостерігається негативна кореляція духовно-морального компоненту характеру з психосоматичним компонентом ($r = -0,25$), впевненістю ($r = -0,25$), що свідчить про духовно-моральну кризу, яка сприяє тимчасовій дисгармонізації окремих компонентів характеру. Духовно-моральні риси (совісність, альтруїзм, відповідальність, чесність) високо корелюють між собою, з морально-комунікативними рисами (доброзичливістю, емпатією), вольовими якостями (самоконтролем, терплячістю) а також з духовним потенціалом і усіма духовними детермінантами (духовною спрямованістю, духовно-моральною мотивацією, моральною самооцінкою (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах 0,24-0,41)), і детермінують розвиток децентрації. У дисгармонійній вибірці духовно-моральні риси корелюють з показниками тривожності, емоційної лабільності, песимістичності, невротичності. Тобто, на початковому етапі розвиток духовно-моральних якостей тимчасово порушує соціально-психологічну адаптацію особистості.

Гармонійність *інтелектуально-креативного* компоненту позитивно корелює з гармонійністю емоційного ($r = 0,29$) і психосоматичного ($r = 0,33$) компонентів характеру, з урівноваженістю ($r = 0,25$), і силою ($r = 0,28$) характеру, впевненістю ($r = 0,28$), стресостійкістю ($r = 0,27$), активністю ($r = 0,24$) особистості, що свідчить про гармонізуючу та психотерапевтичну функцію креативності. Інтелектуально-креативний компонент негативно корелює з суперечливістю характеру ($r = -0,23$) емоційною лабільністю ($r = -0,29$), тривожністю ($r = -0,27$), песимістичністю ($r = -0,30$), невротичністю ($r = -0,27$) і зумовлюється відсутністю егоїстичної спрямованості ($r = -0,24$) та безхарактерності ($r = -0,29$).

У дисгармонійній вибірці гармонійність креативно-інтелектуального компоненту негативно корелює з духовними показниками (духовною мотивацією ($r = -0,22$), релігійною потребою ($r = -0,34$), совісністю ($r = -0,31$)), гармонійністю комунікативного компоненту характеру ($r = -0,27$) (доброзичливістю ($r = -0,28$), емпатією ($r = -0,30$)) і зумовлюється недостатнім розвитком совісності, що може свідчити про компенсаторну функцію інтелектуально-креативних якостей при характерологічних дисгармоніях.

Інтелектуально-креативні риси (принциповість, креативність, толерантність) у гармонійному стані позитивно корелюють з духовним потенціалом, духовно-моральними, вольовими і психосоматичними якостями (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах 0,27-0,42). Креативність поєднує між собою позитивними кореляціями духовний потенціал ($r = 0,33$), вольові риси (самоконтроль ($r = 0,28$), терплячість ($r = 0,23$), організованість ($r = 0,30$)), емоційні якості (емоційна стійкість ($r = 0,26$), впевненість ($r = 0,37$), оптимізм ($r = 0,31$)) і гармонійність психосоматичного компоненту характеру ($r = 0,30$). Толерантність пов'язана з духовно-моральним ($r = 0,22$), вольовим ($r = 0,29$) і морально-комунікативним ($r = 0,27$) компонентами характеру, з його цілісністю

($r = 0,41$), силою ($r = 0,39$), урівноваженістю ($r = 0,42$). Принциповість поєднує духовний потенціал ($r = 0,25$), чесність ($r = 0,39$), організованість ($r = 0,26$) і стресостійкість ($r = 0,37$). Проте при дисгармонійному характері інтелектуально-креативні риси пов'язані з морально-деструктивними якостями: принциповість позитивно корелює з жорсткістю характеру, психічною збудливістю, агресивністю; креативність пов'язана з гордістю, корисливістю, що може стати засобом соціально-небезпечної творчості (шахрайства, злодійства).

Отже, інтелектуально-креативний компонент у структурі гармонійного характеру виконує роль своєрідного «буфера», поєднуючи між собою усі інші компоненти характеру, а при дисгармонійному характері виконує інструментальну функцію прагматичного самоствердження особистості. Звідси висновок: для конструктивного (гармонійного) функціонування інтелектуально-креативний компонент має бути органічно «вбудованим» в ієрархічну структуру характеру і спрямовуватися духовно-моральною мотивацією.

Гармонійність *вольового* компоненту характеру має позитивну кореляцію з духовним потенціалом ($r = 0,23$), духовною спрямованістю ($r = 0,21$), чесністю ($r = 0,21$), доброзичливістю ($r = 0,25$), толерантністю ($r = 0,29$), емоційною стійкістю ($r = 0,37$), оптимістичністю ($r = 0,24$) і зумовлюється розвитком децентрації ($r = 0,26$), гармонійності духовно-морального ($r = 0,38$), емоційного ($r = 0,35$) і комунікативного ($r = 0,34$) компонентів характеру, а також його цілісністю ($r = 0,44$), відсутністю суперечливості ($r = -0,37$), гордості ($r = -0,37$), невротичності ($r = -0,40$). Виражена негативна кореляція вольового компоненту спостерігається з корисливістю ($r = -0,25$), екстернальністю ($r = -0,31$), лицемірством ($r = -0,25$), ригідністю ($r = -0,31$), емоційною лабільністю ($r = -0,38$), агресивністю ($r = -0,34$), демонстративністю ($r = -0,23$), песимістичністю ($r = -0,25$).

Вольові риси (самоконтроль, терплячість, організованість) у гармонійному стані також поєднують між собою різні компоненти характеру позитивними кореляціями: самоконтроль пов'язаний з децентрацією ($r = 0,24$), емоційним ($r = 0,37$) і психосоматичним ($r = 0,38$) компонентами, відповідальністю ($r = 0,24$), доброзичливістю ($r = 0,27$), креативністю ($r = 0,28$) і відчуттям щастливості ($r = 0,26$); терплячість позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,27$), духовно-моральним ($r = 0,25$) і психосоматичним ($r = 0,29$) компонентами, відповідальністю ($r = 0,24$), доброзичливістю ($r = 0,25$), креативністю ($r = 0,25$), толерантністю ($r = 0,34$), емоційною стійкістю ($r = 0,37$), скромністю ($r = 0,23$); організованість також корелює з духовним потенціалом ($r = 0,23$), креативністю ($r = 0,30$), емоційною стійкістю ($r = 0,30$), впевненістю ($r = 0,35$), оптимізмом ($r = 0,27$), гармонійністю психосоматичного компоненту ($r = 0,26$). Отже, вольовий компонент детермінується духовним потенціалом особистості і аналогічно інтелектуально-комунікативному поєднує між собою інші компоненти характеру. Вектор вольової активності зумовлюється впливом духовно-

сті і моральності. Морально-комунікативні риси, в основі яких полягає здатність до децентрації, зумовлюють гармонійність вольового компоненту характеру, а деструктивні риси (корисливість, екстернальність, ригідність, агресивність) незважаючи на їх псевдо-вольову спрямованість, лише зумовлюють жорсткість характеру ($r = 0,36$), яка сприяє розвитку вольових характерологічних дисгармоній і послаблює гармонійність вольового компоненту.

Гармонійність *емоційного* компоненту не залежить від духовних якостей, а зумовлюється впливом лише вольового ($r = 0,35$) і психосоматичного ($r = 0,40$) компонентів, а також активністю ($r = 0,25$), настроєм ($r = 0,24$), відсутністю ригідності ($r = -0,43$), психічної збудливості ($r = -0,25$), імпульсивності ($r = -0,28$), неврівноваженості ($r = -0,50$), невротичності ($r = -0,37$). У загальній та гармонійній вибірках простежується позитивна кореляція емоційного компоненту з інтелектуально-креативним ($r = 0,29$), урівноваженістю ($r = 0,38$), цілісністю характеру ($r = 0,25$), самоконтролем ($r = 0,37$), самопочуттям ($r = 0,25$), та негативна кореляція з безхарактерністю ($r = -0,37$), суперечливістю характеру ($r = -0,34$), екстернальністю ($r = -0,24$). У дисгармонійній вибірці гармонійність емоційного компоненту характеру негативно корелює з морально-комунікативним компонентом ($r = -0,24$), з м'якістю характеру ($r = -0,24$), совісністю ($r = -0,32$), емпатією ($r = -0,26$), скромністю ($r = -0,34$). Це можна інтерпретувати як тенденцію до відчуття людиною з жорстко-дисгармонійним характером емоційного дискомфорту при здійсненні морально-комунікативних дій (адже психопатична особистість нездатна до емпатії, совісності, оскільки при цьому вона втрачає емоційну рівновагу).

Емоційні якості (емоційна стійкість, впевненість, оптимістичність) у гармонійному стані поєднані з вольовим, морально-комунікативним і психосоматичним компонентами: емоційна стійкість позитивно корелює з відповідальністю ($r = 0,24$), доброзичливістю ($r = 0,33$), креативністю ($r = 0,26$), толерантністю ($r = 0,42$), самоконтролем ($r = 0,54$), терплячістю ($r = 0,37$), організованістю ($r = 0,30$), гарним самопочуттям ($r = 0,27$), настроєм ($r = 0,28$); впевненість зв'язана з креативністю ($r = 0,37$), самоконтролем ($r = 0,37$), стресостійкістю ($r = 0,43$), самопочуттям ($r = 0,34$), активністю ($r = 0,35$), настроєм ($r = 0,29$); оптимістичність має позитивні кореляції з моральною самооцінкою ($r = 0,36$), відповідальністю ($r = 0,24$), чесністю ($r = 0,26$), креативністю ($r = 0,31$), самоконтролем ($r = 0,42$), доброзичливістю ($r = 0,37$), відчуттям щастливості ($r = 0,44$). Проте, у дисгармонійній вибірці спостерігається зв'язок впевненості з жорсткістю характеру ($r = 0,42$), гордістю ($r = 0,32$), індивідуалістичністю ($r = 0,41$), демонстративністю ($r = 0,40$); оптимістичність також пов'язана з демонстративністю ($r = 0,34$) і егоїстичною спрямованістю ($r = 0,25$). Цей факт свідчить про те, що гармонійність емоційного компоненту характеру вимагає впливу належного духовно-морального спрямування

почуттів людини. У гармонійній вибірці існує негативна кореляція емоційного компоненту характеру з конформністю ($r = -0,21$) та педантичністю ($r = -0,22$) (тобто у гармонійної людини негативні емоції виникають у відповідь на розвиток дисгармонійних якостей). Отже, у гармонійному стані емоційна сфера виконує функцію «морального барометра», розлад якого визначає розвиток характерологічних дисгармоній.

Гармонійність *морально-комунікативного* компоненту характеру зумовлюється духовним потенціалом ($r = 0,26$), зокрема, децентрацією ($r = 0,35$), духовною спрямованістю ($r = 0,33$), гармонійністю духовно-морального компоненту ($r = 0,45$), цілісністю ($r = 0,26$), м'якістю характеру ($r = 0,34$), совісністю ($r = 0,24$), відповідальністю ($r = 0,24$), альтруїзмом ($r = 0,30$), толерантністю ($r = 0,27$), а також відсутністю егоїстичної спрямованості ($r = -0,38$), невірноваженості ($r = -0,34$), жорсткості характеру ($r = -0,46$) і таких рис як гординя ($r = -0,46$), корисливість ($r = -0,27$), екстернальність ($r = -0,28$), лицемірство ($r = -0,25$). Морально-комунікативні риси (доброзичливість, емпатія, скромність) зумовлені рівнем духовного потенціалу і ступенем сформованості психологічних механізмів духовного розвитку, духовної мотивації і духовно-релігійного досвіду (коефіцієнти кореляцій знаходяться у межах $0,26-0,47$). У гармонійному стані доброзичливість позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,43$), моральною самооцінкою ($r = 0,35$), духовно-моральним ($r = 0,29$), і вольовим ($r = 0,25$) компонентами характеру, а також з емоційною стійкістю ($r = 0,33$), оптимістичністю ($r = 0,37$), гарним настроєм ($r = 0,27$); у показника емпатії спостерігаються аналогічні кореляції; скромність пов'язана з альтруїзмом і неагресивністю ($r = -0,47$). У дисгармонійній вибірці існує негативна кореляція морально-комунікативних якостей з гармонійністю емоційного ($r = -0,24$), інтелектуально-креативного ($r = -0,27$) і психосоматичного ($r = -0,27$) компонентів характеру (зокрема, з принциповістю ($r = -0,37$), креативністю ($r = -0,29$)) і позитивна кореляція з конформізмом ($r = 0,34$), ригідністю ($r = 0,27$), емоційною лабільністю ($r = 0,36$), тривожністю ($r = 0,37$). Іншими словами, особи з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу не вміють будувати моральні стосунки з іншими людьми: для пристосування до групи вони використовують стратегію конформізму, залишаючись при цьому тривожними і лабільними, а інші дисгармонійні особи використовують протилежні деструктивну стратегію – нонконформізму, використовуючи принциповість і креативність не за призначенням, а в якості засобів протистояння групі.

Несподіваною виявилася закономірність, що гармонійність морально-комунікативних якостей негативно корелює з психосоматичним компонентом, зокрема зі стресостійкістю ($r = -0,37$), самопочуттям ($r = -0,23$), впевненістю ($r = -0,37$). Тобто, доброзичливими і емпатійними виявляються ті особи, які самі відчували, що таке погане самопочуття, невпевненість, стресонестійкість.

Маючи розвинений духовний потенціал, вони добрі й здатні до любові, розуміння, прощення помилок інших людей.

Гармонійність *психосоматичного* компоненту характеру негативно корелює з духовним потенціалом ($r = -0,26$), децентрацією ($r = -0,23$), гармонійністю духовно-морального ($r = -0,25$) і морально-комунікативного ($r = -0,33$) компонентів, зокрема, з відповідальністю ($r = -0,28$), совістю ($r = -0,33$), альтруїзмом ($r = -0,23$), емпатією ($r = -0,31$), м'якістю характеру ($r = -0,35$), і зумовлюється гармонійністю інтелектуально-креативного ($r = 0,35$) та емоційного ($r = 0,28$) компонентів, жорсткістю характеру ($r = 0,37$), урівноваженістю ($r = 0,38$), а також відсутністю ригідності ($r = -0,38$), емоційної лабільності ($r = -0,34$). Також існують позитивні кореляції з силою характеру ($r = 0,24$), самопочуттям ($r = 0,28$), активністю ($r = 0,27$), впевненістю ($r = 0,40$), креативністю ($r = 0,21$). У дисгармонійній вибірці можемо спостерігати слабкий негативний зв'язок з духовною мотивацією ($r = -0,24$). Показник стресостійкості позитивно корелює з гармонійністю інтелектуального компоненту ($r = 0,27$), креативністю ($r = 0,37$), самоконтролем ($r = 0,30$), впевненістю ($r = 0,43$), оптимістичністю ($r = 0,27$), самопочуттям ($r = 0,27$), активністю ($r = 0,25$), настроєм ($r = 0,22$). Проте у дисгармонійній вибірці стресостійкість пов'язана з несформованістю духовно-морального ($r = 0,28$) і морально-комунікативного ($r = 0,52$) компонентів, гордістю ($r = 0,24$), психічною збудливістю ($r = 0,26$), агресивністю ($r = 0,29$), демонстративністю ($r = 0,31$), індивідуалістичністю ($r = 0,47$), відсутністю емпатії ($r = -0,30$). Отже, психосоматичний компонент характеру ніби протистоїть розвитку духовно-моральних і морально-комунікативних якостей. Недарма у Священному Писанні сказано, що у немочі тілесній діє сила Божа [33]. Тілесна міць і стресостійкість надає людині гарного самопочуття, активності, що сприяє позитивному емоційному стану, креативності, але водночас сприяє «духовної товстошкірості». Тому для гармонізації характеру необхідно гармонійно розвивати усі його компоненти, не обмежуючись лише досягненням стану емоційно-фізичного комфорту.

Показник *самопочуття* зовсім не корелює з духовними показниками, але має позитивні кореляції з гармонійністю характеру ($r = 0,33$), його силою ($r = 0,43$), урівноваженістю ($r = 0,40$). У загальній і гармонійній вибірках самопочуття визначає цілісність характеру ($r = 0,34$), гармонійність психосоматичного компоненту ($r = 0,33$), стресостійкість ($r = 0,27$), креативність ($r = 0,26$), відсутність слабовілля ($r = -0,24$), відчуття щастливості ($r = 0,37$); а у дисгармонійній вибірці гарне самопочуття зумовлює демонстративність ($r = 0,30$), гармонійність емоційного компоненту ($r = 0,27$) (емоційну стійкість ($r = 0,27$), оптимізм ($r = 0,47$)). Тобто у дисгармонійних осіб емоційне благополуччя залежить від стану здоров'я. Цікавим фактом є позитивна кореляція самопочуття з і жорсткістю характеру ($r = 0,29$) і негативна кореляція з гармонійністю морально-

комунікативного компоненту ($r = -0,27$) (цим пояснюється тенденція «зриватися» на оточуючих під час поганого самопочуття). Також гарне самопочуття знижує рівень невротичності ($r = -0,39$), зумовлює активність ($r = 0,56$), гарний настрій ($r = 0,58$) і високу моральну самооцінку ($r = 0,45$).

Показник *активності* позитивно корелює з самопочуттям ($r = 0,56$), настроєм ($r = 0,56$), відчуттям щастливості ($r = 0,30$), моральною самооцінкою ($r = 0,38$), загальною гармонійністю характеру ($r = 0,31$), його цілісністю ($r = 0,28$), урівноваженістю ($r = 0,30$), гармонійністю інтелектуально-креативного ($r = 0,24$), емоційного ($r = 0,25$) і психосоматичного ($r = 0,31$) компонентів, зокрема, з креативністю ($r = 0,30$), організованістю ($r = 0,28$), впевненістю ($r = 0,35$), оптимістичністю ($r = 0,41$), стресостійкістю ($r = 0,25$). Негативна кореляція спостерігається з безхарактерністю ($r = -0,24$), суперечливістю характеру ($r = -0,34$), ригідністю ($r = -0,32$), слабовіллям ($r = -0,23$), емоційною лабільністю ($r = -0,23$), песимістичністю ($r = -0,40$), невротичністю ($r = -0,31$), скромністю ($r = -0,25$). У дисгармонійній вибірці активність негативно корелює з духовною спрямованістю особистості ($r = -0,23$) (адже на початковому етапі духовного розвитку людина стримує свою активність з метою надати їй виключно конструктивного спрямування). Отже, активність як індикатор гармонійного психологічного стану особистості відбиває її психосоматичне благополуччя, проявляється у креативних тенденціях і зумовлює гармонійність емоційного компоненту характеру.

Показник *настрою* зовсім не корелює з духовними і моральними якостями, але має виражену позитивну кореляцію з гармонійністю психосоматичного компоненту ($r = 0,26$), гарним самопочуттям ($r = 0,58$), активністю ($r = 0,56$), відчуттям щастливості ($r = 0,50$), оптимістичністю ($r = 0,58$), високою самооцінкою ($r = 0,48$), впевненістю ($r = 0,29$), самоконтролем ($r = 0,28$), креативністю ($r = 0,24$), тобто відбиває стан психологічної адаптованості особистості. У загальній та дисгармонійній вибірках настрої позитивно корелює із загальною гармонійністю характеру ($r = 0,33$), гармонійністю емоційного ($r = 0,24$) компоненту, доброзичливістю ($r = 0,27$), відсутністю ригідності ($r = -0,29$). У загальній та духовно-гармонійній вибірках настрої позитивно корелює з цілісністю ($r = 0,30$), силою ($r = 0,33$) характеру, урівноваженістю ($r = 0,31$), емоційною стійкістю ($r = 0,28$). У дисгармонійній вибірці спостерігається позитивна кореляція з егоїстичною ($r = 0,30$) і соціальною ($r = 0,29$) спрямованістю і негативна кореляція з діловою спрямованістю ($r = -0,33$), песимізмом ($r = -0,58$), екстернальністю ($r = -0,24$), скромністю ($r = -0,30$). Отже, настрої як і самопочуття є лише показниками емоційного і психосоматичного благополуччя особистості, її соціально-психологічної адаптованості і жодним чином не відбиває духовно-морального стану людини (тобто, в гарному настрої можуть бути як духовні, так і бездуховні особи, але гармонійність характеру завжди супроводжується гарним настроєм). Але слід зауважити, що характерологічно дисга-

рмонійні особи залежать від свого настрою, який зумовлюється переважно психосоматичними та емоційними факторами, а гармонійність характеру і психологічний стан духовно-гармонійних осіб – не залежить від настрою й інших психосоматичних та емоційних факторів. Актуалізація креативності (творча діяльність) сприяє гарному настрою.

Відчуття щасливості також не залежить від духовного потенціалу і спрямованості особистості, але визначається загальною гармонійністю характеру ($r = 0,33$), його несуперечливістю ($r = -0,23$), оптимістичністю ($r = 0,44$), гарним настроєм ($r = 0,50$). Відчуття щасливості позитивно корелює із гармонійністю емоційного ($r = 0,25$) і психосоматичного ($r = 0,23$) компонентів, силою ($r = 0,26$) характеру, урівноваженістю ($r = 0,25$), впевненістю ($r = 0,27$), гарним самопочуттям ($r = 0,37$), настроєм ($r = 0,50$), активністю ($r = 0,30$), самооцінкою ($r = 0,29$). Негативна кореляція спостерігається з неврівноваженістю ($r = -0,27$) характеру, емоційною лабільністю ($r = -0,29$), песимістичністю ($r = -0,51$). З віком відчуття щасливості дещо знижується. Цікавим є факт, що на відчуття щасливості негативно впливають духовно-моральна мотивація ($r = -0,20$) і совісність ($r = -0,27$) (доки не мучить сумління, людина почувається щасливою). Отже, духовний розвиток не сприяє емоційній задоволеності людини, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Це може сприяти загостренню духовно-особистісних криз, для подолання яких необхідні стійка духовна мотивація і вольові якості.

Далі розглянемо кореляційні зв'язки показників дихотомічних критеріїв гармонійності характеру з показниками духовних якостей особистості.

Урівноваженість характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,31$), децентрацією ($r = 0,30$), рефлексією ($r = 0,26$), моральною самооцінкою ($r = 0,27$), відповідальністю ($r = 0,27$), чесністю ($r = 0,24$), впевненістю ($r = 0,47$), креативністю ($r = 0,43$), гармонійністю психосоматичного компоненту ($r = 0,38$), гарним самопочуттям ($r = 0,40$), активністю ($r = 0,30$), настроєм ($r = 0,31$). Негативна кореляція спостерігається з суперечливістю характеру ($r = -0,27$), невротичністю ($r = -0,46$), ригідністю ($r = -0,40$), агресивністю ($r = -0,24$), песимізмом ($r = -0,35$). У дисгармонійній вибірці існує негативна кореляція з релігійною потребою ($r = -0,29$) і позитивні кореляції з педантичністю ($r = 0,30$), гордістю ($r = 0,26$), корисливістю ($r = 0,23$), демонстративністю ($r = 0,40$), що свідчить про те, що корисливо-релігійна мотивація (прагнення до демонстративного самоствердження і вирішення вузько особистих проблем засобами релігійності) перешкоджає розвитку врівноваженості характеру. Гармонійна урівноваженість зумовлюється переважно духовно-моральними чинниками.

Неврівноваженість характеру позитивно корелює з егоїстичною спрямованістю ($r = 0,27$), суперечливістю характеру ($r = 0,59$), корисливістю ($r = 0,36$), екстернальністю ($r = 0,43$), лицемірством ($r = 0,30$), тривожністю ($r = 0,40$), пе-

симізмом ($r = 0,46$), агресивністю ($r = 0,49$), демонстративністю ($r = 0,30$). Негативна кореляція спостерігається з децентрацією ($r = -0,24$), моральною самооцінкою ($r = -0,23$), толерантністю ($r = -0,30$), вольовими якостями (самоконтролем ($r = -0,50$), терплячістю ($r = -0,42$), організованістю ($r = -0,35$)), емоційною стійкістю ($r = -0,46$), впевненістю ($r = -0,25$), оптимізмом ($r = -0,30$), самопочуттям ($r = -0,31$), активністю ($r = -0,26$), настроєм ($r = -0,25$). У дисгармонійній вибірці невірноваженість характеру позитивно корелює з емпатією ($r = 0,29$) і совістю ($r = 0,26$). Поясненням даної закономірності може бути наступне припущення: егоїстична спрямованість зумовлює формування аморальних рис характеру, що порушує саморегуляцію особистості. При несформованості духовно-моральної сфери підвищена чутливість (емпатія) сприяє розвитку невірноваженості і м'яко-характерологічних дисгармоній особистості.

Сила характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,40$), децентрацією ($r = 0,35$), рефлексією ($r = 0,34$), трансценденцією ($r = 0,28$), почуттям єдності ($r = 0,27$), моральною самооцінкою ($r = 0,34$), гармонійністю духовно-морального ($r = 0,26$), інтелектуально-креативного ($r = 0,28$), вольового ($r = 0,47$), емоційного ($r = 0,37$) і психосоматичного ($r = 0,48$) компонентів, а також з жорсткістю ($r = 0,46$) характеру, креативністю ($r = 0,48$), толерантністю ($r = 0,39$), оптимізмом ($r = 0,49$), гарним самопочуттям ($r = 0,43$), активністю ($r = 0,37$), настроєм ($r = 0,33$), доброзичливістю ($r = 0,33$), альтруїзмом ($r = 0,25$). Негативна кореляція спостерігається з екстернальністю ($r = -0,29$), ригідністю ($r = -0,29$), психічною збудливістю ($r = -0,26$), імпульсивністю ($r = -0,26$), слабовіллям ($r = -0,35$), емоційною лабільністю ($r = -0,39$), невротичністю ($r = -0,42$), агресивністю ($r = -0,21$). У дисгармонійній вибірці сила характеру позитивно корелює з агресивністю ($r = 0,29$), індивідуалістичністю ($r = 0,51$), демонстративністю ($r = 0,43$), що зумовлює дисгармонійність морально-комунікативного компоненту характеру ($r = -0,44$). Отже, спрямовуючись духовним потенціалом, сила характеру сприяє подальшій його гармонізації, зумовлюючи духовно-моральну саморегуляцію особистості. У разі необмеженості духовно-моральними регулятивами сила характеру спричиняє руйнівний вплив як на саму особистість, так і на її оточення.

Безхарактерність має позитивні кореляції з гордістю ($r = 0,27$), корисливістю ($r = 0,30$), ригідністю ($r = 0,40$), психічною збудливістю ($r = 0,32$), імпульсивністю ($r = 0,30$), тривожністю ($r = 0,31$), песимістичністю ($r = 0,38$), агресивністю ($r = 0,28$) і невротичністю ($r = 0,44$). Негативна кореляція спостерігається з організованістю ($r = -0,24$), самоконтролем ($r = -0,28$), емоційною стійкістю ($r = -0,24$), самопочуттям ($r = -0,25$), активністю ($r = -0,24$). У дисгармонійній вибірці безхарактерність позитивно корелює з м'якістю характеру ($r = 0,39$), доброзичливістю ($r = 0,35$), емпатією ($r = 0,38$), скромністю ($r = 0,23$), релігійною потребою ($r = 0,29$) і негативно – з впевненістю ($r = -0,29$) і принциповіс-

ттю ($r = -0,22$). Ці закономірності розвитку безхарактерності свідчать про м'яко-дисгармонійний характер, який являє собою «побічний психологічний ефект» початкового етапу релігійного розвитку особистості. Отже, безхарактерність виступає індикатором несформованості духовно-моральної саморегуляції.

Цілісність характеру позитивно корелює з духовним потенціалом ($r = 0,51$), з усіма психологічними механізмами духовного розвитку (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,30-0,43$), духовною спрямованістю ($r = 0,23$), моральною самооцінкою ($r = 0,38$), альтруїзмом ($r = 0,35$), доброзичливістю ($r = 0,44$), емпатією ($r = 0,32$), креативністю ($r = 0,39$), толерантністю ($r = 0,41$), терплячістю ($r = 0,42$), впевненістю ($r = 0,31$), оптимізмом ($r = 0,45$). У загальній і гармонійній вибірках спостерігається кореляція з самопочуттям ($r = 0,34$), активністю ($r = 0,28$), настроєм ($r = 0,30$) і негативна кореляція – з егоїстичною спрямованістю ($r = -0,30$), екстернальністю ($r = -0,30$), корисливістю ($r = -0,21$), ригідністю ($r = -0,24$), психічною збудливістю ($r = -0,33$), слабовіллям ($r = -0,33$), невротичністю ($r = -0,32$), агресивністю ($r = -0,29$), песимістичністю ($r = -0,27$). У дисгармонійній вибірці з'являються позитивні кореляції цілісності характеру з педантичністю ($r = 0,35$), демонстративністю ($r = 0,31$), індивідуалістичністю ($r = 0,30$) при відсутності кореляцій з духовними показниками. Поясненням даної закономірності може бути наступне положення: духовно-моральні якості, воля і креативність є стрижнем характерологічної цілісності, які в процесі гармонізації характеру зумовлюють і позитивні психосоматичні характеристики (самопочуття, активність, настрої), а за умови відсутності духовно-морального компоненту компенсаторним психологічним механізмом виступає розвиток індивідуалістичності або демонстративності.

Суперечливість характеру має негативну кореляцію з гармонійністю майже усіх компонентів характеру: духовно-морального ($r = -0,23$), інтелектуально-креативного ($r = -0,23$), вольового ($r = -0,37$), емоційного ($r = -0,34$), психосоматичного ($r = -0,28$), а також з організованістю ($r = -0,24$), самоконтролем ($r = -0,27$). Позитивна кореляція спостерігається з гордістю ($r = 0,29$), екстернальністю ($r = 0,36$), ригідністю ($r = 0,40$), психічною збудливістю ($r = 0,41$), імпульсивністю ($r = 0,36$), слабовіллям ($r = 0,37$), емоційною лабільністю ($r = 0,47$), тривожністю ($r = 0,33$), песимістичністю ($r = 0,38$), невротичністю ($r = 0,44$), агресивністю ($r = 0,38$). У дисгармонійній вибірці негативна кореляція спостерігається з моральною самооцінкою ($r = -0,23$), толерантністю ($r = -0,24$), активністю ($r = -0,34$). Отже суперечливість характеру є психологічною передумовою соціально-психологічної дезадаптації особистості.

М'якість характеру тісно пов'язана з духовним потенціалом ($r = 0,47$) і психологічними механізмами духовного розвитку (коефіцієнти кореляції знаходяться у межах $0,30-0,47$), духовною спрямованістю ($r = 0,27$), моральною самооцінкою ($r = 0,29$), відповідальністю ($r = 0,36$), чесністю ($r = 0,30$). Негати-

вна кореляція спостерігається з егоїстичною спрямованістю ($r = -0,33$), гордістю ($r = -0,26$), психічною збудливістю ($r = -0,24$), агресивністю ($r = -0,24$). У дисгармонійній вибірці м'якість характеру позитивно корелює з егоїстичною ($r = 0,25$) і соціальною ($r = 0,35$) спрямованістю, безхарактерністю ($r = 0,39$), конформністю ($r = 0,29$), ригідністю ($r = 0,44$), невірноваженістю ($r = 0,32$), слабкостям ($r = 0,25$), емоційною лабільністю ($r = 0,42$), тривожністю ($r = 0,38$), невротичністю ($r = 0,29$). Ці закономірності дають основи для ствердження: при егоїстичній мотивації (приспособлення до людей з метою уникнення емоційних страждань) особистості, яка не має духовно-морального стрижня, м'якість характеру визначає формування характерологічних дисгармоній невротичного типу, у той час як розвиток духовних детермінант зумовлює м'якість характеру зрілої, гармонійної особистості, яка спрямована на встановлення моральних взаємин з оточуючими.

Жорсткість характеру пов'язана з егоїстичною спрямованістю ($r = 0,33$), принциповістю ($r = 0,26$), креативністю ($r = 0,33$), психічною збудливістю ($r = 0,35$), впевненістю ($r = 0,45$), демонстративністю ($r = 0,34$), гарним самопочуттям ($r = 0,22$), активністю ($r = 0,29$), настроєм ($r = 0,23$). Негативні кореляції спостерігаються з духовною спрямованістю ($r = -0,21$), духовно-релігійними досвідом ($r = -0,22$), гармонійністю духовно-морального компоненту характеру ($r = -0,26$). У дисгармонійному стані жорсткість характеру має негативні кореляції з децентрацією ($r = -0,26$), рефлексією ($r = -0,25$), соціальною спрямованістю ($r = -0,24$), альтруїзмом ($r = -0,27$), емпатією ($r = -0,25$), емоційною лабільністю ($r = -0,22$) і позитивно корелює з гармонійністю вольового компоненту ($r = 0,36$), педантичністю ($r = 0,22$), корисливістю ($r = 0,35$), лицемірством ($r = 0,35$), імпульсивністю ($r = 0,23$), посилюється позитивний зв'язок з принциповістю ($r = 0,39$), креативністю ($r = 0,40$), демонстративністю ($r = 0,45$).

Аналіз кореляцій характерологічних рис дозволяє зробити висновок: м'якість, жорсткість характеру, креативність, принциповість, педантичність, емпатія, індивідуалістичність, організованість, стресостійкість є морально-нейтральними якостями і можуть бути присутніми як при гармонійному, так і при дисгармонійному характерологічному розвитку в залежності від духовно-морального спрямування вектора особистісної спрямованості.

З порівняльного аналізу кореляційних і регресійних зв'язків між показниками духовного потенціалу і гармонійності характеру в полярних вибірках можна зробити ряд висновків.

Усі критерії гармонійності характеру мають виражені позитивні кореляції з духовними показниками (духовним потенціалом, децентрацією, рефлексією, почуттям загальної єдності, духовною спрямованістю, духовно-моральною мотивацією, духовно-релігійним досвідом, патріотичністю). Але ми не можемо констатувати факт односпрямованого детермінаційного впли-

ву духовного потенціалу на процес гармонізації усіх компонентів характеру в юнацькому віці. Але ми можемо стверджувати, що духовний потенціал і гармонійність характеру взаємовпливають одне на одне. Розвиток духовного потенціалу сприяє гармонізації духовно-морального, морально-комунікативного і вольового компонентів характеру. Водночас певні конструктивні риси (совісність, креативність, емпатія, доброзичливість) зумовлюють зростання духовного потенціалу. Тобто, гармонійний характер є психологічною передумовою одночасно результатом духовного розвитку особистості в юнацькому віці. Характер духовно-гармонійних осіб не залежить від самопочуття, настрою, самооцінки та зовнішніх впливів у той час як психологічний стан характерологічно дисгармонійних осіб детермінується психосоматичними та зовнішніми чинниками.

Духовно-моральний і морально-комунікативний компоненти характеру зумовлюються розвитком духовного потенціалу особистості і позитивно корелюють з інтелектуально-креативним і вольовим компонентами. Психосоматичний та емоційний компоненти характеру мають негативну кореляцію з духовними потенціалом (особливо у дисгармонійній вибірці) і також позитивно корелюють з інтелектуально-креативним і вольовим компонентами. Тобто, ми бачимо у дисгармонійній вибірці феномен внутрішньоособистісного протистояння духовно-морального і психосоматичного компонентів. Недарма апостол Павло у посланні до галатів говорить, що плоть воює проти відродженого людського Духу, а Дух проти плоті, адже «Плоть бажає противного духу, а дух – противного плоті» [33; Гал. 5:17]. Тобто, у людській особистості співіснують дві протилежні тенденції: психосоматична активність, яка тісно пов'язана з почуттями, і духовно-моральна активність. Розвиток кожної з них у дисгармонійно-характерологічному стані виключає розвиток іншої. Тобто, апостол Павло говорить про конфлікт між плоттю й духом але він не говорить про дуалізм або вроджену дисгармонію тіла й душі. Наявність цього внутрішньоособистісного конфлікту наочно продемонстрували результати нашого дослідження. Ми вбачаємо конструктивний напрямок розв'язання конфлікту між духовно-моральним і психосоматичним компонентами характеру у наступній логіці гармонізації характеру особистості.

Гармонійність психосоматичного компоненту характеру є фактором лише емоційного благополуччя людини і не визначає ні загальної гармонійності характеру, ні духовно-морального розвитку особистості. Вона може лише опосередковано через розвиток енергетичного потенціалу, через зміцнення волі і створення позитивного емоційного фону сприяти розвитку врівноваженості характеру, соціально-психологічній адаптації людини та її творчій діяльності. Проте односпрямований акцент на соціально-психологічній адаптації знижує духовний і морально-комунікативний потенціал особистості.

Інтелектуально-креативний і вольовий компоненти характеру виступають посередниками між духовним і природно-енергетичним потенціалом особистості (адже мають виражені позитивні кореляції як з духовним потенціалом, духовно-моральним і морально-комунікативним компонентами, так і з емоційним і психосоматичним компонентами характеру). Розвиток духовно-моральних якостей сприяє зміцненню зв'язку духовного потенціалу з розумом (інтелектуально-креативним компонентом) і волею (вольовим компонентом характеру) і надання останнім духовно-моральної спрямованості.

Враховуючи позитивні кореляції інтелектуально-креативного і вольового компонентів з емоційним і психосоматичним компонентами, зробимо висновок: духовно-моральна спрямованість розуму і волі, яка формується у наслідок впливу духовного потенціалу особистості, здатна здійснювати опосередкований гармонізуючий вплив на почуття і тіло. Таким чином, за рахунок гармонізуючого впливу духовного потенціалу на духовно-моральні, морально-комунікативні, креативно-інтелектуальні і вольові риси характеру, а останніх на емоційні і психосоматичні якості відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, ми підтверджуємо нашу гіпотезу стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості.

На наступному етапі констатувального експерименту було здійснено статистичну обробку експериментальних даних за допомогою факторного аналізу, який проводився у загальній та полярних (духовно-гармонійній і дисгармонійній) вибірках. Фактори – це угруповання тісно пов'язаних між собою показників. Фактор являє собою причину спільної мінливості декількох вихідних змінних. Нами було визначено 3 основних і 12 додаткових факторів що являють собою своєрідні підтипи гармонійного і дисгармонійного характерів в юнацькому віці. Інтерпретація факторів проводилась також шляхом їх порівняння у полярних групах. До основних факторів належать: фактор духовно-моральної саморегуляції, фактор дисгармонійності характеру по м'якому типу і фактор дисгармонійності характеру по жорсткому типу. Умовно ці основні фактори можна співвіднести з визначеними нами типами гармонійності характеру: фактор духовно-моральної саморегуляції – з духовно-гармонійним типом, фактор дисгармонійності характеру по м'якому типу з м'яко-дисгармонійним (духовно-неврівноваженим) характером, а фактор дисгармонійності характеру по жорсткому типу – з жорстко-дисгармонійним характером. Розглянемо детально основні характерологічні фактори.

1. Фактор *духовно-моральної саморегуляції* – являє собою єдність високого рівня духовного потенціалу і загальної гармонійності характеру, яка визначається ступенем сформованості усіх його компонентів (духовно-морального, морально-комунікативного, креативно-інтелектуального, вольового, емоційного, психосоматичного та показників особистого благо-

получчя (активності, гарного самопочуття, настрою, відчуття щастливості).

Визначимо відмінності духовно-моральної саморегуляції у духовно-гармонійній і дисгармонійній вибірках. У духовно-гармонійній вибірці духовно-моральна саморегуляція не залежить від емоційного стану і самооцінки особистості, а зумовлюється релігійною потребою, духовною спрямованістю (при відсутності егоїстичної і соціальної) і позначається на гармонійності усіх компонентів характеру, у той час як у дисгармонійній вибірці саморегуляція зумовлена моральною самооцінкою і соціальною спрямованістю (при відсутності духовної) і сприяє гармонізації лише духовно-морального, емоційного, вольового і морально-комунікативного компонентів (тобто інтелектуально-креативний і психосоматичний компоненти у саморегуляції не задіяні). Також у дисгармонійній вибірці на відміну від гармонійної саморегуляція не пов'язана з емоційною стійкістю, лабільністю, тривожністю, агресивністю, а зумовлюється лише емпатією, оптимістичністю і відчуттям щастливості, що дає основи для припущення щодо її неповноцінної сформованості, адже за умов наявності негативних емоцій вольовий компонент саморегуляції не спрацює належним чином. Отже, основною детермінантою її духовно-моральної саморегуляції виступає духовна спрямованість особистості.

2. Фактор *дисгармонійності характеру по м'якому типу* впливає більшою мірою на дівчат, ніж на юнаків і полягає у сполученні високого рівня духовного потенціалу, усіх духовних детермінант, духовно-моральних рис (совісності, відповідальності, альтруїзму, чесності) морально-комунікативних якостей при несформованості самоконтролю, стресостійкості й дисгармонійності інтелектуально креативного, емоційного, вольового і психосоматичного компонентів характеру, що проявляється у ригідності, педантичності, відсутності емоційної лабільності, тривожності, невпевненості, песимістичності і позначається на зниженні показників особистого благополуччя людини.

Даний фактор має суттєві відмінності у гармонійній і дисгармонійній вибірках. У гармонійній вибірці дисгармонійність по м'якому типу зумовлена соціальною спрямованістю при несформованості психологічних механізмів конструктивної комунікації, що проявляється суперечливим поєднанням екстернальності, принциповості й високого рівня конформності, але не позначається на гармонійності психосоматичного компоненту і не знижує моральної самооцінки, самопочуття, активності, настрою. У дисгармонійній вибірці при сформованості певних духовно-моральних характеристик (духовного потенціалу, духовної мотивації, совісності, відповідальності, чесності) спостерігається виражений комплекс деструктивних якостей: гордості, екстернальності, лицемірства, високого рівня принциповості, психічної збудливості, імпульсивності, агресивності, демонстративності, індивідуалістичності, невротичності, що знижує самопочуття, активність, настрій. Отже

для гармонізації м'яко-дисгармонійного характеру психотерапевтичний вплив слід спрямувати на корекцію гордості, екстернальності, лицемірства, агресивності, демонстративності шляхом духовно-морального розвитку: формування лагідності, позитивного сприйняття світу, засвоєння моральних цінностей (адже чим більш дисгармонійний характер має людина, тим більше вона потребує моральних обмежень, які сприяють розвитку самоконтролю, стресостійкості, зміцнюючи психологічну саморегуляцію особистості).

3. Фактор *дисгармонійності характеру по жорсткому типу* є чинником формування, стеничного, сильного і жорсткого характеру особистості, яка має розвинуті інтелектуально-креативний, вольовий, емоційний і психосоматичний компоненти при низькому рівні духовного потенціалу і дисгармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів. Цей фактор сміло можна назвати фактором формування психопатичного характеру, який, зумовлюючись егоїстичною і діловою спрямованістю (при відсутності духовної спрямованості і духовно-моральних рис), сприяє розвитку волі, самоконтролю, організованості, стресостійкості, гордині, корисливості, екстернальності, агресивності, принциповості, креативності, що забезпечує гарне самопочуття, настрій, активність і відчуття щастливості. Така людина, не обтяжуючи себе моральними якостями (совісністю, альтруїзмом, доброзичливістю, емпатією, скромністю), почуває себе в зоні емоційного комфорту, проте створює незручності та емоційні страждання іншим людям своїм жорстким, безвідповідальним ставленням до них. Слід зазначити, що відмінності цього фактору у гармонійній та дисгармонійній вибірках незначні і полягають лише в тому, що у дисгармонійній вибірці людина, яка знаходиться під впливом даного фактору, відчуває більший емоційний комфорт, вольову і психосоматичну міцність (тобто її зовсім не турбує власна аморальна поведінка і деструктивні почуття, вона звикла до такого стану і стенично відстоює свою життєву позицію, незважаючи на потреби інших людей).

Серед додаткових факторів було визначено 12 факторів, які умовно можна поділити на три підтипи духовно-гармонійного характеру, та 9 факторів, що зумовлюють підтипи характерологічних дисгармоній. Умовно ці підтипи можна співвіднести з 4 типами гармонійності характеру, які було визначено в залежності від ступеню сформованості компонентів духовно-моральної саморегуляції особистості (духовно-гармонійний, м'яко-дисгармонійний, жорстко-дисгармонійний і глибоко-дисгармонійний типи). До факторів, що визначають духовно гармонійні підтипи характеру належать: фактори «ергічності», «патріотичності» й «чоловічої шляхетності». Фактори дисгармонійності умовно поділено на три категорії, що відповідають кожному з типів дисгармонійного характеру. До типу м'яко-дисгармонійного (духовно-неврівноваженого) характеру, що визначається високим рівнем духовно-морального компоненту

саморегуляції при несформованості емоційно-вольового, належать підтипи, що зумовлені факторами «початкової релігійності», «релігійно-егоїстичної спрямованості» і «легковажної безтурботності».

До типу жорстко-характерологічних дисгармоній, що визначається переважанням емоційно-вольового компоненту саморегуляції при низькому рівні духовно-морального, належать підтипи, що зумовлені факторами «брутальної мужності» й «індивідуалістичності». Фактори «суперечливості характеру», «слабовілля», «егоцентричного інфантилізму» і «мізантропічного егоцентризму» визначають підтипи глибоко-дисгармонійного характеру, що зумовлені несформованістю обох компонентів духовно-моральної саморегуляції.

Розглянемо фактори, що визначають підтипи гармонійного характеру. Фактор *предметної ергічності* проявляється у активності, відповідальності, терплячості, принциповості, стресостійкості, відсутності слабовілля, що зумовлені вираженою діловою спрямованістю (до справи) при відсутності соціальної спрямованості (до людей). У назві даного фактору ми використовуємо термінологію В.М. Русалова, який звертає увагу на те, що взаємодія людини із предметним (суб'єкт-об'єктним) середовищем впливає на формування її динамічних характеристик. Предметна ергічність – це надлишок сил, енергії, що зумовлює прагнення людини до розумової й фізичної напруги. У гармонійній вибірці ергічність зумовлюється почуттям єдності, зокрема, патріотичністю, вона пов'язана з гармонійністю духовно-морального компоненту і супроводжується оптимізмом і відчуттям щастливості. У дисгармонійній вибірці ергічність не супроводжується відчуттям щастливості, оскільки визначається сполученням духовно-моральної мотивації з релігійною потребою і суперечливим поєднанням конструктивних і деструктивних моральних якостей (совісності, відповідальності з корисливістю, нечесністю, екстернальністю). Тобто, ергічність характерологічно дисгармонійних осіб не приносить морального задоволення, оскільки зумовлюється прагматично-корисливими мотивами. Адже, конструктивність реалізації будь-якого прагнення має забезпечуватися лише духовно-моральною мотивацією.

Фактор *патріотичності* свідчить про духовно-патріотичну спрямованість особистості (при відсутності ділової спрямованості), яка ґрунтується на гармонійності духовно-морального і психосоматичного компонентів характеру, стресостійкості, альтруїзмі, нелицемірності при наявності певного рівня психічної збудливості людини і відсутності рефлексії. У гармонійній вибірці патріотичність притаманна більш юнакам, ніж дівчатам і пов'язана з релігійною потребою, альтруїзмом у поєднанні з екстернальністю, безхарактерністю, конформністю, при низькому рівні духовного потенціалу. У дисгармонійній вибірці патріотичність зумовлена духовною спрямованістю (при відсутності егоцентризму), почуттям єдності, духовно-моральною мо-

тивацією, релігійним досвідом, що сполучаються з певним рівнем суперечливості характеру: чесності але безвідповідальності, слабовіллям при нерво-во-психічній стійкості. Ці закономірності надають основи для припущення: патріотичність виступає в якості форми самореалізації для духовно-незрілої людини, яка маючи «благі наміри», ще не набула конструктивного духовно-особистісного ресурсу і характерологічної гармонійності, тому прагне приєднатися до національної спільноти з метою досягнення вищої мети. Про це свідчать альтруїзм у сполученні з безхарактерністю, конформністю, екстернальністю, безвідповідальністю, слабовіллям, які присутні у факторі патріотичності навіть у гармонійній вибірці. Проте ми відносимо фактор патріотизму до факторів гармонійності характеру в юнацькому віці, який на певному етапі особистісного зростання допомагає людині розвинути і конструктивно реалізувати свій духовно-психологічний потенціал.

Фактор *чоловічої шляхетності* – це сила характеру, що зумовлена духовно-моральною мотивацією, совісністю, відповідальністю. Даний фактор в обох вибірках притаманний юнакам, що надає підстави для віднесення його до суто чоловічих факторів. У гармонійній вибірці чоловіча шляхетність проявляється у м'якості характеру, емпатії, совісності, відповідальності, які зумовлені здатністю юнаків до децентрації при ще несформованому почутті єдності й толерантності (саме цим пояснюється зайва категоричність молодих людей у романтичних стосунках). Низькі показники самопочуття «шляхетних юнаків» у гармонійній вибірці визначають психологічний портрет тендітного романтичного інтелігента, який бере на себе відповідальність у побудові гармонійних взаємин. У дисгармонійній вибірці даний фактор представлений совісними, патріотичними юнаками, які мають певний рівень гордині, агресивності при відсутності невротичності – це типаж «лицаря», який прагне силою довести свою чоловічу шляхетність.

Розглянемо фактори, що являють собою підтипи дисгармонійних типів характеру. Фактор *початкової релігійності* проявляється у сполученні духовно-релігійних якостей (духовного потенціалу, трансценденції, почуття єдності, релігійної спрямованості (при відсутності соціальної), релігійної потреби, релігійного досвіду) та дисгармонійністю духовно-морального й інтелектуально-креативного компонентів характеру (низький рівень чесності, принциповості, креативності) при підвищеному настрої і оптимізмі. У дисгармонійній вибірці даний фактор пов'язаний з несформованістю децентрації і моральних якостей (чесності, альтруїзму, толерантності) при високому рівні егоцентризму, гордості, корисливості, екстернальності, конформності, що свідчить про початковий рівень релігійності, яка за умови дисгармонійності характеру супроводжується ханжеством (коли людина лише декларує духовні цінності, не маючи навичок духовно-моральних дій, які формують-

ся за умови тривалого духовно-морального самовдосконалення). У дисгармонійній вибірці даний фактор пов'язаний також з емоційною стійкістю при відсутності імпульсивності і психічної збудливості, що може пояснюватися початковим розвитком психологічної саморегуляції. У гармонійній вибірці спостерігається зв'язок початкової релігійності з рефлексією, духовно-моральною мотивацією, духовною і діловою спрямованістю (при відсутності егоїстичної і соціальної), суперечливістю, урівноваженістю, силою і жорсткістю характеру, принциповістю, креативністю, стресостійкістю, неконформністю, що свідчить про конструктивні зрушення у характерологічному розвитку під впливом початкової релігійності. Показниками характерологічної дисгармонійності залишаються агресивність, індивідуалістичність, недобррозичливість, лицемірство при низьких показниках моральної самооцінки, настрою, відчуття щастливості, які відбивають психологічну реакцію морально-релігійної свідомості на невідповідність власного характеру декларованим духовно-моральним стандартам. Отже, фактор початкової релігійності можна віднести до факторів «умовної дисгармонійності», яка виникає лише на перших етапах духовно-морального розвитку особистості, а згодом нівелюється завдяки розвитку духовно-моральної саморегуляції.

Фактор *релігійно-егоцентричної спрямованості* представлений переважно дівчатами молодшого віку. Він тісно пов'язаний з попередньо описаним фактором початкової релігійності і зумовлений прагматичною установкою людини, яка щойно звернулася до Бога: я буду вірити у Бога, якщо Він допоможе мені у житті (наприклад, вдало одружитися, вступити до вишу, отримати прибуток тощо). Даний фактор зумовлений домінуванням егоїстичної і духовно-релігійної спрямованості (при відсутності соціальної), егоцентризмом, лицемірством, низьким рівнем духовного потенціалу, несформованістю децентрації, нетерплячістю, небажанням працювати над собою і працювати взагалі (відсутність ділової спрямованості). У дисгармонійній вибірці даний фактор пов'язаний з несформованістю рефлексії, трансценденції, мотивації духовно-морального розвитку при наявності релігійного досвіду, гарного настрою і високої моральної самооцінки, екстернальності, педантичності, принциповості, нетолерантності, що складають передумови для висування високих вимог до оточуючих (у тому числі й до Бога). У гармонійній вибірці даний фактор відзначається наявністю позитивних якостей: відповідальності, толерантності, зниженні рівня егоцентризму, відсутності психічної збудливості, індивідуалізму і негативного ставлення до справи, що свідчить про процес конструктивних змін у системі ставлень особистості до інших людей і до праці під впливом духовно-релігійної спрямованості. Отже, релігійність у сполученні з егоїстично-прагматичними рисами характеру на початковому етапі сприяє їх загостренню і ще більшій

дисгармонійності характеру, але за умови духовно-моральної роботи над собою поступово відбувається конструктивна перебудова характеру.

Фактор *легковажної безтурботності* притаманний переважно дівчатам старшого юнацького віку і являє собою сполучення дисгармонійності духовно-морального, вольового і психосоматичного компонентів, з почуттям щасливості, легкістю, оптимізмом, імпульсивністю, неврівноваженістю і слабівіллям. У дисгармонійній вибірці ці дівчата характеризуються духовною спрямованістю (при відсутності егоїстичної), розвинутою рефлексією і духовною мотивацією, чесністю, неагресивністю, але водночас вони відзначаються дисгармонійністю вольового компоненту: безвідповідальністю, імпульсивністю, нетерплячістю, слабівіллям, відсутністю стресостійкості та альтруїзму. У гармонійній вибірці даний фактор представлений сполученням несформованості духовно-морального і психосоматичного компонентів з гармонійністю емоційного. Тобто при гармонійному характері фактор легковажної безтурботності пов'язаний з розвитком трансценденції, гарного настрою, оптимізму самоконтролю, емоційної стійкості, у сполученні з корисливістю, екстернальністю, лицемірством. Про дисгармонійність даного стану свідчить розвиток невротичності (нервово-психічної ослабленості) людини як реакція на неузгодженість духовно-морального та вольового компонентів характеру, адже у гармонійному стані воля має спрямовуватись саме духовно-моральними якостями. Отже фактор легковажної безтурботності сприяє поглибленню ступеню дисгармонійності характеру, оскільки перешкоджає розвитку духовно-моральної саморегуляції особистості.

Фактор *брутальної мужності* представлений чоловічою статтю і зумовлений переважно діловою спрямованістю (при відсутності духовної спрямованості і низькому рівні духовного потенціалу) і розвинутою волею, що визначає самоконтроль, жорсткість, силу характеру, емоційну стійкість, креативність, корисливість. Індивідуалістичність, скромність, песимізм і відчуття нещасливості відбивають стан соціально-психологічної дезадаптації особистості (людина живе у своєму світі, уникає спілкування, спрямована переважно на працю і не відчуває себе щасливою). У гармонійній вибірці на відміну від дисгармонійної виражені урівноваженість характеру, гармонійність вольового компоненту при дисгармонійності інтелектуально-креативного, екстернальності, лицемірство, сила волі, терплячість, організованість, педантичність, конформність, низькі показники самопочуття, активності, настрою, що свідчить про усамітнений, але спокійний стиль життя. Дисгармонійна вибірка відрізняється значно зниженими духовними показниками (духовного потенціалу, децентрації, рефлексії, трансценденції, почуття єдності), відсутністю соціальної спрямованості, дисгармонійністю емоційного компоненту характеру, слабівіллям, неорганізованістю при доброзичливості й толе-

рантності. Отже, фактор брутальної мужності визначає більшою мірою дисгармонійність характеру, оскільки зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію, розвиток духовно-моральних та емоційних характерологічних дисгармоній, що сприяє зниженню показників особистого благополуччя.

Фактор *індивідуалістичності* визначається егоцентризмом, низькою моральною самооцінкою, відсутністю соціальної спрямованості і характеризується сполученням безсовісності, ригідності з відповідальністю, терплячістю, емоційною стійкістю, оптимізмом, відчуттям щастливості. У дисгармонійній вибірці фактор індивідуалістичності визначається відсутністю духовної спрямованості й зумовлює суперечливість характеру, яка полягає у поєднанні дисгармонійності інтелектуально-креативного компоненту характеру з гармонійністю емоційного: емоційна стабільність і стресостійкість досягаються за рахунок зростання конформності, патріотичності, альтруїзму при зниженні толерантності, креативності, моральної самооцінки і настрою. У гармонійній вибірці фактор індивідуалістичності притаманний юнакам і визначає формування вольових якостей (відповідальності, терплячості), які спрямовуються індивідуалістичними мотивами: егоцентризмом, корисливістю, безпринципністю. Отже, фактор індивідуалістичності не сприяє гармонійності характеру, адже усі позитивні риси спрямовані на обслуговування переважно егоїстичних потреб.

Фактор *суперечливості характеру* притаманний переважно особам раннього юнацького віку і визначається несформованістю духовного потенціалу (рефлексії, почуття єдності) у сполученні з дисгармонійністю моральних і вольових якостей (екстернальністю, лицемірством, нетерплячістю, низьким рівнем стресостійкості). У дисгармонійній вибірці фактор суперечливості характеру зумовлює суперечливе поєднання неогоїстичної спрямованості з безпринципністю, соціальної спрямованості з нетолерантністю, емоційної стійкості, гарного самопочуття і настрою з тривожністю. У гармонійній вибірці фактор суперечливості характеру полягає у сполученні децентрації з егоцентризмом, нетерплячості з відсутністю слабовілля, що також свідчить про дисгармонійні характерологічні тенденції.

Фактор *егоцентричного інфантилізму* – визначається егоцентричною і соціальною спрямованістю (при відсутності духовної), низьким рівнем духовного потенціалу, несформованістю духовно-моральних, інтелектуально-креативних і вольових якостей, прагненням до легкого спілкування, що зумовлює м'якість характеру, безпринципність, конформність. Це доброзичливі, емпатійні, але інфантильні, невірноважені і безвідповідальні особи, які заповнюють міжособистісні стосунки переважно плітками жартами і підтримують власну самооцінку, виконуючи в групі роль блазнів. У дисгармонійній вибірці цей фактор притаманний більшою мірою дівчатам, які мають виражену егоїстично-соціальну спрямованість (при відсутності духовної і діло-

вої), неврівноваженість, відсутність цілісності й сили характеру, дисгармонійність вольового компонента (психічну збудливість, імпульсивність, слабівілля при відсутності самоконтролю, організованості, терплячості), демонстративність, лицемірство при хронічному ейфорійному стані (оптимістичності, впевненості, відчутті щастливості, гарному настрої, самопочутті, активності), що свідчить про егоїстично-особистісну незрілість. У гармонійній вибірці даний фактор демонструє початковий рівень розвитку психологічної саморегуляції, що проявляється у сполученні суперечливих якостей: безхарактерності й відповідальності, слабівілля і самоконтролю, емоційної стійкості і лабільності, що підкріплюються креативністю й толерантністю. Низькі показники самопочуття і активності свідчать про психологічний дискомфорт, зумовлений початковим етапом особистісного розвитку, що полягає у спробах людини подолати власні дисгармонійні характерологічні тенденції.

Фактор *слабовілля* зумовлений соціальною спрямованістю (при відсутності егоїстичної і ділової) і низькою моральною самооцінкою. Фактор слабівілля проявляється у недисциплінованості, безхарактерності й самопотуранні, схильності до брехливості, коли людина дозволяє собі поводитись безпринципно, безвідповідально, проте доволі толерантно до інших людей. У дисгармонійній вибірці фактор слабівілля представлений переважно особами, молодшими за віком, і пов'язаний з розвитком суперечливих тенденцій: духовними якостями (трансценденції, почуття єдності, духовно-релігійного досвіду), з одного боку, і агресивності, стресостійкості при відсутності рефлексії, організованості, з іншого. У гармонійній вибірці фактор слабівілля також пов'язаний з трансценденцією, почуттям єдності, м'якістю характеру, емпатією, толерантністю при відсутності духовної спрямованості. Слабовілля є фактором дисгармонійності характеру, оскільки перешкоджає розвитку психологічної саморегуляції.

Фактор *мізантропічного егоцентризму* також притаманний переважно особам раннього юнацького віку і визначається сполученням вираженого егоцентризму з антисоціальною і діловою спрямованістю, що зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію особистості. У дисгармонійній вибірці даний фактор пов'язаний з наявністю духовного потенціалу (децентрації, трансценденції) і гармонійністю психосоматичного компонента характеру. Недостатня сформованість вольової сфери проявляється у таких якостях як нетерплячість, психічна збудливість, слабівілля. Проте існують певні елементи саморегуляції у вигляді організованості, безкорисливості, доброзичливості. У гармонійній вибірці спостерігається розвиток емпатії, принциповості, скромності, які дещо знижують рівень егоцентризму і підвищують моральну самооцінку людини. Проте розвиток цих позитивних якостей не виключає зниження самоконтролю і набуття корисливої мотивації. Фактор мізантропічного егоцентризму є початковим етапом розвитку шизоїдної ак-

центуації і зумовлює соціально-психологічну дезадаптацію особистості.

Порівняння факторів у вибірках з гармонійним і дисгармонійним характером надало підстави стверджувати, що гармонізація характеру в юнацькому віці відбувається шляхом ментальної самореконструкції особистістю існуючої системи ставлень до себе, до інших людей, до світу в цілому. Це відбувається за рахунок рефлексії людиною власних ставлень, усвідомлення їх деструктивності й свідомої перебудови існуючих власних відносин у систему моральних ставлень. Наприклад, індивідуалізм в структурі дисгармонійного характеру базується на егоцентризмі, нігілізмі, неувважному ставленні до інших людей. Проте психоелевація індивідуалізму (наповнення його повагою та любов'ю до інших) є основою розвитку самостійності мислення, конструктивної креативності, що сприяє гармонізації характеру людини. Тобто, трансформуючи власні установки у систему моральних ставлень особистість формує базис для розвитку гармонійного характеру. Отже, гармонізація характеру є процесом наповнення його підструктур духовно-моральним змістом, розвиток моральних ставлень, самоконтроль над негативними якостями.

Експериментальне дослідження дозволило зробити висновок, що духовний розвиток виступає важливим чинником гармонізації характеру в юнацькому віці. Розвиток духовного потенціалу зумовлює гармонізацію духовно-морального, морально-комунікативного і волевого компонентів характеру, що сприяє розвитку духовно-моральної саморегуляції і відповідності характеру критеріям його гармонійності (цілісності, силі, урівноваженості). Найбільш значущими детермінантами виступають децентрація, рефлексія, духовна спрямованість і мотивація духовно-морального розвитку.

Духовний потенціал і гармонійність характеру взаємовпливають одне на одне. Совісність, відповідальність, альтруїзм, доброзичливість, креативність, зумовлюють зростання духовного потенціалу. Тобто, гармонійний характер є психологічною передумовою одночасно результатом духовного розвитку особистості в юнацькому віці. Проте, духовний потенціал не завжди позитивно корелює з гармонійністю, оскільки процес гармонізації характеру не є лінійним: він має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, коли дисгармонійність характеру спричиняє соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Визначення проблемних характерологічних аспектів особистості зумовлює необхідність розробки системи психологічної допомоги сучасній молоді шляхом створення психологічних умов духовно-морального оздоровлення особистості, адже здоровий характерологічний розвиток, спрямований на свідому побудову власного характеру, є невід'ємною частиною особистісного становлення юнацтва.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Сьогодні проблема гармонізації характеру сучасної молоді залишається не розв'язаною, адже близько 20 % юнаків та дівчат мають виражені дисгармонії характеру. Експериментальне дослідження показало, що у старшокласників має місце дифузність у розумінні моральних рис при середньому рівні духовного потенціалу. Негативною тенденцією майже в усіх вибірках молоді (учнів і студентів) виявляється те, що показники лицемірства значно перевищують показники чесності. Нажаль, доводиться констатувати, що брехня, лукавність стали нормою життя і духовною хворобою сучасного суспільства. Психологічною компенсацією при цьому виявляються зростання рівня стресостійкості, гарного настрою і почуття відповідальності, яке виступає основним стрижнем моральної саморегуляції сучасної молоді. У старшокласників спостерігається рівномірний розподіл високого рівня егоїстичної, соціальної і ділової спрямованості при несформованості духовної. Егоцентризм у 9-класників має високий рівень прояву, а з віком знижується до середнього рівня. Середньостатистичні показники гармонійності моральних, комунікативних та інтелектуальних рис характеру старшокласників знаходяться на середньому рівні, а вольові якості сформовані недостатньо.

Дослідження довело, що характерологічний розвиток старшокласників детермінується переважно не віком, а профілем навчального закладу і психолого-педагогічними факторами (духовно-моральними знаннями, особистісним досвідом, умовами виховання і соціальним оточенням). Основним чинником гармонізації характеру в юнацькому віці виступає рівномірний розвиток усіх підструктур особистості (духа, душі й тіла) на основі свідомого духовно-морального самоудосконалення. Односпрямоване (фізичне або інтелектуальне) навантаження гальмує характерологічний розвиток в юнацькому віці.

2. Учні ПТНЗ на відміну від старшокласників мають вищий рівень гармонійності характеру. Дослідження довело, що професійний фах суттєво впливає на ступінь і динаміку гармонійності характеру в юнацькому віці. Творчий характер професійної діяльності сприяє гармонізації характеру особистості, а рутинна праця виснажує людину і негативно впливає на її характер. Найбільш високий рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру виявився у студентів духовного училища. Друге місце посідають студенти інституту мистецтв, а також спеціальностей «Архітектура» і «Російська філологія». Представники світських навчальних закладів мають переважно середній рівень гармонійності характеру. Відсоток студентів з гармонійним характером (19,7%) дещо нижче чим тих, хто має характерологічні дисгармонії (20,7%). Найменш характерологічно гармонійними виявилися студенти старших курсів за фахом «Іноземна філологія». Дослідження показало, що різні професійні категорії за характерологічними ознаками поділяються на три типи: гуманітар-

ний тип, що має м'який характер, технічний тип, представники якого відрізняються жорстким характером, і так звані «суміжні» типи, які за одними характеристиками наближаються до гуманітарного, а за іншими – до технічного.

3. Дослідження вікової динаміки ступеню гармонійності характеру показало, що в умовах навчання в духовному училищі, інституті мистецтв і на спеціальності «Російська філологія» відбувається гармонізація характеру студентів, яка проявляється у зростанні кількості осіб, що мають гармонійний і адаптований характер, та зниженні відсотка студентів з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером. У студентів старших курсів за спеціальностями «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», «Початкова освіта», «Інформатика» і особливо «Іноземна філологія» відбувається зниження рівня гармонійності характеру, що проявляється у зростанні відсотка осіб з дисгармонійним та потенційно-дисгармонійним характером та зниженні кількості осіб, що мають адаптований і гармонійний характер. Ця тенденція зумовлена переважанням *інтелектуального* компоненту в системі сучасної освіти за рахунок духовно-морального розвитку особистості.

На процес характероутворення впливають духовно-особистісні чинники, що зумовлюють гармонійність характеру, і діяльнісно-професійні фактори, які суттєво впливають на життєву активність та емоційний стан людини. Дисбаланс особистісної спрямованості і цінностей вітчизняної культури є фактором соціально-психологічної дезадаптації особистості і дисгармонізації її характеру. Естетично-творчий характер професійної діяльності, розвиток художніх, музичних здібностей, акцент на духовно-моральному розвитку людини, а також задоволеність обраною професією сприяють духовній самоактуалізації особистості, що зумовлює гармонізацію характеру в юнацькому віці.

4. Гармонійність характеру у сполученні з духовністю є підґрунтям гармонійного особистісного розвитку. Дослідження показало, що серед усіх верств юнацтва переважають особи, які мають характерологічні дисгармонії при розвиненому духовному потенціалі. Відсоток осіб з духовно-гармонійним характером в духовному училищі перевищує цей показник у світських закладах. Тенденція до зниження відсотка осіб з низьким рівнем гармонійності характеру і духовного потенціалу від старшокласників (25%) до студентів (18%) свідчить про духовно-особистісне зростання сучасної учнівської молоді.

Процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним*, він має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, що супроводжуються тимчасовою дисгармонізацією характеру. Початковий етап духовно-особистісного розвитку викликає тимчасове загострення характерологічних дисгармоній і соціально-психологічну дезадаптацію особистості. Але при подальшому духовному розвитку (за умови невпинної моральної боротьби

з власною недосконалістю) відбувається психологічна адаптація людини, яка зумовлює поступову гармонізацію її характеру. У структурі гармонійного характеру статеві характерологічні відмінності майже стираються.

Усі показники духовних якостей тісно корелюють між собою і з гармонійністю характеру. Загальна гармонійність характеру визначається впливом духовних і психосоматичних чинників. Характер духовно-гармонійних осіб не залежить від самопочуття, настрою, самооцінки та зовнішніх впливів у той час як психологічний стан характерологічно дисгармонійних осіб детермінується переважно психосоматичними та зовнішніми чинниками.

Результати дослідження довели наявність в структурі дисгармонійного характеру внутрішньоособистісного конфлікту між духовно-моральним і психосоматичним компонентами. Духовно-моральний компонент, зумовлюючись розвитком духовного потенціалу, позитивно корелює з морально-комунікативним, волевим та інтелектуально-креативним і має негативну кореляцію з емоційним та психосоматичним компонентами. Тобто, духовний розвиток не сприяє емоційному комфорту, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Проте у структурі гармонійного характеру емоційні риси виконують функцію «морального барометру»: негативні емоції виникають у відповідь на аморальні дії. Психосоматична гармонійність характеру може лише опосередковано через розвиток енергетичного потенціалу зміцнювати волю, сприяти емоційному комфорту, соціально-психологічній адаптації, розвитку креативності. Проте односпрямований акцент на соціально-психологічній адаптації знижує духовний і морально-комунікативний потенціал особистості.

Для конструктивного розв'язання конфлікту між духовно-моральним і психосоматичним компонентами доцільно використовувати інтелектуально-креативний і волевий компоненти характеру у якості посередників між духовним і природно-енергетичним потенціалом особистості (адже вони мають позитивні кореляції як з духовно-моральним, так і з емоційним і психосоматичним компонентами). Розвиток духовно-моральних якостей має зумовлювати зміцнення зв'язку духовного потенціалу з розумом і волею і надавати останнім духовно-моральної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовного потенціалу на духовно-моральні, інтелектуально-креативні і волеві риси характеру, а останніх на емоційні і психосоматичні якості відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, ми підтверджуємо гіпотезу стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості.

РОЗДІЛ 5. ГАРМОНІЗАЦІЯ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Даний розділ присвячений розробці методичного інструментарію гармонізації характеру сучасної учнівської молоді (старшокласників і студентів).

5.1. Програма і методика формувального експерименту: тематичний план і зміст авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці».

Результати попереднього дослідження довели основні положення: по-перше, проблема гармонізації характеру сучасної учнівської молоді є досить актуальною (особливо це стосується гармонізації духовно-морального, морально-комунікативного і вольового компонентів характеру), по-друге, духовно-моральний розвиток особистості визначає гармонійність її характеру, і, по-третє, гармонізація характеру забезпечується рівномірним розвитком усіх його підструктур. Виходячи з цих положень, нами було розроблено психологічну модель гармонізації характеру особистості, яка має дві основні складові: розвиток духовно-моральної свідомості та розвиток кожного з компонентів ієрархічної структури характеру (рис. 5.1).

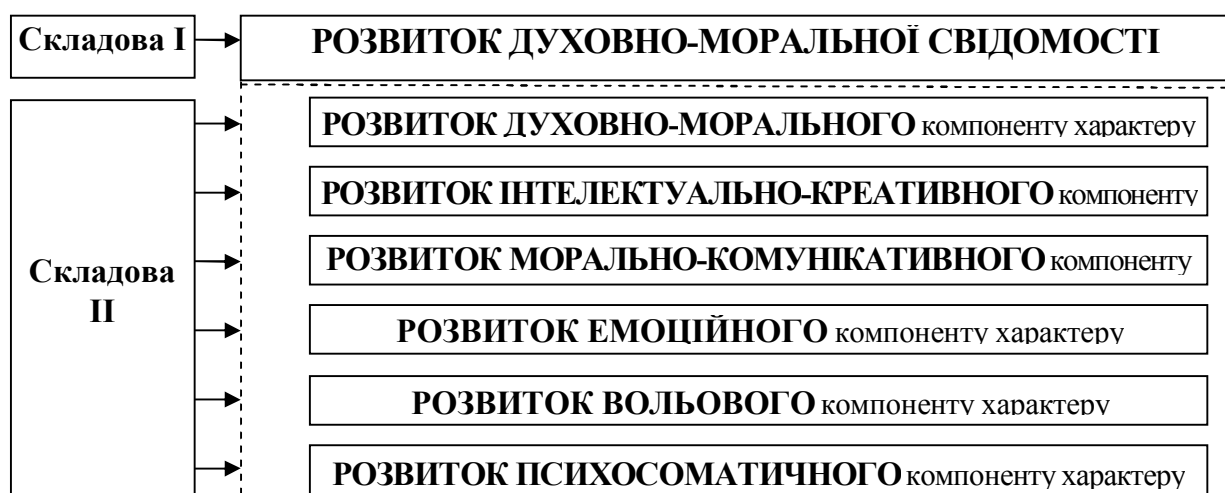

Рис. 5.1. Психологічна модель гармонізації характеру особистості.

Виходячи з даної моделі, було визначено наступні етапи формувального експерименту. *Першим етапом* гармонізації характеру виступає розвиток духовно-моральної свідомості, який детермінує гармонійність розвитку усіх компонентів характеру особистості.

Другий етап формувального експерименту включає послідовний розвиток і гармонізацію усіх компонентів характеру: духовно-морального, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного, емоційного, вольового і психосоматичного.

Програма і методика формувального експерименту зумовлені положеннями духовно-морального позитивно-особистісного методологічного

підходу, який розглядає гармонізацію характеру особистості як процес узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом, розвиток позитивних якостей з метою контролю над негативними рисами. Методологія гармонізації характеру лежить на межі філософії, духовних повчань, психології, психотерапії, етично-естетичного виховання, мистецтва, акторської майстерності. Засвоєння і синтез цих знань на основі духовно-морального розвитку особистості сприяє формуванню духовно-морального світогляду і гармонійної поведінки людини.

Основним завданням гармонізації характеру виступає розвиток *духовно-моральної саморегуляції* – здатності управляти своїми емоціями й діями, керуючись моральними принципами: збереження миру, любові, взаємоповаги; формування моральних ставлень до себе, до інших людей, до Бога, до навколишнього світу, дотримання принципів помірності й позитивності в усіх життєвих проявах з метою формування цілісної структури сильного, урівноваженого, морального характеру. Займаючись духовно-моральним саморозвитком, людина гармонізує не тільки свій характер, а й власну особистість. Якщо людина йде на компроміс із власними моральними переконаннями то руйнується мир її душі і гармонія характеру. Тому гармонізація характеру обов'язково має спиратися на моральні принципи і починатися з осмислення світобудови, місця людини в ній, духовних законів їх глибинної впорядкованості. Гармонізація характеру спирається на розвиток духовних сил особистості: розуму (моральних переконань), почуттів (любові, емпатії, доброзичливості, відповідальності), волі (самоконтролю, організованості, рішучості) та психологічних механізмів духовного розвитку (децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності). Розумність, чесність, доброта у сполученні з твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється у духовній стійкості при перенесенні життєвих труднощів. Тільки перебуваючи в гармонії з життям, з вищими цінностями, можна досягти миру в душі і конструктивних взаємин.

Спираючись на духовно моральний позитивно-особистісний підхід і використовуючи у якості методичного інструментарію синтез духовно-філософських, психотерапевтичних, психолого-педагогічних і психодрама-тичних методів, нами було розроблено комплексний спецкурс для старшокласників і студентів «Гармонізація характеру в юнацькому віці». Даний спецкурс був застосований у якості формувального експерименту нашого дослідження і дозволив підвищити рівень гармонійності характеру старшокласників. Спецкурс поєднує лекції та психотренінгові заняття, що спрямовані на засвоєння духовних цінностей, формування духовно-моральних якостей, розвиток духовно-моральної саморегуляції.

Інноваційний спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці» спрямований на гармонізацію характеру шляхом формування моральних

ставлень особистості, позитивного мислення, позитивних почуттів, здобуття навичок моральної поведінки. Методологія спецкурсу гармонізації характеру ґрунтується на засадах християнської зокрема, православної антропології. Слід зазначити, що попри те, що переважна більшість населення України приймає християнські цінності, даний спецкурс не має на меті пропагування або нав'язування певної релігійної конфесії. Слухачі спецкурсу отримують можливість лише для *ознайомлення* з основними положеннями християнської антропології, яка використовується як загально-філософське підґрунтя цілісного психологічного процесу гармонізації характеру особистості. Проте, варто зазначити, що інші релігійно-етичні концепції (конфуціанство, буддизм, мусульманство, протестантські динамізації тощо) також мають схожі погляди на сутність гармонійності особистості, принаймні в тих спільних етичних положеннях, які стосуються психології характеру (зокрема, майже усі релігійні конфесії стверджують безумовну цінність духовно-моральних якостей людини, які детермінують конструктивну регуляцію поведінки і міжособистісних стосунків). Отже, знання психологічних засад вітчизняної духовно-культурної традиції не виключає можливості здійснення молоддю вільного вибору власного релігійно-філософського світогляду. Це дає змогу представникам інших релігійних уподобань також ефективно навчатися і гармонізувати свій характер у межах цієї програми спецкурсу за вибором.

Метою спецкурсу є набуття практичних навичок свідомого самовиховання і гармонізації власного характеру шляхом засвоєння духовно-моральних принципів і духовно-моральної самоактуалізації.

Завданнями спецкурсу виступають: 1. Актуалізація психологічних знань, розвиток мотивації самопізнання, самоудосконалення. 2. Усвідомлення зв'язку між наявністю характерологічних дисгармоній і психологічних проблем особистості. 3. Формування мотивації гармонізації власного характеру. 4. Усвідомлення дихотомічності позитивних і негативних рис характеру. 5. Розвиток совісті, відповідальності, рефлексії власних рис, здатності до свідомого визнання своїх помилок, до здійснення морального вибору. 6. Формування позитивного мислення, позитивних почуттів. 7. Розвиток духовно-моральної саморегуляції. 8. Рівномірний розвиток усіх компонентів характеру. 9. Набуття досвіду самовиховання характеру (розвиток позитивних рис, контроль над негативними, апробація форм моральної поведінки). 10. Систематизація знань, рефлексія отриманого досвіду.

Спецкурс поєднує лекції, дискусії, психотренінг, рольові ігри. Домашні завдання мають творчий характер. Спецкурс розрахований на 50 академічних годин, які складають 12 тематичних занять (що містять по 1 теоретичному і 1 практичному заняттю по 2 академ. години кожне) і 2 рефлексивних заняття по 1 академ. годині. Заняття проводились протягом навчального року по два тео-

ретичних або два практичних уроки на тиждень. Теоретичні заняття можуть проводитися у великих групах (по 20-30 осіб), а практичні – у малих підгрупах (по 8-12 осіб). Практичні заняття містять психологічні вправи, самоаналіз, дискусії, рольові ігри, що спрямовані на засвоєння теоретичної інформації.

Спецкурс має два загальні модулі. Перший модуль «*Духовно-моральні основи гармонізації характеру*» (25 академічних годин) складають 6 тематичних занять по 4 академічних години (2 теоретичні і 2 практичні) і 1 рефлексивне заняття. Змістова послідовність першого модулю курсу побудована по такій логіці: ознайомлення учнів зі змістом курсу, формування мотивації гармонізації власного характеру, дослідження особливостей власного характеру, усвідомлення: понять «характер», «гармонія», «гармонійний характер», «дисгармонії характеру»; розуміння сутності християнської антропології: ієрархічної структури особистості: духу, душі й тіла; розвитку моральності як основи гармонізації характеру; рефлексія отриманого досвіду.

Другий модуль спецкурсу «*Гармонізація компонентів характеру*» (25 академ. годин) також складають 6 тематичних занять по 4 академ. години (2 теоретичні і 2 практичні) і 1 заключно-рефлексивне заняття. Змістова послідовність другого модуля присвячена послідовному розвитку кожного компоненту характеру, систематизації набутих знань, рефлексії отриманого досвіду.

Прогнозований результат впровадження спецкурсу.

У результаті вивчення дисципліни «Гармонізація характеру в юнацькому віці» старшокласники (студенти) **повинні знати:**

- що духовно-моральне самовдосконалення сприяє гармонізації власного характеру;
- психологічні прояви дисгармоній характеру;
- критерії гармонійного характеру і принципи його гармонізації;
- ієрархічну структуру особистості; моральні принципи, духовні закони;
- розрізняти поняття «мораль» і «моральність»;
- напрями здорового способу життя, що сприяють гармонізації характеру;
- методи гармонізації окремих підструктур характеру.

Старшокласники (студенти) **повинні вміти:**

- диференціювати гармонійні й дисгармонійні риси характеру;
- рефлексувати свої психічні стани, думки, почуття;
- застосовувати отримані теоретичні знання на практиці у життєвих ситуаціях;
- володіти прийомами духовно-моральної саморегуляції (здійснювати регуляцію емоцій і поведінки; активізувати волю і конструктивно спрямовувати її);
- володіти методами позитивного мислення, керувати своїми думками і почуттями;
- морально спілкуватися (поважати інших, бути доброзичливими, толерантними);
- вміти опановувати стрес, володіти навичками самовідновлення після стресу.

Далі представлено тематичний план і зміст програми спецкурсу (табл. 5.1).

**ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН СПЕЦКУРСУ
«ГАРМОНІЗАЦІЯ ХАРАКТЕРУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ»**

№		Назва теми	Кількість годин		
Теми	Уроку		Теоретичні	Практичні	Усього
Модуль 1		ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ	11	14	25
1	1-2	Вступ до курсу «Гармонізація характеру»	1	1	2
	3-4	Знайомство з групою: самопрезентація характерів		2	2
2	5-6	Характер особистості. Критерії гармонійного характеру.	2		2
	7-8	Моральні ставлення людини – основа гармонійного характеру		2	2
3	9-10	Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини.	2		2
	11-12	Розвиток психологічних механізмів гармонізації характеру		2	2
4	13-14	Християнська антропологія: дух, душа, тіло.	2		2
	15-16	Актуалізація у поведінці принципів гармонізації характеру		2	2
5	17-18	Християнська антропологія: вчення про моральні чесноти і пристрасті	2		2
	19-20	Духовно-моральне самоудосконалення		2	2
6	21-22	Християнська антропологія: душевні пристрасті і моральні чесноти	2		2
	23-24	Боротьба з пристрастями. розвиток моральних чеснот		2	2
	25	Рефлексивне заняття		1	1
Модуль 2		ГАРМОНІЗАЦІЯ КОМПОНЕНТІВ ХАРАКТЕРУ	12	13	25
7	26-27	Гармонізація компонентів характеру: духовно-моральний компонент	2		2
	28-29	Саморозвиток духовно-моральних якостей		2	2
8	30-31	Гармонізація компонентів структури характеру: інтелектуально-креативний компонент	2		2
	32-33	Саморозвиток інтелектуально-креативних якостей		2	2
9	34-35	Гармонізація компонентів структури характеру: емоційний компонент	2		2
	36-37	Саморозвиток емоційно-позитивних якостей		2	2
10	38-39	Гармонізація компонентів структури характеру: морально-комунікативний компонент	2		2
	40-41	Саморозвиток морально-комунікативних якостей		2	2
11	42-43	Гармонізація компонентів структури характеру: вольовий компонент	2		2
	44-45	Саморозвиток морально-вольових якостей		2	2
12	46-47	Гармонізація компонентів структури характеру: психосоматичний компонент	2		2
	48-49	Саморозвиток стресостійкості		2	2
13	50	Уроки мудрості. Рефлексія отриманого досвіду.		1	1
<i>Підсумковий контроль - залік</i>					
Всього годин			23	27	50

Зміст програми спецкурсу відображено у табл. 5.2.

Таблиця 5.2.

Зміст програми спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці».

К-ть годин	Зміст навчально-практичного матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів
1	2	3
25	Модуль 1. ДУХОВНО-МОРАЛЬНІ ОСНОВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ ХАРАКТЕРУ	
12	Розділ 1. Характер особистості	
1	Вступ до курсу.	<i>Учень (студент): усвідомлює зміст і завдання курсу, визначає його мету; усвідомлює актуальність проблеми гармонізації характеру; формує мотивацію духовно-морального саморозвитку; рефлексує свої характерологічні риси, вчиться робити самопрезентацію власного характеру.</i>
1	Попередня психодіагностика характерологічних рис (діагностичне заняття).	
2	Знайомство з групою, самопрезентація характерів (тренінгове заняття).	
2	Критерії гармонійного характеру.	<i>Учень (студент): опановує понятійний апарат: «характер», «гармонія», «гармонійний характер»; усвідомлює сутність і форми прояву моральних відносин до себе, до інших, до справи, до Бога, до світу в цілому як основи гармонійного характеру; набуває навички рефлексії своїх сильних і слабких рис характеру; розвиває моральні ставлення до інших.</i>
2	Моральні ставлення людини – основа її гармонійного характеру (тренінгове заняття).	
2	Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини.	<i>Учень (студент): усвідомлює ознаки дисгармоній характеру; рефлексує власні дисгармонійні прояви, розвиває мотивацію духовної роботи над собою; розуміє психологічні механізми гармонізації характеру; пізнає та активізує власні механізми духовного розвитку; усвідомлює буттєву єдність Все-світу; підвищує адекватність самооцінки; набуває навичок модифікації та корекції власної поведінки.</i>
2	Розвиток психологічних механізмів гармонізації характеру (тренінгове заняття).	

1	2	3
12	Розділ 2. Духовно-моральна гармонізація характеру у християнській антропології	
2	Дух, душа, тіло. Структура характеру. Принципи гармонізації характеру.	Учень (студент): отримує уявлення про основи християнської антропології; усвідомлює значення духовності в житті людини; рефлексує ієрархічну структуру особистості: духу, душі й тіла; розуміє структуру і зміст характеру (визначає структурні компоненти характеру); засвоює інформацію про психологічні механізми і принципи гармонізації характеру та шляхи їх реалізації (принципи позитивності, інтернальності, духовно-моральної детермінації).
2	Актуалізація у житті принципів гармонізації характеру (тренінгове заняття).	Учень (студент): усвідомлює реальну ієрархію підструктур своєї особистості. набуває навичок визнання власних помилок і сприйняття людей з опорою на їх кращі якості; практикується у позитивно-інтернальному спілкуванні.
2	Вчення про моральні чесноти і пристрасті. Мораль і моральність. Совість – внутрішній моральний закон. Тілесні пороки і чесноти: пристрасть червоугодництва – чесноти помірності й стриманості; пристрасть блуду – чеснота цнотливості.	Учень (студент): оволодіває понятійним апаратом: «моральність», «моральне почуття», «моральний закон», «совість»; засвоює основи святоотецького вчення про моральні чесноти і пристрасті; усвідомлює тілесні пристрасті і моральні чесноти.
2	Духовно-моральне самоудосконалення (тренінгове заняття).	Учень (студент): набуває навичок аналізу і визнання власних помилок у житті; усвідомлює своє відношення до обмежень і заборон; розвиває здатність до протистояння спокусам; розуміє духовну небезпеку від ледарства, формує мотивацію боротьби з лінощами.
2	Душевні пристрасті й моральні чесноти: пристрасть сріболобства – чеснота милосердя; пристрасті гніву, осуду – чесноти терпіння і лагідності; пристрасті суму, зневіри – чесноти віри і сили духу; пристрасті гордині, марнославства – чеснота смиренності	Учень (студент): тлумачить поняття: «душевні і тілесні пристрасті й «чесноти»; набуває навичок диференціації пристрастей і моральних чеснот; усвідомлює душевні пристрасті сріболобства, гніву, зневіри й гордині; формує мотивацію самовиховання чеснот милосердя, терпіння, лагідності, смиренності, та інших позитивних рис й подолання негативних рис характеру.
2	Боротьба з пристрастями, розвиток моральних чеснот (тренінгове заняття).	Учень (студент): розвиває самоконтроль над афектами гніву, злості, зневіри; рефлексує пристрасті по їх зовнішніх проявах у поведінці; усвідомлює можливість різних форм поведінки в складній ситуації; апробує різні форми моральної поведінки.
1	Рефлексивне заняття	Учень (студент): систематизує отримані знання, рефлексує свій психологічний стан, усвідомлює отриманий досвід, визначає ступінь гармонійності власного характеру і перспективи духовно-морального самоудосконалення.

25	МОДУЛЬ 2. ГАРМОНІЗАЦІЯ КОМПОНЕНТІВ ХАРАКТЕРУ	
4	Розділ 1. Гармонізація духовно-морального компоненту характеру.	
1	2	3
2	Духовно-моральний компонент характеру. Гідність особистості – основа розвитку моральних якостей. Дихотомічність духовно-моральних рис характеру: альтруїзм – егоїзм, корисливість, совісність – гординя, чесність – брехливість, відповідальність – екстернальність.	Учень (студент): оволодіває понятійним апаратом: <i>честь, гідність, совість, відповідальність; усвідомлює дихотомічність духовно-моральних рис характеру: чесності – брехливості, альтруїзму – егоїзму, екстернальності – відповідальності; аналізує моральні аспекти складних соціальних ситуацій.</i>
2	Саморозвиток духовно-моральних якостей (тренінгове заняття).	Учень (студент): <i>пізнає та оцінює власні моральні риси; розвиває здатність до самовиховання чесності, альтруїзму, відповідальності; усвідомлює і аналізує мотиви власних вчинків і вчинків інших людей; усвідомлює відповідальність перед собою і перед навколишніми; розвиває здатність до морального вибору; набуває навичок моральної поведінки.</i>
4	Розділ 2. Гармонізація інтелектуально-креативного компоненту характеру.	
2	Інтелектуально-креативний компонент характеру. Позитивне мислення. Сила подяки. Дихотомічність інтелектуально-креативних рис: креативність – ригідність; принциповість – конформність; толерантність – педантичність.	Учень (студент): <i>оперує поняттями «креативність», «позитивне мислення», «толерантність»; усвідомлює сутність позитивного мислення та дихотомічність інтелектуальних якостей: ригідності – креативності; конформності – принциповості; педантичності – толерантності; знайомиться з методами мозкового штурму й розвитку позитивного мислення.</i>
2	Саморозвиток інтелектуально-креативних якостей (тренінгове заняття).	Учень (студент): <i>Здобуває досвід самовиховання інтелектуально-креативних рис (креативності, принциповості, толерантності), розвиває навички позитивного мислення, гнучкості мислення, навчається розв'язувати складні соціальні ситуації й сприймати себе та інших людей позитивно; опановує стратегії та форми інтелектуально-креативної поведінки; усвідомлює помилки у сприйнятті людини, навчається опановувати уразливість та образи на інших людей.</i>

4 Розділ 3. Гармонізація морально-комунікативного компоненту характеру.		
1	2	3
2	Комунікативний компонент характеру. Моральне спілкування. Основи ефективної поведінки в ситуації словесних нападів. Метод «Я-повідомлення». Дихотомічність комунікативних рис: доброзичливість – агресивність; емпатія – індивідуалістичність (байдужість), скромність – демонстративність.	Учень (студент): усвідомлює риси характеру, які допомагають і які перешкоджають міжособистісному спілкуванню; дає загальну характеристику поняття «моральне спілкування»; визначає поняття: «агресивність», «доброзичливість»; «емпатія», «демонстративність»; оцінює роль емпатії у взаєминах між людьми; усвідомлює, що в процесі спілкування між його учасниками відбувається обмін емоційно-насиченою позитивною й негативною інформацією як на вербальному, так і невербальному рівні, усвідомлює зони особистих і меж.
2	Саморозвиток морально-комунікативних якостей (тренінгове заняття).	Учень (студент): формує морально-комунікативні якості (доброзичливість, емпатію, скромність, поважність до людей); набуває практичних навичок моральної комунікації (формулювання «Я – повідомлень», вміння доброзичливого реагування на негатив співрозмовника, надання зворотного зв'язку іншим); вміє позитивно отримувати зворотний зв'язок; навчається враховувати індивідуальні особливості в процесі спілкування; формує навички вербалізації свого емоційного стану і психічних станів співрозмовників; вдосконалює навички розв'язання конфліктів; усвідомлює і визначає власну психологічну позицію у спілкуванні, застосовує уміння емпатійного сприйняття співрозмовника.
4 Розділ 4. Гармонізація емоційного компоненту характеру.		
2	Емоційний компонент характеру. Емоційний інтелект. Самоконтроль емоцій. Дихотомічність емоційних рис: емоційна стійкість – емоційна лабільність; оптимістичність – песимістичність; впевненість – тривожність.	Учень (студент): володіє понятійним апаратом: «емоції», «емоційний стан», «почуття», «афекти», «емоційний інтелект»; розуміє дихотомічність емоційних рис характеру: емоційної лабільності – емоційної стійкості; песимістичності – оптимістичності; тривожності – впевненості; класифікує і характеризує емоційні стани людини; усвідомлює шляхи подолання гніву й переведення його в конструктивне русло;
2	Саморозвиток емоційно-позитивних якостей (тренінгове заняття).	Учень (студент): усвідомлює і рефлексує власні почуття; розвиває емоційний інтелект: усвідомлює свої емоції, набуває здатності до керування ними, розуміє почуття іншої людини; розвиває навички емоційно-позитивної поведінки; набуває досвід гармонізації емоційних рис (емоційної стійкості, впевненості, оптимістичності); долає страх прилюдного виступу; опановує техніки «невіддзеркалювання зовнішнього негативу»; набуває емоційної стійкості і навичок творчої сублімації емоційного негативу шляхом складання чарівної казки з позитивним сюжетом.

4	Розділ 5. Гармонізація вольового компоненту характеру.	
2	Вольовий компонент характеру. Поняття «сила волі». Дихотомічні вольові риси характеру: самоконтроль – психічна збудливість («вибуховість»); організованість – слабвілля; терплячість – імпульсивність. Етапи вольової дії.	Учень (студент): усвідомлює значення волі у житті людини; володіє теоретичною інформацією щодо методів розвитку вольових якостей, постановки та досягнення мети; усвідомлює дихотомічність вольових рис: психічної збудливості – самоконтролю; слабвілля – організованості; імпульсивності – терплячості; характеризує методи розвитку волі; розуміє етапи вольових дій.
2	Саморозвиток морально-вольових якостей (тренінгове заняття).	Учень (студент): рефлексує і розвиває вольові якості (самоконтроль, вміння відмовити в необґрунтованому проханні, здатність до керування своїми почуттями, подолання складних ситуацій); оволодіває навичками вольової саморегуляції, самоконтролю, цілепокладання, визначення стратегій досягнення мети, здобуває практичний досвід здійснення вольових дій.
4	Розділ 6. Гармонізація психосоматичного компоненту характеру.	
2	Психосоматичний компонент характеру. Дихотомічність психосоматичних рис: активність – пасивність; стресостійкість – невротичність. Реакції в ситуаціях стресу. Розвиток стресостійкості. Стратегії опанування людиною емоційних проблем (опанування стресом). Засоби самовідновлення після стресу. Психологічні рекомендації стосовно здорового способу життя.	Учень (студент): тлумачить поняття «стрес», «стресостійкість», «нервово-психічна ослабленість», «невротичність»; усвідомлює дихотомічність психосоматичних рис: пасивності – активності; нервово-психічної ослабленості – стресостійкості; усвідомлює різноманітність реакцій людини в ситуаціях стресу та чинники успішності його подолання; засвоює правила здорового способу життя і методи боротьби зі стресом.
2	Саморозвиток стресостійкості (тренінгове заняття)	Учень (студент): набуває досвід саморозвитку конструктивної активності, стресостійкості, практичних навичок саморегуляції з метою подолання стресу; аналізує помилки власної поведінки; навчається конструктивно реагувати на стрес, апробує різні форми поведінки у стресових ситуаціях.
1	Розділ 7. Рефлексія отриманого досвіду	
1	Уроки мудрості Рефлексивне заняття Заклучна психодіагностика характерологічних рис (діагностичне заняття).	Учень (студент): систематизує отримані знання, володіє об'єктивною інформацією про рівень та динаміку розвитку власних характерологічних рис, рефлексує свій психологічний стан, усвідомлює отриманий досвід, визначає ступінь гармонійності власного характеру і перспективи духовно-морального самоудосконалення; розробляє стратегію індивідуального саморозвитку.

Спецкурс для старшокласників і студентів «Гармонізація характеру в юнацькому віці» рекомендований до впровадження вченою радою Інституту

педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 9 від 28 жовтня 2013 р.). Даний спецкурс було впроваджено у навчально-виховний процес 15-х загальноосвітніх навчальних закладів Києва, Білої Церкви, Новомосковська, Прилук.

5.2. Аналіз результатів формувального експерименту.

У формувальному експерименті брало участь 200 учнів 10-х класів (100 осіб – в експериментальній і 100 осіб – в контрольній групах). До *експериментальної* групи увійшли старшокласники ЗОНЗ № 175 м. Києва, Білоцерківської спеціалізованої школи № 16, а також загальноосвітніх навчальних закладів міста Прилуки Чернігівської області: (гімназії № 1, гімназії № 5, ЗОНЗ № 2, ЗОНЗ № 3, ЗОНЗ № 6, ЗОНЗ № 7, ЗОНЗ № 9, ЗОНЗ № 10, ЗОНЗ № 12, ЗОНЗ № 13, ЗОНЗ № 14, Центру творчості дітей та юнацтва Прилуцької міської ради Чернігівської області), які відвідували протягом навчального року факультативний спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці». Факультативний спецкурс проводився раз на тиждень у малих групах (по 8-10 осіб) штатними психологами навчальних закладів, з якими було проведено навчальний інструктаж і надано необхідні друковані методичні рекомендації зі змістом усіх занять спецкурсу. До *контрольної* групи увійшли 100 учнів 10-х класів тих же навчальних закладів, які не відвідували факультативного спецкурсу.

Для *оцінки ефективності* впровадження спецкурсу в експериментальній групі психологами навчальних закладів було проведено психодіагностику гармонійності характеру учнів за методикою «Структура і зміст характеру» до і після формувального експерименту (на початку навчального року і після відвідування старшокласниками курсу факультативних занять – наприкінці навчального року). Для порівняння динаміки гармонійності характеру старшокласників протягом навчального року в контрольній групі (тобто серед учнів, які не відвідували факультативного спецкурсу) також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи з різницею у 8 місяців (на початку і наприкінці навчального року).

До показників, які були отримані в результаті першого і другого психодіагностичних зрізів, належать показники позитивних і негативних характерологічних рис відповідно до кожного компоненту характеру, рівень гармонійності кожного з компонентів, показник загальної гармонійності характеру, а також рівні сформованості духовно-морального та емоційно-вольового компонентів психологічної саморегуляції. Дослідження показало, що в процесі формувального експерименту відбулися позитивні характерологічні зміни в його учасників, адже середньостатистичний показник загальної гармонійності характеру в експериментальній групі має тенденцію до зростання (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Динаміка середньостатистичних показників загальної гармонійності характеру.

У чому ж проявилася гармонізація характеру в учасників експерименту? Показники характерологічних рис в експериментальній та контрольній групах були піддані статистичній обробці за допомогою математичного пакета SPSS-13 (статистичний аналіз за одновибірковим t - критерієм Ст'юдента). По кожному показнику були підраховані, різниця середніх значень до і після експерименту, середньостатистичне відхилення, середньостатистична похибка, t-критерій Ст'юдента і достовірність розходжень. Ми проаналізували достовірні зміни середньостатистичних показників позитивних і негативних рис в експериментальній та контрольній групах у парних вибірках (отримані при первинному і вторинному психодіагностичних зрізах) і дійшли наступних висновків.

В учасників формувального експерименту ряд показників мають значимі достовірні розходження, які свідчать про загальну гармонізацію характеру. Це стосується зростання рівня загальної гармонійності характеру, гармонійності духовно-морального ($p \leq 0,001$), морально-комунікативного ($p \leq 0,001$), емоційного ($p \leq 0,001$), вольового ($p = 0,004$) і психосоматичного ($p = 0,001$) його компонентів, а також обох компонентів духовно-моральної саморегуляції особистості ($p \leq 0,001$). Статистична обробка даних дозволила встановити, що результати формувального експерименту свідчать про зростання в експериментальній групі середньостатистичних показників таких характерологічних якостей як альтруїстичність ($p \leq 0,001$), відповідальність ($p \leq 0,001$), креативність ($p \leq 0,001$), толерантність ($p = 0,025$), терплячість ($p = 0,03$), організованість ($p \leq 0,001$), оптимістичність ($p \leq 0,001$), доброзичливість ($p \leq 0,001$), емпатія ($p \leq 0,001$), стресостійкість ($p = 0,003$) при зниженні рівня гордині ($p = 0,018$), корисливості ($p = 0,002$), екстернальності ($p = 0,002$), ригідності ($p = 0,024$), психічної збудливості ($p = 0,014$), слабовілля ($p = 0,008$), емоційної лабільності ($p = 0,005$), агресивності ($p \leq 0,001$) і невротичності ($p \leq 0,001$). Тобто, достовірне зростання середньостатистичних показників позитивних якостей при зниженні рівня негативних свідчить про послідовний процес гармонізації характеру який відбувається на основі активізації психологічних механізмів духовно-морального розвитку особистості.

Статистично значимих змін гармонійності інтелектуально-креативного компоненту характеру, а також показників совісності, чесності, лицемірства, принциповості, конформізму, педантичності, самоконтролю, імпульсивнос-

ті, емоційної стійкості, впевненості, тривожності, песимістичності, скромності, демонстративності, індивідуалістичності в процесі формувального експерименту не виявлено ($p > 0,05$). Ми припускаємо, що ці якості характеру виявляються більш ригідними і формуються на більш пізніх етапах гармонізації характеру, тому для їх розвитку людині потрібний більш тривалий досвід.

Проте ця закономірність нашою думкою: гармонізація характеру особистості відбувається шляхом поступового формування певних позитивних якостей (альтруїзму, відповідальності, креативності, терплячості, організованості, доброзичливості, емпатії), які згодом стають психологічним підґрунтям для розвитку інших гармонійних рис характеру (совісності, чесності, самоконтролю, емоційної стійкості тощо).

На відміну від експериментальної в контрольній групі за результатами першого і другого психодіагностичних зрізів суттєвих змін рівня загальної гармонійності характеру і гармонійності більшості його компонентів не виявлено. Натомість спостерігається незначне зниження ступеню гармонійності морально-комунікативного ($p = 0,015$) і психосоматичного ($p = 0,037$) компонентів, що проявилось у зниженні середньостатистичних показників доброзичливості ($p = 0,001$), креативності ($p = 0,004$), принциповості ($p = 0,028$), скромності ($p = 0,037$) при зростанні рівня психічної збудливості ($p = 0,039$), невротичності ($p = 0,048$), песимістичності ($p = 0,002$). Це невелике зниження рівня гармонійності окремих характерологічних рис юнаків та дівчат може бути пояснено, по-перше, природною кризою юнацького віку, коли молода людина намагається певним чином самоствердитись (і не завжди успішно), і по-друге – складною соціально-політичною ситуацією в Україні (це був період з жовтня 2013 року по травень 2014 року), що сприяла послабленню соціальної стабільності у суспільстві, зрушенню стереотипів мислення і загостренню особистісних криз, подолання яких можливо переважно завдяки знаходженню нових сенсів життя і духовних ціннісних орієнтирів.

Отже, результати формувального експерименту відобразилися у динаміці характерологічних рис старшокласників експериментальної групи: зростанні показників моральних якостей (альтруїзму, відповідальності, чесності), морально-комунікативних рис (доброзичливості, емпатії), зміцненні волевих і психосоматичних якостей (організованості, терплячості, стресостійкості), зростанні креативності, толерантності, оптимістичності при зниженні рівня прояву таких негативних рис як агресивність, екстернальність, корисливість, психічна збудливість, невротичність, що доводить ефективність гармонізації характеру юнаків та дівчат шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості. Позитивна динаміка характерологічних якостей підтверджує ефективність програми інноваційного авторського спецкурсу «Гармонізації характеру в юнацькому віці».

Наприкінці навчального року нами було проведено опитування психологів, які проводили даний спецкурс. Усі психологи підтверджують його корисність і доцільність, відзначаючи, що старшокласники з інтересом брали активну участь у тренінгах і рольових іграх. Також, серед психологів неодноразово лунають проблемні питання щодо недоліку часу на повноцінне проведення спецкурсу, адже у навчально-виховному плані освітніх закладів відсутня необхідна кількість годин на психологічну роботу з учнями. Найбільшу *зацікавленість* в учнів викликали психологічні заняття, присвячені наступним темам:

- Моральні ставлення людини – основа її гармонійного характеру.
- Самоаналіз результатів психодіагностики.
- Дихотомічність духовно-моральних рис характеру.
- Саморозвиток духовно-моральних, вольових, креативних і комунікативних якостей (сподобались практичні вправи).
- Розвиток сили волі, позитивного мислення.
- Усвідомлення рис характеру, які допомагають міжособистісному спілкуванню.
- Особливо сподобалися психологічні рекомендації й практичні вправи щодо набуття навичок відновлення після стресу.

Отже, виходячи з вираженої зацікавленості до проблем морально-психологічного змісту, можемо відзначити досить розвинуту мотивацію старшокласників до самопізнання, що є проявом їх психологічної готовності до духовно-моральної самоактуалізації. Найбільш *дискусійними* були питання:

- Що таке саморозвиток, духовно-моральне самовдосконалення?
- Які існують критерії гармонійного характеру?
- Питання цнотливості, сріблоловства, гордині з точки зору християнської антропології.
- Як вести боротьбу з пристрастями, розвивати моральні чесноти?
- Диференціація моралі і совісті; брехливості і чесноті.

Високий рівень зацікавленості й дискусійності означених питань означає зону найближчого особистісного розвитку старшокласників, а саме: визначення системи духовно-моральних цінностей та критеріїв конструктивної поведінки людини, які відповідають гармонійному характеру. Тобто, мотивація саморозвитку в учнів є досить сформованою, а моральних орієнтирів для її реалізації не вистачає. Тому актуальним завданням сучасної освіти є створення психолого-педагогічних умов духовної просвіти і духовного розвитку учнів на основі розуміння і засвоєння чітко визначеної системи духовно-моральних цінностей. Найбільш *складними* для старшокласників були теми:

- Дисгармонії характеру – актуальна проблема сучасної людини (адже, на думку сучасних юнаків, дисгармонії характеру у сучасній молоді відсутні).
- Християнська антропологія: дух, душа, тіло (проблема цілісності особистості).

- Вчення про тілесні пристрасті та моральні чесноти (нерозуміння того, чим загрожує людині блуд, нестриманість, черевоугодництво, лінощі).

Складнощі у розумінні глибинних основ християнської антропології, неусвідомленість сутності дисгармоній характеру – все це свідчить про нерозвинутість моральної самосвідомості учнів, рефлексії, самокритичності. Високий рівень еґо-захисних психологічних механізмів (самовиправдання власних помилок і негативних рис) ускладнює міжособистісні взаємини юнаків та дівчат. Тому сьогодні психолого-педагогічний виховний вплив доцільно спрямовувати саме на формування християнсько-антропологічного світогляду юнацтва, на розуміння дихотомічної природи добра і зла. Формування мотивації саморозвитку юнаків та дівчат має спиратися не лише на прагнення до морального ідеалу, а, перш за все, на усвідомлення власних дисгармонійних рис і відверту боротьбу з недосконалістю свого характеру.

Результати формувального експерименту дозволили також дослідити особливості характерологічного розвитку в юнацькому віці.

У будь-якій учнівській спільноті завжди існують особи, які прагнуть до гармонії внутрішнього світу і гармонізують свій характер (розвивають позитивні якості), свідомо займаючись духовно-моральним самовихованням. Є також й ті, хто перебуває у стабільному стані (ступінь гармонійності їх характеру залишається незмінною, а характерологічний розвиток дещо «пригальмований»), вони ніби «пливуть за течією», тобто не прикладають жодних зусиль, щоб стати краще. Такий стан зумовлює стагнацію характерологічного розвитку. Також, нажаль, існують й ті, характер яких псується під впливом певних зовнішніх та внутрішньоособистісних чинників (знижується загальна гармонійність характеру і гармонійність певних його компонентів). За умови важких життєвих обставин або за рахунок впливу деструктивних суб-культуральних факторів такі особи набувають негативних рис (агресивності, жорстокості, лицемірства, брехливості тощо).

Отже, вектор особистісного розвитку може спрямовувати молоду людину або до гармонізації власного характеру, або до стагнації (відсутності розвитку), або до дисгармонізації характеру та саморуйнування особистості (коли людина у наслідок власної дисгармонійності не може будувати конструктивні взаємини, що прирікає її на самотність).

З метою визначення особливостей характерологічного розвитку особистості усіх осіб, які брали участь у формувальному експерименті (експериментальної і контрольної груп), було класифіковано на підгрупи у відповідності до *рівнів* і *типів* гармонійності характеру, які було виявлено за допомогою першого психодіагностичного зрізу на початку формувального експерименту. За результатами другого психодіагностичного зрізу було також встановлено *рівень* і *тип* гармонійності характеру, якому став відпові-

дати характер кожного з учасників формувального експерименту. Таким чином, ми отримали можливість відстежити, в яких учнів відбувався процес гармонізації характеру, у яких – дисгармонізації, а у яких – стагнації характерологічного розвитку. Після цього було проведено порівняльний аналіз відсоткового розподілу старшокласників з різними рівнями і типами гармонійності характеру в експериментальній та контрольній групах.

Розглянемо особливості перебігу характерологічного розвитку старшокласників, починаючи з динаміки рівнів загальної гармонійності характеру.

Нагадаємо, що у Розділі 3 було визначено 4 рівні гармонійності характеру: низький рівень (*дисгармонійний характер*), зумовлений несформованістю духовно-моральної саморегуляції особистості у наслідок дисгармонійності усіх компонентів характеру; середній рівень гармонійності (який поділяється на рівень нижче середнього (*потенційно-дисгармонійний характер*), що характеризується початковим рівнем сформованості психологічної саморегуляції, і рівень гармонійності вище середнього (*адаптований характер*), що зумовлює здатність людини до адаптивного існування в соціумі); і високий рівень гармонійності (*гармонійний характер*), який відповідає усім критеріям його гармонійності й відрізняється повноцінною сформованістю усіх його компонентів. Далі наведено порівняльні діаграми динаміки відсоткового розподілу рівнів загальної гармонійності характеру протягом 8 місяців в експериментальній та контрольній групах (рис. 5.3-5.4).

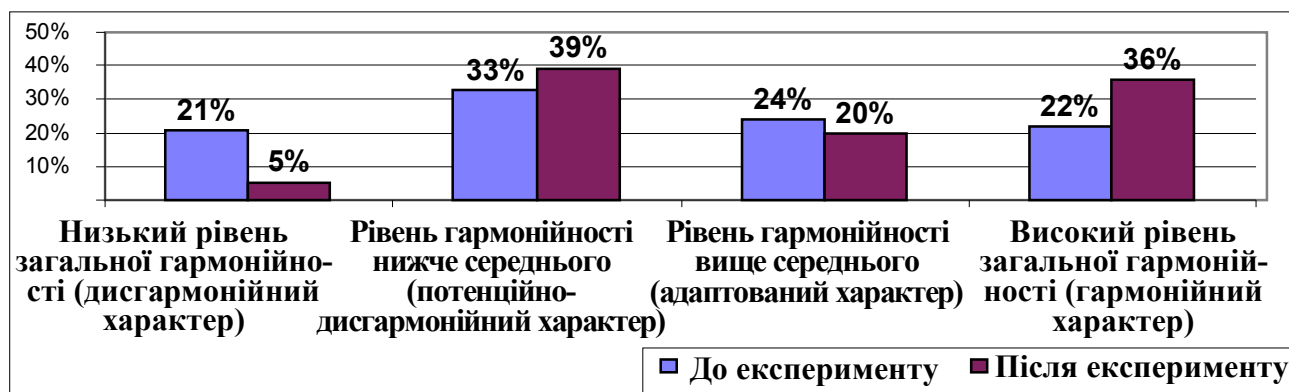

Рис. 5.3. Динаміка розподілу рівня загальної гармонійності характеру в експериментальній групі.

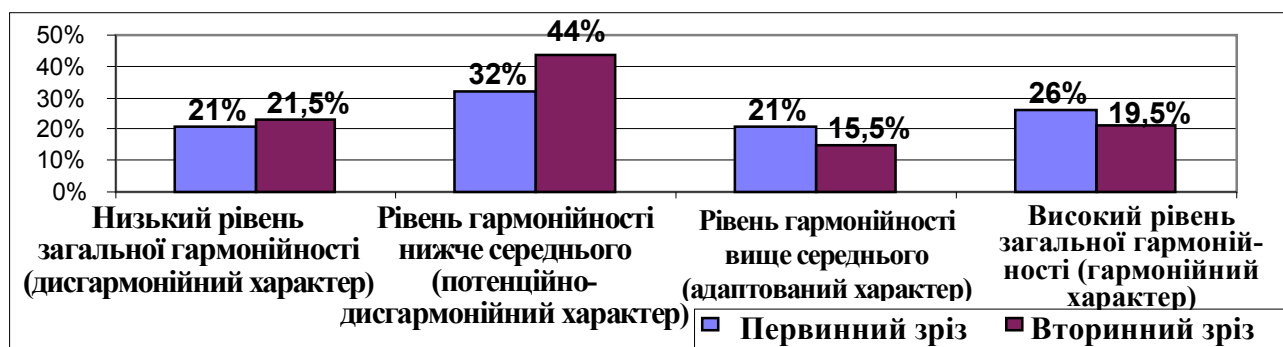

Рис. 5.4. Динаміка розподілу рівня загальної гармонійності характеру в контрольній групі.

Як бачимо з діаграм, відсоток осіб, з низьким рівнем гармонійності характеру в експериментальній групі значно знижується (на 16 %), а в контрольній залишається майже незмінним. Проте, кількість учнів, які мають високий рівень гармонійності характеру в експериментальній групі зростає (на 14 %), а в контрольній знижується (на 6,5%). Зниження відсотка учнів з дисгармонійним характером в експериментальній групі та збільшення представників гармонійного характеру підкреслює факт гармонізації характеру старшокласників завдяки духовно-моральної самоактуалізації особистості.

В обох групах (експериментальній та контрольній) зафіксовані ідентичні характерологічні тенденції: зростання відсотка осіб з потенційно дисгармонійним характером і зниження кількості учнів, які мають адаптований характер, що свідчить про психологічну кризу юнацького віку, яка припадає саме на період 10 класу (15-16 років). Проте, в контрольній групі ця тенденція є більш вираженою, ніж в експериментальній, що підтверджує позитивний вплив духовно-морального самовиховання на процес перебігу вікової кризи.

Нами було також підраховано в експериментальній та контрольній групах відсотковий розподіл старшокласників, у яких відбувались процеси гармонізації (зростання рівня загальної гармонійності) характеру, дисгармонізації (зниження рівня загальної гармонійності) та стагнації характерологічного розвитку (стабільний стан рівня загальної гармонійності характеру) (рис. 5.5).

Рис. 5.5. Динаміка характерологічного розвитку в експериментальній і контрольній групах.

Як бачимо з графіка, у контрольній групі (тобто у природних умовах життєдіяльності старшокласників) кількість учнів, у яких відбувається зниження рівня гармонійності характеру дорівнює кількості осіб, які мають стабільний рівень гармонійності (38 %). Це значно перевищує відсоток учнів, гармонійність характеру яких зростає (24 %). В експериментальній групі ситуація кардинально змінюється. Ми спостерігаємо протилежні тенденції: завдяки створенню психолого-педагогічних умов духовно-морального розвитку особистості кількість осіб, які свідомо гармонізують свій характер, дорівнює 61 %, що значно перевищує кількість тих, хто особистісно не розвивається (24 %), і тих, у кого рівень гармонійності характеру знижується (15 %). Цей факт ще раз підтверджує тезу, що гармонізація характеру старшокласників відбувається завдяки довільному спрямуванню особистості в

русло духовно-морального саморозвитку.

Наступним етапом дослідження є порівняльний аналіз відсоткового розподілу представників *різних типів* гармонійності характеру в експериментальній та контрольній групах. Нагадаємо, що у Розділі 4 було визначено 4 типи гармонійності характеру, які зумовлені *не рівнем гармонійності, а специфікою сформованості різних складових* духовно-моральної саморегуляції (духовно-моральної та емоційно-вольової). Розвиток духовно-моральної складової саморегуляції, що визначається рівнем сформованості духовно-морального, інтелектуально-креативного і морально-комунікативного компонентів характеру, забезпечує духовно-моральну самоактуалізацію особистості. А розвиток емоційно-вольової складової саморегуляції, що зумовлений рівнем сформованості емоційного, вольового та психосоматичного компонентів характеру, визначає соціально-психологічну адаптацію особистості. Дана класифікація складається з 4-х типів: *глибоко-дисгармонійного, духовно-неврівноваженого* (м'яко-дисгармонійного характеру), *жорстко-дисгармонійного* (сильний характер при низькому рівні духовного потенціалу) і *духовно-гармонійного* типів.

До I типу (*глибоко-дисгармонійний* характер), який співвідноситься з низьким рівнем гармонійності, належать особи з несформованістю обох складових психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції у наслідок відсутності моральних ставлень особистості до себе, до інших людей, до світу в цілому, що визначає некерованість поведінки, безхарактерність або неадаптивну впертість і конфліктність людини.

До другого і третього типів належать особи з середнім рівнем гармонійності характеру, які мають частково сформований психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції. До II типу (*духовно-неврівноважений тип*) належать особи, що мають м'яко-дисгармонійний характер, який зумовлений середньо-високим рівнем розвитку духовно-моральної складової саморегуляції при несформованості емоційно-вольових якостей (самоконтролю, емоційної стійкості, стресостійкості). Представники даного типу мають однією розвинені моральні ставлення і духовні якості при наявності емоційно-вольових характерологічних дисгармоній (нестриманості, невірноваженості), що визначає достатньо високий рівень прагнення особистості до духовно-моральної самоактуалізації при відсутності в неї самоконтролю емоцій і поведінки. Тому духовно-неврівноважений характер перешкоджає соціально-психологічній адаптації особистості.

До III типу (*жорстко-дисгармонійний характер*) належить сильний характер при низькому рівні духовного потенціалу, який визначається розвинутим емоційно-вольовим компонентом саморегуляції (стресостійкістю, самоконтролем, емоційною стійкістю, впевненістю) при несформованості

духовно-моральних і морально-комунікативних якостей (совісності, альтруїзму, емпатії). Це тип соціально прагматичного функціонера, який характеризується відсутністю духовно-моральної самоактуалізації при високому рівні соціально-психологічної адаптації особистості.

Тип IV (*духовно-гармонійний характер*) належить особам, у яких добре сформовані обидва компоненти духовно-моральної саморегуляції. Представники даного типу мають розвинутий духовний потенціал і гармонійні характерологічні якості, що зумовлюють достатньо розвинутий рівень духовно-моральної самоактуалізації та соціально-психологічної адаптації особистості. Цей тип відповідає високому рівню гармонійності характеру і духовного потенціалу. На рисунках 5.6-5.7 представлено порівняльні діаграми динаміки відсоткового розподілу в експериментальній та контрольній групах представників означених типів гармонійності характеру, яка відбувалась протягом 8 місяців.

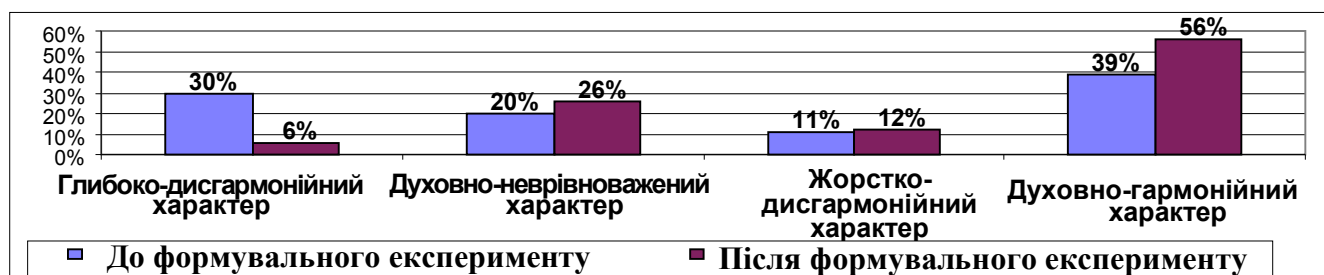

Рис. 5.6. Динаміка розподілу типів гармонійності характеру в експериментальній групі до і після формувального експерименту.

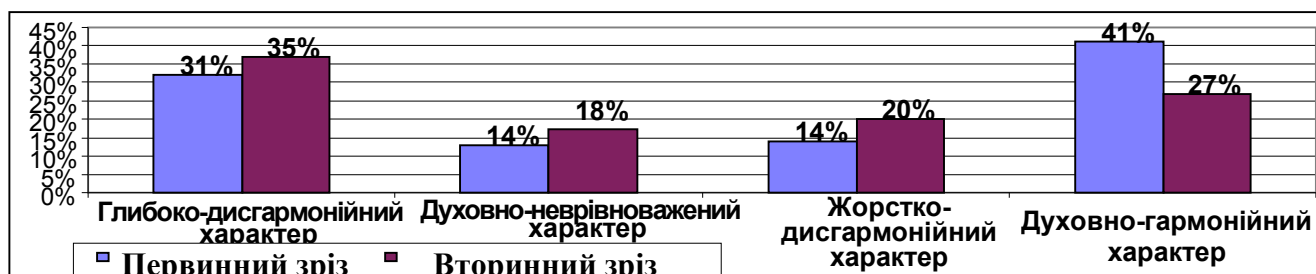

Рис. 5.7. Динаміка розподілу типів гармонійності характеру в контрольній групі.

Незважаючи на те, що на початку експерименту в експериментальній групі відсоток осіб з духовно-гармонійним характером був нижче, ніж у контрольній, проте наприкінці експерименту ситуація змінюється на протилежну. В експериментальній групі значно зросла кількість учнів, що мають духовно-гармонійний характер (з 39 % до 56 %) при зниженні відсотка осіб з глибоко-дисгармонійним характером (з 30 % до 6 %) (цей результат дуже нагадує характерологічний розвиток студентів духовного училища, який розглядався у Розділі 4). Отже, в експериментальній групі спостерігається цілеспрямований процес активізації особистісного розвитку і гармонізації характеру (хоча це і не виключає тимчасового зниження рівня загальної гармонійності характеру у окремих учнів).

Натомість у контрольній групі спостерігається зниження відсотка учнів,

що мають духовно-гармонійний характер (з 41 % до 37 %) при зростанні кількості осіб з глибоко-дисгармонійним характером (з 31 % до 35 %).

Проте, зростання відсотка учнів з духовно-неврівноваженим і жорстко-дисгармонійним характером в обох групах зумовлено різними чинниками: в експериментальній групі кількість представників даних типів зростає тому, що до цих категорій переходять більш характерологічно-дисгармонійні учні, а в контрольній групі її поповнюють представники духовно-гармонійного характеру, які набувають характерологічно-дисгармонійних якостей. Отже, активізація духовно-морального розвитку в юнацькому віці сприяє оптимізації характерологічного розвитку.

Розглянемо динаміку характерологічного розвитку, в експериментальній і контрольній групах в залежності від типів гармонійності характеру.

На рис. 5.8 відображено відсотковий розподіл характерологічних тенденцій в учнів, які мають глибоко-дисгармонійний характер.

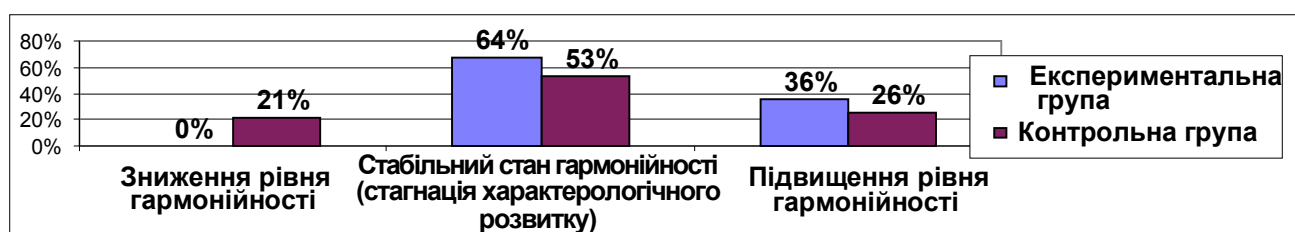

Рис. 5.8. Динаміка характерологічного розвитку представників глибоко-дисгармонійного характеру в експериментальній і контрольній групах.

В експериментальній групі спостерігається або підвищення рівня гармонійності характеру (у 36 %), або стабільний його стан (у 64 %) при відсутності тенденції до зниження рівня гармонійності характеру. У той час як в контрольній групі у 21 % учнів з глибоко-дисгармонійним характером спостерігається подальше поглиблення його дисгармонійності у наслідок впливу негативних зовнішніх факторів при несформованості механізму саморегуляції. Цей факт свідчить про психологічну закономірність: якщо людина свідомо не працює над собою, то її характер псується.

Рисунок 5.9 відображає динаміку характерологічного розвитку при духовно-неврівноваженому характері в експериментальній і контрольній групах. Як бачимо з діаграми, у представників духовно-неврівноваженого характеру в обох групах відбуваються майже ідентичні процеси: половина учнів знаходиться у стабільно духовно-неврівноваженому характерологічному стані, майже у 10 % учнів спостерігається зниження рівня гармонійності характеру. Проте у 38 % осіб в експериментальній і у 40 % в контрольній групах відбуваються позитивні характерологічні зміни, про що свідчить підвищення рівня загальної гармонійності характеру. Отже, ми можемо інтерпретувати таку закономірність: по-перше, особи з духовно-неврівноваженим характером (незалежно від їх належності до експериментальної або до контрольної груп) мають

високий рівень мотивації духовно-морального розвитку, яка зумовлює їх стабільну спрямованість на духовно-моральне самовдосконалення (тому динаміка їх характерологічного розвитку ідентична в обох групах); по-друге, завдяки духовно-моральному самовдосконаленню більш ніж третина представників даного характерологічного типу досягають успіхів у гармонізації характеру.

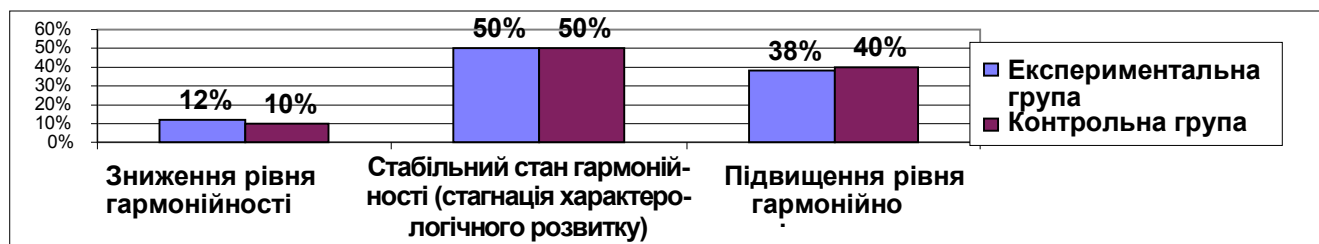

Рис. 5.9. Динаміка характерологічного розвитку представників духовно-неврівноваженого характеру в експериментальній і контрольній групах.

Рисунок 5.10 презентує динаміку характерологічного розвитку осіб з жорстко-дисгармонійним характером в експериментальній і контрольній групах.

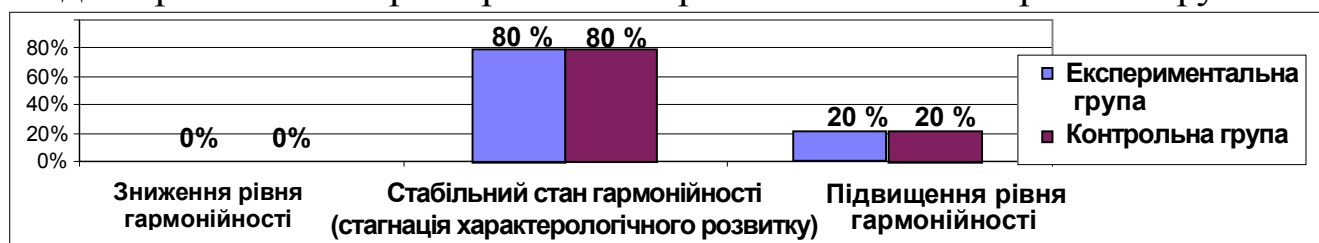

Рис. 5.10. Динаміка характерологічного розвитку при жорстко-дисгармонійному характері в експериментальній і контрольній групах.

З діаграми видно, що представники даного типу переважно залишаються у стабільному стані стагнації характерологічного розвитку, тобто виявляються найбільш ригідними щодо характерологічних змін. Проте зниження рівня гармонійності при даному типі характеру також не виявлено (але це не означає повної відсутності характерологічної динаміки у представників даного типу, адже стабільний відсотковий розподіл у межах даного типу може досягатися і за рахунок взаємних «переходів» між різними типами і рівнями гармонійності характеру). Цікавим феноменом виявився факт однакового відсотка осіб в контрольній та експериментальній групах, у яких спостерігалось підвищення рівня загальної гармонійності характеру. Це означає, що активізація духовного розвитку (в умовах формувального експерименту) не так виражено впливає на характерологічний розвиток особистості з жорстко-дисгармонійним характером як при інших типах, або для більш активної гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру потрібен досить тривалий час. Це наштовхує на припущення, що існує два шляхи гармонізації характеру: по м'якому типу і по жорсткому, і кожний з яких має свої психологічні закономірності. Надалі для перевірки цього припущення ми проаналізуємо зміни характерологічних якостей при обох типах характеру. Розглянемо динаміку в експериментальній і

контрольній групах характерологічного розвитку осіб, що мають духовно-гармонійний характер (рис.5.11).

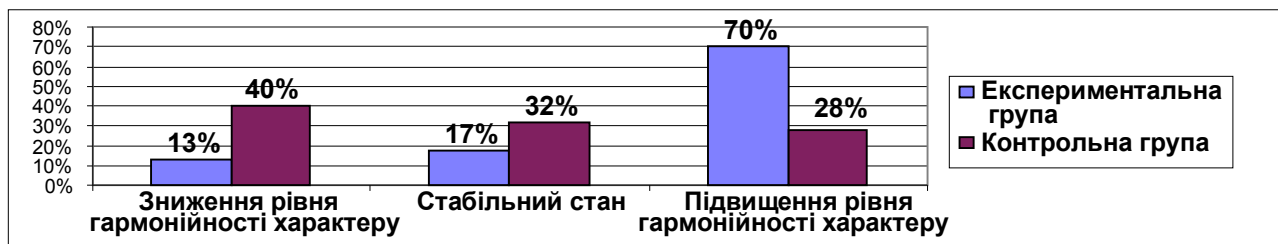

Рис. 5.11. Динаміка гармонійності характерологічного розвитку осіб, що мають духовно-гармонійний характер, в експериментальній і контрольній групах.

Як бачимо з діаграми, при духовно-гармонійному характері в експериментальній групі у 70 % осіб активізуються процеси його подальшої гармонізації, а в контрольній групі переважають учні (40 %), у яких спостерігається зниження рівня загальної гармонійності характеру. Пояснити цю психологічну закономірність можна таким чином: для особистості, яка має добре сформовані обидва компоненти психологічної саморегуляції, активізація духовно-морального розвитку виявляється найбільш природним і гармонійним для неї процесом, адже, з одного боку, людина має усі необхідні засоби (духовно-моральні та емоційно-вольові якості) для успішної духовно-моральної самоактуалізації, а з іншого боку, постійна актуалізація цих гармонійних якостей виконує функцію своєрідного тренінгу їх подальшого розвитку. А за умови відсутності необхідності прояву духовно-моральної і вольової активності (в контрольній групі) рівень гармонійності характеру починає знижуватися, оскільки «духовно-психологічні характерологічні м'язи» послаблюються у наслідок відсутності їх постійного тренування. Аналогічні закономірності існують у спортсменів, які потребують активних регулярних тренувань, і завдяки цьому досягають більш гармонійної спортивної форми. Отже, особи з духовно-гармонійним характером мають постійно підтримувати стан власної характерологічної гармонії шляхом регулярного духовно-морального самоудосконалення.

Розглянемо більш детально особливості характерологічного розвитку в експериментальній та контрольній групах. З метою визначення особливостей процесу гармонізації характеру нами було підраховано кількість осіб у межах кожного з типів характеру, які завдяки розвитку окремих компонентів психологічної саморегуляції «перейшли» до більш гармонійного характерологічного типу. Надалі для зручності оформлення малюнків ми будемо позначати типи гармонійності характеру і переходи між ними римськими цифрами (I – глибоко-дисгармонійний тип, II – духовно-неврівноважений тип, III – жорстко-дисгармонійний тип, IV – духовно-гармонійний тип).

На рисунку 5.12. відображено відсотковий розподіл (% від загальної вибірки в експериментальній і контрольній групах) осіб, які здійснили «пе-

реходи» у більш гармонійні типи характеру. Як бачимо з діаграми, експериментальна група відрізняється тим, що в ній відбулось значно більше «переходів» до більш високого рівня гармонійності (43 %) на відміну від контрольної, де «переходи» спостерігаються лише у 12 % усієї групи.

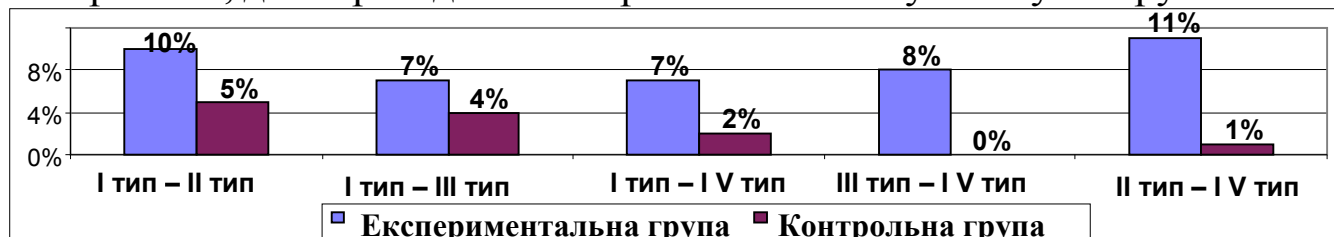

Рис. 5.12. Відсотковий розподіл переходів у більш гармонійні типи в експериментальній і контрольній групах.

Цікавим фактом виявилось те, що на середньому рівні гармонійності «переходів» між духовно-неврівноваженим і жорстко-дисгармонійним типами не виявлено, що свідчить о протилежності даних типів. Найбільший відсоток осіб (11 % від загальної вибірки) спостерігається при переході від духовно-неврівноваженого типу до духовно-гармонійного, що свідчить про духовну детермінацію процесу гармонізації характеру.

У контрольній групі не виявилось жодної особи з жорстко-дисгармонійним типом характеру, яка б досягла високого рівня гармонійності. Цей факт пояснюється тим, що представники даного типу виявляються найбільш ригідними у плані характерологічних змін і за умови відсутності свідомої роботи над собою гармонізація їх характеру виявляється доволі проблематичною. Цей висновок ніби суперечить діаграмі на рисунку 5.10, яка свідчить про наявність процесу гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру у контрольній групі (але на тому графіку не уточнюється, до якого рівня гармонійності відбувається ця гармонізація). Нами було встановлено, що в учнів контрольної групи гармонізація жорстко-дисгармонійного характеру відбувалась у межах того ж типу гармонійності (тобто, у 10 % осіб хоча і зросли показники загальної гармонійності характеру, але ці особи не вийшли за межі свого жорстко-дисгармонійного характеру). Натомість в експериментальній групі спостерігається 8 % осіб від загальної вибірки, які подолали жорстку дисгармонійність свого характеру і набули духовно-характерологічної гармонійності.

Слід зазначити, що процес *початкової* гармонізації (тобто гармонізації глибоко-дисгармонійного типу характеру) є досить активним і полягає у «переходах» від глибоко-дисгармонійного типу до духовно-неврівноваженого (10 %), жорстко-дисгармонійного (7%) і навіть до духовно-гармонійного (7%) типів характеру. Ми припускаємо, що представники глибоко-дисгармонійного типу «переходять» до духовно-неврівноваженого типу шляхом розвитку переважно духовно-моральних якостей, до жорстко-дисгармонійного типу – через зміцнення емоційно-вольового компоненту

саморегуляції. Досягнення духовно-гармонійного типу відбувається шляхом рівномірного розвитку усіх компонентів характеру.

Розглянемо далі відсотковий розподіл (% від загальної вибірки в експериментальній і контрольній групах) осіб, які зберегли свій тип гармонійності характеру протягом 8 місяців (рис. 5.13). З діаграми видно, що найбільший відсоток осіб, які залишилися у тому ж типі гармонійності, представлений учнями з духовно-гармонійним типом характеру (30 % в експериментальній і 25 % – у контрольній групах). Але це не означає, що у цих осіб характерологічний розвиток був пригальмованим, адже у межах одного і того ж типу може відбуватися як зростання рівня гармонійності окремих компонентів характеру, так і його зниження. Перебування особистості у межах одного типу означає лише те, що кількісні зміни рівня гармонійності окремих компонентів її характеру ще не переросли у якісні характерологічні новоутворення, які зумовлюють перехід до іншого типу.

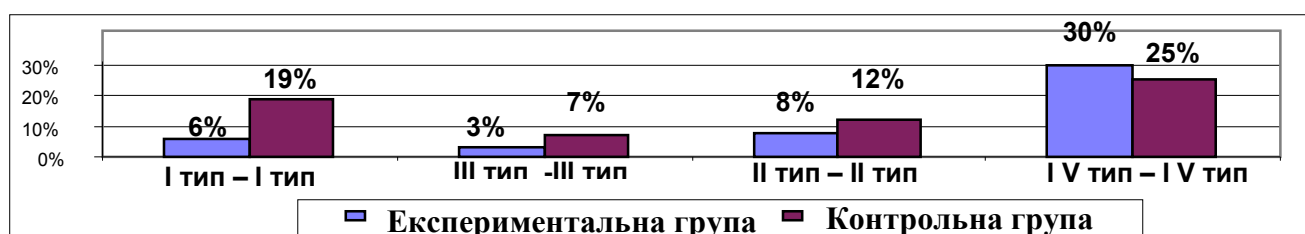

Рис. 5.13. Відсотковий розподіл осіб в експериментальній і контрольній групах, які мають стабільний тип гармонійності характеру.

В контрольній групі при низькому і середньому рівнях гармонійності характеру спостерігається більша кількість осіб ніж в експериментальній, які залишаються у межах одного типу (особливо це стосується учнів, які мають глибоко-дисгармонійний характер (19 %)). Це свідчить, що у спеціально створених психолого-педагогічних умовах духовно-моральної самоактуалізації відбувається більш активний характерологічний розвиток, ніж у реальних життєвих умовах. Розглянемо відсотковий розподіл (% від загальної вибірки) осіб, які «перейшли» до менш гармонійного типу характеру (рис. 5.14).

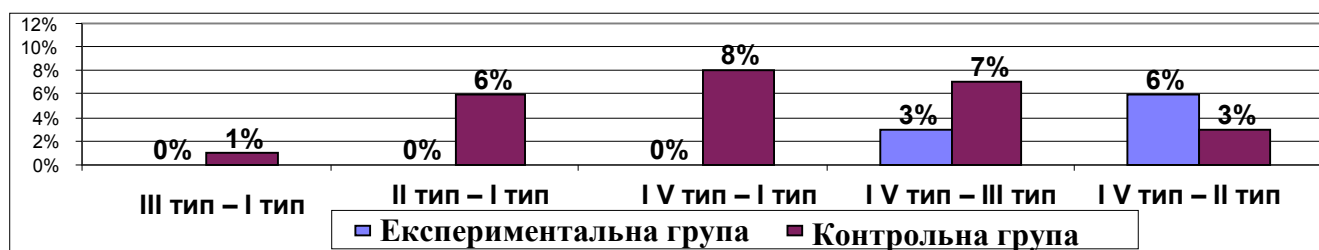

Рис. 5.14. Відсотковий розподіл переходів у менш гармонійні типи в експериментальній і контрольній групах.

Діаграма наочно показує, що в експериментальній групі «переходи» до нижчого рівня гармонійності існують лише серед представників духовно гармонійного характеру (причому «переходів» до духовно-неврівноваженого

типу удвічі більше (6 %), ніж до жорстко-дисгармонійного (3 %)). Натомість у контрольній групі дисгармонізація характеру під впливом деструктивних соціальних, економічних, культурних та інших факторів спостерігається при усіх типах характеру (існує навіть значний відсоток осіб (8 %), у яких відбувається дисгармонізація духовно-гармонійного характеру до глибоко-дисгармонійного). Цей факт акцентує увагу сучасної психологічної науки на необхідності термінового створення психолого-педагогічних умов духовно-моральної самоактуалізації учнівської молоді, яка сприятиме формуванню духовно-морального стрижню особистості, гармонізації характеру сучасних юнаків та дівчат шляхом опанування ними форм духовно-моральної комунікації і конструктивної поведінки. Отже, результати формувального експерименту дозволили не тільки підтвердити ефективність застосування авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці», але й дослідити особливості характерологічного розвитку юнаків та дівчат, визначити найбільш проблемні аспекти духовно-морального становлення старшокласників і зробити висновок про позитивну динаміку характерологічного розвитку, яка відбувається в процесі духовно-моральної самоактуалізації особистості. Статистичний аналіз результатів формувального експерименту дав можливість визначити і дослідити психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

5.3. Психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці.

Даний підрозділ присвячено встановленню психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці, яке ми розпочали з детального вивчення особливостей перебігу процесу характерологічного розвитку особистості. Для цього нами було визначено *показники змін* за усіма характерологічними якостями, які відбулися в процесі формувального експерименту (див. табл. 1.3 у Додатку В). До них належать показники змін позитивних і негативних характерологічних рис відповідно до кожного компоненту характеру, зміни рівня гармонійності кожного з компонентів, зміни показника загальної гармонійності характеру, а також зміни рівнів сформованості духовно-морального та емоційно-вольового компонентів психологічної саморегуляції. Кожний з означених вище показників позначений латинською літерою «d», що означає рівень його зміни протягом 8 місяців.

Наприклад, $d \text{ Гар.} = \text{Гар.1} - \text{Гар.2}$ і означає різницю між рівнями загальної гармонійності характеру на початку формувального експерименту і наприкінці. Якщо $d \text{ Гар.} < 0$, це означає підвищення рівня гармонійності, а якщо $d \text{ Гар.} > 0$, це означає що показник загальної гармонійності характеру знизився. Таблицю змін характерологічних показників було оброблено за допомогою методів

математичної статистики і встановлено психологічні закономірності і фактори гармонізації характеру в юнацькому віці.

У подальших малюнках ми будемо використовувати систему скорочень:

d Г.М. – зміни гармонійності духовно-морального компоненту,

d Г.І. – зміни гармонійності інтелектуально-креативного компоненту,

d Г.В. – зміни гармонійності вольового компоненту,

d Г.Ем. – зміни гармонійності емоційного компоненту,

d Г.К. – зміни гармонійності морально-комунікативного компоненту,

d Г.П/с – зміни гармонійності психосоматичного компоненту.

Розглянемо динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру (рис. 5.15).

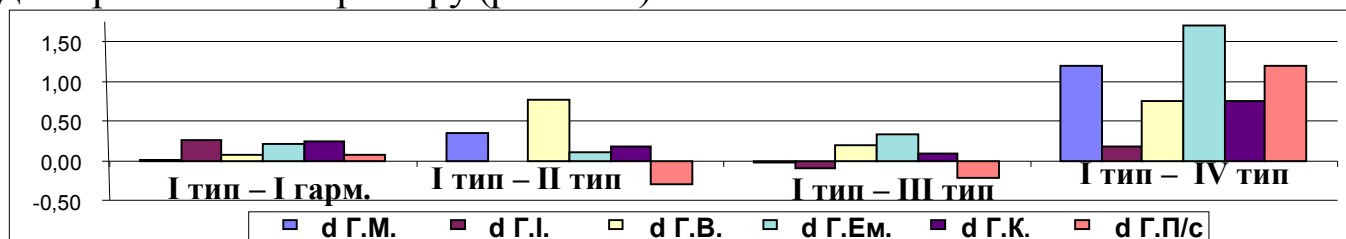

Рис. 5.15. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру.

З діаграми видно, що існує 4 види гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру: *початкова* гармонізація (зростання рівня гармонійності усередині даного типу), гармонізація *по м'якому* типу (шляхом переходу до духовно-неврівноваженого типу), *по жорсткому* типу (набуття якостей жорстко-дисгармонійного характеру) і *цілісна* гармонізація (перехід до духовно-гармонійного типу). Ми гіпотетично припускаємо, що досягнення вищого рівня гармонійності відбувається також або через м'який або жорсткий типи характерологічного розвитку. При початковій гармонізації найбільш виражені позитивні зміни гармонійності інтелектуально-креативного, емоційного та морально-комунікативного компонентів. При гармонізації по м'якому типу найбільш розвиваються духовно-моральні та вольові якості при зниженні гармонійності психосоматичного компоненту (набуття стану тимчасової невротизації особистості). При гармонізації по жорсткому типу спостерігається, передусім, розвиток емоційно-вольових якостей при зниженні показників психосоматичних та інтелектуально-креативних рис. Зниження рівня гармонійності психосоматичного компоненту як при м'якому так і при жорсткому типах гармонізації характеру свідчить про об'єктивність кризового стану під впливом процесу самоудосконалення особистості (адже подолання власних негативних якостей потребує духовних навичок роботи над собою, які набуваються шляхом проходження духовно-особистісної кризи). При цілісній гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру шляхом переходу до духовно-

гармонійного типу відбувається комплексне зростання гармонійності усіх компонентів характеру (особливо емоційного: набуття емоційної стійкості, оптимізму виступають у якості психологічно нагороди особистості за успішне подолання власної характерологічної дисгармонійності).

Розглянемо динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації характеру усередині кожного типу (рис. 5.16). При зростанні рівня загальної гармонійності при гармонізації глибоко-дисгармонійного характеру відбувається незначне зростання гармонійності усіх його компонентів. При гармонізації духовно-неврівноваженого типу характеру спостерігається незначне зростання духовно-морального, волювого, морально-комунікативного компонентів при значному зростанні психосоматичного (тобто зміцнення стресостійкості створює психоенергетичне підґрунтя для переходу до більш високого рівня гармонійності).

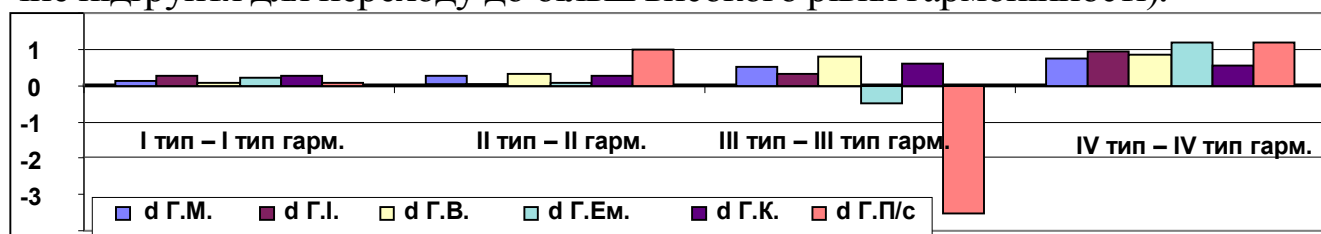

Рис. 5.16. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при гармонізації характеру усередині кожного типу.

Кардинально інша ситуація спостерігається при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру: при зростанні рівня гармонійності духовно-морального, інтелектуально-креативного, волювого і морально-комунікативного компонентів відбувається зниження гармонійності емоційного і особливо психосоматичного компонентів характеру (тобто для особистості з жорстко-дисгармонійним характером духовно-моральний розвиток вимагає дуже багато психічної енергії щоб подолати власну жорстку ригідність і кардинально змінити свій характер). Гармонізація духовно-гармонійного характеру полягає у рівномірному зростанні гармонійності усіх його компонентів і протікає для людини безболісно, оскільки психологічний інструментарій для її подальшого розвитку (обидва компоненти духовно-моральної саморегуляції) вже сформований.

Динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при переході у більш гармонійний тип характеру представлено на рис. 5.17. Гармонізацію глибоко-дисгармонійного характеру ми розглядали вище, тому розглянемо закономірності переходу з духовно-неврівноваженого типу до духовно-гармонійного. З діаграми видно, що провідну роль в даному процесі відіграють розвиток емоційно-волювих, морально-комунікативних і особливо психосоматичних якостей. Тобто набуття

стресостійкості, налагоджування взаємостосунків з оточуючими і зміцнення емоційно-вольової саморегуляції – це основні завдання психокорекції духовно-неврівноваженого характеру. При гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру крім зазначених завдань перш за все постає завдання духовно-морального розвитку особистості, оскільки зміцнення волі й стресостійкості без засвоєння духовно-моральних регулятивів поведінки сприятиме ще більш глибокій дисгармонізації характеру. Цікавим є факт зниження рівня гармонійності інтелектуально-креативного компоненту при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру (можливо саме пом'якшення зайвої принциповості людини сприяє гармонізації жорсткого характеру).

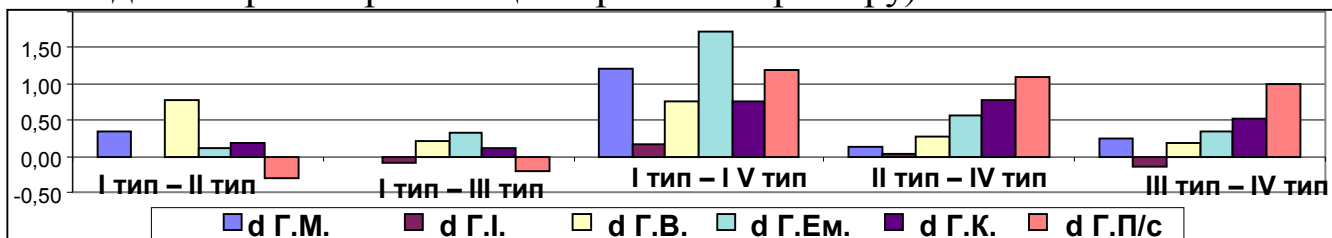

Рис. 5.17. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при переході у більш гармонійний тип характеру.

Отже, найбільш виражена психологічна криза, що пов'язана з процесом духовно-морального розвитку особистості, відбувається при гармонізації жорстко-дисгармонійного характеру і зумовлена процесом перебудови світоглядних уявлень, існуючих переконань, ригідних когнітивних утворень, корекції деструктивних поведінкових патернів, формуванням системи моральних ставлень. Гармонізація глибоко-дисгармонійного і духовно-неврівноваженого характеру відбувається досить динамічно, але має певні труднощі, пов'язані з емоційно-вольовою саморегуляцією, що зумовлені слабкістю нервової системи людини, яка визначає дисгармонійність психосоматичного компоненту характеру. Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при духовно-гармонійному характері, оскільки сформованість обох компонентів духовно-моральної саморегуляції виступає злагодженим психологічним механізмом подальшої гармонізації характеру.

Розглянемо далі особливості процесу дисгармонізації характеру. На рисунках 5.18-5.19 відображено динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при його дисгармонізації.

Рис. 5.18. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при дисгармонізації характеру усередині кожного типу.

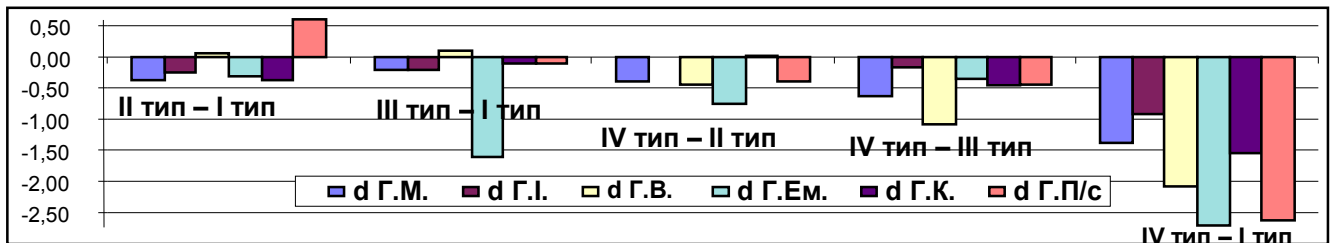

Рис. 5.19. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при різних типів дисгармонізація характеру.

З діаграм видно, що дисгармонізація глибоко-дисгармонійного характеру пов'язана з початковим етапом духовно-морального розвитку особистості і відзначається зростанням показників гармонійності духовно-морального та інтелектуально-креативного компонентів при зниженні рівня гармонійності усіх інших компонентів характеру.

Цікаві психологічні закономірності відкриває аналіз процесу дисгармонізації духовно-неврівноваженого характеру, який спочатку супроводжується незначним зниженням рівня гармонійності майже усіх його компонентів (крім волевого, який і без того виявляється нерозвиненим у даного типу характеру). Доки людина певною мірою зберігає моральний контроль над собою, вона знаходиться у межах духовно-неврівноваженого типу характеру (при цьому рівень гармонійності психосоматичного компоненту в неї дуже низький). Якщо особистість втрачає моральний контроль над собою (значно знижується гармонійність її духовно-морального і морально-комунікативного компонентів), то вона «переходить» до глибоко-дисгармонійного типу. При цьому гармонійність психосоматичного компоненту в неї різко зростає (метафорично це можна порівняти з «продажем душі» – обміном духовно-морального надбання особистості на психосоматичний комфорт).

Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру на початковому етапі дисгармонізації жорстко-дисгармонійного характеру дуже нагадує динаміку цих показників при його гармонізації, а саме: зростанням показників духовно-морального, морально комунікативного і волевого компонентів при зниженні рівня гармонійності інтелектуально-креативного, емоційного і особливо психосоматичного компонентів. Тобто, доки людина опанує себе і знаходиться у межах даного типу, вона має однакові шанси як гармонізувати свій характер, так і потрапити до рівня глибоко-дисгармонійного характеру, який відзначається різким зниженням показника гармонійності емоційного компоненту (людина стає роздратованою, тривожною, песимістичною).

Отже, психологічний аналіз особливостей жорстко-дисгармонійного характеру надає основи для ствердження: представники саме цього характерологічного типу на відміну від інших відчувають найбільш сильний

психологічний дискомфорт у наслідок впливу духовно-особистісних криз, але через особистісну неконгруентність намагаються замаскувати власну уразливість агресивно-демонстративними формами поведінки. Тобто людина з жорстко-дисгармонійним характером через жорстку неадаптивну поведінку намагається звернути увагу оточуючих до власного психічного страждання (заподіяння страждань іншим людям символічно надає особистості тимчасове полегшення від власних страждань завдяки ілюзії того, що усі навколо теж страждають, а не тільки я). Проте це не тільки не вирішує проблему позбавлення характерологічної дисгармонії людини й зумовленого нею психологічного дискомфорту, а навпаки поглиблює дисгармонійність характеру через психосоматизацію психологічної проблематики особистості. Як правило, представники даного типу вкрай рідко звертаються по допомогу, оскільки власна характерологічна жорсткість створює своєрідний панцир, який перешкоджає психологічним змінам особистості.

Представники інших характерологічних типів виявляються більш конгруентними і послідовними у поведінці (плачуть і звертаються по допомогу, якщо відчувають душевний біль). Але слід зазначити, що особи з м'яко-дисгармонійним характером виявляються більш психологічно лабільними (у них частіше відбувається як гармонізація, так і дисгармонізація характеру) на відміну від жорстко-дисгармонійного характеру, який хоча і досить важко піддається позитивним змінам, але вже надовго залишається у стабільному стані, якщо його гармонізація вже відбулася (тобто, позитивною ознакою даного типу характеру виявляється його стабільність, яка не дозволяє втрачати вже набуті психологічні досягнення). Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності компонентів характеру при дисгармонізації духовно-гармонійного характеру відзначається тим, що при «переході» до духовно-неврівноваженого характеру така особистість зберігає гармонійність інтелектуально-креативного і морально-комунікативного компонентів, а при інших типах дисгармонізації духовно-гармонійного характеру спостерігається зниження рівня гармонійності усіх його компонентів.

Наступним етапом нашого дослідження є аналіз особливостей динаміки характерологічного розвитку *на різних рівнях* гармонійності характеру (низькому (дисгармонійний характер – до цього рівня потрапило 21,5 % осіб від загальної вибірки), нижче середнього (потенційно-дисгармонійний характер – 29,5 %), вище середнього (адаптований характер – 25,5 %) і високому (гармонійний характер – 18,5 %). Дослідження показало, що серед старшокласників, які брали участь у формувальному експерименті ще існує й група учнів (5 %), які відповідають рівню «*Нерефлексивної гармонійності*», тобто особи, які у наслідок низького рівня самоусвідомлення і рефлексії мають надто високі показники гармонійності характеру, які виходять за межі нормативного

коридору. Нами було досліджено процеси характерологічних змін, які відбувалися у межах кожного типу гармонійності характеру. На рисунку 5.20 відображено відсотковий розподіл осіб, у яких відбуваються процеси гармонізації (зростання рівня загальної гармонійності характеру), дисгармонізації (зниження рівня загальної гармонійності) і стабільного стану (стагнації процесу характерологічного розвитку) на різних рівнях гармонійності характеру.

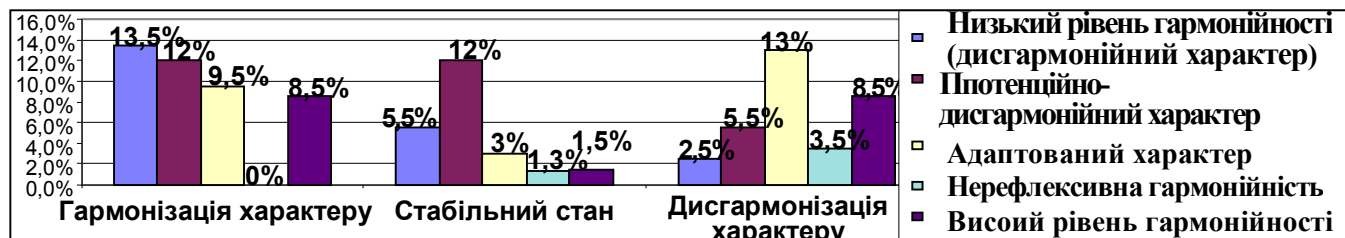

Рис. 5.20. Відсотковий розподіл осіб, у яких відбуваються процеси гармонізації, дисгармонізації і стабільного стану на різних рівнях гармонійності характеру.

З діаграми видно, що найбільш активно процес гармонізації характеру відбувається на нижчому рівні його гармонійності (13,5 %). Представники даного типу переважно прагнуть до гармонізації власного характеру, оскільки явно відчувають психологічний дискомфорт і психологічні проблеми, що зумовлюються наявністю характерологічних дисгармоній. На вищому рівні гармонійності характеру спостерігається однаково помірно виражені тенденції як до гармонізації, так і дисгармонізації характеру (по 8,5 % загальної вибірки).

Особи, що належать типу «Нерефлексивна гармонійність», не здатні до гармонізації характеру, оскільки у них несформовані психологічні механізми духовного розвитку (зокрема, адекватна самосвідомість, рефлексія). Тому в цієї категорії осіб у міру їх духовного зростання і більш адекватної оцінки власних якостей відбувається переважно зниження рівня гармонійності характеру (3,5 % осіб загальної вибірки) або стагнація характерологічного розвитку (1,3 %). Стабільний стан гармонійності характеру найменш притаманний характерологічно гармонійним особам (1,5 %) і найбільш виражений у представників потенційно-дисгармонійного характеру (12 %).

У старшокласників з середнім рівнем гармонійності характеру (потенційно-дисгармонійного і адаптованого типів) існують виражені розбіжності характерологічного розвитку. У представників потенційно-дисгармонійного характеру рівною мірою виражені тенденції до гармонізації характеру і стагнації характерологічного розвитку (по 12 % осіб загальної вибірки) при незначній тенденції до його дисгармонізації (5,5 %). Натомість динаміка гармонійності характеру у представників адаптованого характеру значно виражена і переважає у бік його дисгармонізації (13 %) на відміну від гармонізації (9,5 %). За нашим переконанням, домінування тенденції до дисгармонізації характеру у представників адаптованого характеру зумовлено саме послабленням процесу

духовно-морального самовиховання у зв'язку зі станом психологічного комфорту і соціально-психологічної адаптованості (навіщо далі розвиватися, коли і так все добре). Натомість особи, що мають потенційно-дисгармонійний характер спрямовані на стабілізацію характеру («Хоча б втримати те, що маєш», «Аби не гірше») і його подальшу гармонізацію, що зумовлено високим рівнем їх духовно-моральної мотивації. Отже, на нижчому рівні гармонійності характеру переважає тенденція до його гармонізації. На вищому рівні спостерігаємо рівномірний розподіл між гармонізацією та дисгармонізацією характеру (тому характерологічно гармонійні особи мають постійно підтримувати процес самовиховання, адже за умови послаблення самоконтролю рівень гармонійності їх характеру може знижуватися). Представники потенційно-дисгармонійного характеру спрямовані на його стабілізацію подальшу гармонізацію. При адаптованому характері значно переважає тенденція до дисгармонізації характеру.

З метою детального вивчення особливостей перебігу процесу характерологічного розвитку розглянемо особливості гармонізації й дисгармонізації характеру на *кожному з рівнів* його гармонійності. Для встановлення психологічних закономірностей гармонізації характеру в залежності від рівня його гармонійності нами було досліджено динаміку середньостатистичних показників *змін* рівнів духовно-морального та емоційно-вольового компонентів саморегуляції, загальної гармонійності характеру, а також *змін* рівнів гармонійності кожного з його компонентів на кожному з рівнів гармонійності характеру. Рисунок 5.21 відображає динаміку середньостатистичних показників змін рівня розвитку компонентів духовно-моральної саморегуляції при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

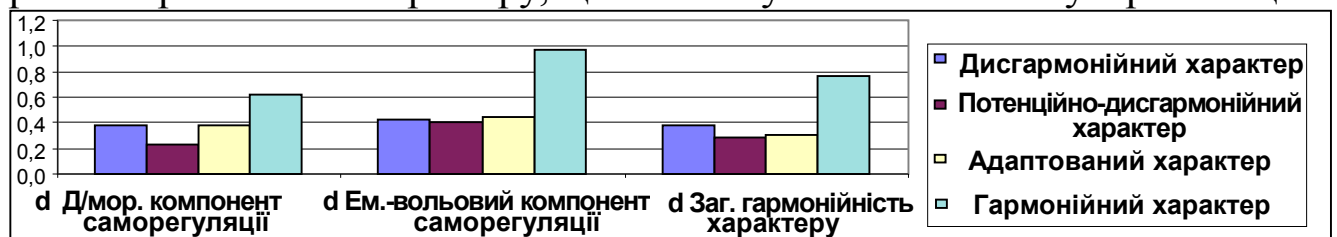

Рис. 5.21. Динаміка середньостатистичних показників змін рівня розвитку компонентів духовно-моральної саморегуляції при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

З діаграми видно, що найбільш виражено зростання показників обох компонентів саморегуляції і рівня загальної гармонійності відбувається при гармонійному характері. Ця закономірність зумовлена високим рівнем сформованості духовно-моральної саморегуляції, яка виступає психологічним механізмом подальшої активної гармонізації характеру.

На рисунку 5.22. відображено динаміку середньостатистичних показників змін рівня гармонійності кожного з компонентів характеру на різних рівнях його гармонійності, що забезпечують загальну гармонізацію характеру.

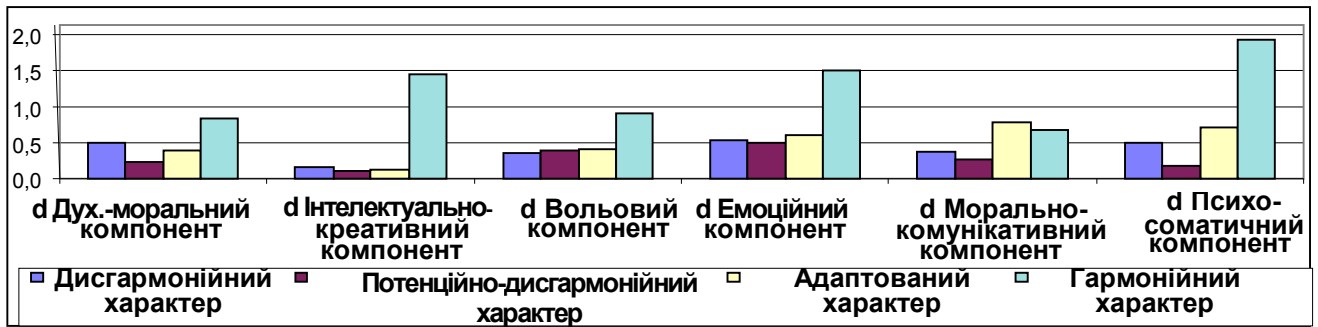

Рис. 5.22. Динаміка середньостатистичних показників змін рівня гармонійності кожного з компонентів характеру на різних рівнях його гармонійності, що забезпечують загальну гармонізацію характеру.

Дана діаграма також свідчить про найбільш активний розвиток усіх характерологічних підструктур, притаманний вищому рівню гармонійності. На рівні потенційно-дисгармонійного характеру найбільш сприятливим виявляється розвиток емоційного і вольового компонентів (саме цих якостей, яких не вистачає на даному рівні), а найбільш проблематичним виявляється розвиток психосоматичного та інтелектуально-креативного компонентів. Цікавим фактом виявляється закономірність різкої активізації гармонізації інтелектуально-креативного компоненту саме на вищому рівні загальної гармонійності характеру. Це дуже важливий момент, адже сучасна освіта орієнтує особистість переважно на інтелектуальний розвиток незважаючи на розвиток духовно-морального, вольового, комунікативного та інших компонентів, в той час як справжній гармонійний інтелектуально креативний розвиток особистості стає можливим лише на тлі вже достатньо гармонійно розвинених усіх інших компонентів характеру.

На рисунках 5.23-5.27 відображено динаміку середньостатистичних показників змін характерологічних рис (позитивних і негативних) відповідно до компонентів характеру при його гармонізації. Рисунок 5.23. відображає динаміку середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних типах гармонійності, які забезпечують гармонізацію характеру. Аналіз діаграми показує, що духовно-моральний розвиток особистості протікає поступово і нерівномірно шляхом формування певних моральних якостей, які згодом стають підґрунтям для розвитку інших моральних рис.

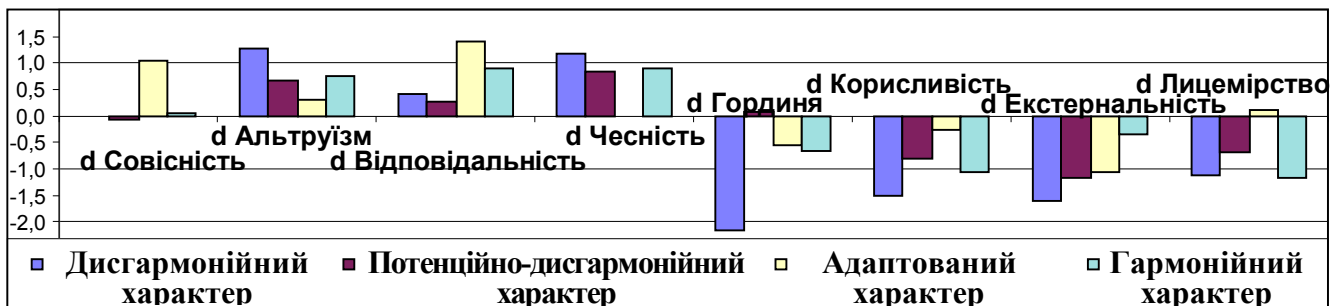

Рис. 5.23. Динаміка середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Так, на початковому етапі духовно-морального розвитку (на рівні дисгармонійного характеру) людина, передусім, усвідомлює і бореться з аморальними якостями (гординою, корисливістю, екстернальністю), розвиваючи чесність і альтруїзм. Тому для характерологічно-дисгармонійної особистості заклики про совісність і відповідальність залишаються не прийнятими, оскільки ці якості активно розвиваються на більш високому рівні гармонійності (саме на рівні адаптованого характеру).

Рисунок 5.24. відображає динаміку середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію. Як бачимо, гармонізація дисгармонійного характеру розпочинається зниженням рівня зайвої ригідності й принциповості і розвитком толерантності і креативності (тобто, подолання юнацького негативізму є передумовою гармонізації характеру).

Рис. 5.24. Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

На середньому рівні гармонійності принципівість знов зростає, а креативність і толерантність дещо знижуються. На рівні адаптованого характеру спостерігається навіть незначне зростання конформності та ригідності, які згодом знижуються, а креативність різко зростає при переході до вищого рівня гармонійності характеру. Отже, динаміка характерологічних якостей підтверджує наше припущення про *нелінійність* процесу характерологічного розвитку, адже динаміка розвитку рис характеру має синусоїдальну послідовність свого зниження і зростання при переході на інший рівень гармонійності характеру.

Більш рівномірний розвиток спостерігається при гармонізації морально комунікативних характерологічних якостей (рис. 5.25). На нижчих рівнях гармонійності (при дисгармонійному та потенційно-дисгармонійному характерах) найбільш розвиваються доброзичливість, емпатія, скромність, що зумовлює зниження рівня індивідуалістичності демонстративності й особливо агресивності. На вищих рівнях гармонійності ці тенденції зберігаються, хоча стають менш вираженими. Цікаво, що на вищому рівні гармонійності відбувається зниження рівня скромності і педантичності як інструментальних якостей, які призначені обмежувати деструктивні емоції та інші негативні особистісні прояви. Оскільки при гармонійному характері ця функція

втрачає свою актуальність, то й відповідні риси згасають.

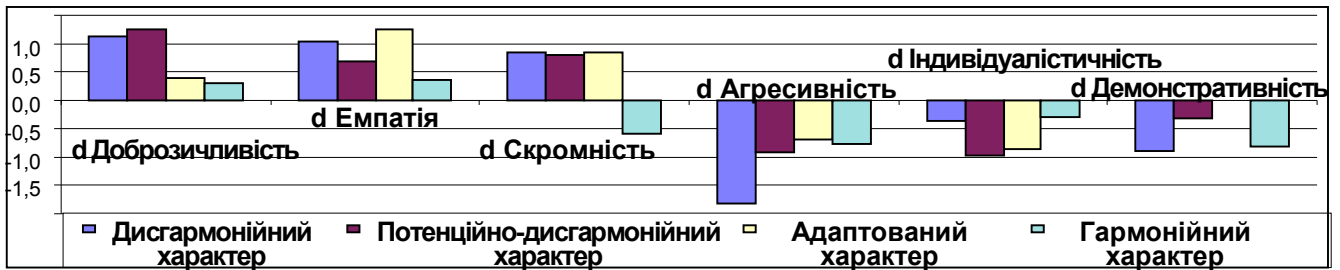

Рис. 5.25. Динаміка середньостатистичних показників змін морально-комунікативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Рисунок 5.26. відображає динаміку середньостатистичних показників змін емоційних якостей, при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію. При початковій гармонізації (на рівні дисгармонійного характеру) спочатку значно знижується рівень емоційної лабільності і зростає оптимізм як емоційна реакція на позитивні зміни характеру. Але на наступному етапі (при потенційно-дисгармонійному характері) рівень оптимізму дещо знижується, оскільки людина усвідомлює, що робота над собою – це важка психічна праця і постійне самообмеження. Проте на усіх рівнях гармонійності відбувається зниження тривожності й песимістичності. Цікавою є закономірність: на вищих рівнях гармонійності характеру впевненість особистості майже не зростає. Недарма мудрий Сократ казав, що чим більше я знаю, тим більше розумію, що нічого не знаю (що свідчить про смиренність і відсутність вираженої самовпевненості мудрої людини).

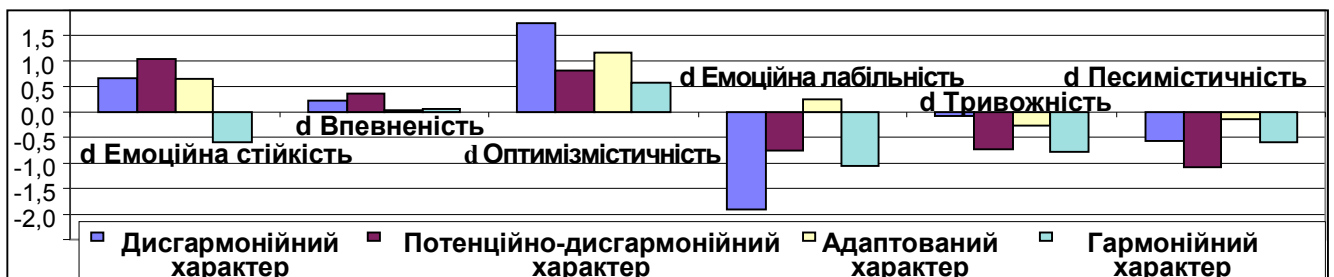

Рис. 5.26. Динаміка середньостатистичних показників змін емоційних якостей, при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Рисунок 5.27 відображає динаміку середньостатистичних показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують загальну гармонізацію. Як бачимо з графіка, вольові та психосоматичні якості розвиваються досить послідовно: на початкових етапах (при дисгармонійному та потенційно-дисгармонійному характерах) відбувається активний розвиток позитивних якостей (самоконтролю, терплячості, організованості, стресостійкості) при зниженні рівня психічної збудливості (вибуховості), імпульсивності, слабовілля і невротичності. На рівні адаптованого характеру розвиток самоконтролю і боротьба зі слабовіллям значно гальмуються, а рівень стресостійкості навіть знижується (тобто людина

дозволяє собі дещо розслабитися). При досягненні вищого рівня гармонійності характеру знов активізуються процеси розвитку стресостійкості, організованості, що свідчить про циклічність характерологічного розвитку.

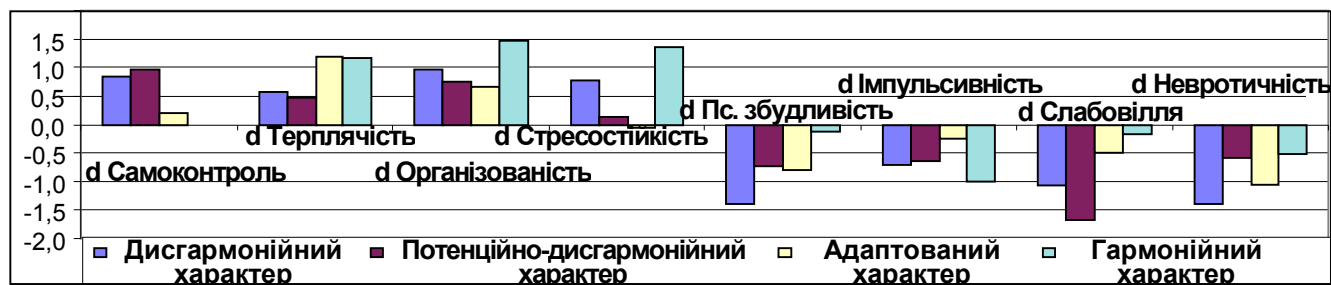

Рис. 5.27. Динаміка середніх показників змін вольових і психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну гармонізацію.

Розглянемо особливості процесу дисгармонізації характеру (зниження рівня його гармонійності). Рисунок 5.28 відображає динаміку середньостатистичних показників змін рівня компонентів духовноморальної саморегуляції при різних рівнях гармонійності характеру при його загальній дисгармонізації. Як бачимо з графіка, на усіх рівнях гармонійності характеру найбільш «гостро» реагує на його дисгармонізацію саме емоційно-вольовий компонент саморегуляції. Зниження рівня духовно-морального компоненту дещо менш виражено, ніж емоційно-вольового. Це надає основи для припущення, що духовно-моральний компонент саморегуляції виявляється більш стійким і саме тому його розвиток може стримувати послаблення емоційно-вольового компоненту. Дане припущення потребує підтвердження за допомогою методів математичної статистики (кореляційного та регресійного аналізів).

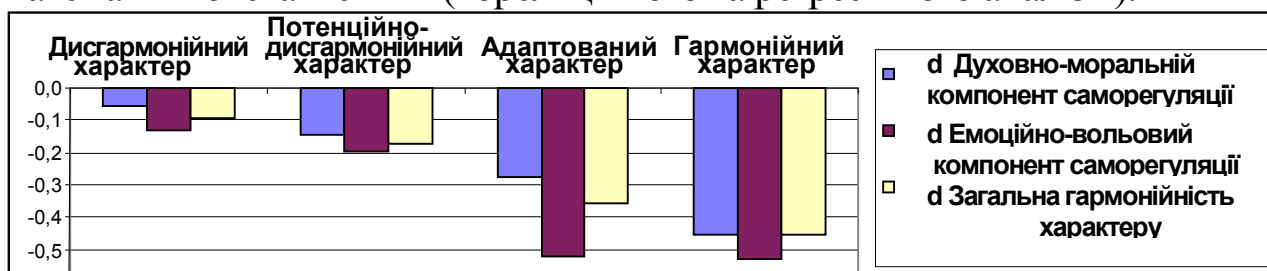

Рис. 5.28. Динаміка середніх показників змін рівня компонентів духовно-моральної саморегуляції при різних рівнях гармонійності характеру при його загальній дисгармонізації.

На рисунку 5.29 відображено динаміку середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Як бачимо з діаграми, при низькому рівні гармонійності характеру зниження гармонійності усіх компонентів характеру пов'язано з початковим розвитком духовно-морального компоненту, а на вищому рівні гармонійності – з розвитком інтелектуально-креативного компоненту. Тобто, духовно-моральна самоактуалізація особистості, яка проявляється у розвитку духовних та креативних

якостей, зумовлює на початковому етапі дисгармонізацію інших окремих компонентів характеру, що викликає стан духовно-особистісної кризи, для подолання якої людина має актуалізувати увесь свій духовний потенціал.

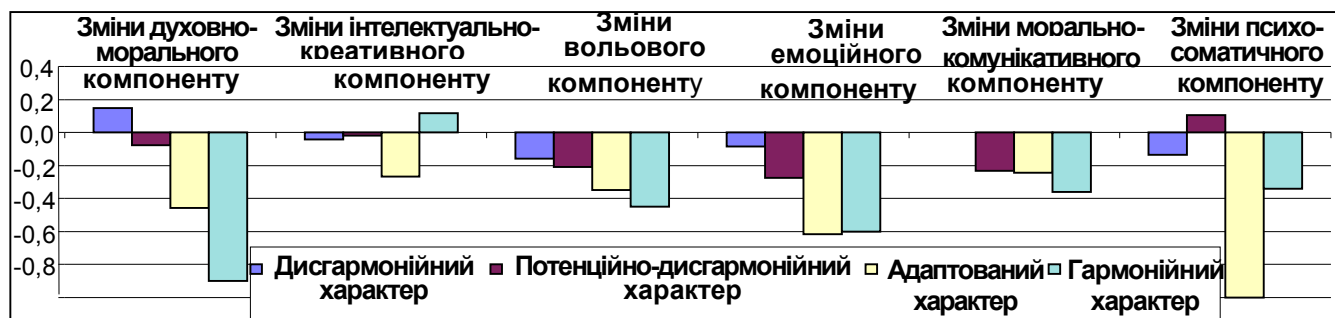

Рис. 5.29. Динаміка середньостатистичних показників змін гармонійності кожного з компонентів характеру при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Рисунок 5.30 відображає динаміку середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Початковий етап дисгармонізації на низькому рівні гармонійності розпочинається зі зниження у людини відповідальності, чесності, розвитку лицемірства і корисливості при зберіганні совісності. При дисгармонізації потенційно-дисгармонійного характеру активний розвиток гордині, лицемірства і корисливості ніби нівелюється зростанням альтруїзму і відповідальності. На вищих рівнях гармонійності дисгармонізація характеру зумовлюється зниженням моральних якостей (особливо совісності й альтруїзму) при зростанні екстернальності, лицемірства, корисливості й гордині. Отже, щоб запобігти дисгармонізації характеру людина має пильно стежити за станом своєї совісті (бути чесною перед собою), проявляти альтруїстичне, відповідальне ставлення до інших людей, не звинувачувати їх у своїх проблемах і не кривити душею (не лицемірити).

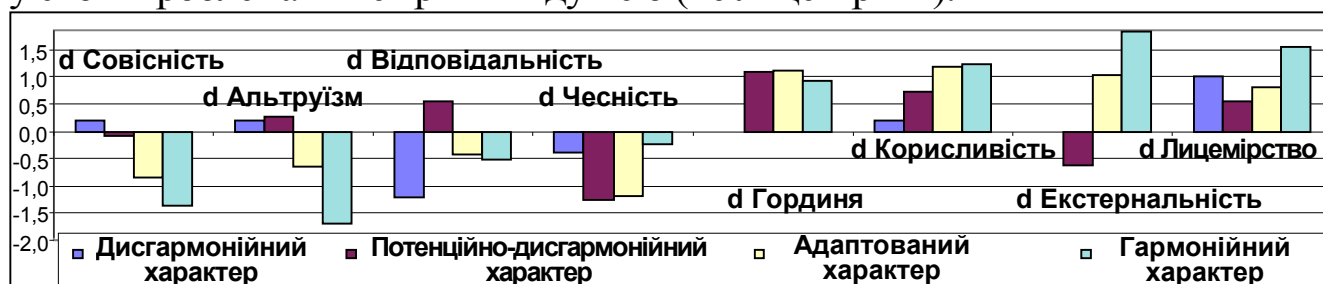

Рис. 5.30. Динаміка середньостатистичних показників змін духовно-моральних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

На рисунку 5.31 відображено динаміку середньостатистичних показників змін морально-комунікативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Дисгармонізація характеру на низькому рівні гармонійності відзначається розвитком емпатії, демонстративності, індивідуалістичності при зниженні рівня доброз-

чливості, скромності, агресивності. При потенційно-дисгармонійному характері ці тенденції посилюються різким зниженням емпатії. При адаптивному характері маємо риси істероїдної особистості: агресивність, демонстративність при відсутності скромності, доброзичливості, емпатії. Цікаво, що у характерологічно-гармонійних осіб дисгармонізація морально-комунікативних якостей проявляється різким зростанням агресивності, індивідуалістичності при зниженні демонстративності, емпатії, доброзичливості, що більш відповідає епілептоїдній акцентуації (за типологією А.Є. Лічко).

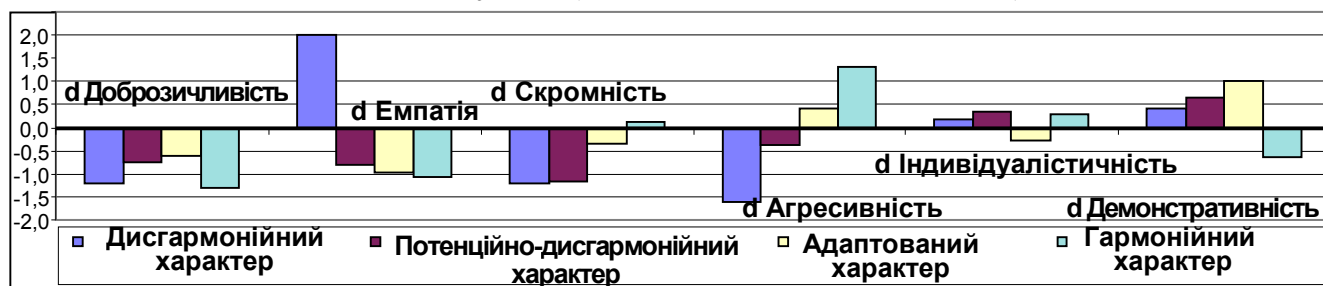

Рис. 5.31. Динаміка середньостатистичних показників змін морально-комунікативних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його дисгармонізацію.

Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, також свідчить про нерівномірність розвитку характерологічних рис (рис. 5.32). У випадку дисгармонійного характеру різко знижуються принциповість, конформність, зростає ригідність. Ознаками дисгармонізації потенційно-невротичного характеру є суперечливе зростання педантичності і толерантності при зниженні креативності. Дисгармонізація характеру на вищих рівнях його гармонійності проявляється у згасанні усіх позитивних рис і зростанні конформності й ригідності.

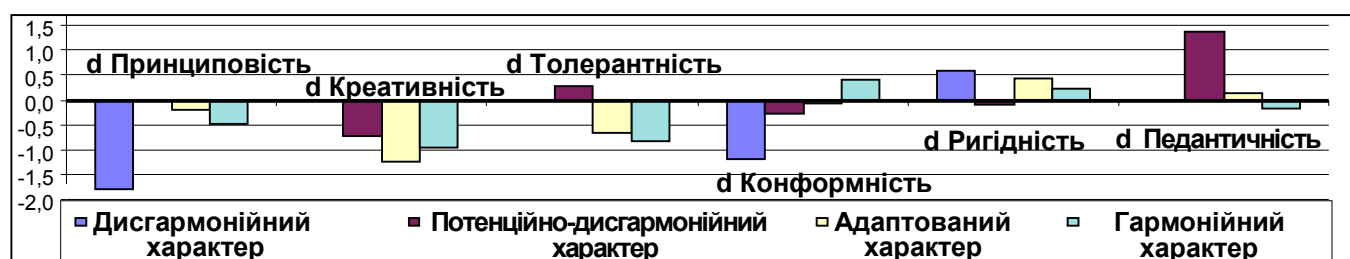

Рис. 5.32. Динаміка середньостатистичних показників змін інтелектуально-креативних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його дисгармонізацію.

Динаміка середньостатистичних показників змін емоційних рис свідчить про те, що емоційна сфера досить чітко реагує на дисгармонійні зміни характеру на усіх рівнях гармонійності, що проявляється у зниженні емоційної стійкості, оптимізму, зростанні песимістичності й тривожності (рис. 5.33). На нижчих рівнях гармонійності деякі емоційні риси намагаються компенсувати психічний дискомфорт. Так, при потенційно-дисгармонійному характері одночасно з високою тривожністю зростає впевненість, а при дисгармонійному характері знижується рівень тривожності, що свідчить про те, що характеро-

логічно дисгармонійна особистість під впливом негативних емоцій втрачає почуття самозбереження.

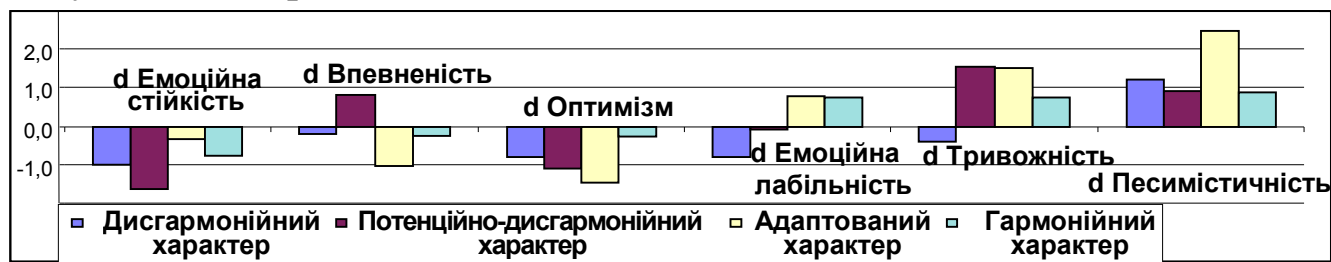

Рис. 5.33. Динаміка середньостатистичних показників змін емоційних рис при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію.

Рисунок 5.34 відображає динаміку середньостатистичних показників змін вольових та психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його загальну дисгармонізацію. Як бачимо з діаграми, гармонійний характер псується за рахунок зростання психічної збудливості (вибуховості), імпульсивності, невротичності, які дещо стримуються незначним зростанням самоконтролю і стресостійкості. На адаптованому і потенційно-дисгармонійному рівнях усі вольові якості погіршуються, натомість зростають невротичність, імпульсивність, слабовілля. При дисгармонійному характері різко знижується рівень самоконтролю, організованості і стресостійкості, зростають невротичність, слабовілля, які людина намагається компенсувати розвитком терплячості.

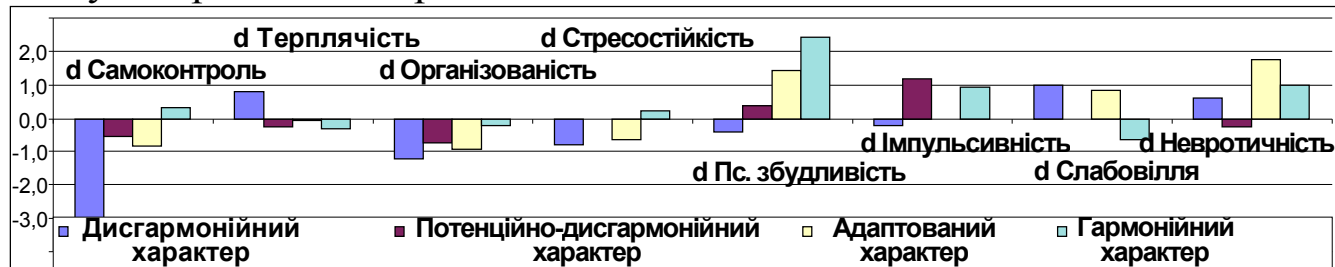

Рис. 5.34. Динаміка середньостатистичних показників змін вольових і психосоматичних якостей при різних рівнях гармонійності характеру, що забезпечують його дисгармонізацію.

Отже, психологічний аналіз середньостатистичних показників змін характерологічних якостей дозволив зробити висновок про нерівномірність або поетапність характерологічного розвитку в юнацькому віці (адже позитивні якості розвиваються не одночасно, а формуються в результаті попередньо сформованих рис, також і негативні риси характеру зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості).

Подальше дослідження психологічних закономірностей гармонізації характеру ми здійснювали за допомогою статистичної обробки експериментальних даних методом кореляційного аналізу. Порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків між показниками змін характерологічних якостей в процесі формувального експерименту було проведено також у полярних вибірках: у

вибірці осіб, у яких відбувалося зниження рівня гармонійності характеру, у загальній вибірці, і у вибірці осіб, у яких відбувалася гармонізація характеру.

З метою встановлення напряму детермінаційних впливів для показників, які мали між собою високий ступень кореляційних зв'язків, було визначено коефіцієнти регресії. Порівняльний аналіз інтеркореляційних зв'язків змін характерологічних показників дозволив встановити наступні психологічні закономірності гармонізації характеру.

Перш за все привертають увагу цікаві закономірності: більш високий рівень духовно-морального компоненту саморегуляції спостерігається у дівчат, а емоційно-вольового компоненту – у юнаків. Тобто, дівчата більш здатні до духовноморальної самоактуалізації, а юнаки – до соціально-психологічної адаптації. *Рівні духовно-моральної самоактуалізації і соціально-психологічної адаптованості особистості* мають виражену позитивну кореляцію і регресійну залежність між собою. Іншими словами, обидва компоненти *духовноморальної саморегуляції* взаємозумовлюють розвиток один одного ($r = 0,50$). Причому при гармонізації характеру існує позитивний кореляційний зв'язок між рівнем сформованості кожного з компонентів саморегуляції і позитивними характерологічними змінами, а при дисгармонізації характеру спостерігається зворотна кореляція.

При високому рівні сформованості *духовно-морального* компоненту саморегуляції при подальшій гармонізації характеру відбувається активне зростання загальної гармонійності характеру ($r = 0,23$) за рахунок швидкого зростання гармонійності інтелектуально-креативного ($r = 0,32$) та психосоматичного компонентів ($r = 0,25$), а при дисгармонізації характеру осіб з високим рівнем гармонійності спостерігається зниження загальної гармонійності характеру ($r = -0,35$) за рахунок зниження гармонійності духовно-морального ($r = -0,33$), емоційного ($r = -0,24$), морально комунікативного ($r = -0,31$) компонентів.

На високому рівні сформованості *емоційно-вольового* компоненту саморегуляції при подальшій гармонізації характеру відбувається швидке зростання гармонійності інтелектуально-креативного ($r = 0,43$), емоційного ($r = 0,29$) і вольового ($r = 0,22$) компонентів, а при дисгармонізації відбувається зниження загальної гармонійності характеру ($r = -0,24$) за рахунок зниження рівня гармонійності духовно-морального ($r = -0,30$), емоційного ($r = -0,25$), вольового ($r = -0,20$) і психосоматичного ($r = -0,22$) компонентів.

На нижчих рівнях гармонійності спостерігаються протилежні тенденції: при гармонізації позитивні якості набуваються досить повільно, а при дисгармонізації деструктивні риси розвиваються досить швидко: зростають психічна збудливість ($r = 0,37$), агресивність ($r = 0,26$), емоційна лабільність ($r = 0,31$), невротичність ($r = 0,27$), екстернальність ($r = 0,24$), корисливість ($r = 0,23$) при зниженні показників емпатії ($r = -0,25$), альтруїзму ($r = -0,26$), толе-

рантності ($r = -0,25$), впевненості ($r = -0,30$).

Отже, особам, що мають дисгармонійний характер, складніше розпочати роботу по його гармонізації і набути навички духовно-здорового способу життя, адже психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції ще не сформований, і тому процес гармонізації характеру потребує розвитку мотивації духовного саморозвитку і багато психологічних зусиль з боку самої людини. Натомість при гармонійному характері процес подальшої гармонізації відбувається майже автоматично у наслідок добре сформованого і налагодженого психологічного механізму саморегуляції. Але слід пам'ятати, що основою цього механізму є психологічні механізми духовно-морального розвитку. Тому, якщо навіть характерологічно гармонійна людина перестає працювати над собою і приділяти увагу своєму духовному розвитку, то наслідком цього є неминучий процес духовного ослаблення особистості і дисгармонізації її характеру.

На зростання рівня загальної гармонійності характеру впливає розвиток усіх його компонентів, але ключову роль відіграють саме духовно-моральний ($r = 0,70$), емоційний ($r = 0,78$), вольовий ($r = 0,51$) і морально-комунікативний ($r = 0,71$) компоненти (вплив інтелектуально-креативного ($r = 0,37$) і психосоматичного ($r = 0,29$) компонентів в процесі гармонізації характеру менш суттєвий). Зростанню загальної гармонійності характеру найбільш сприяє розвиток таких якостей як совісність ($r = 0,26$), альтруїзм ($r = 0,35$), чесність ($r = 0,31$), креативність ($r = 0,30$), терплячість ($r = 0,30$), організованість ($r = 0,37$), оптимістичність ($r = 0,30$), доброзичливість ($r = 0,36$), а зниження гармонійності характеру найбільш зумовлюють гординя ($r = -0,40$), корисливість ($r = -0,49$), екстернальність ($r = -0,39$), лицемірство ($r = -0,26$), психічна збудливість ($r = -0,47$), ригідність ($r = -0,33$), імпульсивність ($r = -0,29$), слабовілля ($r = -0,33$), емоційна лабільність ($r = -0,42$), тривожність

Розглянемо детально кореляційні та регресійні зв'язки змін рівня гармонійності кожного з компонентів характеру зі змінами характерологічних рис.

Найбільш виражені позитивні зміни *духовно-морального компоненту* характеру відбуваються при низькому рівні гармонійності характеру. Звідси витікає, що процес гармонізації характеру і виховання особистості в цілому слід розпочинати саме з розвитку духовно-морального компоненту, який доцільно здійснювати через розвиток гармонійності емоційного ($r = 0,54$) і морально-комунікативного ($r = 0,43$) компонентів, які мають позитивні регресійні зв'язки (тобто зумовлюють формування духовно-моральних якостей). Розвиток духовно-моральних якостей позитивно позначається на зростанні гармонійності вольового ($r = 0,26$), інтелектуально-креативного ($r = 0,24$) компонентів характеру та емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = 0,54$), сприяє розвитку доброзичливості ($r = 0,25$), емпатії ($r = 0,26$), терплячості ($r = 0,26$), організо-

ваності ($r = 0,28$), креативності ($r = 0,25$), оптимістичності ($r = 0,27$) і перешкоджає прояви психічної збудливості ($r = -0,33$), емоційної лабільності ($r = -0,24$), агресивності ($r = -0,21$), тривожності ($r = -0,24$), песимістичності ($r = -0,29$).

Розглянемо, як розвиток конкретних духовно-моральних якостей впливає на зміни інших характерологічних рис. Розвиток *совісності* позитивно корелює зі зростанням рівня доброзичливості ($r = 0,27$), емпатії ($r = 0,35$). При тимчасовій дисгармонізації характеру, що пов'язана з початковим етапом духовно-морального розвитку, розвиток совісності зумовлює зростання гармонійності вольового ($r = 0,31$) і морально-комунікативного ($r = 0,21$) компонентів, а також педантичності ($r = 0,32$) при зниженні рівня екстернальності ($r = -0,37$), демонстративності ($r = -0,24$) і толерантності ($r = -0,23$).

Найбільш важливою духовно-моральною рисою, що суттєво впливає на процес гармонізації характеру, виявляється *альтруїзм*, розвиток якого позитивно корелює з розвитком обох компонентів саморегуляції, загальної гармонійності характеру ($r = 0,35$), гармонійності комунікативного компоненту ($r = 0,20$), терплячості ($r = 0,24$), організованості ($r = 0,30$), оптимізму ($r = 0,31$), доброзичливості ($r = 0,21$), емпатії ($r = 0,27$). Проте при дисгармонізації спостерігається негативна кореляція між розвитком альтруїзму і гармонійності інтелектуально-креативного компоненту характеру ($r = -0,30$), що зумовлено зростанням педантичності ($r = 0,33$), ригідності ($r = 0,39$). При гармонізації характеру розвиток альтруїзму допомагає долати корисливість ($r = -0,29$), песимізм ($r = -0,20$) і сприяє зростанню рівня гармонійності емоційного компоненту ($r = 0,25$), чесності ($r = 0,26$), креативності ($r = 0,28$).

Розвиток *відповідальності* має позитивну кореляцію з розвитком чесності ($r = 0,31$), організованості ($r = 0,24$), а при дисгармонізації характеру сприяє зниженню впевненості ($r = -0,22$) і демонстративності ($r = -0,21$). Розвиток *чесності* позитивно корелює зі зростанням рівня духовно-морального ($r = 0,30$) та емоційно-вольового ($r = 0,21$) компонентів саморегуляції, загальної гармонійності характеру ($r = 0,31$), гармонійності емоційного компоненту ($r = 0,20$), а також з розвитком відповідальності ($r = 0,31$), доброзичливості ($r = 0,20$), альтруїзму ($r = 0,26$), при зниженні рівня психічної збудливості ($r = -0,27$), лицемірства ($r = -0,23$). Отже, розвиток духовно-моральних якостей позитивно впливає не лише на зростання рівня гармонійності духовно-морального компоненту характеру, а й сприяє розвитку вольового, емоційного компонентів, морально-комунікативних якостей, креативності.

Розглянемо кореляції змін негативних рис духовно-морального компоненту.

Розвиток *гордині* має позитивну кореляцію з розвитком корисливості ($r = 0,33$), екстернальності ($r = 0,29$), психічної збудливості ($r = 0,34$), агресивності ($r = 0,22$), песимістичності ($r = 0,20$) і негативно корелює з розвитком емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,26$), гармонійністю во-

льового ($r = -0,23$), емоційного ($r = -0,24$) і морально-комунікативного ($r = -0,27$) компонентів характеру, а також з терплячістю ($r = -0,27$), емоційною стійкістю ($r = -0,33$), толерантністю ($r = -0,32$).

Розвиток *корисливості* негативно позначається на гармонійності інтелектуально-креативного ($r = -0,24$), вольового ($r = -0,26$), емоційного ($r = -0,36$), морально-комунікативного ($r = -0,25$) і навіть психосоматичного ($r = -0,28$) компонентів характеру, а також на рівні емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,35$). Зростання корисливості пов'язано з розвитком гордині ($r = 0,33$), екстернальності ($r = 0,29$), психічної збудливості ($r = 0,28$), слабовілля ($r = 0,24$), песимістичності ($r = 0,32$), невротичності ($r = 0,27$) і зниженням рівня емоційної стійкості ($r = -0,35$), терплячості ($r = -0,29$), креативності ($r = -0,27$), альтруїзму ($r = -0,29$), емпатії ($r = -0,24$). Отже, розвиток корисливості виявляється суттєвою детермінантою дисгармонізації характеру в юнацькому віці, і в сучасних умовах ринкової економіки саме корисливість спрямовує юнаків і дівчат відхилитися від духовно-моральних орієнтирів у русло прагматичного самоствердження.

Аналіз кореляцій змін рівня лицемірства дає ключ до розв'язання проблеми: чому розвиток лицемірства став духовною хворобою сучасного суспільства. Виявляється, що *розвиток лицемірства при дисгармонізації характеру* позитивно корелює з розвитком емоційно-вольового компоненту саморегуляції особистості ($r = 0,28$), розвитком вольового ($r = 0,38$), комунікативного ($r = 0,22$) компонентів характеру та зростанням емоційної стійкості ($r = 0,24$). Іншими словами, людина, яка не має духовно-морального стрижня, заради соціально-психологічної адаптації й набуття емоційного спокою здатна кривити душею, нехтує гармонійністю свого характеру, перетворюючи лицемірство у стійкий стереотип життя на рівні когнітивно-поведінкових патернів. Проте кореляційний аналіз показує, що розвиток лицемірства перешкоджає не тільки розвитку духовно-морального компоненту саморегуляції ($r = -0,27$), а й загальної гармонійності характеру ($r = -0,26$) і сприяє зростанню агресивності ($r = 0,24$), невротичності ($r = 0,21$), емоційної лабільності ($r = 0,27$). Тобто цей «троянський кінь» лицемірства, з одного боку, надає людині, яка характерологічно і особистісно деградує, примарного відчуття адаптованості й спокою а, з іншого, сприяє розвитку небезпечних деструктивних якостей (невротичності, агресивності), які виступають психологічними механізмами подальшої дисгармонізації її характеру.

Зростання екстернальності також негативно впливає на розвиток емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,27$), гармонійності емоційного ($r = -0,30$) і морально-комунікативного ($r = -0,25$) компонентів характеру, перешкоджає розвитку доброзичливості ($r = -0,26$), совісності ($r = -0,37$), терплячості ($r = -0,25$) і сприяє зростанню гордині ($r = 0,29$), корисливості ($r = 0,29$),

ригідності ($r = 0,34$), психічної збудливості ($r = 0,34$), емоційної лабільності ($r = 0,26$), песимістичності ($r = 0,26$), індивідуалізму ($r = 0,30$). Тобто, прагнення перекласти відповідальність за свої помилки на інших заважає людині чесно визнавати власні помилки і змінювати себе (гармонізувати свій характер). Звідси впливає необхідність рефлексії свідомої боротьби особистості з проявами власної екстернальності і набуття навичок відповідального ставлення до своїх думок, почуттів, дій, адже потім набагато важче подолати ригідність мислення, психічну збудливість та емоційну лабільність, що виступають дисгармонійним характерологічним комплексом, що формується у наслідок розвитку екстернальності. Отже, психокорекція характерологічних дисгармоній має починатися з гармонізації духовно-моральних якостей (шляхом рефлексії власної корисливості, лицемірства, екстернальності, гордині, формування негативного ставлення до них і розвитку протилежних якостей – альтруїзму, чесності, відповідальності, совісності).

Розвиток гармонійності *інтелектуально-креативного* компоненту найбільш виражений на високому рівні гармонійності характеру ($r = 0,32$) і тісно пов'язаний з розвитком духовно-морального ($r = 0,24$), емоційного ($r = 0,30$) і психосоматичного ($r = 0,25$) компонентів. На зростання гармонійності інтелектуально-креативних якостей негативно впливає розвиток тривожності ($r = -0,25$) й корисливості ($r = -0,25$). При дисгармонізації характеру розвиток інтелектуально-креативного негативно корелює з розвитком альтруїзму ($r = -0,30$), самоконтролю ($r = -0,25$), скромності ($r = -0,30$). Тобто, ознакою дисгармонійного характерологічного розвитку виступає антагонізм інтелектуально-креативної активності з альтруїстичною мотивацією і самоконтролем.

Розглянемо *вплив* розвитку інтелектуально-креативних якостей на зміни інших характерологічних рис. Дослідження показало, що розвиток *креативності* в юнацькому віці притаманний більшою мірою юнакам, ніж дівчатам і сприяє зростанню рівня обох компонентів саморегуляції (духовно-морального ($r = 0,29$) та емоційно-вольового ($r = 0,21$)). Зростання рівня креативності зумовлюється розвитком толерантності ($r = 0,27$) і позитивно корелює зі зростанням гармонійності духовно-морального компоненту характеру ($r = 0,25$), альтруїзму ($r = 0,25$), доброзичливості ($r = 0,27$), принциповості ($r = 0,28$), самоконтролю ($r = 0,26$), терплячості ($r = 0,25$), організованості ($r = 0,25$), емоційної стійкості ($r = 0,23$), впевненості ($r = 0,23$), оптимізму ($r = 0,30$) та зниженням корисливості ($r = -0,27$). При дисгармонізації характеру простежується позитивна кореляція розвитку креативності з індивідуалістичністю ($r = 0,27$) і агресивністю ($r = 0,27$). Тобто креативність виконує функцію обоюдогострого меча: за наявності духовно-моральної самоактуалізації особистості вона сприяє конструктивній творчості і гармонізації характеру, а при наявності моральних характерологічних дисгармоній вектор креативності спрямовується у ан-

тисоціальне русло і обслуговує витончені форми психопатичного самоствердження людини (жорстокість помсти, витончене шахрайство тощо).

Як показало дослідження, розвиток *принциповості* в юнацькому віці має як позитивний так і негативний вплив на процес гармонізації характеру, адже, з одного боку, зростання рівня принципності має позитивну кореляцію з розвитком гармонійності психосоматичного компоненту характеру ($r = 0,23$), креативності ($r = 0,28$), самоконтролю ($r = 0,21$), терплячості ($r = 0,31$), оптимізму ($r = 0,25$), а з іншого боку, має позитивну кореляцію зі зростанням психічної збудливості ($r = 0,24$), агресивності ($r = 0,27$), індивідуалістичності ($r = 0,21$), невротичності ($r = 0,22$) і негативно корелює з гармонійністю морально-комунікативного компоненту ($r = -0,28$). Отже, розвиток принципності сприяє прояву вітальної ергічності людини, яка за умови відсутності моральної обмеженості здійснює руйнівний вплив як на саму людину, так і на її оточення (тобто руйнує мирний психічний стан і позитивні взаємостосунки). Тому не дивно, що розвиток принципності виявляється конструктивним особистісним надбанням лише за умови високого рівня гармонійності характеру.

Розвиток *толерантності* також має неоднозначний вплив на гармонізацію характеру, оскільки при дисгармонійному характерологічному розвитку толерантність може перетворюватися у конформність, її зростання позитивно корелює з гординою ($r = 0,27$) і має негативну кореляцію з розвитком емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,21$), принципності ($r = -0,22$), совісності ($r = -0,23$). Проте при гармонійному характерологічному розвитку зростання толерантності має позитивну кореляцію з розвитком креативності ($r = 0,27$), впевненості ($r = 0,25$), доброзичливості ($r = 0,21$).

Отже, креативність, принципність і толерантність для свого конструктивного функціонування мають базуватися виключно на духовно-моральних якостях у структурі загально гармонійного характеру і спрямовуватися на духовну мету. Тому не дарма народна мудрість наголошує, що «кусьому є своє місце й свій час», тобто щоб гармонійно розвивати інтелектуально креативні риси, слід навчитися належним спрямовувати свою фізичну і психічну активність у русло духовно-морального творення себе і світу навколо.

Розглянемо кореляції змін негативних рис інтелектуально-креативного компоненту. Найбільш проблематичною інтелектуально-характерологічною рисою, яка викликає формування багатьох дисгармоній характеру і неврозу нав'язливих станів, є *ригідність*, що полягає у негнучкості мислення, фіксації особистості на проблемах і перешкоджає рухатися вперед у своєму особистісному розвитку. Аналіз кореляцій свідчить, що зростання ригідності зумовлено розвитком екстернальності ($r = 0,34$) і позитивно корелює з психічною збудливістю ($r = 0,25$), емоційною лабільністю ($r = 0,38$), тривожністю ($r = 0,21$), слабовіллям ($r = 0,22$), невротичністю ($r = 0,28$), корисливістю ($r = 0,23$), де-

монстративністю ($r = 0,22$), індивідуалістичністю ($r = 0,24$). З розвитком ригідності пов'язане зниження рівня впевненості ($r = -0,27$), духовно-морального ($r = -0,29$) та емоційно-вольового ($r = -0,26$) компонентів саморегуляції, загальної гармонійності характеру ($r = -0,33$), гармонійності емоційного ($r = -0,26$), морально-комунікативного ($r = -0,21$) та психосоматичного ($r = -0,23$) компонентів характеру. При дисгармонізації характеру ригідність може зумовлюватися навіть альтруїстичними мотивами ($r = 0,39$), коли людина вперто намагається «заподіяти добро», яке нікому не потрібно. В основі ригідності полягає гордіня ($r = 0,20$), несмиренність, несформованість моральних ставлень до людей, невміння керувати своїми нав'язливими думками, почуттями і власною поведінкою. Розвиток ригідності більшою мірою притаманний особам, у яких відбувається дисгармонізація характеру, адже у цій вибірці значимих кореляцій характерологічних показників з ригідністю набагато більше, ніж у вибірці осіб, у яких відбувається гармонізація характеру. Тому гармонізація інтелектуально-креативного компоненту має спрямовуватись на розвиток самоконтролю за власними думками.

Іншою дисгармонійною рисою інтелектуального компоненту виступає *конформність*, розвиток якої позитивно корелює зі зростанням тривожності ($r = 0,22$), невротичності ($r = 0,26$), корисливості ($r = 0,24$), екстернальності ($r = 0,21$). При дисгармонізації характеру розвиток конформності позитивно корелює зі зростанням доброзичливості ($r = 0,29$), гармонійності комунікативного компоненту ($r = 0,21$) і пов'язано зі зниженням гармонійності емоційного компоненту характеру ($r = -0,31$) (тобто заради того, щоб уникнути негативних переживань і несення відповідальності, людина обирає тактику «пристосуванця»). При гармонійному характерологічному розвитку зростання конформності пов'язано зі зниженням рівня гордині ($r = -0,30$) і зростанням скромності ($r = 0,33$), що негативно впливає на розвиток гармонійності психосоматичного компоненту характеру ($r = -0,32$). Отже, конформність розвивається у людини, коли вона прагне вирішити внутрішньоособистісний конфлікт шляхом пристосування до групи при неможливості подолати негативний емоційний стан у наслідок недостатньої сформованості духовно-морального стрижня. Але слід зауважити, що розвиток конформності при зовнішній доброзичливості до людей згодом перетворюється у ненависть до них як до об'єктів заради яких конформна особа «жертвує» власною свободою (хоча насправді мотиви цієї «жертвості» досить корисливі).

Розвиток *педантичності* відбувається переважно при низькому рівні розвитку емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,20$) і позитивно корелює з розвитком совісності ($r = 0,32$), альтруїзму ($r = 0,34$), принциповості ($r = 0,27$), самоконтролю ($r = 0,20$), терплячості ($r = 0,34$), впевненості ($r = 0,20$), оптимізму ($r = 0,30$), а також, лицемірності ($r = 0,34$) при зниженні рівня че-

сності ($r = -0,23$), що зумовлює зниження рівня загальної гармонійності характеру ($r = -0,24$) у наслідок активізації суперечливих тенденцій: зростання гармонійності вольового компоненту ($r = 0,21$) при зниженні гармонійності емоційного ($r = -0,24$). У випадку гармонізації характеру зростання педантичності перешкоджає розвитку лицемірства ($r = -0,26$), але сприяє зростанню тривожності ($r = 0,24$) і скромності ($r = 0,29$). Отже, зростання педантичності на початковому етапі особистісного розвитку виконує захисну функцію (допомагає людині розвивати волю, опановувати декларовані цінності), але за умови відсутності чітких духовно-моральних орієнтирів педантичність не тільки гальмує характерологічний розвиток, а навпаки дисгармонізує його.

Отже, розвиток інтелектуально-креативних якостей справляє неоднозначний вплив на гармонійність окремих компонентів характеру, тому інтелектуально-креативний розвиток особистості має спиратися на гармонійно сформовані духовно-моральні, вольові й морально-креативні якості.

Розвиток *морально-комунікативного компоненту* характеру найбільш активно відбувається на нижчих рівнях гармонійності характеру і зумовлений розвитком духовно-морального компоненту ($r = 0,43$) при зниженні рівня психічної збудливості ($r = -0,39$) особистості. Розвиток морально-комунікативних якостей позитивно корелює зі зростанням рівня емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = 0,38$), гармонійності вольового ($r = 0,31$), емоційного ($r = 0,22$), психосоматичного ($r = 0,24$) компонентів характеру, розвитком совісності ($r = 0,21$), терплячості ($r = 0,22$) і має негативну кореляцію зі зростанням гордині ($r = -0,27$), корисливості ($r = -0,25$), екстернальності ($r = -0,25$), слабовілля ($r = -0,23$) й зайвої принциповості ($r = -0,28$). У випадку дисгармонізації характеру розвиток гармонійності морально-комунікативного компоненту позитивно корелює зі зростанням рівня лицемірності ($r = 0,22$), конформності ($r = 0,21$), при зниженні впевненості ($r = -0,29$), самоконтролю ($r = -0,29$), ригідності ($r = -0,21$). Отже, морально-комунікативний компонент може сприяти як гармонізації характеру (якщо морально-комунікативні якості сприяють особистісному розвитку), так і дисгармонізації характеру (у випадку, коли комунікативна активність людини ґрунтується на лицемірності, конформності і сприяє розвитку інших деструктивних рис).

Розглянемо, як розвиток морально-комунікативних якостей впливає на зміни інших характерологічних рис. Основною рисою морально-комунікативного компоненту є *доброзичливість*, розвиток якої зумовлений розвитком духовно-морального компоненту характеру ($r = 0,22$), совісності ($r = 0,25$), емоційної стійкості ($r = 0,26$) і має позитивну кореляцію зі зростанням рівнів загальної гармонійності характеру ($r = 0,36$), духовно-морального ($r = 0,35$) та емоційно-вольового ($r = 0,25$) компонентів саморегуляції. Розвиток доброзичливості також позитивно корелює з альтруїзмом ($r = 0,21$), емпатією ($r = 0,21$), емоційною стійкістю ($r = 0,26$), моральною відповідальністю ($r = 0,25$), совістю ($r = 0,25$), самоконтролем ($r = 0,29$), терплячістю ($r = 0,22$), емоційно-вольовим компонентом саморегуляції ($r = 0,38$), гармонійністю вольового ($r = 0,31$), емоційним ($r = 0,22$), психосоматичним ($r = 0,24$) компонентами характеру, розвитком совісності ($r = 0,21$), терплячості ($r = 0,22$) і має негативну кореляцію зі зростанням гордині ($r = -0,27$), корисливості ($r = -0,25$), екстернальності ($r = -0,25$), слабовілля ($r = -0,23$) й зайвої принциповості ($r = -0,28$).

тією ($r = 0,28$), чесністю ($r = 0,20$), толерантністю ($r = 0,21$), терплячістю ($r = 0,23$), креативністю ($r = 0,27$), оптимізмом ($r = 0,22$) при негативній кореляції зі зростанням гордині ($r = -0,49$), екстернальності ($r = -0,26$), психічної збудливості ($r = -0,34$). У випадку дисгармонізації характеру доброзичливість зумовлюється зростанням демонстративності ($r = 0,24$) і конформності ($r = 0,29$), тобто може служити як духовно-моральним, так і корисливим цілям.

З доброзичливістю пов'язана *емпатія*, розвиток якої також позитивно корелює зі зростанням загальної гармонійності характеру ($r = 0,29$), гармонійності духовно-морального ($r = 0,26$) і психосоматичного ($r = 0,26$) компонентів, розвитком обох компонентів саморегуляції ($r = 0,34$). Розвиток емпатії найбільш активно відбувається на нижчих рівнях гармонійності характеру. Він має позитивні кореляції з розвитком совісності ($r = 0,35$), альтруїзму ($r = 0,27$), терплячості ($r = 0,25$) і сприяє зниженню агресивності ($r = -0,24$), корисливості ($r = -0,24$). У випадку дисгармонізації характеру зростання емпатії пов'язано зі зниженням впевненості ($r = -0,27$), стресостійкості ($r = -0,25$), тобто сприяє формуванню м'яко-дисгармонійного (невротичного) характеру.

Розвиток *скромності* також може сприяти як позитивним, так і негативним характерологічним змінам: при гармонізації характеру зростання скромності пов'язано з розвитком самоконтролю ($r = 0,27$), креативності ($r = 0,22$), зниженням рівня слабовілля ($r = -0,30$). У випадку дисгармонізації характеру зростання скромності позитивно корелює з розвитком педантичності ($r = 0,29$), ригідності ($r = 0,23$), імпульсивності ($r = 0,29$), невротичності ($r = 0,31$), тобто при зниженні гармонійності інтелектуально-креативного компоненту характеру ($r = -0,30$) розвиток скромності супроводжує формування невротичного характеру. Таким чином, усі морально комунікативні риси виконують інструментальну функцію і можуть спрямовуватися як духовно-моральними, так і прагматично-деструктивними мотивами.

Розглянемо кореляції змін негативних комунікативних якостей. Зростання *агресивності* зумовлено зростанням рівня психічної збудливості ($r = 0,40$) і негативно позначається на загальній гармонійності характеру ($r = -0,29$), а також рівні духовно-моральної самоактуалізації особистості ($r = -0,34$). Зростання агресивності пов'язано з розвитком гордині ($r = 0,22$), лицемірства ($r = 0,24$), емоційної лабільності ($r = 0,25$), тривожності ($r = 0,26$), зайвої принципності ($r = 0,27$). При формуванні жорстко-дисгармонійного характеру зростання агресивності сполучається з розвитком самоконтролю ($r = 0,23$), організованості ($r = 0,33$), креативності ($r = 0,27$) і навіть емоційної стійкості ($r = 0,38$) (тобто агресивність як інструмент холоднокровної жорстокості людини, яка повністю володіє собою). Отже, агресивність не тільки сприяє розвитку негативних рис, а здатна перетворювати позитивні якості (волю, креативність) у засоби помсти і жорстокої поведінки.

Розвиток *індивідуалістичності* позитивно корелює зі зростанням рівня як позитивних рис (відповідальності ($r = 0,27$), принциповості ($r = 0,27$), самоконтролю ($r = 0,22$), емоційної стійкості ($r = 0,27$), стресостійкості ($r = 0,25$), креативності ($r = 0,27$), зниження рівня лицемірства ($r = -0,33$)), що зумовлює конструктивність характерологічного розвитку, так і зростання негативних якостей (психічної збудливості ($r = 0,38$), імпульсивності ($r = 0,23$), корисливості ($r = 0,30$), екстернальності ($r = 0,30$), ригідності ($r = 0,24$)), що призводить до зниження рівня загальної гармонійності характеру ($r = -0,22$), гармонійності вольового компоненту ($r = -0,30$), а також рівнів духовно-морального ($r = -0,23$) та емоційно-вольового ($r = -0,27$) компонентів психологічної саморегуляції особистості. Отже індивідуалістичність на відміну від агресивності не слід відносити до суто негативних рис, а можна створювати психологічні умови конструктивного використання даної якості.

Однією з яскравих комунікативних рис виявляється *демонстративність*, яка також за певних умов сприяє розвитку позитивних якостей (самоконтролю ($r = 0,25$), терплячості ($r = 0,29$), доброзичливості ($r = 0,24$), впевненості ($r = 0,20$), соціально-психологічної адаптованості ($r = 0,28$)). Але, як показало дослідження, розвиток демонстративності більшою мірою зумовлює зниження загального рівня гармонійності характеру ($r = -0,24$), гармонійності вольового ($r = -0,24$) і психосоматичного ($r = -0,22$) компонентів, перешкоджаючи духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r = -0,24$). За результатами дослідження, як не дивно, розвиток демонстративності притаманний більшою мірою юнакам ніж дівчатам і позитивно корелює зі зростанням гордині ($r = 0,20$), лицемірства ($r = 0,33$), ригідності ($r = 0,22$), слабовілля ($r = 0,24$) і має негативну кореляцію з розвитком відповідальності ($r = -0,21$) й скромності ($r = -0,26$).

Отже, демонстративність лише на поверховому рівні вдається привабливою рисою, а насправді вона як «міна вповільненої дії» спрямовує особистість у русло егоїзму, гордині, марнославства, самозамилування, що унеможлиблює гармонізацію її характеру, формування моральних ставлень до інших людей і гармонійних взаємин.

Виходячи з усього сказаного вище, зробимо висновок, що розвиток духовно-морального компоненту є ключовим етапом гармонізації характеру особистості і виконує функцію термінальних ціннісних орієнтирів особистісного розвитку. Морально-комунікативний та інтелектуально-креативний компоненти характеру виконують інструментальну функцію у характерологічному розвитку, їх розвиток обов'язково має базуватися на вже сформованих моральних якостях і спрямовуватися на духовно-моральну мету.

Розвиток *емоційного компоненту* характеру найбільш активно відбувається на нижчих рівнях сформованості психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції і зумовлюється рівнем духовно-моральної самоакту-

алізації особистості ($r = 0,55$) при відсутності педантичності ($r = -0,23$). Розвиток емоційного компоненту характеру позитивно корелює з розвитком гармонійності усіх компонентів характеру (духовно-морального ($r = 0,54$), інтелектуально-креативного ($r = 0,30$), вольового ($r = 0,33$), морально-комунікативного ($r = 0,22$), психосоматичного ($r = 0,34$)), а також з розвитком альтруїзму ($r = 0,25$), терплячості ($r = 0,24$), організованості ($r = 0,32$), доброзичливості ($r = 0,22$), емпатії ($r = 0,22$), стресостійкості ($r = 0,24$) і має негативну кореляцію зі зростанням гордині ($r = -0,24$), корисливості ($r = -0,36$), екстернальності ($r = -0,30$), конформності ($r = -0,31$), ригідності ($r = -0,26$), психічної збудливості ($r = -0,24$), імпульсивності ($r = -0,23$), слабовілля ($r = -0,26$), невротичності ($r = -0,26$). Проте при дисгармонійному характерологічному розвитку позитивні емоційні якості пов'язані зі зниженням рівня соціально-психологічної адаптації особистості ($r = -0,25$), а при гармонізації характеру розвиток гармонійності емоційного компоненту характеру сприяє соціально-психологічній адаптації ($r = 0,29$). Отже, позитивний емоційний стан створює сприятливі психологічні умови конструктивного характерологічного розвитку.

Розглянемо вплив емоційних якостей на зміни інших характерологічних рис. Розвиток *емоційної стійкості* найбільш активно відбувається на нижчих рівнях сформованості емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = -0,29$) і також може сприяти як гармонізації, так і дисгармонізації характеру. При гармонійному характерологічному розвитку зростання емоційної стійкості позитивно корелює з розвитком самоконтролю ($r = 0,29$), терплячості ($r = 0,33$), доброзичливості ($r = 0,26$), індивідуалістичності ($r = 0,27$) і має негативну кореляцію зі зростанням гордині ($r = -0,33$), корисливості ($r = -0,35$), імпульсивності ($r = -0,26$). При дисгармонізації характеру емоційна стійкість забезпечує зростання лицемірства ($r = 0,24$), агресивності ($r = 0,38$), зниження рівня стресостійкості ($r = -0,24$).

Розвиток *впевненості в собі* при гармонійному характерологічному розвитку позитивно корелює з розвитком організованості ($r = 0,25$), креативності ($r = 0,23$), толерантності ($r = 0,25$), оптимістичності ($r = 0,21$) і зниженням рівня емоційної лабільності ($r = -0,30$), ригідності ($r = -0,27$). А при дисгармонізації характеру зростання впевненості сприяє зниженню рівня гармонійності морально-комунікативного компоненту ($r = -0,29$), відповідальності ($r = -0,22$), чесності ($r = -0,23$), емпатії ($r = -0,27$), зростанню педантичності ($r = 0,20$). Тобто для конструктивного прояву почуття впевненості в собі особистість має бути позитивною, моральною, толерантною, адже характерологічна дисгармонійність, що підсилюється почуттям самовпевненості, шкодить не тільки самій людині, не дозволяючи їй самовдосконалюватися, а й руйнує її взаємини.

Зростання рівня *оптимістичності* зумовлюється рівнем духовно-моральної самоактуалізації особистості ($r = 0,22$) і розвитком самоконтролю

($r = 0,31$), що визначає переважно гармонійний характерологічний розвиток. Спостерігаються позитивні кореляції між зростанням оптимістичності і розвитком загальної гармонійності характеру ($r = 0,30$), гармонійності духовно-морального компоненту ($r = 0,27$), соціально-психологічної адаптації особистості ($r = 0,30$), альтруїзму ($r = 0,31$), доброзичливості ($r = 0,22$), креативності ($r = 0,30$), організованості ($r = 0,35$), впевненості ($r = 0,21$), принциповості ($r = 0,25$). При дисгармонізації характеру спостерігається позитивна кореляція між зростанням рівнів оптимізму і педантичності ($r = 0,30$) (тобто, у складних життєвих ситуаціях певна визначеність і обмеженість строгими правилами ніби відгороджує людину від негативу наявної ситуації й сприяє оптимістичному погляду у майбутнє). Отже, оптимістичність виступає психологічним атрибутом гармонійного характеру і сприяє його подальшій гармонізації.

Розглянемо кореляції змін негативних емоційних якостей. Зростання *емоційної лабільності* більш характерно для осіб, які мають високий рівень емоційно-вольового компоненту саморегуляції ($r = 0,23$) у наслідок порушення духовно-моральної самоактуалізації ($r = -0,27$) і соціально-психологічної адаптації ($r = -0,46$), зниження рівня гармонійності психосоматичного компоненту ($r = -0,28$) (зниження стресостійкості ($r = -0,23$), зростання невротичності ($r = 0,33$), ригідності ($r = 0,38$)). При гармонійному характерологічному розвитку зростання емоційної лабільності має позитивні кореляції з розвитком совісності ($r = 0,23$), альтруїзму ($r = 0,34$) а при дисгармонізації характеру позитивно корелює зі зростанням екстернальності ($r = 0,32$), лицемірства ($r = 0,27$), психічної збудливості ($r = 0,25$), агресивності ($r = 0,25$), песимізму ($r = 0,23$), слабовілля ($r = 0,21$) при зниженні впевненості ($r = -0,30$) й самоконтролю ($r = -0,29$), що свідчить про сигнальну функцію емоційної лабільності у ситуації духовно-особистісної кризи. Зростання емоційної лабільності пов'язано зі зниженням рівнів загальної гармонійності характеру ($r = -0,42$), а також гармонійності духовно-морального ($r = -0,24$) і вольового ($r = -0,32$) компонентів характеру. Зростання *песимістичності* зумовлено несформованістю оптимістичності ($r = -0,39$) як стійкої риси характеру і позитивно корелює з розвитком гордині ($r = 0,20$), корисливості ($r = 0,32$), екстернальності ($r = 0,26$), емоційної лабільності ($r = 0,23$), тривожності ($r = 0,23$), невротичності ($r = 0,28$). Негативний кореляційний зв'язок спостерігається між зростанням песимізму і духовно-моральною самоактуалізацією ($r = -0,32$), розвитком гармонійності духовно-морального ($r = -0,29$), морально-комунікативного ($r = -0,20$), вольового ($r = -0,24$) і психосоматичного ($r = -0,22$) компонентів характеру, а також розвитком організованості ($r = -0,29$), альтруїзму ($r = -0,20$). Отже песимістичність є індикатором дисгармонійного характерологічного розвитку особистості й сигналізує людині на емоційному рівні про необхідність гармонізації власного характеру шляхом зміни способу життя.

Зростання *тривожності* також пов'язано з дисгармонійним характерологічним розвитком і перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r = -0,33$), розвитку гармонійності духовно-морального ($r = -0,24$), інтелектуально-креативного ($r = -0,25$), морально-комунікативного ($r = -0,20$) компонентів характеру, відповідальності ($r = -0,21$). Розвиток тривожності позитивно корелює зі зростанням гордині ($r = 0,21$), корисливості ($r = 0,21$), ригідності ($r = 0,21$), конформності ($r = 0,21$), педантичності ($r = 0,24$), імпульсивності ($r = 0,22$), агресивності ($r = 0,26$) й песимістичності ($r = 0,23$). Тобто, зростання тривожності також сигналізує людині про формування моральних дисгармоній, що перешкоджає гармонійному характерологічному розвитку. Отже, негативні емоційні риси (емоційна лабільність, тривожність, песимістичність) виступають своєрідним «моральним барометром» і виконують функцію індикаторів не тільки емоційного неблагополуччя людини, а й дисгармонійності характерологічного розвитку особистості.

Зростання рівня гармонійності *вольового компоненту* характеру найбільш активно відбувається на вищих рівнях гармонійності характеру і зумовлюється рівнем гармонійності духовно-морального ($r = 0,26$) та емоційного ($r = 0,33$) компонентів характеру. Розвиток вольового компоненту характеру має позитивну кореляцію з розвитком духовно-моральної самоактуалізації особистості ($r = 0,32$), гармонійності морально-комунікативного ($r = 0,31$) та психосоматичного ($r = 0,24$) компонентів характеру. Зростання рівня гармонійності вольового компоненту пов'язано з розвитком совісності ($r = 0,31$), стресостійкості ($r = 0,22$), зниженням рівня гордині ($r = -0,23$), корисливості ($r = -0,26$), емоційної лабільності ($r = -0,32$), песимізму ($r = -0,24$), демонстративності ($r = -0,24$) й індивідуалістичності ($r = -0,30$). При дисгармонійному характерологічному розвитку вольові якості мають позитивну кореляцію зі зростанням педантичності ($r = 0,21$) й лицемірства ($r = 0,38$). Вольові якості тісно корелюють між собою і взаємозумовлюють розвиток одна одної.

Однією з перших позитивних характерологічних якостей у процесі онтогенезу особистості виступає *терплячість*, розвиток якої зумовлюється зростанням доброзичливості ($r = 0,37$) при зниженні рівня гордині ($r = -0,27$). Розвиток терплячості є необхідною психологічною умовою гармонізації характеру, оскільки має позитивну кореляцію зі зростанням загальної гармонійності характеру, самоконтролю ($r = 0,24$), організованості ($r = 0,23$), емоційної стійкості ($r = 0,26$), альтруїзму ($r = 0,24$), емпатії ($r = 0,25$), зниженням рівня демонстративності ($r = -0,29$), корисливості ($r = -0,29$), екстернальності ($r = -0,25$). Отже, терплячість виконує виключно гармонізуючу функцію в процесі характероутворення особистості.

Наступною вольовою рисою виступає *організованість*, розвиток якої притаманний більш юнакам, ніж дівчатам і зумовлюється розвитком відпо-

відальності ($r = 0,21$), альтруїзму ($r = 0,30$), зниженням рівня слабовілля ($r = -0,25$). Зростання рівня організованості пов'язано з розвитком загальної гармонійності ($r = 0,37$), гармонійності духовно-морального ($r = 0,28$), емоційного ($r = 0,32$) компонентів характеру, розвитком духовно-моральної самоактуалізації ($r = 0,24$) і соціально-психологічної адаптації ($r = 0,40$) особистості, а також розвитком самоконтролю ($r = 0,46$), терплячості ($r = 0,32$), стресостійкості ($r = 0,27$), совісності ($r = 0,20$), чесності ($r = 0,30$), креативності ($r = 0,25$), впевненості ($r = 0,25$), оптимістичності ($r = 0,35$), зниженням рівня гордині ($r = -0,20$). У випадку дисгармонійного характерологічного розвитку зростання організованості позитивно корелює зі зростанням агресивності ($r = 0,33$).

Інтегративною рисою, що поєднує усі вольові якості, виступає *самоконтроль*, який активно розвивається на вищих рівнях гармонійності характеру ($r = 0,25$) і позитивно корелює зі зростанням рівня духовно-моральної самоактуалізації ($r = 0,25$), соціально-психологічної адаптації ($r = 0,30$) особистості, альтруїзму ($r = 0,25$), принциповості ($r = 0,21$), терплячості ($r = 0,24$), організованості ($r = 0,27$), емоційної стійкості ($r = 0,21$), оптимістичності ($r = 0,31$), креативності ($r = 0,26$), скромності ($r = 0,27$), індивідуалістичності ($r = 0,22$) при зниженні емоційної лабільності ($r = -0,29$). При дисгармонійному характерологічному розвитку зростання самоконтролю пов'язано зі зниженням рівня чесності ($r = -0,27$), гармонійності інтелектуально-креативного ($r = -0,25$) і морально-комунікативного ($r = -0,29$) компонентів характеру, з розвитком педантичності ($r = 0,20$), корисливості ($r = 0,30$), демонстративності ($r = 0,25$), психічної збудливості ($r = 0,35$), агресивності ($r = 0,23$). Отже, самоконтроль в залежності від особистісної спрямованості може здійснювати як конструктивні характерологічні прояви, так і сприяти дисгармонійному самоствердженню особистості.

Розглянемо кореляції змін негативних вольових якостей. Суттєвим психологічним чинником вольових розладів особистості виступає зростання рівня *психічної збудливості* (вибуховості), яка зумовлюється розвитком екстернальності ($r = 0,34$), агресивності ($r = 0,40$), недобррозичливості ($r = 0,34$), зайвої принциповості ($r = 0,20$) і позитивно корелює з розвитком гордині ($r = 0,34$), корисливості ($r = 0,28$), ригідності ($r = 0,39$), слабовілля ($r = 0,42$), емоційної лабільності ($r = 0,25$), песимістичності ($r = 0,21$), невротичності ($r = 0,34$), індивідуалістичності ($r = 0,38$). Зростання психічної збудливості суттєво перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації ($r = -0,40$), соціально-психологічній адаптації ($r = -0,43$) особистості, що сприяє дисгармонізації характеру, яка проявляється у зниженні рівнів загальної гармонійності ($r = -0,47$), гармонійності духовно-морального ($r = -0,33$), емоційного ($r = -0,24$), морально-комунікативного ($r = -0,39$), психосоматичного ($r = -0,22$) компонентів характеру. В окремих випадках характерологічного розвитку психічна збудливість позитивно корелює з креативністю ($r = 0,22$) й самоконтролем ($r = 0,35$),

що може частково компенсувати її дисгармонійний вплив й сублімувати психічну збудливість у креативні прояви.

Розвиток *імпульсивності* як наслідок несформованості терплячості також негативно позначається на рівні загальної гармонійності характеру ($r = -0,37$), гармонійності емоційного ($r = -0,25$) і психосоматичного ($r = -0,23$) компонентів. Розвиток імпульсивності має негативні кореляції з розвитком самоконтролю ($r = -0,27$), емоційної стійкості ($r = -0,26$), стресостійкості ($r = -0,27$) і позитивно корелює зі зростанням емоційної лабільності ($r = 0,36$), тривожності ($r = 0,22$), невротичності ($r = 0,20$), індивідуалістичності ($r = 0,23$), скромності ($r = 0,29$). Тобто, імпульсивність виступає ознакою невротизації характеру особистості.

Зростання *слабовілля* зумовлено зниженням гармонійності емоційного компоненту характеру ($r = -0,26$) і перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації ($r = -0,20$), соціально-психологічній адаптації ($r = -0,40$) особистості, що сприяє дисгармонізації характеру, що проявляється у зниженні рівнів загальної гармонійності характеру ($r = -0,33$), гармонійності морально-комунікативного ($r = -0,23$), психосоматичного ($r = -0,27$) компонентів, організованості ($r = -0,25$). Розвиток слабовілля має позитивну кореляцію зі зростанням корисливості ($r = 0,24$), ригідності ($r = 0,22$), психічної збудливості ($r = 0,29$), емоційної лабільності ($r = 0,21$), невротичності ($r = 0,29$), песимістичності ($r = 0,20$), демонстративності ($r = 0,24$). Тобто слабовілля повністю дезорганізує вольову сферу і спрямовує особистість у бік гедоністично-невротичного розвитку.

Розглянемо кореляції змін гармонійності *психосоматичного компоненту* характеру з іншими характерологічними якостями. Зростання рівня гармонійності психосоматичного компоненту найбільш активно відбувається на вищих рівнях гармонійності характеру ($r = 0,24$) і позитивно корелює з розвитком гармонійності інтелектуально-креативного ($r = 0,25$), вольового ($r = 0,24$), емоційного ($r = 0,34$), морально-комунікативного ($r = 0,24$) компонентів і сприяє духовно-моральній самоактуалізації особистості ($r = 0,27$), зростанню рівня принциповості ($r = 0,23$), емпатії ($r = 0,26$). Розвиток гармонійності психосоматичного компоненту характеру має негативні кореляції зі зростанням корисливості ($r = -0,28$), конформності ($r = -0,32$), ригідності ($r = -0,23$), психічної збудливості ($r = -0,22$), імпульсивності ($r = -0,23$), слабовілля ($r = -0,35$), емоційної лабільності ($r = -0,28$), песимістичності ($r = -0,25$), демонстративності ($r = -0,22$). Отже, психосоматика поза свідомістю особистості негативно реагує на розвиток аморальних та інших дисгармонійних якостей характеру.

Розвиток *стресостійкості* сприяє зростанню рівнів загальної гармонійності характеру ($r = 0,21$), гармонійності вольового ($r = 0,22$), емоційного ($r = 0,24$) компонентів, організованості ($r = 0,27$), сприяє соціально-психологічній адаптації особистості ($r = 0,37$) і негативно корелює з розвитком імпульсивнос-

ті ($r = -0,27$), емоційної лабільності ($r = -0,23$) та емпатії ($r = -0,25$). Тобто, стресостійкість в цілому сприяє розвитку сильного гармонійного характеру, хоча дещо послаблює духовну чутливість особистості.

Розвиток *невротичності* перешкоджає духовно моральній самоактуалізації особистості ($r = -0,23$) й пов'язаний зі зниженням рівня гармонійності емоційного компоненту характеру ($r = -0,26$), зростанням психічної збудливості ($r = 0,24$), ригідності ($r = 0,30$), агресивності ($r = 0,21$), імпульсивності ($r = 0,20$), слабовілля ($r = 0,29$), емоційної лабільності ($r = 0,33$), песимістичності ($r = 0,28$), конформності ($r = 0,26$), зайвої скромності ($r = 0,31$), які виступають симптомами невротичного характерологічного розвитку особистості. Зростання рівня невротичності може відбуватися у наслідок високого рівня принциповості людини ($r = 0,22$) і прийняття на себе великої відповідальності ($r = 0,26$), з якою вона не може впоратися. Проте слід зазначити, зростання рівня невротичності сприяє більшій витонченості сприйняття особистістю духовних явищ, що зумовлює актуалізацію креативності ($r = 0,22$). Отже, гармонійний баланс характерологічних якостей психосоматичного компоненту характеру зумовлює конструктивність характерологічного розвитку.

Отже, статистичний аналіз показників змін характерологічних якостей і рівня гармонійності характеру, які відбувалися в процесі формувального експерименту, дозволив визначити наступні *психологічні закономірності* гармонізації характеру в юнацькому віці.

1. Процес гармонізації характеру особистості *не є лінійним*, він має періодичність гармонійного підйому та кризових станів, що супроводжуються тимчасовою дисгармонізацією характеру. Обидва компоненти духовно-моральної саморегуляції (духовно-моральний та емоційно-вольовий) взаємозумовлюють розвиток один одного. Більш високий рівень духовно-морального компоненту саморегуляції спостерігається у дівчат, а емоційно-вольового компоненту – у юнаків. Це означає, що дівчата більш здатні до духовно-моральної самоактуалізації, а юнаки – до соціально-психологічної адаптації.

2. На нижчих рівнях гармонійності характеру позитивні якості набуваються досить повільно, а деструктивні риси розвиваються швидко. Тому особам, що мають дисгармонійний характер, складніше розпочати роботу по його гармонізації і набути навички духовно-здорового способу життя, адже психологічний механізм духовно-моральної саморегуляції ще не сформований.

Натомість при гармонійному характері процес подальшої гармонізації відбувається майже автоматично шляхом швидкого зростання гармонійності усіх компонентів характеру, оскільки сформованість обох компонентів духовно-моральної саморегуляції виступає злагодженим психологічним механізмом подальшої гармонізації характеру. Але слід пам'ятати, що основою цього ме-

ханізму є духовна мотивація і психологічні механізми духовно-морального розвитку. Тому, якщо навіть характерологічно гармонійна людина перестає працювати над своїм духовним розвитком, то наслідком цього є неминучий процес духовного ослаблення особистості і дисгармонізації її характеру.

3. На зростання рівня загальної гармонійності характеру особистості впливає розвиток усіх його компонентів, але ключову роль відіграють духовно-моральний, емоційний, вольовий і морально-комунікативний. Кожний з компонентів в процесі характероутворення виконує свою специфічну функцію.

Основоположним компонентом виявляється духовно-моральний, адже розвиток духовно-моральних якостей сприяє розвитку вольових, емоційних, креативних і морально-комунікативних рис. Емоційні риси характеру виступають своєрідним «моральним барометром» і виконують функцію індикаторів не тільки емоційного благополуччя – неблагополуччя людини, а й гармонійності – дисгармонійності цілісного характерологічного розвитку особистості. Морально-комунікативні якості можуть сприяти як гармонізації, так і дисгармонізації характеру (у випадку, коли комунікативна активність людини ґрунтується на лицемірності, конформності і сприяє розвитку деструктивних рис). Розвиток інтелектуально-креативних якостей справляє неоднозначний вплив на гармонійність характеру. Інтелектуально-креативні риси виконують функцію обоюдогострого меча: за наявності духовно-моральних обмежень вони сприяють конструктивній творчості і гармонізації характеру, а при наявності моральних дисгармоній вектор креативності спрямовується у антисоціальне русло і обслуговує витончені форми деструктивного самоствердження людини (жорстокості, шахрайства). Тому інтелектуально-креативний розвиток особистості має спиратися на гармонійно сформовані духовно-моральні якості. Вольові риси в залежності від особистісної спрямованості також здатні здійснювати як конструктивний вплив на вчинки людини, так і сприяти дисгармонійному самоствердженню особистості. Психосоматичний компонент поза свідомістю людини негативно реагує на розвиток аморальних та інших дисгармонійних якостей характеру.

4. Зростання лицемірства серед молоді, яке останнім часом набуло характеру «аморальної епідемії», позитивно корелює з розвитком емоційної стійкості й соціально-психологічної адаптації особистості (тобто людина заради власної адаптації й набуття емоційного спокою здатна кривити душею, перетворюючи лицемірство у стійкий стереотип життя). Проте статистичний аналіз показує, що розвиток лицемірства сприяє зростанню агресивності, невротичності, що перешкоджає не тільки духовно-моральній самоактуалізації, а й загальній гармонізації характеру.

5. Процес гармонізації характеру має три основні етапи *початковий, основний і духовно-гармонійний*. Це означає, що позитивні якості розвива-

ються не одночасно, а формуються в результаті попередньо сформованих рис (також і негативні риси характеру зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості).

Статистичний аналіз даних формувального експерименту показав, що на нижчих рівнях гармонійності характеру початкову гармонізацію характерологічного розвитку особистості доцільно розпочинати з гармонізації духовно-морального та емоційного компонентів. Гармонізацію духовно-моральних якостей слід здійснювати шляхом рефлексії власних негативних рис (корисливості, лицемірства, егоїзму тощо), формування негативного ставлення до них і розвитку протилежних якостей – совісності, альтруїзму, відповідальності.

На середньому рівні гармонійності (коли зазначені компоненти вже сформовані) починається основний етап гармонізації характеру, на якому оптимально розвиваються морально-комунікативний і вольовий компоненти. На духовно-гармонійному етапі доцільно розвивати інтелектуально-креативний та психосоматичний компоненти, оскільки активізація гармонійного розвитку інтелектуально-креативних якостей відбувається саме на вищому рівні гармонійності характеру. Це важливо враховувати в у плануванні заходів психологічного супроводу старшокласників і студентів, адже сучасна освіта орієнтує особистість переважно на інтелектуальний розвиток незважаючи на гармонійність духовно-морального, вольового, комунікативного компонентів, в той час як справжній інтелектуально-креативний розвиток особистості стає можливим лише на тлі вже достатньо гармонійно розвинених усіх інших компонентів характеру.

5. Процес гармонізації характеру має три основні типи (гармонізація по м'якому типу, по жорсткому типу і цілісна гармонізація). Гармонізація характеру по м'якому типу відбувається через акцент на духовному розвитку особистості і духовно-моральній самоактуалізації (через розвиток переважно духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру) (рис. 5.35). Духовно-моральне зростання особистості у цьому випадку відбувається досить динамічно, але людина має певні труднощі, які зумовлені слабкістю емоційно-вольової саморегуляції, що визначає тимчасову невротизацію характеру, яка пов'язана з початковим духовно-моральним розвитком особистості. Тобто початковий етап духовно-особистісного зростання викликає тимчасове загострення характерологічних дисгармоній і соціально-психологічну дезадаптацію особистості (адже людина вже усвідомила і прийняла духовно-моральні цінності, але ще не набула психологічних навичок поведінкового реагування згідно декларованим орієнтирам, і доки в неї зберігається цей когнітивно-поведінковий дисонанс, виникають проблеми, пов'язані з соціально-психологічною адаптацією). Але при подальшому духовному розвитку (за умови невинного самовдосконалення) відбува-

ється психологічна адаптація особистості, яка зумовлює поступову гармонізацію її характеру завдяки позитивному впливові духовно-моральної самоактуалізації на розвиток емоційно-вольових якостей.

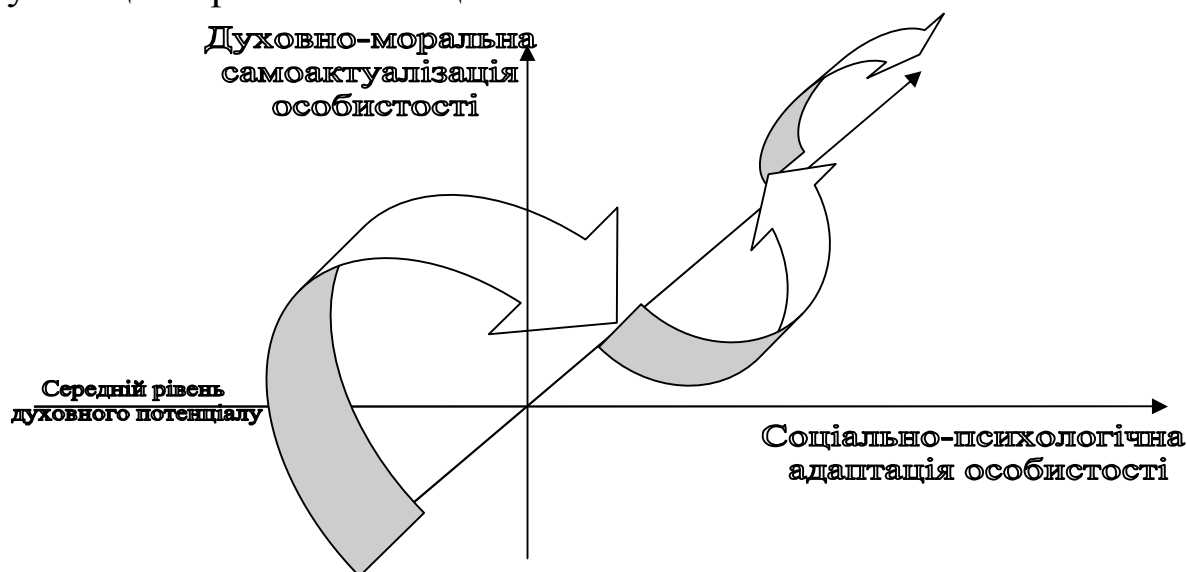

Рис. 5.35. Психологічний механізм гармонізації характеру по м'якому типу.

Представники м'якого типу характеру виявляються доволі послідовними у поведінці, але вони виявляються більш психологічно лабільними (у них частіше відбувається як гармонізація, так і дисгармонізація характеру) на відміну від жорстко-дисгармонійного характеру, який хоча і досить важко піддається позитивним змінам, але вже надовго залишається у стабільному стані, якщо його гармонізація вже відбулася.

4. Гармонізація характеру по жорсткому типу відбувається через акцент на емоційно-вольовому розвитку особистості (розвитку волі, самоконтролю, стресостійкості) (рис. 5.37).

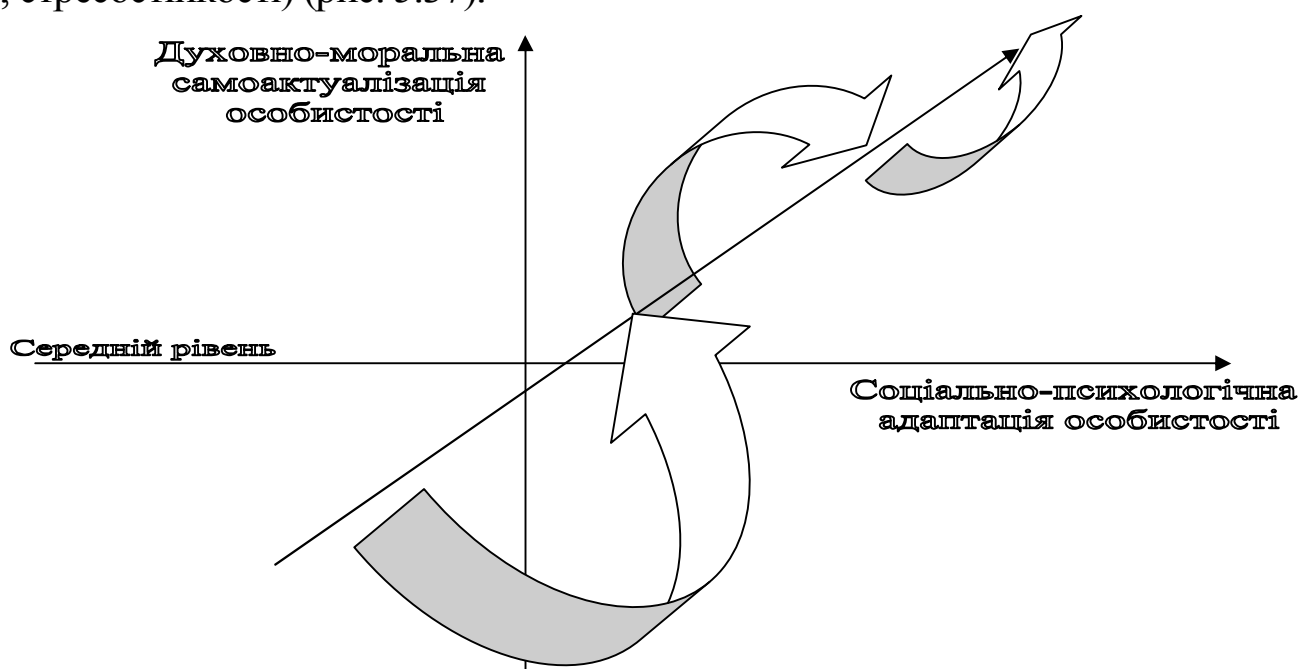

Рис. 5.36. Психологічний механізм гармонізації характеру по жорсткому типу.

Але при цьому типі гармонізації (незважаючи на стан соціально-психологічної адаптованості особистості) відбувається виражена психологічна криза, що пов'язана з процесом перебудови світоглядних уявлень людини, існуючих переконань, ригідних когнітивних утворень, корекції жорстких деструктивних поведінкових патернів. Психологічний аналіз особливостей жорстко-дисгармонійного характеру надає основи для ствердження: представники саме цього характерологічного типу на відміну від інших відчують найбільш сильний психологічний дискомфорт у наслідок впливу духовно-особистісних криз і психотравмуючих факторів, але через особистісну неконгруентність намагаються замаскувати власну уразливість агресивно-демонстративними формами поведінки. Проте це не тільки не вирішує проблему позбавлення від характерологічної дисгармонії й зумовленого нею психологічного дискомфорту, а навпаки поглиблює дисгармонійність характеру через психосоматизацію психологічної проблематики особистості.

5. Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при цілісній гармонізації характеру шляхом послідовного і комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів.

Здійснення більш повного і комплексного дослідження психологічних закономірностей гармонізації характеру в юнацькому віці можливо в умовах організації довгострокових лонгитюдних досліджень.

На заключному етапі дослідження психологічних закономірностей гармонізації характеру було здійснено статистичну обробку експериментальних даних (таблиці змін показників характерологічних рис, які відбувалися протягом 8-ми місяців) за допомогою *факторного аналізу*, який проводився у загальній вибірці учасників формувального експерименту.

На відміну від характерологічних факторів, які були отримані за результатами констатувального експерименту (див. Розділ 4), і являють собою своєрідні підтипи гармонійного і дисгармонійного характеру, результати даного факторного аналізу стосуються *динамічних змін* характерологічних якостей, що відбулися в процесі формувального експерименту, і визначають гармонізацію або дисгармонізацію характеру. Тобто, закономірності динамічних змін характерологічних показників визначають саме фактори гармонізації або дисгармонізації характеру в юнацькому віці.

Нами було визначено 5 факторів гармонізації характеру і 10 факторів його дисгармонізації. Далі наведено їх психологічну інтерпретацію.

До факторів гармонізації характеру належать перші 5 факторів.

Фактор *всебічної активної початкової гармонізації характеру* – здійснює суттєвий гармонізуючий вплив на характерологічний розвиток осіб, які мають низький рівень гармонійності характеру, і сприяє активній духовно-моральній самоактуалізації й соціально-психологічній адаптації особистос-

ті. Завдяки дії даного фактору відбувається розвиток гармонійності усіх компонентів характеру (особливо духовно-морального, емоційного, волевого і морально-комунікативного). Всебічна початкова гармонізація полягає, передусім, у зниженні рівня негативних якостей (гордині, корисливості, екстернальності, лицемірства, ригідності, психічної збудливості, імпульсивності, слабовілля, емоційної лабільності, тривожності, песимістичності, агресивності, невротичності) і розвитку позитивних рис (совісності, альтруїзму, відповідальності, чесності, доброзичливості, емпатії, креативності, терплячості, організованості, емоційної стійкості, оптимістичності). Отже, активний відгук особистості на заклик до гармонізації власного характеру визначає успішність самовиховання характерологічно-дисгармонійних осіб на початковому етапі їх духовно-морального розвитку. Але наступний етап роботи над собою виявляється кризовим і вимагає від людини багато зусиль для його подолання і подальшої гармонізації характеру.

Фактор *кризи подолання початкової невротизації* впливає також на характерологічний розвиток осіб, які мають низький рівень гармонійності характеру і полягає у загостренні суперечливих характерологічних тенденцій: позитивних (совісності, альтруїзму, доброзичливості, емпатії, креативності, принциповості, самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості, оптимістичності, скромності) і негативних (ригідності, педантичності, конформності, демонстративності, невротичності), що порушує стан соціально-психологічної адаптованості й викликає тимчасове емоційне напруження при зниженні рівня інтелектуально-креативного і психосоматичного компонентів характеру.

Отже, після перших гармонійних характерологічних зрушень людина відчуває першу кризу, подолання якої визначає, чи відбудеться подальша гармонізація її характеру. Тому ми відносимо цей фактор саме до факторів гармонізації, оскільки подолання першої кризи виявляється своєрідним іспитом на спроможність особистості до подальшої гармонізації свого характеру. Аналогічну закономірність описують святі отці-аскети, коли говорять про те, що на початку духовного розвитку діє Божа благодать, що спонукає людину до подальшого духовного розвитку, а потім ця благодать відступає, і людина залишається сам на сам зі своїми пристрастями. Тут існує лише два шляхи: або людина злякається випробувань і повернеться у свій попередній дисгармонійний стан, або мобілізує свій особистісний ресурс на подолання кризи, що виведе її на більш гармонійний рівень духовно-особистісного розвитку. Слід звернути увагу на те, що цей фактор поєднує більшу кількість позитивних характерологічних якостей, які є особистісним ресурсом і включає саме духовно-моральні, волеві й креативні риси, ніж негативних якостей, що перешкоджають гармонізації характеру. Тому

ми сподіваємось, що цей збіг не є випадковим, і людина, яка щиро прагне до гармонізації, обов'язково має мобілізувати свій духовно-моральний, волевий та креативний потенціал для подолання психологічної кризи.

Фактор *креативної ергічності* впливає на характерологічний розвиток осіб з достатньо високим рівнем гармонійності характеру і сприяє зростанню рівня гармонійності психосоматичного та емоційного компонентів, що сприяє формуванню комплексу позитивних волевих якостей (самоконтролю, організованості, терплячості, стресостійкості), інтелектуально-креативних рис (креативності, неконформності, принциповості) при наявності позитивного емоційного фону (впевненості, оптимістичності) і сильного енергопотенціалу. Емоційно-волева стеничність і креативність знаходить реалізацію у творчій активності й сприяє зростанню рівня соціально-психологічної адаптації особистості. Проте, слід зазначити, що активність, яка зумовлюється агресивно-індивідуалістичними мотивами (психічною збудливістю, демонстративністю, агресивністю, індивідуалістичністю) і не обмежена моральними якостями, може призводити до асоціальних форм прояву, що знижує рівень гармонійності морально-комунікативного компоненту характеру. Отже, дію даного фактору слід постійно обмежувати моральними регулятивами, щоб результат креативної ергічності був конструктивним і соціально-корисним.

Фактор *психофізичного саморозвитку* сприяє розвитку гармонійності психосоматичного компоненту характеру (зниження рівня невротичності, зростанню стресостійкості) завдяки роботі над власним тілом. Але однобічність психофізичного самоудосконалення сприяє розвитку як позитивних якостей (зниженню рівня агресивності, лицемірства, розвитку толерантності), так і негативних (зростанню індивідуалістичності, екстернальності, імпульсивності при зниженні емоційної стійкості й терплячості). Індикатором неоднозначності впливу даного фактору на процес характероутворення особистості є зниження рівня гармонійності емоційного компоненту, який виступає своєрідним «барометром» гармонійності характерологічного розвитку. Власно кажучи, цей фактор також відбиває наявність певної психологічної кризи, що пов'язана із саморозвитком особистості (хоча і однобічним), але ми відносимо його до числа факторів гармонізації характеру, оскільки він пов'язаний з мотивацією роботи над собою з метою фізичного самоудосконалення. Дію даного фактору ми мали можливість відстежити, коли аналізували характерологічні особливості старшокласників спортивної школи і студентів-хореографів (в обох вибірках було відмічено позитивний вплив фізичного навантаження на гармонійність характерологічного розвитку і на перебіг духовно-особистісної кризи юнацького віку).

Фактор *стеничної мужності*, що притаманний переважно юнакам, сприяє розвитку комплексу суто чоловічих характерологічних якостей: стресос-

тійкості, агресивності, імпульсивності, чесності, що зумовлює формування сильного чоловічого характеру. Проте, поряд з цими мужніми якостями знижується рівень емоційної стійкості й принциповості. Ця закономірність пояснює психологічний феномен, коли мужні юнаки потребують моральної підтримки й розради з боку мудрої жінки. Це типова ситуація для військових родин: нерідко бравий полковник в себе вдома стає ніби кошеня і просить поради у своєї дружини (тому жартома дружин полковників називають «генералами»), оскільки вони мають звання на ранг вище за свого чоловіка).

Наступні 10 факторів ми віднесли до числа факторів дисгармонізації характеру. Фактор *глибокої невротизації особистості* впливає переважно на характерологічно гармонійних осіб і проявляється у одnobічній духовно-моральній активності (совісності, відповідальності) при психосоматичній виснаженості людини, що сприяє формуванню невротичної симптоматики (нервово-психічної ослабленості, емоційної лабільності, невпевненості, ригідності, недисциплінованості). Цей фактор, хоча і пов'язаний з високим рівнем духовно-моральної самоактуалізації особистості, зростанням гармонійності духовно-морального і морально-комунікативного компонентів, проте сприяє дисгармонізації характеру людини, оскільки знижує соціально-психологічну адаптацію особистості у наслідок ослаблення емоційно-вольового компоненту саморегуляції. Фактор глибокої невротизації також можна віднести до числа кризових, адже під його впливом виникає незбалансованість між духовно-моральним та емоційно-вольовим компонентами психологічної саморегуляції особистості.

Фактор *соціально-психологічної адаптованості за будь-яку ціну* виступає протилежністю попередньо описаного фактору, але також сприяє незбалансованому розвитку гармонійності окремих компонентів характеру. Фактор соціально-психологічної адаптованості, що не обмежена моральними нормативами, сприяє гармонійності вольового, психосоматичного і комунікативного компонентів характеру при зниженні рівня гармонійності духовно-морального та інтелектуально-креативного компонентів. Завдяки дії даного фактору відбувається розвиток дисгармонійного комплексу як позитивних так і негативних якостей: зростання рівня терплячості, педантичності, скромності, конформізму, лицемірства при зниженні чесності, толерантності, креативності, демонстративності, імпульсивності, що сприяє формуванню людини-пристосуванця й перешкоджає духовно-моральній самоактуалізації особистості. Отже, якщо характерологічний розвиток людини зумовлюється впливом даного фактору, то гармонізацію характеру слід спрямовувати, передусім, у русло засвоєння духовних цінностей, формування моральних якостей, принциповості шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості.

Наступні фактори (чоловічої фемінності та жіночої маскулиності) зумо-

влені несформованістю психологічного механізму конструктивної статевої ідентифікації, перекрученням уявлень людини стосовно гендерних характерологічних відмінностей і відсутністю адекватних якостей і поведінкових навичок конструктивного реагування, що притаманні відповідній статі.

Фактор *чоловічої фемінності*, що притаманний переважно чоловічій статі, спотворює характерологічний розвиток юнаків, оскільки сприяє розвитку суто жіночих рис: демонстративності, емпатії, емоційній нестабільності, надто чутливої совісності, підсилених деструктивними якостями (безвідповідальністю, екстернальністю, ригідністю, нескромністю, гординою, відсутністю самоконтролю). Якщо для жіночій природи емоційно-вольова нестійкість сприймається як «звичайна жіноча слабкість», то для чоловіка таке сполучення характерологічних якостей виглядає як особистісна збоченість.

Фактор *жіночої маскулинності*, що притаманний переважно жіночій статі, також дисгармонізує характерологічний розвиток дівчат, оскільки сприяє зростанню агресивності, зайвої принциповості, гордині, які підсилюються такими деструктивними якостями як нечесність, впертість (педантичність, ригідність, неконформність), що перетворює м'який, поступливий жіночий характер у жорстко-агресивний. Зрозуміло, що дівчата з таким характером частіше досягають успіхів у кар'єрі ніж у близьких міжособистісних стосунках.

При корекції жорстко-агресивних характерологічних якостей у дівчат і фемінно-жіночих проявів у юнаків слід розвивати, передусім, такий психологічний механізм духовного розвитку особистості як здатність до *конструктивної ідентифікації* (з духовними особистостями, представниками своєї статі). При формуванні належних статевого поведінкових патернів доцільно спиратися на методи когнітивно-поведінкової терапії і гармонізувати характер шляхом знаходження, усвідомлення і апробації конструктивних жіночих і чоловічих форм реагування і поведінки.

Фактор *хитроців і лицемірної підступності* також властивий переважно жіночій статі і сприяє розвитку інтелектуально креативних якостей (креативності, толерантності) терплячості, що «обслуговують» аморальну мотивацію особистості, яка зумовлена лицемірністю, агресивністю, емоційною лабільністю, тривожністю і пригніченим настроєм людини (відсутністю оптимістичності, відповідальності). Скоріш за все даний фактор діє на дівчат, які мають розвинений інтелект і креативні здібності, але не мають духовно-моральних якостей. У ситуації, коли вони ображені на оточуючих, такі особи не здобувають позитивний досвід з проблемних ситуацій, а намагаються витончено помститися тим, хто не задовольнив їх очікувань, спрямовуючи свій креативний потенціал і винахідливість на досягнення деструктивної мети (при цьому вони здатні бути толерантними, люб'язними в очікуванні підходящого моменту для нанесення удару людині). Проте, помста не приносить задоволення і

гармонійного стану душі, а навпаки сприяє ще більшому зростанню емоційного негативу й агресивності. Таким чином відбувається дисгармонізація характеру особистості. Тому для психологічної профілактики цього деструктивного процесу слід проводити психологічну роботу з молоддю стосовно усвідомлення юнаками і дівчатами руйнівного впливу власних образ на саму людину і навчання методам ведення конструктивного діалогу, надання зворотного зв'язку тим, хто тебе ображає чи дратує, а саме головне – це навчити молодь прощати один одному образи, не фіксуватися на конфліктній ситуації, а відпускати негатив, зберігаючи позитивні моральні ставлення до людей.

Фактор *юнацького максималізму* притаманний особам, що мають низький рівень гармонійності характеру, і полягає у однобічному розвитку інтелектуально-креативного та вольового компонентів характеру, що сприяє формуванню дисгармонійного комплексу характерологічних рис (високого рівня принциповості, відповідальності, чесності, вольових якостей, при наявності екстернальності, песимістичності і відсутності альтруїзму), які зумовлюють жорсткість, категоричність і безкомпромісність оцінок особистості. Максималізм як напрямок дисгармонійного характерологічного розвитку є досить розповсюдженим у ранньому юнацькому віці, коли особистість щойно відкрила для себе нові життєві сенси, але не навчилася розрізняти допустимі межі прояву певних якостей у конкретних ситуаціях, розуміти мотиви вчинків людей, по-справжньому любити і виправдовувати своїх батьків, друзів, коханих. Тому вплив даного фактору досить жорстко карає юнаків та дівчат великою кількістю сварок, непорозумінь і навіть трагічних випадків, які виникають у наслідок егоїзму, відсутності любові до ближніх й смиренного ставлення до життєвих ситуацій.

Фактор *слабовілля* зумовлений духовною бездіяльністю особистості, психологічним розслабленням, психофізіологічним комфортом і паралізує функціонування вольового компоненту характеру, сприяючи розвитку слабовілля, неорганізованості. Ми вважаємо, що фактор слабовілля найбільш впливає на осіб, що мають флегматичний тип темпераменту, який визначає високий рівень стресостійкості, відсутність емоційної лабільності, доброзичливість при несформованості моральних якостей (відповідальності, альтруїзму). Цей пасивний стан людини (на кшталт поведінки відомого персонажа Манілова) визначає спочатку стагнацію характерологічного розвитку, а згодом – дисгармонізацію характеру, адже відсутність духовно-морального самовдосконалення особистості не тільки не сприяє особистісному розвитку, а й знищує вже набуті особистісні досягнення (у тому числі й гармонійні риси).

Фактор *неадаптивної емоційної напруги* полягає у тривожності, емоційній нестійкості особистості, що зумовлені фрустрацією надто високого рівня моральних домагань людини до себе (принциповістю, чесністю, нелицемірством,

педантичністю, терплячістю, совісністю). У прагненні опанувати одразу усі ці якості особистість витрачає свій психологічний ресурс і здатність до соціально-психологічної адаптації і психічно виснажується: втрачає внутрішній спокій, часто нервує, переживає, відчуває тривожність, в результаті чого стає неуважною, безвідповідальною. Прагнучи до досягнення висот духовності, людина не враховує своєї суто психофізичної обмеженості. Іншими словами, прагнення до повної актуалізації духовно-моральних цінностей – це, безумовно, добре, але в усьому має бути розсудливість: не слід бути перфекціоністом і брати на себе те, що тобі не під силу. Тому перші емоційні симптоми психофізичної перевтоми (емоційна лабільність, тривожність, занепокоєння) є сигналом до того, щоб провести «внутрішню ревізію» і переглянути відповідність рівня домагань до себе рівню власного психологічного ресурсу.

Фактор *деструктивної комунікабельності* полягає у зростанні суто поверхової емоційно-комунікативної активності особистості при зниженні гармонійності духовно-морального компоненту характеру. Це означає що непомірна активна комунікабельність сучасної молоді, хоча і має позитивну форму, супроводжуючись зовнішньою доброзичливістю і оптимізмом, проте ґрунтується на досить негативних якостях: егоцентризмі, гордині, лицемірстві, імпульсивності, відсутності чесності, відповідальності, альтруїстичного ставлення до людей. Отже, такі форми спілкування незважаючи на те, що іноді й допомагають юнакам і дівчатам «гарно провести час», але не сприяють актуалізації морально-комунікативного потенціалу особистості (який розгортається на основі принципів поваги, розуміння, прощення тощо). Тому серед молоді нерідко бувають випадки підступності, зради, прагматичного використання іншої людини з метою власного самоствердження. Отже, міжособистісне спілкування має базуватися на моральних ставленнях один до одного (уважності, емпатії, чесності, терплячості, відповідальності).

Фактор *марнославства* також виступає фактором дисгармонізації характеру в юнацькому віці, оскільки саме прагнення до слави, визнання, соціального статусу нерідко визначає дисгармонійний напрямок особистісного розвитку молоді (акцент на кар'єрі, успішності поза моральністю міжособистісних взаємин). Факторний аналіз показав, що фактор марнославства зумовлює розвиток певних комунікативних якостей (доброзичливості, зовнішнього альтруїзму), які сполучаються з корисливістю, гординею, безсовісністю, прагматичністю особистості. Сьогодні даний фактор досить активно впливає на свідомість багатьох юнаків та дівчат, які з рекламних бігбордів бачать впевнені усмішки успішних суперменів, що на підсвідомому рівні закладає основи прагнення до прагматичного самоствердження заради задоволення мотивації марнославства і самозвеличення.

Отже, визначені нами фактори дисгармонізації характеру (глибокої не-

вротизації особистості, соціально-психологічної адаптованості за будь-яку ціну, чоловічої фемінності та жіночої маскулиності, лицемірної підступності, юнацького максималізму, слабовілля, неадаптивної емоційної напруги, деструктивної комунікабельності і марнославства) досить чітко описують сутність психологічних чинників розвитку характерологічних дисгармоній сучасної молоді. Визначені фактори гармонізації характеру (всебічної активної початкової гармонізації, кризи подолання початкової невротизації, креативної ергічності, психофізичного саморозвитку, стеничної мужності) являють собою пріоритетні напрями роботи з молоддю стосовно психокорекції характерологічних дисгармоній. На основі проведеного дослідження було обґрунтовано систему методичних рекомендацій стосовно гармонізації характеру старшокласників і студентів в системі сучасної освіти.

5.4. Методичні рекомендації для психологів і педагогів стосовно гармонізації характеру учнівської молоді в системі сучасної освіти.

Дані рекомендації стосуються теоретико-практичних аспектів психологічних заходів щодо гармонізації характеру сучасної учнівської та студентської молоді й призначені для шкільних і соціальних психологів, педагогів (класних керівників, кураторів студентських груп), які працюють із молодіжним контингентом.

Варто зазначити: робота стосовно гармонізації характеру в юнацькому віці носить творчий характер, що більше співвідноситься з категорією «мистецтво психологічного консультування», або «педагогічна майстерність» ніж з класичною дидактикою або вихованням. Тому визначимо основні напрями психолого-педагогічної роботи з юнацтвом та форми їх реалізації. Основними напрямками психологічної роботи з молоддю є наступні:

1) *психодіагностичний* (вивчення характерологічних особливостей у представників сучасних молодіжних груп);

2) *культурно-освітній* (підвищення рівня духовно-моральної просвіти і психологічної культури юнацтва);

3) *психолого-екологічний* (формування дбайливого ставлення юнаків та дівчат до свого духовного світу, до внутрішнього світу оточуючих людей, до природи, до світу в цілому);

4) *мотиваційно-розвиваючий* (стимулювання мотивації духовно-морального самовдосконалення, гармонізації власного характеру);

5) *виховально-поведінковий* (допомога юнацтву у знаходженні *позитивного* досвіду гармонізації власного характеру, у ціннісно-моральному *самовизначенні*, у формуванні моральних ставлень до себе, до інших людей, до праці, до життя в цілому, в усвідомленні належних проявів гармонійних

рис, в апробації адекватних форм моральної поведінки);

б) *психокорекційний* (психолого-консультативна робота з корекції дисгармоній характеру);

7) *психотерапевтичний* (психотерапевтична допомога юнацтву у подоланні глибоких та стійких характерологічних дисгармоній).

8) *психолого-профілактичний* (профілактика дисгармонійного особистісного розвитку).

Розглянемо форми практичної реалізації кожного із запропонованих напрямів.

1. **Психодіагностичний** напрямок психолого-педагогічної роботи спрямовано на вивчення особливостей характеру та ступеню його гармонійності у представників учнівських та студентських груп. Метою даної роботи є виявлення деструктивних соціальних стереотипів мислення, сприйняття, емоційного і поведінкового реагування, які є основою формування, закріплення і розвитку характерологічних дисгармоній в сучасному молодіжному середовищі. Для цього необхідно з'ясувати погляди молоді та озвучити моральну оцінку таких дисгармонійних рис характеру як егоїзм, індивідуалізм, гордіня, кар'єризм, малодушність. Для здійснення психодіагностичної роботи ми пропонуємо використовувати методики, що наведені в Розділі 3: «Духовний потенціал особистості» Е.О. Помиткіна, анкету «Мотивація духовно-морального розвитку», методику ОСАН, методику визначення рівня егоцентризму за методом незакінчених речень, експериментальні авторські методики «Особистісна спрямованість» і «Структура і зміст характеру».

Для проведення роботи з вивчення особливостей характеру юнацтва доцільно організувати курс *інформаційно-психологічного супроводу*, який можна проводити протягом «годин психолога», або у вигляді факультативів та спецкурсів. Зміст курсу інформаційно-психологічного супроводу включає інформацію щодо загальної теорії характеру, проблеми розвитку і прояву характерологічних дисгармоній, а саме чітке окреслення ознак дисгармоній характеру та критеріїв його гармонійності, акцентування уваги молоді на необхідності вивчення та усвідомлення людиною особливостей власного характеру з тим, щоб свідомо будувати своє життя і конструктивні взаємини в майбутньому.

2. **Культурно-освітня** робота спрямована на підвищення рівня *духовно-моральної просвіти* юнацтва та розвиток духовно-психологічної культури особистості й молодіжних спільнот в цілому. Необхідність духовно-моральної просвіти сучасної молоді зумовлена тим, що масова культура (реклама, ЗМІ, молодіжні серіали й т.д.) сприяють розмиванню грані у свідомості людей між моральними та аморальними явищами життя, між гармонійними та дисгармонійними проявами думок, ставлень, почуттів, поведінки. В умовах відсутності чітко окреслених моральних ідеалів та зразків в сучасному молодіжному середовищі має місце зниження рівня моральності,

що викликає зростання антигуманних тенденцій. Тому дуже важливо в роботі з молоддю акцентувати увагу на моральному боці вчинків, відносин з метою формування чітких меж у свідомості юнаків та дівчат між моральними та аморальними явищами дійсності. Психолого-педагогічний вплив має бути спрямованим на усвідомлення духовно-моральних принципів, на основі яких можлива побудова *сутнісних*, стабільних міжособистісних відносин з навколишніми. Тому першочерговим психолого-педагогічним завданням є розвиток духовно-моральної свідомості молоді на основі розуміння і ціннісного відношення до духовно-моральних принципів.

Формами реалізації даного напрямку можуть служити *просвітні спецкурси, лекторії, факультативи* (наприклад, «Основи моральності», «Етика міжособистісного спілкування», «Духовний світ особистості» тощо), метою яких є формування ставлення людини до моральності як до ціннісного явища, усвідомлення етичних норм і духовно-моральних законів, формування навичок усвідомлення і диференціації духовних і моральних цінностей, допомога молоді в усвідомленні зв'язку між моральними ставленнями людини, її гармонійним характером і конструктивними взаєминами. У даних курсах повинна надаватись інформація щодо загальних питань стосовно духовно-морального розвитку: про етапи духовно-морального розвитку особистості, про чіткі моральні зразки, перспективи і способи духовно-морального самовиховання людини. Тематичними напрямками, що забезпечують психолого-педагогічний вплив, є: *диспути* на духовно-моральну тематику, *бесіди* про актуальні проблеми, які несуть у собі моральні підстави.

Проведення освітніх програм можуть здійснювати психологи, викладачі етики, класні керівники. Духовно-моральна просвіта сприяє підвищенню рівня духовно-психологічної культури особистості, формуванню морального відношення до інших людей. Важливим методом духовно-морального розвитку особистості є *позитивний досвід* знайомства з вищими (духовними, моральними, естетичними, творчими) цінностями і культурними досягненнями людства. Залучення особистості до світу вищих духовних цінностей доцільно проводити з опорою на традиційну Православну культуру.

При засвоєнні духовно-моральних і релігійних цінностей формується орієнтація особистості на *сутісний* зміст головних сторін життя, такі як любов, істина, краса, пошук покликання, спілкування з духовним світом, що дає людині можливість конструктивної самоактуалізації. У Православній культурі величезна роль приділяється психогігієні особистості: самовихованню, розвитку моральної самосвідомості. Тому необхідно відзначити важливість сполучення психолого-педагогічних підходів із залученням молоді до традиційної духовної традиції. Церковне життя у сполученні із загальною психологічною культурою сприяють формуванню високодуховних, морально-

стійких, гармонійних особистостей, здатних протистояти сурогату ідеологій, відстоювати моральну позицію і відроджувати вітчизняну духовну культуру.

3. Психолого-екологічний напрямок роботи спрямований на формування дбайливого відношення особистості до свого духовного світу, а також до внутрішнього світу інших людей і навколишнього середовища в цілому. Формами реалізації даного напрямку є *освітні курси з проблем етики*, а також *індивідуальне психологічне консультування*. Засвоєння етичних цінностей сприяє формуванню здатності людини дотримуватися *етичних меж* у спілкуванні, які виконують психолого-екологічну функцію. Уміння етично ставитися до особистих потреб людей, тримати оптимальну психологічну дистанцію у відносинах з навколишніми є важливою умовою побудови конструктивного спілкування. Це дозволяє особистості делікатно ставитися до внутрішнього світу інших людей, не переходити недозволених меж у спілкуванні, не ображати інших нетактовним відношенням, не ображатися самій через невикордані очікування, а визнавати свободу вибору партнера.

4. Мотиваційно-розвиваючий напрямок полягає у стимулюванні мотивації до духовно-морального самовдосконалення, до гармонізації власного характеру, до формування здатності до моральної оцінки власних якостей, вчинків та явищ дійсності. Гармонізація характеру особистості має спиратися на знання і практичне моделювання психологічних умов «запуску» і функціонування духовно-моральної саморегуляції. Такими умовами є: усвідомлення людиною дисгармоній власного характеру, формування адекватних оцінних еталонів, чітких духовно-моральних критеріїв, належних акцентів і пріоритетів у ставленнях, розвиток рефлексії власних помилок, набуття духовно-морального досвіду, що визначає конструктивність форм поведінки.

Для гармонізації характеру учнів доцільно використовувати метод підвищення довіри шляхом: а) підвищення віри у свої сили, б) покладання відповідальних доручень. Даний напрямок може здійснюватися психологом або спеціально підготовленим класним керівником переважно у формі групової роботи. Це можуть бути *тренінг гармонійного розвитку, самоаналіз, рольові ігри, диспути - лекції* на тему: «Що заважає нам спілкуватися», «Як стати духовною та гармонійною людиною?».

Тематичні напрямки групових занять (бесіда, диспутів) можуть спиратися на наступні міркування ведучого (психолога, класного керівника): «Особистість ще в юнацтві має засвоїти, що життя, яке не одухотворене духовно-моральним змістом (прагненням до добра, істини, краси, творчості, духовності), позбавляє людину реалізації справжнього її призначення, замикає її на егоїстичному служінні собі й своїм нижчим потребам. Егоїстична спрямованість створює бар'єр для побудови теплих міжособистісних відносин, оскільки така людина не здатна до співпереживання, розуміння інших людей, тур-

боти про них, а тому приречена на самотність. Побудова щирих, довірливих взаємин з навколишніми можлива лише на основі морального відношення до них (уважного, поважного, споглядального, альтруїстичного). Тому передумовою встановлення теплих міжособистісних відносин з навколишніми є моральні ставлення до них і гармонійність власного характеру».

Психологу (педагогу) необхідно пам'ятати, що в юнацькому віці гармонізація характеру є усвідомленим процесом особистості і має певні етапи: формування уявлень про гармонійний характер і характерологічні дисгармонії, усвідомлення особливостей власного характеру (когнітивний етап), розвиток власних моральних ставлень (емоційно-оцінний етап), набуття і актуалізація в поведінці гармонійних рис (поведінковий етап). Отже, гармонізацію характеру учнів і студентів слід організовувати як процес свідомого духовно-морального і вольового самоудосконалення особистості, формуючи відповідну мотивацію.

Варто зазначити, що для того, щоб конструктивно гармонізувати характер особистості в юнацькому віці, психолог (педагог) сам повинен мати досить гармонійний характер. Оскільки духовно-моральні цінності сприймаються переважно на емоційному рівні (людина інтуїтивно відгукується на добре, моральне відношення до неї), тому психологові необхідно не просто надавати інформацію стосовно гармонізації характеру, а й власним прикладом демонструвати його гармонійність, моральні ставлення до інших, будувати все своє життя згідно з духовно-моральними принципами. Так, А.С. Макаренко спирався на найкращі якості учнів, дотримуючись принципу: пред'являти до людини якнайбільше вимог й поваги і зауважував, що вихователь має бути сам вихований [184]. У іншому випадку найкращі слова про моральність і гармонійність перетворюються у лицемірне моралізування, що при роботі з молоддю замість конструктивного психолого-педагогічного впливу викликає протилежний ефект *юнацького негативізму*.

Вплив особистого приклада педагога на особистість вихованця здійснюється завдяки таким психологічним закономірностям: на основі почуття симпатії відбувається ідентифікація, копіювання рис, засвоєння характеру авторитетної людини. На думку К.Д. Ушинського: «Тільки особистість може сприяти розвитку особистості, тільки власним характером можна виховати характер» [372, с. 64]. П.Г. Васянович зазначає, що виховувати – означає спілкуватися у гармонійній співпричетності до проблем учня, у духовно-моральній атмосфері взаємопошани, поваги до буття [58, с. 75].

5. Виховально-поведінковий напрямок має на меті надання допомоги юнацтву в знаходженні *позитивного* досвіду в апробації адекватних форм *гармонійної поведінки*. Сьогодні серед молоді досить гостро постає проблема формування особистісної позиції, знаходження правильних

форм реакцій і поведінки у складних ситуаціях.

Завданням цього напрямку виступає укорінення гармонійних форм реагування і поведінки до рівня поведінкових патернів, які спираються на моральні ставлення особистості. Наприклад, гармонійним поведінковим патерном виступає звичка не підвищувати голос (навіть якщо тебе щось дратує), яка досягається завдяки розвитку самоконтролю і толерантного ставлення до людей, до проблем, до складних ситуацій. Іншим гармонійним поведінковим патерном є звичка коректно формулювати свої почуття у формі «Я-повідомлення», не звинувачуючи партнера: «Мене дуже засмучує твоя поведінка» замість «Ти мене дратуєш». Позитивний досвід актуалізації моральних ставлень, здійснення моральних вчинків, самовиховання гармонійних рис є одним з найдійовіших психологічних способів здобуття людиною особистісної зрілості. Враховуючи недостатній рівень розвитку вольових якостей у майбутніх психологів і педагогів, вважаємо за рекомендоване доцільне введення до навчального курсу психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток волі, адже психолог і педагог мають добре володіти собою для того, щоб здійснити психолого-педагогічний вплив на вихованців.

Конкретними психолого-педагогічними (індивідуальними і груповими) формами роботи в даному напрямку є: психологічне *консультування*, соціально-психологічний *тренінг*, психологічний *практикум* конструктивного спілкування, *диспути* на тему: «Вибір у проблемній ситуації», *рольові ігри*, *творчі роздуми*, практика у вирішенні й обговоренні *проблемних ситуацій* морального змісту, рефлексія отриманого морального досвіду.

Стимулювання морально-гармонійної поведінки особистості в юнацькому віці конструктивно проводити шляхом групової роботи в умовах соціально-психологічного тренінгу. Можливим варіантом такої роботи може бути комунікативно-ігровий тренінг із програванням типових (а іноді й злободенних) проблемних ситуацій морального змісту з наступним обговоренням і знаходженням оптимальних варіантів їх вирішення. Психологічними умовами формування гармонійних якостей виступають проблемні ситуації, коли особистість ставить в умови морального вибору (вибору між різними мотивами). Залучення до проблемної ситуації сприяє тому, щоб молода людина задумалася, засумнівалася, відрефлексувала свою позицію, знайшла своє місце в ній, свідомо визначила конструктивну лінію поведінки. При цьому психологу необхідно тонко підійти до внутрішнього світу особистості з врахуванням її індивідуальних особливостей, життєвого (а часом і психотравматичного) досвіду, тактовно допомогти усвідомити власні якості (не завжди гармонійні), визначитися у своєму відношенні до моральних критеріїв, знайти конструктивне ставлення до ситуації і відповідні форми реагування. У процесі гри людина вчиться знаходити й апробувати різні форми

моральної поведінки, а під час обговорення одержує зворотний зв'язок відносно своїх вчинків. За умови згуртованості групи, позитивного ставлення її членів один до одного, апробація моральних форм поведінки не буде викликати напруги, оскільки доброзичливість групи нівелює страх людини вчинити «неправильно». Тому основним моральним принципом групової роботи є принцип *прийняття* особистості й прагнення бачити людину не такою, яка вона є, а такою, якою вона має стати в результаті гармонізації свого характеру. Прояв гумору під час цих занять має бути пов'язаний з симпатією до людини, з бажанням, щоб вона виправила негативні риси. Саме бажання допомогти людині стати краще є основою морального відношення до неї. При вирішенні проблемних ситуацій психолог має надавати емоційну підтримку юнакам та дівчатам, стимулюючи їх до прояву самостійності і відповідальності. Тут доцільно проводити розгляд можливих варіантів вирішення проблеми й зіставляти кожний з них із системою духовно-моральних принципів, прогнозувати варіанти належної гармонійної поведінки в аналогічних ситуаціях у майбутньому.

Психолого-виховна робота, що спрямована на знаходження особистістю в юнацькому віці *позитивного* досвіду набуття гармонійних рис, є досить творчою. Її опис неможливо обмежити рамками методичних рекомендацій, а тому вона вимагає від психолога високого рівня професійності, психологічної гнучкості, життєвого досвіду і психолого-педагогічної майстерності.

6. Психокорекційний напрямок гармонізації характеру молоді презентує собою роботу з корекції характерологічних дисгармоній особистості, допомогу в подоланні негативних тенденцій, що супроводжують процес особистісного становлення в юнацькому віці. Психокорекція може здійснюватися психологом або психотерапевтом. При корекції характерологічних дисгармоній особистості ми віддаємо перевагу індивідуальній формі роботи, яка надає можливість більш тонко оцінити особливості характеру особистості й відповідно до них скласти індивідуальну програму роботи з клієнтом.

Для юнаків та дівчат, що мають м'яко-дисгармонійний характер, психокорекцію слід спрямовувати на зміцнення емоційно-вольових якостей (організованості, самоконтролю, стресостійкості, терплячості, впевненості), розвиток недостатньо сформованих моральних якостей (формування лагідності, позитивного сприйняття світу), та корекцію гордості, екстернальності, лицемірства, демонстративності шляхом духовно-морального розвитку (адже чим більш дисгармонійний характер має людина, тим більше вона потребує моральних обмежень, які сприяють розвитку самоконтролю, стресостійкості, зміцнюючи психологічну саморегуляцію особистості).

Для молоді з жорстко-дисгармонійним характером психокорекційний вплив має спрямовуватися на розвиток духовно-моральних і морально-

комунікативних рис (емпатії, совісності, відповідальності, чесності, альтруїзму). Для здійснення психологічної корекції даного типу дисгармонії характеру ми вважаємо за доцільне створювати духовно-гармонійне оточення для осіб з жорстко-дисгармонійним характером задля того, щоб характерологічно-дисгармонійна особистість на підсвідомому рівні набувала досвіду моральних ставлень до інших людей. Для цього слід залучати осіб з жорстко-дисгармонійним характером до психологічних тренінгів духовно-особистісного зростання та інших гуманістично-спрямованих заходів (наприклад, організації допомоги потребуючим).

При корекції жорстко-агресивних характерологічних якостей у дівчат і фемінно-жіночих проявів у юнаків слід розвивати, передусім, такий психологічний механізм духовного розвитку особистості як здатність до *конструктивної ідентифікації* (з духовними особистостями, представниками своєї статі). При формуванні належних статевих поведінкових патернів доцільно спиратися на методи когнітивно-поведінкової терапії і гармонізувати характер шляхом знаходження, усвідомлення і апробації конструктивних жіночих і чоловічих форм реагування і поведінки.

У якості методу психокорекції характерологічних дисгармоній доцільно використовувати метод духовно-моральної самоактуалізації особистості, яка в юнацькому віці значно залежить від спілкування юнаків та дівчат з авторитетними дорослими людьми (батьками, вчителями, старшими товаришами, талановитими діячами тощо), які вже мають життєвий досвід і можуть надати наочний приклад гармонійної поведінки. Учитель, який сам духовно і морально самоактуалізується, здійснює підсвідомий позитивний вплив на здатність учнів до конструктивної самореалізації. Тобто відбувається двосторонній процес самоактуалізації усіх учасників навчально-комунікативної взаємодії за рахунок психокорекційного впливу моральних взаємин на духовне розкриття особистості. Педагог має значно більший досвід, ніж учень або студент. Гармонізуючи характер вихованця, він не повинен підштовхувати його до того або іншого рішення, а має створювати психологічні умови для того, щоб людина прийняла це рішення самостійно. Тому він не повинен чіплятися за слова, а викладати своє бачення певної проблеми коректно, запропоновувати шляхи її розв'язання, не нав'язуючи свою думку. Етичний кодекс психолога наголошує, що про помилки учнів (студентів) краще говорити не прямо, а мимохіть, наголошуючи, що кожен може помилятися, головне, щоб вчасно виправити помилки й не допускати їх у майбутньому [105].

7. Психотерапевтичний напрямок полягає у здійсненні психотерапевтичної допомоги юнацтву у подоланні глибоких та стійких характерологічних дисгармоній. Психотерапія може здійснюватися психотерапевтом або

психологом, який пройшов спеціальну психотерапевтичну підготовку. У межах нашого дослідження ми пропонуємо християнськи зорієнтований підхід психотерапії. Ф.Е. Василюк, вважає, що християнство повинне бути тією точкою опори, на яку має спиратися психолог (психотерапевт), але сама позиція може бути не явною, а в підтексті [57]. А. Лоргус зазначає, що роботу психолога-консультанта і психотерапевта можна порівняти з пастирською роботою [178]. Психолог допомагає «будівництву» особистості людини: допомагає людині зрозуміти себе, розібратися у власних душевних проблемах. Для цього важливо зберегти цілісність своєї особистісної позиції, а не прагнути до нормативної правильності.

У роботу психолога входять елементи педагогіки: він несе людям антропологічну, психологічну і духовну освіту. Тому велике значення мають особистісні якості психолога. Архімандрит Кіпріан (Керн) пише про співстраждання як про найважливішу частину служіння священника [20]. Те ж саме відноситься і до психолога (або психотерапевта). Без співстраждання (емпатії) психолог навряд чи зможе працювати результативно. Необхідною умовою ефективності роботи психолога виступають його досвід, особистісна зрілість, цілісність мислення, світогляду й життя, відповідність його віри способу мислення і життя [179]. Також психолог (психотерапевт) має бути настроєним на іншу людину, уважним до неї. Особистісно зрілим психологам властиві здатність до прийняття іншої людини, терпляче і лояльне відношення до її досвіду. Для психолога важливо мати власну практику духовного покаяння, моральний статус, спосіб життя і відповідну поведінку. Психологу важливе знання своїх проблем для того, щоб вони не резонували в роботі із клієнтом. Для цього слід використовувати супервізію, яку часто називають «психотерапією для психотерапевта», коли психолог за допомогою більш досвідченого психолога або групи психологів може виявити свої особисті або професійні проблеми і зрозуміти, що заважає йому повноцінно працювати з клієнтом. Така супервізія допомагає навчитися визнавати свої помилки, розуміти свої обмеження, не боятися труднощів і одержувати задоволення від своєї роботи [178].

М.Д. Гур'єв пропонує наступну схему курсу духовно-психотерапевтичної роботи.

1. Бесіда з клієнтом має починатися з урозуміння того, що кожна людина шукає в житті радості і щастя. Далі йде обговорення, що радість і щастя не залежать від зовнішніх причин. Зовнішні обставини впливають на людину через її внутрішнє відношення до них, що формується завдяки моральним якостям. Звідси витікає, що щастя людини залежить від її моральності.

2. Далі відбувається поділ якостей на позитивні й негативні, усвідомлюються зроблені помилки, а також те, що сила, розум можуть бути спрямовані

на служіння як добру, так і злу.

3. Далі клієнт має бути спрямованим на усвідомлення своїх негативних й позитивних якостей, на рефлексію того, якими емоційними станами супроводжуються позитивні, а якими – негативні якості характеру.

4. Проводиться бесіда про зміну стану душі, наявність протиріч між думками, бажаннями і можливостями. Розглядаються можливості протистояння дисгармонійним звичкам.

5. Після цього джерелом розвитку будь-якої гармонійної якості визнається любов.

Оцінюючи дисгармонійні риси з духовних позицій, Д.О. Авдєєв розробив систему духовно-психологічних рекомендацій стосовно психотерапії характерологічних дисгармоній, які полягають в основі різноманітних психопатологічних захворювань [2].

1. Духовно-психологічні напрями психотерапії при *неврастенії*. Психолог (педагог) має вчити молоду людину духовно-психологічним навичкам:

- Любити ближнього як самого себе. У собі треба любити образ Бога (духовні властивості), оскільки людина є власником безсмертної душі. Не прийнявши і не полюбивши себе, людина компенсує це атаками нервозності. Якщо людина відкриє серце, очистить розум, то вона позбавиться психологічних проблем.
- Слід боротися з власною гордістю: навчитися терпіти і спокійно переносити образи, сприймати докори і несправедливість як умови для виховання духовних чеснот – терпіння і смирення.
- Усвідомлювати себе здатним на промахи, помилки, і тому вважати критику заслуженою.
- Нікого не засуджувати, не звинувачувати, не злословити, не висміювати.
- Не підвищувати голосу, не вживати брутальних слів, не сперечатися, не говорити зайвого.
- Причину власних невдач вбачати тільки у собі – тоді встановиться врівноваженість і спокій.
- Сприймати наявність тимчасового метафізичного невдоволення земним життям як нормальний процес духовного росту.
- Приймати події життя як вже здійснений факт і не мучити себе марними сумнівами. «Що трапилося, то трапилося. Да буде Воля Твоя, Господи!»
- Вести здоровий спосіб життя (режим дня, пост, недопущення надлишку в їжі, сні, розвагах).
- Відвідувати Богослужіння, читати духовну літературу, набувати і зберігати внутрішній спокій шляхом молитви.

2. Духовно-психологічні напрями психотерапії неврозу *нав'язливих станів*.

- Метод парадоксальної інтенції В. Франкла спрямований на подолання

нав'язливих думок шляхом формування гумористичного ставлення до них. Цей метод ґрунтується на досягненні християнської смиренності: коли людина смиряється, вона сміється над власними страхами і дозволяє собі помилку, страх неправильно щось зробити в неї зникає (вона думає більше не про те, як зробити, а що зробити).

- Постійний самоконтроль за своїми думками, уникати марних фантазій (не вступати в співбесіди з гріховними помислами, відсікати їх).
- Не вірити змісту нав'язливих думок, не вести з ними «співбесіду», а намагатися їх ігнорувати.

3. Духовно-психологічні напрями психотерапії *істерії*:

- Усвідомлення власної демонстративності й боротьба з марнославством шляхом розвитку моральної самооцінки, рефлексії, набуття скромності.
- Оточуючим не слід реагувати на істеричні прояви людини (без глядача істерика припиняється). Слід зберігати достоїнство і спокій, а якщо потрібно, і розумну строгість.

4. Методичні рекомендації щодо зниження рівня *депресивності* [121, с. 121-122]:

- Боротьба з пристрастями суму і зневіри шляхом терпіння, смиренності, любові. Слід прикладати духовні зусилля, не плекати свою депресію, не жаліти себе, а сподіватися на Бога.
- Розвиток таких якостей характеру як поступливість, м'якість, спокій, що приводить до зниження фрустраційної напруги.
- Логотерапія, що спрямована на усвідомлення сенсу життя, розуміння сутності страждання;
- Раціональна психотерапія: переконання, корекція особистісних установок і поведінки шляхом переглядання відносини до них.
- Загартовування волі, розвиток терпіння (шляхом фізичної праці, спорту).
- Фізіотерапевтичні процедури: ванни з додаванням морської солі й хвойного екстракту, вітаміни групи В, мед, інжир, прогулянки на свіжому повітрі, сонячні ванни – це сприяє виробленню ендорфінів (гормонів щастя).
- Оточуючі мають створити атмосферу любові, спокійні, теплі відносини; не засуджувати, не волати до совісті, а підтримати, утішити, виявити щиру турботу.

5. К.В. Зорін надає методичні рекомендації щодо зниження *агресивності* [121, с. 110]:

- Можливість висловити наболіле і бути понятим – це є ефективним кроком до подолання негативних емоцій. Тому психолог має більше спілкуватися з агресивними юнаками та дівчатами.
- Вчити адекватно оцінювати власні переживання і нести відповідальність за проблеми, а не перекладати провину на інших; розвивати почуття співпереживання людям, природі.
- Допомогати виражати гнів соціально прийнятними способами (у спорті,

змаганнях).

- Людина має зрозуміти те, що не можна самостверджуватися, принижуючи інших людей, відповідати агресією на агресію. Зло перемагається лише добром і любов'ю, розумінням і прощенням.

6. Методичні рекомендації стосовно зниження рівня *тривожності* [121, с. 120-121]:

- Не слід порівнювати юнаків з іншими однолітками, не влаштовувати змагань, не акцентувати увагу на їх невдачах; не кричати, не підганяти, а дати учневі заспокоїтися в новій обстановці, частіше проявляти любов.
- Психолог має спільно з юнаками та дівчатами обговорювати ситуації, що викликають тривогу, знаходити корисні або смішні властивості в об'єкті страху.
- Надавати учням волю проявляти ініціативу, приймати рішення; створювати ситуації, де учень може виявити таланти, заслужити повагу однолітків, здобути досвід перемог і успіхів.

7. В.К Невярович визначає наступні методи духовно-психологічної *само-допомоги*:

- Душевний мир ґрунтується на трьох китах: любов, смиренність і терпіння.
- Важливим компонентом на шляху психологічної самопомоги є правильна оцінка причин власних помилок.
- Шлях до позбавлення дисгармоній характеру полягає через усвідомлення власної ролі у створенні проблем і щире прагнення до морального виправлення свого життя.
- Важливо зрозуміти різницю між усвідомленням власних помилок, що народжує в душі мир і спокій, і невротичним самоїдством, що лише збільшує страждання.
- Використовувати метод раціоналізації: заспокоїтися і тверезо проаналізувати проблемну ситуацію, виписати причини проблеми (конфлікту) і можливі шляхи її вирішення (розв'язання конфлікту).
- Розвиток передбачливості (заздалегідь готувати себе до труднощів, відповідальних кроків).
- Під час переживань перемикатися на щось приємне (на споглядання природи, мистецтва).
- Самота і безмовність допомагають в тому, щоб упорядкувати думки і почуття, відключитися від турбот.
- Тренування у добросердому терпінні скорбот (уявити собі останній день свого життя і оцінити свої переживання з цього погляду).

Психолого-профілактичний напрямок має на меті випереджаючу профілактику дисгармоній характеру і деструктивного особистісного розвитку. Він включає всі форми психолого-педагогічної роботи, що описані вище.

Специфікою даного напрямку є діагностика характерологічних якостей членів молодіжних груп і виявлення «групи ризику», тобто, осіб, які мають схильність до глибоко-дисгармонійних характерологічних проявів. Як правило, це педагогічно запущені юнаки та дівчата з неблагополучних родин, які соціально дезадаптовані в класі або студентській групі. Референтними для них виявляються неформальні молодіжні угруповання, спілкування в яких носить деструктивний, асоціальний характер. При роботі з такими особами ефективним є створення для них індивідуально-розвиваючого оточення. Завчасне виявлення особистостей з «групи ризику» і проведення з ними психолого-консультаційного або психокорекційного курсу дозволяє направити їх майбутнє життя в конструктивне русло.

Для психологічної профілактики розвитку ригідної фіксації у юнаків та дівчат на нав'язливих почуттях, на образах слід проводити психологічну роботу з молоддю стосовно усвідомлення юнаками і дівчатами руйнівного впливу власних образ на саму людину і навчання методам ведення конструктивного діалогу, надання зворотного зв'язку тим, хто тебе ображає чи дратує, а саме головне – це навчити молодь прощати один одного образи, не фіксуватися на конфліктній ситуації, а відпускати негатив, зберігаючи позитивні моральні ставлення до людей.

Усі запропоновані форми психолого-педагогічної роботи сприяють не тільки гармонізації характеру, а й цілісному конструктивному розвитку особистості в юнацькому віці.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Інноваційний комплексний спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці» спрямований на створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення учнівської молоді: засвоєння духовних цінностей, розвиток моральних ставлень, позитивного мислення, позитивних почуттів, формування духовно-моральних якостей, розвиток духовно-моральної саморегуляції особистості, здобуття навичок моральної поведінки.

Метою спецкурсу є набуття практичних навичок свідомого самовиховання і гармонізації власного характеру шляхом засвоєння духовно-моральних принципів і духовно-морального самоактуалізації. *Завданнями* спецкурсу виступають: 1. Актуалізація психологічних знань, розвиток мотивації самопізнання, самоудосконалення. 2. Усвідомлення зв'язку між наявністю характерологічних дисгармоній і психологічних проблем особистості. 3. Формування мотивації гармонізації власного характеру. 4. Усвідомлення дихотомічності позитивних і негативних рис характеру. 5. Розвиток совісті, відповідальності, рефлексії власних рис, здатності до свідомого визнання своїх помилок, до здійснення морального вибору. 6. Формування позитивного мислення, пози-

тивних почуттів. 7. Розвиток духовно-моральної саморегуляції. 8. Рівномірний розвиток усіх компонентів характеру. 9. Набуття досвіду самовиховання характеру (розвиток позитивних рис, контроль над негативними, апробація форм моральної поведінки). 10. Систематизація знань, рефлексія досвіду. Спецкурс поєднує лекції, дискусії, психотренінг, рольові ігри.

2. Впровадження спецкурсу у якості формувального експерименту дало конструктивні результати, які відобразилися у позитивній динаміці характерологічних рис учасників експериментальної групи (зростання рівня альтруїстичності, відповідальності, креативності, толерантності, терплячості, емпатії, організованості, оптимістичності, доброзичливості, стресостійкості при зниженні рівня корисливості, екстернальності, ригідності, слабовілля, агресивності, психічної збудливості, емоційної лабільності, невротичності). Достовірне зростання показників позитивних якостей при зниженні рівня негативних свідчить про послідовний процес гармонізації характеру який відбувся на основі активізації психологічних механізмів духовно-морального розвитку особистості і підтверджує ефективність програми авторського спецкурсу «Гармонізація характеру в юнацькому віці». Формувальний експеримент дозволив не тільки зробити висновок про позитивну динаміку характерологічного розвитку, яка відбувається в процесі духовно-моральної самоактуалізації особистості, а також визначити найбільш проблемні аспекти характероутворення старшокласників.

3. На розвиток загальної гармонійності характеру впливає розвиток усіх його компонентів, але ключову роль відіграють духовно-моральний, емоційний, вольовий і морально-комунікативний компоненти. На нижчих рівнях гармонійності характеру позитивні якості набуваються досить повільно, а деструктивні риси розвиваються швидко. При високому рівня гармонійності характеру процес його подальшої гармонізації відбувається набагато швидше, оскільки сформованість духовно-моральної саморегуляції виступає злагодженим психологічним механізмом гармонійного характерологічного розвитку.

Процес гармонізації характеру має три основні етапи *початковий*, *основний* і *духовно-гармонійний*. Це означає, що позитивні якості розвиваються не одночасно, а формуються в результаті попередньо сформованих рис (негативні риси зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості). На нижчих рівнях гармонійності характеру початкову гармонізацію характерологічного розвитку особистості доцільно розпочинати з гармонізації *духовно-морального* та *емоційного* компонентів. На середньому рівні гармонійності (коли основні компоненти певною мірою вже сформовані) починається *основний* етап гармонізації характеру, на якому оптимально розвиваються *морально-комунікативний* і *вольовий* компоненти. На *духовно-гармонійному* етапі доцільно розвивати *інтелектуально-креативний* та *пси-*

хосоматичний компоненти, оскільки активізація гармонійного розвитку інтелектуально-креативних якостей відбувається саме на вищому рівні гармонійності характеру.

Процес гармонізації характеру має три основні типи (гармонізація по м'якому типу, по жорсткому типу і цілісна гармонізація). Гармонізація по м'якому типу відбувається через акцент на духовному розвитку особистості (через розвиток переважно духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру). Гармонізація характеру по жорсткому типу відбувається через акцент на емоційно-вольовому розвитку особистості (розвитку волі, самоконтролю, стресостійкості). Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при *цілісній гармонізації* характеру шляхом послідовного і комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів.

4. Визначені фактори дисгармонізації характеру досить чітко описують сутність психологічних чинників розвитку характерологічних дисгармоній сучасної молоді, а саме: фактори глибокої невротизації особистості, соціально-психологічної адаптованості за будь-яку ціну, чоловічої фемінності, жіночої маскулиності, лицемірної підступності, юнацького максималізму, слабовілля, неадаптивної емоційної напруги, деструктивної комунікабельності і марнославства. Фактори гармонізації характеру (всебічної активної початкової гармонізації, кризи подолання початкової невротизації, розвитку креативної ергічності, фактор психофізичного саморозвитку і фактор стеничної мужності) являють собою пріоритетні напрями роботи з молоддю стосовно психокорекції характерологічних дисгармоній.

5. Напрямами оптимізації психологічного супроводу старшокласників і студентів є створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення, насичення навчально-виховної програми заходами духовно-творчого спрямування, введення спецкурсів щодо гармонізації характеру, підвищення рівня духовно-релігійної освіченості. Методами гармонізації характеру є: бесіди, диспути на моральну тематику, психологічні тренінги розвитку мотивації самоудосконалення, моральної оцінки своїх якостей, формування вольових якостей, з опорою духовно-моральні цінності.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз поняття «характер» у духовно-філософських традиціях і науково-психологічних підходах дозволив визначити *характер* особистості як динамічне психічне утворення, що являє собою структуру стійких особистісних тенденцій, детермінованих системою відносин людини до себе, до інших людей, до праці, до природи, до Бога, до ситуацій, до світу в цілому, які визначають особистісну спрямованість, індивідуальну своєрідність і особливості поведінки людини. Риса характеру – це стійкі форми реагування або поведінки, які мають дихотомічні властивості (можуть бути позитивними або негативними). Кожна риса формується в результаті багаторазової реалізації особистістю власних ставлень у відповідних вчинках.

Характер має *структуру* (систему кластерів рис відповідно до підструктур особистості) і *зміст* (позитивні або негативні риси) і певну ступінь гармонійності. *Критерії гармонійності* характеру являють собою систему дихотомічних шкал інтегральних характеристик, які відбивають цілісну картину характеру. Вони визначаються як похідні від характерологічних рис і розташовуються по осях: духовно-моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неурівноваженість; сила – слабкість; м'якість – жорсткість характеру.

Основою гармонійного характероутворення виступають моральні ставлення особистості, які визначають конструктивність взаємин людини і забезпечують врівноваженість, моральну силу і мирний психологічний стан особистості. *Моральні ставлення* – це позитив, увага, доброзичливість до тих, на кого вони спрямовані (до людей – це уважність, повага, любов; до речей і природи – це охайність, відповідальність за екологію; до справи – це працьовитість, креативність, цілеспрямованість; до *себе* – це скромність, самокритичність, гідність, самоповага; до *Бога* – совісність, віра, любов, вдячність Богові). *Гармонійний характер* є цілісною структурою конструктивних рис, де кожна риса виражає певне моральне ставлення особистості. Існує два типи гармонійності характеру: *відносна* гармонійність (характер адаптований у межах певних умов) і *загальна* (гармонійний характер за будь-яких зовнішніх умов), що забезпечується наявністю духовно-морального особистісного стрижня.

Дисгармонійний характер – це комплекс суперечливих, дисгармонійних рис, які викликають стан психологічного дискомфорту особистості й порушують її взаємини з навколишніми. Передумовою патохарактерологічного розвитку виступає дисгармонія характеру, яка може бути або *вродженою* (конституціональна психопатія), або *набутою* (акцентуація), що виникає у наслідок впливу негативних соціально-психологічних факторів (неправильного виховання, тривалих психотравм). Психологічними детермінантами розвитку

характерологічних дисгармоній є неузгодженість між духовно-моральними якостями, інтелектом, почуттями і волею людини, а також несформованість духовно-моральних та емоційно-вольових якостей, що порушує психологічну саморегуляцію особистості й визначає суперечливість, невірноваженість характеру, відсутність його цілісності і моральної сили. Нами визначено основні типи дисгармоній характеру. *М'яко-дисгармонійний* характер відрізняється розладами вольових та емоційних функцій у наслідок дисбалансу між однобічно розвинутими окремими моральними якостями (відповідальністю, совістю) і низьким рівнем емоційно-вольового потенціалу (емоційною лабільністю, вразливістю, тривожністю, слабковіллям). Основою *жорстко-дисгармонійного* характеру є дисбаланс між високим рівнем емоційно-вольового потенціалу (наполегливістю, рішучістю, агресивністю, гнівливістю) і відсутністю моральних якостей. Емоційно-вольова стеничність, що позбавлена духовно-морального змісту, зумовлює деструктивну активність людини.

2. Духовно-моральні основи гармонізації характерологічного розвитку представлені в християнсько-антропологічній концепції, що ґрунтується на чітко визначених духовно-моральних світоглядних засадах і спрямована на гармонізацію характеру шляхом духовно-морального розвитку особистості. Характер являє собою систему моральних чеснот або пороків людини. Цілісність характеру зумовлена єдністю духу, душі й тіла на основі інтеграції ієрархічної структури особистості. Основою формування характерологічних дисгармоній є егоїстична спрямованість людини, що зумовлена порушенням належної ієрархії духа, душі й тіла. Ґрунтуючись на егоїзмі, перекожені природні потреби людини перетворюються у стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку переростають у дисгармонійні риси. Риси характеру поділяються на позитивні, що засновані на чеснотах, етично нейтральні і негативні. Гармонізація характеру відбувається шляхом свідомого опанування особистістю системою духовних чеснот. Кожній з основних пристрастей ставиться на противагу певна чеснота: чревоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, сріблолобству – милосердя, гніву – лагідність, суму – надія, зневірі – терпіння, марнославству – скромність, гордості – смиренність. Принципом гармонізації характеру є перетворення пристрастей шляхом тренування протилежних чеснот і свідомої боротьби людини з власним егоїзмом. У міру духовно-морального життя формуються *моральні відносини* людини, які визначають *гармонійний характер*, ознаками якого виступають смиренність, терпеливість, лагідність, альтруїзм, стан спокою і любові. Гармонійний характер означає гармонію чеснот і злагодженість між словом і справою. Моральність – це внутрішньоособистісна духовна якість, яка визначає поведінку людини. Першоосновою формування моральності є моральне почуття – здатність до розрізнення добра і зла, що визначає мора-

льну потребу – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить моральний закон, що спрямовує волю людини у бік добра. Совість є внутрішнім моральним законом, що нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення і самоконтролю. Основною детермінантою гармонізації характеру виступає установка на духовно-моральне самоудосконалення. Гармонізація характеру особистості шляхом духовно-морального розвитку ґрунтується на перенесенні центра уваги людини з її учинків на думки і почуття (рефлексії власних негативних думок, почуттів), розвиток позитивного мислення і зміні вчинків у бік моральної норми.

3. Психологічним механізмом гармонізації характеру виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка спрямована на здійснення вольової саморегуляції поведінки людини на основі духовно-моральних принципів (миру, любові, взаємоповаги, обов'язку). Духовно-моральна саморегуляція виконує функції духовної самоактуалізації та соціально-психологічної адаптації особистості. Моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності і визначає конструктивність характерологічного розвитку. Структура психологічного механізму духовно-моральної саморегуляції має дві складових: духовно-моральну та емоційно-вольову. Взаємоузгоджена взаємодія духовно-моральних та емоційно-вольових якостей виконує детермінуючу функцію у процесі характероутворення. У разі несформованості емоційно-вольового компоненту людина не здатна керувати своїми почуттями і відповідати власним моральним вимогам, що сприяє формуванню м'яко-дисгармонійного характеру. Якщо недостатньо сформована духовно-моральна складова, то вольова активність людини має аморально-деструктивний напрямок, що зумовлює формування жорстко-дисгармонійного характеру. Провідним компонентом духовно-моральної саморегуляції виступає саме духовно-моральний, який за допомогою духовно-моральних регулятивів здійснює опосередкований вплив як на розвиток волі, так і на цілісну гармонізацію характеру особистості.

Гармонізацію характеру в юнацькому віці доцільно здійснювати на основі *духовно-моральної самоактуалізації* (духовного творення власної особистості відповідно до морального ідеалу, актуалізації духовно-творчих і морально-психологічних якостей), яка полягає у моральній творчості і визначається не суто креативною самореалізацією, а духовним самоздійсненням особистості. Духовно-моральна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з проявами власних дисгармоній) і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу). Напрямами негативного аспекту є: морально-критичний самоаналіз, визнання власних помилок; усвідомлення негативних рис і активне подолання їх за допомогою розвитку моральної самосвідомості, рефлексії, децентрації, самоконтролю, волі, самообмеження бажань. Напрямами

позитивного аспекту: підвищення духовно-моральної активності (безкорислива праця, допомога потребуючим, плідна творчість, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, віри, надії, любові).

Духовно-моральний, позитивно-особистісний підхід розуміє гармонізацію характеру як процес узгодження його підструктур, наповнення їх духовно-моральним змістом з метою формування цілісної структури сильного, морального, урівноваженого характеру шляхом розвитку духовно-моральної саморегуляції, формування моральних ставлень, набуття позитивних якостей, контролю над негативними. Даний методологічний підхід ґрунтується на принципах: ієрархічності, духовно-моральної детермінації, цінності особистості, позитивності, інтернальності, конгруентності, динамічної мотивації, антиномічності, «психоелевації», духовно-особистісної інтеграції, помірності, балансу, синергії, самодопомоги.

4. Психологічна модель вивчення структури і змісту характеру складається з 6-тих компонентів: духовно-морального, інтелектуально-креативного, морально-комунікативного, емоційного, вольового, психосоматичного, які містять відповідні дихотомічні риси – ознаки гармонійного і дисгармонійного характеру. Повноцінна сформованість усіх компонентів визначає психологічний механізм *духовно-моральної саморегуляції*. Взаємодія духовно-морального, інтелектуально-креативного і морально-комунікативного компонентів зумовлюють духовно-моральний компонент саморегуляції особистості. Взаємодія емоційного, вольового і психосоматичного компонентів забезпечує емоційно-вольову складову саморегуляції. В залежності від ступеню відповідності критеріям гармонійності визначено 4 рівні гармонійності характеру: дисгармонійний, потенційно-дисгармонійний, адаптований і гармонійний характер.

5. Експериментальне дослідження особливостей та ступеню гармонійності характеру учнівської молоді показало, що у сучасних старшокласників має місце дифузність позитивних і негативних моральних рис при середньому рівні духовного потенціалу і несформованості духовної спрямованості (спостерігається рівномірний розподіл егоїстичної, соціальної і ділової спрямованості). Учні 9-х класів мають високий рівень егоцентризму, який з віком знижується до середнього рівня. Середньостатистичні показники гармонійності моральних, інтелектуальних і комунікативних рис в учнів 9-11 класів знаходяться на середньому рівні, а вольові якості сформовані недостатньо. Дослідження довело, що характерологічний розвиток старшокласників детермінується переважно не віком, а профілем навчального закладу і психолого-педагогічними факторами (умовами виховання, соціальним оточенням, духовно-моральними знаннями, особистісним досвідом). Односп-

рямоване (фізичне або інтелектуальне) навантаження гальмує характерологічний розвиток в юнацькому віці. Основним чинником гармонізації характеру виступає рівномірний розвиток усіх підструктур особистості.

В усіх вибірках молоді негативною тенденцією виявляється значне перевищення показників чесності показниками лицемірства. Нажаль, доводиться констатувати, що брехня і лицемірство стали нормою життя і духовною хворобою сучасного суспільства. Психологічною компенсацією при цьому виявляються високий рівень стресостійкості, гарного настрою і почуття відповідальності, яке виступає основним стрижнем моральної саморегуляції сучасної молоді. Учні ПТНЗ мають вищий за старшокласників рівень духовного потенціалу і гармонійності характеру. Дослідження довело, що професійний фах суттєво впливає на ступінь і динаміку гармонійності характеру в юнацькому віці. Серед усіх верств юнацтва переважають особи, які мають характерологічні дисгармонії при розвиненому духовному потенціалі. Найбільший відсоток осіб, що мають духовно-гармонійний характер, спостерігається у духовному училищі. Дослідження динаміки ступеню гармонійності характеру показало, що в умовах навчання в духовному училищі, інституті мистецтв і на спеціальностях «Російська філологія» і «Архітектура» відбувається гармонізація характеру студентів. На спеціальностях «Практична психологія», «Соціальна педагогіка», «Початкова освіта», «Інформатика» та «Іноземна філологія» відбувається зниження рівня гармонійності характеру студентів. Ця тенденція зумовлена переважанням *інтелектуального* компонента в системі сучасної освіти за рахунок духовно-морального розвитку особистості. Проте, існує тенденція до зниження відсотка осіб з низьким рівнем гармонійності характеру від старшокласників до студентів, яка свідчить про духовно-особистісне зростання сучасної учнівської молоді.

6. Встановлено психологічні закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці. Юнаки більш здатні до соціально-психологічної адаптації, а дівчата – до духовно-моральної самоактуалізації, але у структурі гармонійного характеру статеві характерологічні відмінності майже стираються. На процес характероутворення впливають духовно-особистісні чинники, що зумовлюють гармонійність характеру, і діяльнісно-професійні фактори, які суттєво впливають на життєву активність та емоційний стан людини. Дисбаланс особистісної спрямованості і цінностей культури, в якій живе людина, є фактором соціально-психологічної дезадаптації особистості і дисгармонізації її характеру. Естетично-творчий характер професійної діяльності, розвиток художніх, музичних здібностей, акцент на духовно-моральному розвитку людини, а також задоволеність обраною професією сприяють духовній самоактуалізації особистості, що зумовлює гармонізацію характеру в юнацькому віці.

Процес гармонізації характеру має три основні етапи *початковий, основний і духовно-гармонійний*. Це означає, що позитивні якості розвиваються не одночасно, а формуються в результаті попередньо сформованих рис (негативні риси зникають послідовно в процесі духовно-морального самовдосконалення особистості). На нижчих рівнях гармонійності характеру початкову гармонізацію характерологічного розвитку особистості доцільно розпочинати з гармонізації *духовно-морального та емоційного* компонентів. На середньому рівні гармонійності починається *основний* етап гармонізації характеру, на якому оптимально розвиваються *морально-комунікативний і вольовий* компоненти. На *духовно-гармонійному* етапі доцільно розвивати *інтелектуально-креативний і психосоматичний* компоненти, оскільки активізація гармонійного розвитку інтелектуально-креативних якостей відбувається саме за умови гармонійної сформованості усіх інших компонентів характеру.

Процес гармонізації характеру *не є лінійним*, він має періодичність гармонійного підйому і кризових станів, що супроводжуються тимчасовою дисгармонізацією характеру. Початковий етап духовно-особистісного розвитку викликає тимчасове загострення дисгармоній характеру особистості. Але при подальшому духовному розвитку (за умови невинного самовдосконалення) відбувається психологічна адаптація людини, яка зумовлює поступову гармонізацію її характеру. На нижчих рівнях гармонійності характеру позитивні якості набуваються досить повільно, а деструктивні риси розвиваються швидко. На високому рівні гармонійності процес подальшої гармонізації характеру відбувається досить динамічно, оскільки сформованість духовно-моральної саморегуляції виступає злагодженим психологічним механізмом гармонійного характерологічного розвитку.

Процес гармонізації характеру має три основні типи (гармонізація по м'якому типу, по жорсткому типу і цілісна гармонізація). Гармонізація по м'якому типу відбувається через акцент на духовному розвитку особистості (через розвиток переважно духовно-морального і морально-комунікативного компонентів характеру). Гармонізація по жорсткому типу відбувається через акцент на емоційно-вольовому розвитку особистості (розвитку волі, самоконтролю, стресостійкості). Найбільш злагоджено процес гармонізації протікає при *цілісній гармонізації* характеру шляхом комплексного розвитку гармонійності усіх його компонентів. Отже, гармонізація характеру особистості забезпечується послідовним рівномірним розвитком усіх його підструктур.

Ми не можемо констатувати факт односпрямованого детермінаційного впливу духовного потенціалу на процес гармонізації усіх компонентів характеру в юнацькому віці. Але можна стверджувати, що духовний потенціал і гармонійність характеру взаємовпливають одне на одне. Розвиток духовного потенціалу сприяє гармонізації духовно-морального, вольового і морально-

комунікативного компонентів. Водночас совісність, креативність, емпатія, доброзичливість зумовлюють зростання духовного потенціалу. Отже, гармонійний характер є психологічною передумовою і результатом духовного розвитку особистості в юнацькому віці. Усі показники духовних якостей тісно корелюють між собою і з гармонійністю характеру. Характер духовно-гармонійних осіб не залежить від самопочуття, настрою, самооцінки та зовнішніх впливів, у той час як психологічний стан характерологічно дисгармонійних осіб детермінується переважно психосоматичними та зовнішніми чинниками.

Результати дослідження довели що в структурі дисгармонійного характеру існує внутрішньоособистісний конфлікт між духовно-моральним і психосоматичним компонентами. Духовно-моральний компонент, зумовлюючись розвитком духовного потенціалу, позитивно корелює з морально-комунікативним, вольовим та інтелектуально-креативним і має негативну кореляцію з емоційним та психосоматичним компонентами. Тобто, духовний розвиток не сприяє емоційному комфорту, оскільки вимагає зусиль щодо моральної роботи над собою. Проте у структурі гармонійного характеру емоційні риси виконують функцію «морального барометру»: негативні емоції виникають у відповідь на аморальні дії. Психосоматична гармонійність характеру може опосередковано через розвиток енергопотенціалу зміцнювати волю, сприяти соціально-психологічній адаптації, емоційному комфорту, розвитку креативності. Проте односпрямований акцент на соціально-психологічній адаптації знижує духовно-моральний потенціал особистості. Для конструктивного розв'язання конфлікту між психосоматичним і духовно-моральним компонентами доцільно використовувати інтелектуально-креативний і вольовий компоненти характеру у якості посередників, адже вони мають позитивні кореляції як з духовно-моральним, так і з емоційним і психосоматичним компонентами. Розвиток духовно-моральних якостей має визначати зміцнення зв'язку духовного потенціалу з розумом і волею і надавати останнім духовно-моральної спрямованості. За рахунок гармонізуючого впливу духовного потенціалу на духовно-моральні, інтелектуально-креативні і вольові риси характеру, а останніх на емоційні і психосоматичні якості відбувається загальна гармонізація цілісної структури характеру. Отже, ми підтверджуємо гіпотезу стосовно духовно-моральної детермінації гармонійності характеру особистості.

7. Розроблений та експериментально перевірений інноваційний авторський спецкурс «Гармонізація характеру в юнацькому віці» спрямований на гармонізацію характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості. Спецкурс поєднує лекції, дискусії, психотренінг, рольові ігри, що спрямовані на розвиток духовно-моральної саморегуляції, засвоєння духовних принципів, формування моральних ставлень, позитивного мислення і почуттів, здобуття навичок моральної поведінки і свідомого самовиховання. Ре-

зультати формувального експерименту свідчать про зростання в експериментальній групі (на відміну від контрольної) показників загальної гармонійності характеру, гармонійності духовно-морального, морально-комунікативного, емоційного, вольового і психосоматичного компонентів, альтруїстичності, відповідальності, креативності, толерантності, доброзичливості, емпатії, організованості, оптимізму, стресостійкості, що доводить ефективність гармонізації характеру шляхом духовно-моральної самоактуалізації особистості.

8. Обґрунтовані методичні рекомендації для психологів і педагогів визначають напрями оптимізації психологічного супроводу старшокласників і студентів: культурно-освітній; психолого-екологічний; мотиваційно-розвиваючий; виховально-поведінковий; психокорекційний; психотерапевтичний та психолого-профілактичний. Основною метою роботи з молоддю в системі сучасної освіти є створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення, насичення навчально-виховної програми заходами духовно-творчого спрямування, введення спецкурсів щодо гармонізації характеру, підвищення рівня духовної освіченості. Методами гармонізації характеру є бесіди, диспути на моральну тематику, психологічні тренінги розвитку моральної оцінки своїх якостей, мотивації самоудосконалення, формування вольових якостей, з опорою духовно-моральні цінності.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження була досягнута мета роботи. Але проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми гармонізації характеру в юнацькому віці. Зокрема, слід відзначити недостатню дієвість методів розвитку вольових якостей і подолання егоцентризму, який залишається найважливішим чинником виникнення проблем у міжособистісному спілкуванні юнаків та дівчат.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей психологічної сумісності осіб з різними типами характерологічних дисгармоній, а також у розробці методів психологічної допомоги (технологій психологічного консультування, психологічного тренінгу, психолого-педагогічних спецкурсів), які спираються на визначені закономірності гармонізації характеру в юнацькому віці й спрямовані на подолання егоцентризму особистості та розвиток морально-вольових якостей старшокласників і студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аболіна, Т.Г.* Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування /Т.Г. Аболіна, А.М. Єрмоленко, О.О. Кисельова, В.А. Малахов. – К.: Стилос, 1997. – 243 с.
2. *Авдеев, Д.А.* Душевные болезни: православный взгляд /Д.А. Авдеев // М.: Дар, 2005. – 287 с.
3. *Авдеев, Д.А.* Нервность: ее духовные причины и проявления / Д.А. Авдеев. 6-е изд. – М.: «МБЦ Серафима Саровского», «Омега», 2009. – 320 с.
4. *Аверин, В.А.* Психология личности. Характер личности / Статьи по психологии – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=520 (19.05.15). – Назва з екрану.
5. *Адлер, А.* О нервическом характере / А. Адлер: Пер. с нем. – СПб.: Университетская книга, 1997.– 388 с.
6. *Акцентуация характера и психопатия (классификация Н.Я. Иванова, А.Е. Личко)* / Мир Леонардо – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://worldleonard.h1.ru/doc/gipn/gipn_044.html (19.05.15). – Назва з екрану.
7. *Александр, Ф.* Человек и его душа: познание и врачевание от древности до наших дней: / Ф. Александр, Ш. Селесник: Пер. с англ. – М.: Прогресс-Культура, Изд-во Агентства «Яхтсмен», 1995.– 608 с.
8. *Александров, А.А.* Интегративная психотерапия / А.А. Александров. — СПб.: Питер, 2009. – 352 с.
9. *Аллин, В.* Психопаты: Основные типы по Ганнушкину / Аллин, Валерий – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://val000.livejournal.com/117311.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
10. *Амонашвили, Ш.* Почему не прожить нам жизнь героями духа / Ш. Амонашвили. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 2003. – 54 с.
11. *Ананьев, Б. Г.* Проблема формирования характера / Б. Г. Ананьев. – Л., 1949. – 201 с.
12. *Ананьев, Б.Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
13. *Андрущенко, В.П.* Социализация и нравственное воспитание студенческой молодежи / В.П. Андрущенко // Этика и эстетика. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1978. – Вып. 21.– С. 37-46.
14. *Андрущенко В.П.*, Стратегія для освіти. З матеріалами звігу відділу філософії та прогнозування розвитку освіти Інституту вищої освіти АПН України / В.П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2006. – №3. – С. 5-9.
15. *Андрущенко, В.П.* Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко // 2-ге вид., допов. – К.: Знання України, 2008. – 819 с.
16. *Антиномия* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Антиномия> (19.05.15). – Назва з екрану.
17. *Антоний*, Митрополит Сурожский. Человек перед Богом. – М.: Паломник, 2000. – 382 с.
18. *Апостол* с толкованием блаженного Феофилакта, Архиепископа Болгарского. – Смоленск: Оди-гитрия, 2006. – 1343 с.
19. *Арет, А.Я.* Очерки по теории самовоспитания / А.Я. Арет– Фрунзе: Изд-во Киргизского университета, 1961.
20. *Архимандрит Киприан (Керн).* Православное пастырское служение / Архимандрит Киприан (Керн). – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2002. – 335 с.
21. *Архимандрит Лазарь.* Душе, отягощенной духом уныния / Архимандрит Лазарь. – М.: Изд-во Братства Филарета Московского, 2000. – 118 с.
22. *Архимандрит Платон (Игумнов).* Православное нравственное богословие / Архимандрит Платон (Игумнов). – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994.– 187 с.
23. *Аскандарова, Э.Э.* Шизоидный, нарцисстический и невротический способы построения и завершения контакта – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://users.livejournal.com/_esina/566118.html (19.05.15). – Назва з екрану.
24. *Асмус, В.Ф.* Античная философия / В.Ф. Асмус. 3-е изд. – М.: Высшая школа, 2001. – 400 с.
25. *Ассаджиоли, Р.* Психосинтез / Р. Ассаджиоли: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
26. *Балл, Г. О.* Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу / Г. О. Балл; за ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Більш, Н. Ничкало // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник. - Ченстохова-Київ, 2000. – С. 217-232.
27. *Балл, Г.О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах): Видання друге, доповнене. – Житомир: ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. – 232 с.
28. *Бердяев, Н.А.* О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
29. *Бех, И.Д.* Психологические основы нравственного развития личности: дис...д-ра психол. наук /

- И.Д. Бех / НИИ психологии Украины. - К., 1992. - 320 с.
30. *Бех, І. Д.* Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
  31. *Бех, І. Д.* Духовна енергія вчинку: Науково-методичний посібник / І. Д. Бех. – Рівне: РДГУ, 2004. – 42 с.
  32. *Бех, І. Д.* Особистісно зорієнтоване виховання / І. Д. Бех. – К.: ІЗМН МО України, 1998. – 204 с.
  33. *Біблія.* Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. – М.: Изд. Московской патриархии, 1983. – 1372 с.
  34. *Бинсвангер, Л.* Бытие-в-мире / Л. Бинсвангер: Пер. с нем. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1999. – 336 с.
  35. *Божович, Л.И.* Этапы формирования личности в онтогенезе // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии»; 2001. – С. 62-92.
  36. *Болтівець, С.І.* Духовність і мораль у молодіжному середовищі // Всеукр. науково-популярний журнал “Дивосвіт”, 2003. – № 2– С. 252-254.
  37. *Бондаренко, Г.І.* Формування загальнолюдських моральних цінностей старшокласників у процесі вивчення української літератури / Г. І. Бондаренко / Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. – Луганськ: Східноукр. Нац. Ун-т ім. В. Даля, 2004. – 20 с.
  38. *Бондаренко, О.Ф.* Психологічна допомога особистості: Навч. посібник для вузів / О.Ф. Бондаренко. – Х.: Фоліо, 1996. – 237 с.
  39. *Бондаренко, А. Ф.* Понятийный тезаурус этического персонализма как русской традиции в психотерапии // Журнал практикующего психолога / А.Ф. Бондаренко. – 2005. – В. 11. – С. 39-48.
  40. *Боришевський, М.Й.* Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / Боришевський М. Й. // Актуальні проблеми психології / Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві: Зб. наук. статей / За заг ред. С.Д. Максименка та С.О. Ладивір. – К., 2007. – Том IV. – С. 4-15.
  41. *Боришевський, М.Й.* Розвиток громадянської спрямованості особистості: монографія / ред. М. Й. Боришевський. - К., 2007. - 186 с.
  42. *Боришевський, М.Й.* Моральна саморегуляція поведінки особистості: Понятійний апарат. – К., 1993. – 19 с.
  43. *Борьба с эгоизмом / GLOBUSLIFE.RU* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globuslife.ru/articles/chto-takoe-egoizm.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
  44. *Братаніч, Б.В.* Самоактуалізація особистості та освіта / Б. В. Братаніч, І. Г. Ільченко / Філософські проблеми освіти. – № 2, 2011. – С. 13-20.
  45. *Братусь, Б.С.* К проблеме человека в психологии // Психология личности: Сборник статей / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – С. 177-192.
  46. *Братусь, Б.С.* Нравственное сознание личности: психологическое исследование. – М.: Знание, 1985. – 64 с.
  47. *Братусь, Б.С.* Начала христианской психологии / Б.С. Братусь. – М., 1995. – 218 с.
  48. *Бронзов, А.А.* Вера, как христианская добродетель / Библиотека «Духоаная литература»– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.biblioteka3.ru/biblioteka/pravoslavnaia-bogoslovskaja-jenciklopedija/tom-3/vera-kak-dobrodetel.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
  49. *Булах, І. С.* Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія / І. С. Булах. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 340 с. — Бібліогр.: с. 318-336.
  50. *Булах, І.С.* Психологія особистості підлітка / Вікова та педагогічна психологія / І.С. Булах О.В.Скрипченко // Навч. посібн. – К.: Каравела, 2008. С.151-198,
  51. *Булах, І.С.* Викладач-студент: психологія міжособистісних взаємодій : Навч.-метод. посіб. / І.С. Булах, Л. В. Долинська; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 2005. - 106 с.
  52. *Бушай, І.М.* Деформації образу світу молоді в процесі соціалізації // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. XIII, част.3. – К., 2011. — С. 72-77.
  53. *Бурно, М.Е.* О характерах людей. / Марк Бурно. – М.: Академический проект, 2006. – 2-е изд. – 368 с.
  54. *Бурно, М.Е.* Психопатии / М. Е. Бурно Сила слабых: Психотерапевтическая книга. – М.: Приор, 1999. — 368 с.
  55. *Буянов, М.И.* Системные психоневрологические расстройства у детей и подростков (руководство

- для врачей и логопедов) / Михаил Иванович Буянов. – М., 1995. – 192 с.
56. *Брянчанинов, Игнатий*. Письма. // Христ. Чтение. Т. V-VI. – М., 1895. – С. 588.
  57. *Василюк, Ф.Е.* Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
  58. *Васянович, Г.П.* Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів / Григорій Васянович, Василь Онищенко. – Львів, «Сполом», 2007. – 217 с.
  59. *Васянович, Г.* Концептуальні засади морально-духовної та естетико-психологічної підготовки фахівців у системі професійно-технічної освіти / Г. Васянович, В. Онищенко, Л. Руденко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2003 – №3. – С. 11-19.
  60. *Вебер, М.* Протестантська етика і дух капитализму / М. Вебер. – К.: Вид-во «Основи», 1994. – 261 с.
  61. *Вера и жизнь христианская: По учению святых отцов и учителей Церкви: Пер. с греч., латин. / Сост. Проф. Н. Сагарда.* – М.: Изд-во «Паломник», 1996. – 630 с.
  62. *Влахос, И.* Православная психотерапия: святоотеческий курс врачевания души // Митрополит Иерофей (Влахос): пер. с греч. А. Крюкова. – М.: Изд-во Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2004. – 368 с.
  63. *Воля* / Библиотека учебной и научной литературы – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sbiblio.com/biblio/archive/nemov_obchie/09.aspx (19.05.15). – Назва з екрану.
  64. *Ворошилов, А.* Формирование личности и коррекция трудных детей в лоне православной Церкви. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kds.eparhia.ru/www/script/ps18_12_68589236111.html (19.05.15). – Назва з екрану.
  65. *Воспитание, тренировка, техника развития воли* / Лаборатория психотехники – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psi-test.ru/privat/soviet/trening-voli.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
  66. *Выготский, Л.С.* Собр. соч. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т. II. – 224 с.
  67. *Высоцкий, А.И.* Волевая активность школьников и методы ее изучения: Учебное пособие. – Челябинск, 1979. – С. 4-67.
  68. *Ганнушкин, П.Б.* Избранные труды / П.Б. Ганнушкин. – М.: Медицина, 1964. – 292 с.
  69. *Ганнушкин, П.Б.* Клиника психопатий / П.Б. Ганнушкин // Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 535-585.
  70. *Гармаев, А.Ц.* Обрести себя / А. Гармаев // Свет православия: христианский собеседник. Ихдание Макариев-Решемской обители. – Выпуск 49. – 1999. – 228 с.
  71. *Гармаев, А.Ц.* Психопатологический круг семьи / А. Гармаев. – Волгоград: Офсет, 1999. – 306 с.
  72. *Гармаев, А.Ц.* Этапы нравственного развития ребёнка / А. Гармаев. – УПЦ Полтавская епархия, Спасо-преображенский Мгарский монастырь, 2002. – 332 с.
  73. *Гармонизация* / Энциклопедический словарь экономики и права – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/2463/ГАРМОНИЗАЦИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
  74. *Гармоничный характер и личность.* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://narko-zavisimost.narod.ru/index/0-4>
  75. *Гармония* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Гармония> (19.05.15). – Назва з екрану.
  76. *Гельвеций, К.А.* О человеке, его умственных способностях и воспитании / К.О. Гельвеций. – М.: Соцэкгиз, 1938 – С. 403-427.
  77. *Герасимов, И.* Про эмоциональную устойчивость и эмоциональный интеллект / Сайт Игоря Герасимова – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nrpsy.ru/vliyanie_emocionalni_intellekt.html (19.05.15). – Назва з екрану.
  78. *Горбачев, А.Л.* Психологические условия и механизмы духовно-нравственного развития личности студентов : дисс. ... канд. психол. наук / Горбачев Алексей Леонидович. Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. -Нижний Новгород, 2009. - 210 с.
  79. *Горностай, П.П.* Психологія ролівої самореалізації особистості / Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.05. – Київ, 2009. – 32 с.
  80. *Григорьева, Т.Г.* Основы конструктивного общения / Григорьева, Т.Г., Линская Л.В., Усольцева Т.П. / Методическое пособие для преподавателей // Под ред. Ю.М. Забродина, М.В. Поповой. – М.: Совершенство, 1997. – 169 с.

81. Грот, М.Я. Вибрані психологічні твори. / М. Я. Грот // Упоряд., передмова М. Д. Бойправ. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.
82. Гундаров, И. А. Духовное неблагополучие и демографическая катастрофа / И. А. Гундаров // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 51-60.
83. Гурджиєв, Г.И. Вестник грядущего добра / Г. Гурджиєв. – СПб.: Изд. Чернышева, 1993. – 125 с.
84. Гурова, А.Н. Исторические закономерности и тенденции духовного развития личности в педагогике Украины: Монография / А. Н. Гурова. – М.: Изд-во «Прометей», 2000. – 380 с.
85. Гурьев, Н.Д. Страсти и их воплощение в соматических и нервно-психических болезнях. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fatheralexander.org/booklets/russian/strasti_somatische_kie_zabolevania_guriev (19.05.15). – Назва з екрану.
86. Гусейнов А. Краткая история этики / А. Гусейнов, Г. Ирлитц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
87. Гусейнов А.А. Великие пророки и мыслители. Нравственные учения от Моисея до наших дней. М.: Вече, 2009. 496 с.
88. Давыденко, В. Основные начала религиозно-нравственного воспитания / В. Давыденко // Изд. 2. – Харьков, 1905. – 194 с.
89. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т.– СПб.: ТОО «Диамант», 1996. – Т. 4. – 688 с.
90. Демиєнко, Е.С. Философское осмысление здоровья человека в техногенном мире / Е. С. Демиєнко // Философия здоровья. – М.: ИФ РАН, 2001. – С. 175-195.
91. Деякі аспекти морального виховання: Практичний матеріал для класних керівників, вихователів і вчителів / Авт.-укл. В. К. Деміденко. – К.: ІСДО, 1995. – 40 с.
92. Дидро, Д. Размышления по поводу книги Гельвеция «Человек». Собрание сочинений. Т. 2. – М.: Академия, 1935.
93. Дисгармония / Словарь иностранных слов русского языка. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/10323/ДИСГАРМОНИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
94. Діагностичні критерії DSM-III-R. – К.: Абрис, 1995. – 270 с.
95. Діуліна, В.В. Соціально-педагогічні умови формування морально-етичної культури майбутнього керівника у сфері управлінської діяльності / В.В. Діуліна / Автореф. Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. – Х., 2003. – 24 с.
96. Добротолубие избранное для мирян: В рус. пер. // Св. Антоний, св. Василий Великий, св. Григорий Богослов, Преп. Исихий пресвитер и др.: Сборник трудов. 3-е изд. доп., Т. II – М.: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1997. – 446 с.
97. Добротолубие: В рус. пер. // Блж. Диадок, свт. Максим исповедник, прп. Филофей Синайский Сборник трудов. 3-е изд. доп., Т. III– М.: Изд. Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1992. – 442 с.
98. Долинська, Л.В. Комунікативна саморегуляція майбутнього вчителя: Навчально-методичний посібник / Долинська Л.В., Ніколаєнко О.С. – К.: НПУ, 2007. - 88 с.
99. Долинська, Л.В. Основи психологічного консультування та психологічної корекції / Любов Василівна Долинська, Оксана Богданівна Мельничук. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 76 с.
100. Донченко, Е.А. Личность: конфликт, гармония. / Донченко, Е.А., Титаренко Т.М. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 2-е изд. – 176 с.
101. Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии / Под ред. А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева. – М.: Польза, 1910. – 282 с.
102. Елисеєв, В.А. Православный путь к святости как процесс формирования положительных качеств личности / В. А. Елисеєв // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции / Отв. ред. А.Л. Журавлев, В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – С. 190-197.
103. Євтух М.Б. Проблеми виховання молоді в світлі християнського вчення / М.Б. Євтух, Т.Д. Тхоржевська // Вісн. православ. педагогіки: Матеріали церков.-світс. конф. “Християнські цінності в освіті і вихованні” 24-26 берез. 1999 р. / Свято-Успен. Києво-Печер. Лавра; Редкол.: А. Затовський, М.Б. Євтух та ін. – К., 1999. – №1. – С. 54-59.
104. Етика як філософська наука про мораль Реферати, курсові, дипломні – [Електронний ресурс]. – Режим

- доступу: http://myrefs.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6752 (17.04.15). – Назва з екрану.
105. *Етичний кодекс психолога*. – Тернопіль, 1996. – 14 с.
  106. *Жаворонкова, А.С.* Предмет філософії / Шпаргалка по філософії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.club/bookreader.php/97995/Zhavoronkova_-_Shpargalka_po_filosofii.html (19.05.15). – Назва з екрану.
  107. *Жигайло, Н. І.* Психологія духовного становлення студентів вищих навчальних закладів: Автореф. дис. д-ра психол. наук / Н.І. Жигайло / Інститут психології ім. Г.С. Костюка. -К., 2010. – 350 с.
  108. *Жизнь как творчество* / Отв. ред. Л.В.Сохань, В.А.Тихонович. – К.: Наук. думка, 1985. – 302 с.
  109. *Жуковський, В.М.* Передумови виховання молодого покоління на засадах християнських моральних цінностей / В.М.Жуковський // Наукові записки Острозької Академії. – Острог, 1999. С. 113-115.
  110. *Зайцев, Е.* / Нравственный Закон Божий. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vkasd.org.ua/2009-04-09-09-01-49/830-the-moral-law-of-god.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
  111. *Замилова, Р.Р.* Духовно-моральні основи героїзму в суфізмі Журнал наукових публікацій аспірантів і докторантів – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurnal.org/articles/2014/filos22.html>. (19.05.15). – Назва з екрану.
  112. *Записки по педагогике и дидактике* / Сост. И. Лавров. – СПб., 1896. – 311 с.
  113. *Зарин, С.М.* Аскетизм по православно-християнському учению / С.М. Зарин. – М.: Паломник, 1996. – 634 с.
  114. *Зейгарник, Б.В.* Теорії особистості в зарубіжній психології / Сост. Б. В. Зейгарник. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – С. 128.
  115. *Зеличенко, А.И.* Психология духовности / А. И. Зеличенко. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 400 с.
  116. *Зеньковский, В.В.* Принцип индивидуальности в психологии и педагогике / В.В. Зеньковский. / Свободное воспитание. – М., 1912. № 9. С. 29-46.
  117. *Зеньковский, В.В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропологии / В.В. Зеньковский. – Париж, 1930 (переизд. М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993). – 223 с.
  118. *Золотое правило нравственности* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Золотое_правило_нравственности (19.05.15). – Назва з екрану.
  119. *Зорин, К.В.* Духовная культура и профессиональная подготовка врача // Педагогика в медицине: учебное пособие для студентов высших медицинских учебных заведений. – М., 2006. – С. 241-291.
  120. *Зорин, К.В.* Образование и духовная культура врача / Психология для стоматологов / К. Зорин. – М., 2007. – С. 286-336.
  121. *Зорин, К.В.* Гены и семь смертных грехов / Константин Зорин. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Русский Хронографъ, 2008. – 288 с.
  122. *Зязюн, І. А.* Молодь напередодні ХХІ століття / І. А. Зязюн // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. / [За заг. ред. О. В. Сухомлинської, ред. Р. П. Ігнатенка, Р. П. Сеульського, упор. О. М. Павличенка]. – К., 1997. – С. 43-47.
  123. *Зязюн, І.А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії: / І.А. Зязюн // Науково-методичний посібник. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.
  124. *Зязюн, І.А.* Педагогічна майстерність як мистецька дія: Посібник для вчителів // Рідна школа. – 1995. - №7-8. – С.31-50.
  125. *Іванчук, М.Г.* Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Іванчук Марія Георгіївна; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2005. – 473 с.
  126. *Ильин, И.А.* Путь духовного обновления / Сост., авт. предисл., отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2011. – 1216 с.
  127. *Ильинский, Ф.М.* Большой катехизис Лаврентия Зизания / Ф. М. Ильинский. – С.-Пб.: Изд-во «Аксион-эстин», 2007. – 143 с.
  128. *Иоанн Дамаскин.* Точное изложение православной веры / Святитель Иоанн Дамаскин // Репринтное воспроизведение издания 1894 г. – М.-Р./Д., 1992. – С. 81 (53).

129. *Иоанн Златоуст*. Полное собрание творений: в 12 т.: В рус. пер. / Св. Иоанн Златоуст. – М.: Изд-во «Златоуст», Т. 3. – Кн. 1. – 1994. – 408 с.
130. *История этики* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/История_этики (19.05.15). – Назва з екрану.
131. *Калин, В.К.* Психология воли: Сборник научных трудов памяти В.К. Калина / Калин В.К. – Симферополь, 2011. – 208 с.
132. *Калитевская, Е.Р.* Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – С. 231-238.
133. *Каневська, О.Б.* Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVII століття): Дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01. – К., 1997. – 236 с.
134. *Кант, И.* О характере как образе мыслей / И. Кант // Психология личности. – М.: Изд-во МГУ, 1982.
135. *Кант, И.* Сочинения в шести томах / И. Кант; Под ред. В.Ф. Амуса, А.В. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1966. – Т. 5. – 1966. – 564 с.
136. *Карвасарский, Б.Д.* Неврозы: Руководство для врачей / Б.Д. Карвасарский. – М.: Медицина, 1990. – 572 с.
137. *Карпенко, І.М.* Духовний ідеал ноосфери і катарсична сутність виховання / І. М. Карпенко // Педагогіка і психологія. -1997. - № 2. – С. 48-53.
138. *Качалов, В.* Мир Психологии. Характер / Владимир Качалов – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1081> (19.05.15). – Назва з екрану.
139. *Кебриков, О.В.*, Избранные труды. / О.В. Кебриков. – М.: Медицина, 1971. – 312 с.
140. *Келли, Д.* Психология личности: Теория личностных конструктов / Дж. Келли. – С.-Пб.: Речь, 2000. – 206 с.
141. *Кернберг, О.Ф.* Тяжелые личностные расстройства: Стратегии психотерапии / Отто Ф. Кернберг: пер. с англ. М.И. Завалова. — М.: «Класс», 2000. – 464 с.
142. *Климишин, О.І.* Християнсько-психологічні основи духовного розвитку особистості: автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Ольга Іванівна Климишин. – Київ: Б.в., 2013. – 43 с.
143. *Ковалев, А. Г.* Психические особенности человека. Характер / А. Г. Ковалев, В.Н. Мясищев. – Т. 1. Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. – 264 с.
144. *Ковалев, В.В.* Патохарактерологическое формирование личности / Посольство медицины – [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://www.medicus.ru/psyhiatry/spec/?cont=nozarticle&art_id=3836 (19.05.15). – Назва з екрану.
145. *Койре, А.* Очерки истории философской мысли: о влиянии философских концепций на развитие научных теорий: [Пер. с фр.] / А. Койре; Общ. ред. и предисл. А.П. Юшкевича; послесл. В.С. Черняка. – М.: Изд-во «Прогресс», 1985. – 281 с.
146. *Кокун, О.М.* Психологія. Навчальний посібник / О.М. Кокун. – К: Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
147. *Кокун, О. М.* Життєве та професійне самовизначення як предмет дослідження сучасної психології / Кокун О.М. // Прак. психологія та соц. робота: наук.-прак. та освітньо-метод. журн. – 2013. – № 9. – С. 1-5.
148. *Конспект по нравственному богословию* (по книге «Христианская жизнь» прот. Н. Вознесенского) / Сост. И. Филарет. – М.: ПП «ЧТ» МГПО, 1990. – 112 с.
149. *Концепция* самоактуализации в решении задач Федеральной целевой программы развития образования на 2006-10г.г.
150. *Костюк, Г.С.* Избр. психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
151. *Костюк, Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
152. *Кречмер, Э.* Теория темпераментов. Строение тела и характер / Э. Кречмер // Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 343-352.
153. *Критерії* моральної вихованості молодших школярів: Кн. для вчителя / за ред. І.Д. Беха, С. Д. Максименка. – К.: Рад. шк., 1989. – 96 с.
154. *Крутецкий, В.А.* Проблема характера в советской психологии // Психологическая наука в СССР. –

- Т.2. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 352 с.
155. *Кузьменко, В.У.* Индивидуализованное воспитание и обучение в образовательных учреждениях. Учебно-методический пособие для самостоятельной работы студентов. - К.: Вид. НПУ имени М.П. Драгоманова.- К.: 2008.- 54с.
  156. *Кулагина, И.Ю.* Возрастная психология / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллоцкий. – М.: Сфера, 2001. – 463 с.
  157. *Курапова, И.А.* Духовно-нравственные детерминанты эмоционального выгорания у педагогов / Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – № 2, 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-nravstvennye-determinanty-emotsionalnogo-vygoraniya-u-pedagogov> (19.05.15). – Назва з екрану.
  158. *Лабрюйер, Ж.* Характеры, или нравы нынешнего века / Ж. Лабрюйер: Пер. с фр. Ю.Корнеева, Э.Линецкой. М.: АСТ; Харьков:Фолио, 2001. – 604 с.
  159. *Ладанов, И.Д.* Управление стрессом / И.Д. Ладанов. – М., 1989. – С. 43-119.
  160. *Лазурский, А.Ф.* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Лазурский,_Александр_Фёдорович (19.05.15). – Назва з екрану.
  161. *Лазурский, А.Ф.* Классификация личностей / Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер и В.Я.Романова. - М.: ЧеРо, 2000. - 776с.
  162. *Лазурский, А.Ф.* Очерк науки о характерах / А.Ф. Лазурский. – М.: Наука, 1995. – 271 с.
  163. *Лао-цзы* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Лао-цзы> (19.05.15). – Назва з екрану.
  164. *Левитов, Н.Д.* Психология характера / Н.Д. Левитов. Изд. 3. – М., "Просвещение", 1969 – 424 с.
  165. *Левитов, Н.Д.* Проблема характера в современной психологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1266.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
  166. *Левицька, Л.В.* Розвиток саногенних почуттів в учнів професійно-технічних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. В. Левицька; Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2011. – 20 с.
  167. *Лейтес, Н.С.* Об умственной одаренности / Натан Лейтес. – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 216 с.
  168. *Лексиконы психиатрии ВОЗ:* Пер. с англ. / Под общ. ред. В.Б.Позняка. – К. Сфера, 2001. – 390 с.
  169. *Леонгард, К.* Акцентуированные личности / Карл Леонгард: под ред. и ред. В.М. Блейхера. – К.: Вища школа, 1989. – 375 с.
  170. *Леонтьев, А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Смысл, Академия, 2004 – 372 с.
  171. *Леонтьев, А.Н.* Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. - 3-е изд – М: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575с.
  172. *Леонтьев, Д.А.* Духовность, саморегуляция и ценности / Леонтьев Дмитрий / Гуманитарные проблемы современной психологии // Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета, 2005, № 7. – С. 16-21.
  173. *Леонтьев, Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – 3-е изд., доп. — М.: Смысл, 2007. — 511 с.
  174. *Лесгафт, П.Ф.* Собрание педагогических сочинений Т.III. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт – М.: «Физкультура и спорт», 1956. – 439 с.
  175. *Либин, А.В.* Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В.Либин. – М.: Смысл, 1999.— 532 с.
  176. *Личко, А.Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. – Л.: Медицина, 1983. – 208 с.
  177. *Лихачев, А.Е.* Духовно-нравственная жизнь в категориях психологии / А. Лихачев / Московский психотерапевтический журнал. – №3, 2005, С. 20-50.
  178. *Лоргус, А.* Опыт методологического анализа психологических категорий: психика, душа и личность / Институт христианской психологии: статьи на конференциях – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fapsyrou.ru/science/stati_conference/opyt_metodologicheskogo_analiza_616/ (19.05.15). – Назва з екрану.
  179. *Лоргус, А.* Психологическое и богословское содержание понятия «страсти» / Иерей Андрей Лоргус. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fapsyrou.ru> (19.05.15). – Назва з екрану.
  180. *Лосский, В.Н.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви. Догматическое богосло-

- вие / В.Н. Лосский. – М., 1991. – С. 242-243.
181. *Лучинин, А.* История психологии / Библиотека Гумер – психология – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/luchin/03.php (19.05.15). – Назва з екрану.
182. *Ляц, О.В.* Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів: автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Оксана Павлівна Ляц. – К., 2006. – 23 с.
183. *Макаревич, О.П.* Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях. / О.П. Макаревич. – К.: Оріяни, 2001. – 223 с.
184. *Макаренко, А.С.* Педагогические сочинения: В 8 т. / А. С. Макаренко; АПН СССР; Редкол.: М.И. Кондаков (гл. ред.) и др.; Сост. и авт. коммент. Л. Ю. Гордин, А. А. Фролов. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 3. – 1984. – 512 с.
185. *Максименко, С.Д.* Психічне здоров'я дітей // Авторські програми з психології / Упор. О.Г. Главник. – К.: Шк. світ, Психол. б-ка, 2002. – С. 4-10.
186. *Максименко, С.Д.* Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С.Д. Максименко, В.В. Клименко, А.В. Толстоухов. - К.: Видавництво Європейського університету, 2010. - 152 с.
187. *Максименко, С.Д.* Загальна психологія: Навч. посіб. — Видання 2е, перероб. та допов. — К.: «Центр навчальної літератури», 2004. — 272 с.
188. *Малахов, В.А.* Етика спілкування: Навч. пос. для студентів вищих навчальних закладів / В.А. Малахов. – К.: Либідь, 2006. – 400 с.
189. *Малахов, В. А.* Етика: Курс лекцій / В. Малахов // Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
190. *Маноха, И.П.* Человек и потенциал его бытия / И.П. Маноха. – К.: «Стимул», 1995. – 256 с.
191. *Маноха, И.П.* Психологія потаємного «Я»: Монографія / І.П. Маноха. – К.: Поліграф книга, 2001. – 448 с.
192. *Маркович, А.* На пути к абсолютной морали / Статья – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philprob.narod.ru/philosophy/Absolute.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
193. *Марсель, Г.* Быть и иметь / Г. Марсель; Пер. с франц. – Новочеркасск: Агентство САГУНА, 1994. – 160 с.
194. *Мар'яненко, Л.В.* Особистість, яка самоактуалізується // Актуальні проблеми сучасної української психології: Наукові записки Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 230-240.
195. *Марьясова, Н.В.* Духовность в контексте психологического анализа (личностный аспект): дис. ... канд. психол. наук / Н.В. Марьясова. -Хабаровск, 2004. - 157 с.
196. *Маслов, Н.В.* Православное воспитание как явление русской педагогической культуры (на материале трудов схииерхимандрита Иоанна (Маслова)) / Н. В. Маслов. – М.: МПГУ, 2003. – 360 с.
197. *Маслоу, А.Г.* Мотивация и личность: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
198. *Маслоу, А.Г.* Психология бытия / А. Маслоу: пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
199. *Маслоу, А.Г.* Самоактуализация личности и образование / А. Маслоу: пер. с англ., предисловие Г.А.Балла. – Киев-Донецк: Институт психології ім Г.С.Костюка, 1994. – 52 с.
200. *Медведева, И.Я.* Новые дети / И. Медведева, Т. Шишова. – М., 1998. – 192 с.
201. *Медведева, И.Я.* Разноцветные белые вороны / И. Медведева, Т. Шишова. – М., 2004. – 331 с.
202. *Мелехов, Д.Е.* Психиатрия и проблемы духовной жизни // Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни / Д.Е. Мелехов. – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – С. 12-61.
203. *Менделевич, В.Д.* Неврология и психосоматическая медицина. / В.Д. Менделевич, С.Л. Соловьёва – М.: «МЕДпресс-информ», 2002. – 607 с.
204. *Менегетти, А.* Мудрец и искусство жизни: Пер. с итал. – Пермь: Хортон Лимитед, 1993. – 46 с.
205. *Мень, А.* История религии. В 2-х кн. Книга 1-я: «В поисках Пути, Истины и Жизни». М., «Форум-Инфра-М», 1998. – 216 с.
206. *Миронова, М.* Построение лестницы развития/регрессии в христиански-ориентированной психологии / М. Миронова. – Московский психотерапевтический журнал. 2003, № 3, с.26-73
207. *Михайлов, А.* Из истории характера // Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. / А. Михайлов. – Г., 1990. – С. 43-72.
208. *Михнов-Вайтенко, Г.* Как вредят людям бесы / Священник Григорий Михнов-Вайтенко. – М.: «Лепта Книга», 2012. – 96 с.
209. *Мозгова, Г.П.* Психосоматична патологія у дітей з порушеннями психофізичного розвитку та їх

- медико-психолого-педагогічна реабілітація: дис... д-ра психол. наук: 19.00.04/ Мозгова Галина Петрівна; Національний педагогічний університет ім М.П.Драгоманова. – К., 2010 – 402 с.
210. *Моляко, В.О.* Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Обдарована дитина / В.О. Моляко. – 2002. - № 4. – С.19-26.
211. *Морозов, А.М.* Нравственный ателиоз (философские изыскания о нравственности как психиатрической категории, не лишённые научной, практической и социальной ценности) // Архив психиатрии. – 2002. – № 4 (31). – С. 133-139.
212. *Морозов, Г.В.* Психогенные патологические формирования личности. Руководство по психиатрии / Посольство медицины // Психиатрия – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medicus.ru/psyhiatry/spec/?cont=article&art_id=2461 (19.05.15). – Назва з екрану.
213. *Москалец, В.П.* Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: дис... д-ра психол. наук / В.П. Москалец / Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1996. - 425 с.
214. *Москальова, Л.Ю.* Виховання у майбутніх учителів морально-етичної культури: теоретичний та методичний аспекти: [Монографія] / Л.Ю. Москальова. – Мелітополь: ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. – 464 с.
215. *Мудрецы* поднебесной: Сб.: / Лао-цзы. «Дао де цзин»; Конфуций. «Лунь юй»; Мо-цзы. «Мо-цзы»; Чжуан-цзы. «Чжуан-цзы»; Сюнь-цзы, Хань Фей. – Симферополь: Изд-во «Реноме», 1998. – 348 с.
216. *Мусский, А.* Сто великих мыслителей / Мусский. А. – М.: «Вече», 2009. — 248 с.
217. *Мэй, Р.* Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
218. *Мэй, Р.* Любовь и воля / Р. Мэй: пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 384 с.
219. *Мясищев, В.Н.* Личность и неврозы / В.Н. Мясищев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 426 с.
220. *Мясищев, В.Н.* Психология отношений: избранные психологические труды / В.Н. Мясищев. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
221. *Мясищев, В.Н.* Психотерапевтическая энциклопедия / Мясищев Владимир Николаевич // Под ред. Б. Д. Карвасарского. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2000. – 1024 с.
222. *Набойченко, В.Н.* Здоровье и болезнь – благо для духа, души и тела / Валерий Набойченко. – К., 2013. – 223 с.
223. *Найдьонова, Л. А.* Гуманізація стосунків через подолання цькування в шкільній спільноті / Л. А. Найдьонова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : Збірник статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соціальної і політичної психології. - Київ, 2007. - Вип.17 (20). - С. 157-166.
224. *Невротический* характер / Образовательный Проект «Psy4.ru» / Невроз. Психоз. Пограничное расстройство – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.neurosis.psy4.ru/neurchar.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
225. *Невротический* характер / Словари, рефераты – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://gufo.me/content_psy/nevroticheskij-xarakter-26043.html (19.05.15). – Назва з екрану.
226. *Невротический* характер / *Мир словарей* – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirсловarei.com/content_psy/nevroticheskij-xarakter-26043.html (05.02.13). – Назва з екрану.
227. *Невротические* расстройства / Психология: психические расстройства – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://medkarta.com/?cat=article&id=22723> (19.05.15). – Назва з екрану.
228. *Невротические* симптомы. Природа невротических симптомов / Психологическая помощь <http://www.psystatus.ru/article.php?id=298> (19.05.15). – Назва з екрану.
229. *Невярович, В. К.* Терапия души / В. Невярович. – М.: Русский хронограф, 2001. – 319 с.
230. *Невярович, В.К.* Происхождение болезней и их причина. Трактат о болезнях и врачевании в православном изъяснении / В.К. Невярович // М.: Русский хронограф, 2002. – 127 с.
231. *Ничипоров, Б.В.* Введение в христианскую психологию: размышления священника-психолога / Б.В. Ничипоров. - М.: «ШКОЛА-ПРЕСС», 1994. – 21 с.
232. *Ничкало, Н.Г.* Педагогіка вищої школи: крок у майбутнє // Сучасна вища школа: Психол.-пед. аспекти: Монографія / АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. – К., 1999. – С. 3-11.
233. *Новейший* философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Сакун, 1998. – 896 с.
234. *Нравственность* / Удовиченко Е.М. Философия: конспект лекций и словарь терминов (элементарный курс): учебное пособие, 2004 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://terme.ru/dictionary/928/word/nravstvenost> (19.05.15). – Назва з екрану.

235. *Нравственность* / Словарь по этике / Под редакцией И.Кона, 4-е издание. – М.: Политиздат, 1981. – 430 с.
236. *Нравственный закон* / Философская энциклопедия Философский энциклопедический словарь. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2846/НРАВСТВЕННЫЙ (19.05.15). – Назва з екрану.
237. *Ожогоина, Е.М.* Поиск смысла жизни как показатель готовности подростков к духовно-нравственному самоопределению / Е. М. Ожогоина // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы XIII симпозиума / Под ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Волковой (Кисельниковой). – М.: ПИ РАО, 2008. – С. 114-116.
238. *Олпорт, Г.В.* Становление личности: Избранные труды / Г.Олпорт: Под общей редакцией Л.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
239. *Онищенко, Г.И.* Роль эмоционально-нравственных отношений в самоорганизации поведения подростков / Г.И. Онищенко / Дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1989. – 191 с.
240. *Остроглазов, В.* Тупик развития личности // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 77-79.
241. *Опыт* православной педагогики / Сост. А. Стрижев, С. Фомин. – М.: «Литературная учеба», 1993. – 240 с.
242. *Орановська, Л.Д.* Педагогічні умови прилучення молодших школярів до духовних цінностей на уроках музики / Л. Д. Орановська / Автореф. Дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. – Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2006. – 20 с.
243. *Павелків, Р.В.* Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія / під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 368 с.
244. *Павлов, И.П.* Двадцатилетний опыт объективного изучения высшей нервной деятельности (поведения) животных / Редакция, послесловие и примечания Э.А. Асратяна. – Москва: «Наука», 1973. – 654 с.
245. *Павлик, Н.В.* Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – К., 2006. – 270 с.
246. *Павлык, Н.В.* Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте: уч.-метод. пособие / Наталия Павлык. – К.: Логос, 2013. – 148 с.
247. *Павлик, Н.В.* Гармонізація характеру старшокласників: Спецкурс / Н.В. Павлик. – К.: «Редакції загальнопедагогічних газет», 2014. – 126 с.
248. *Павлик, Н.В.* Духовність як чинник характерологічного розвитку в юнацькому віці / Н. В. Павлик // Психологічні перспективи – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. – Вип. 24. – С. 250-263.
249. *Панок, В.Г.* Основы практической психологии: Пidrуч. для студ. вищ. навч. закл. / В.Г. Панок, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева, В.В. Рибалка, В. Маценко. - К. : Либідь, 2003. - 536 с.
250. *Панок, В.Г.* Психологія життєвого шляху особистості : моногр. / В.Г. Панок, Г.В. Рудь. - К.: Ніка-Центр, 2006. - 277 с.
251. *Папуш, М.П.* Становление и развитие личности. Концепция невротического характера – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://papush.ru/index.php/personality-structure/194-2009-04-22-08-31-43> (19.05.15). – Назва з екрану.
252. *Патохарактерологические* реакции детского и подросткового возраста / Психология – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://medicalplanet.su/psixologia/93.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
253. *Патохарактерологический* тип девиантного поведения / Зависимости – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://narko-zavisimost.narod.ru/patoharakterologicheskii_tip_deviantnogo_povedeniya (19.05.15). – Назва з екрану.
254. *Патохарактерологическое* развитие личности / Информационный сервер – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.medkurs.ru/psychiatry/aperiodicities_maturity/section2756/17577.html (19.05.15). – Назва з екрану.
255. *Пашукова, Т.И.* Изменение смысла жизни и духовное преобразование человека / Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: В 2 ч. / Т.И. Пашукова // Под ред. А.А. Бодалёва, Г. А. Вайзер, Н.А. Карповой, В.Э. Чудновского. – Часть 2. – М.: Смысл, 2004. – 224 с.
256. *Педагогика* древних отцов учителей Церкви: Несколько мыслей о воспитании из древно-отеческих творений (посвящается пастырям-воспитателям) / Сост. Н. Маккавейского. – Киев, 1897. – 81 с.
257. *Пезешкиан, Н.* Позитивная психотерапия: Теория и практика метода / Н. Пезешкиан. – Франкфурт, 1977. – 234 с.

258. *Пирогов, Н.И.* Избранные педагогические сочинения / Н. И. Пирогов; Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.
259. *Писания* преподобного отца Кассиана Римлянина / Пер. с лат. еп. Петра. – Репринт. – М., 1993. – С. 115-243.
260. *Платонов, К.К.* Направленность личности. Отношение личности / Психология // К.К. Платонов, Г. Г. Голубев. – М.: «Высшая школа», 1973. – 256 с.
261. *Платонов, К.К.* Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
262. *Пограничное расстройство личности* / Библиотека «Психиатрия и неврология» / Институт психотерапии и клинической психологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyinst.ru/library.php?part=article&id=2054> (12.04.13) – Назва з екрану.
263. Поллан, Ф. Психология характеров / Франсуа Поллан // пер. Ф. Павленкова. – СПб., 1896 г. – 243 с.
264. Помиткін, Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
265. Помиткін, Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія / Е. О. Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280 с.
266. *Помиткін, Е. О.* Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді / Помиткін Едуард Олександрович / Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00. 07. – К., 2009. – 556 с.
267. *Помиткіна, Л.В.* Корекція особистісних дисгармоній психодинамічно неконгруентних старшокласників: Автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Л. В. Помиткіна; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. - К., 2004. - 24 с.
268. *Помиткіна, Л.В.* Вибір стратегій досягнення життєвих цілей студентами як психологічна проблема / Л.В. Помиткіна // Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія. - 2014. - № 22. – С. 89-94.
269. *Попов, С.П.* Понятие «сердца» в аскетике и мистике Православной Церкви / С. П. Попов. – СПб., 1903. – 176 с.
270. *Попов, Е.* Нравственное богословие для мирян. / Е. Попов. – М., 1995. – Ч.1. – 540 с.
271. *Праведный Иоанн Кронштадский.* Полный годичный курс поучений / Правед. Иоанн Кронштадский. – Почаев.: Изд-во «Свято-Успенская Почаевская Лавра», 2007. – 351 с.
272. *Преподобного* отца нашего аввы Дорофея душеполезные поучения и послания. – М.: «Правило веры», 1995. – 315 с.
273. *Преподобный* Исаак Сирий. О добродетелях и страстях. // Добротолубие. Т. II. – С. 374-381.
274. *Преподобный* Нил Синайский. О чтении и молитве. О различных лукавых помыслах. – М., 2000. – 383 с.
275. *Преподобный* Иоанн, игумен синайской горы. Лествица. – М.: «Отчий дом», 2013. – 496 с.
276. *Преподобных* отцов Варсонуфия Великого и Иоанна. Руководство к духовной жизни в ответах на вопрошания учеников / Пер. с греч. – Репринт. – М., 1993. – С. 355.
277. *Принцип* антиномичности построения и анализа художественного образа / Культурология: статьи о культуре – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kultarticles.ru/index8a55.php?article> (19.05.15). – Назва з екрану.
278. *Приходько, Ю.О.* Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку: дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Приходько Юлія Олексіївна; Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1997. - 428 с.
279. *Про стресс* и про то, как снять стресс / Сайт Игоря Герасимова – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nrpsy.ru/vliyanie_stress.html (19.05.15). – Назва з екрану.
280. *Проблема* воли и характера (Аристотель) / Статьи по психологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.psyarticles.ru/view_post.php?id=122 (19.05.15). – Назва з екрану.
281. *Просандеева, Л.С.* Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації: автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Людмила Євгеніївна Просандеева. – Київ: Б.В., 2012. – 44 с.
282. *Психиатрия* и актуальные проблемы духовной жизни. – М.: Свято-Филаретовская высшая православно-христианская школа, 2003. – 165 с.
283. *Психология* индивидуальных различий: Тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
284. *Психология* личности в трудах отечественных психологов / Сост. Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.

285. *Психология личности в условиях социальных изменений* / Под ред. К.А.Абульхановой-Славской, М.И.Воловиковой. – М.: ИПАН, 1993. – 103 с.
286. *Психология личности: Сборник статей* / Сост. А.Б.Орлов. – М.: ООО «Вопросы психологии», 2001. – 192с.
287. *Психология личности: словарь-справочник* / Под ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: «РУТА», 2001. – 319 с.
288. *Психология личности: Тексты* / Подред Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
289. *Психология личности: Хрестоматия*. – Самара «БАРАХ», 1999. – Т.1. – 448с.
290. *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* / Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – 336 с.
291. *Психология самосознания. Хрестоматия*. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.
292. *Психология. Словарь* / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. - 2-е изд. испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
293. *Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.- метод. посібник* / За ред. Л. Сохань, І. Г. Єрмакова. – К.: ВППОЛ, 1996. – 792 с.
294. *Психопатический (антисоциальный) тип характера* / Гуманитарно-правовой портал – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyera.ru/psihopaticheskiiy-antisocialnyy-tip-haraktera-2133.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
295. *Психопатический характер* / Онлайн библиотека – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.plam.ru/health/dobro_i_zlo_igra_v_dualnost/p32.php (19.05.15). – Назва з екрану.
296. *Психопатический характер* / Глубинная психология – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psychopath.psy4.ru/> (19.05.15). – Назва з екрану.
297. *Психотерапевтическая энциклопедия* / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 752 с.
298. *Психотерапия: Учебник.* / Под ред. Б.Д.Карвасарского. – СПб.: Питер, 2002. – 672 с.
299. *Пять новых способов развить позитивное мышление* / Личностный рост: Метод Сильва – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.metodsilva.ru/blog/позитивное-мышление/> (19.05.15). – Назва з екрану.
300. *Райгородский, Д.Я.* Психология и психоанализ характера / Д.Я. Райгородский. – Самара: издательский дом «БАХРАХ-М», 200. – 640 с.
301. *Райх, В.* Анализ характера / Райх Вильгельм: пер. с англ. Е. Поле. — М: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 528 с.
302. *Ранние представления о характере: «этос» Аристотеля* / Книги по психологии и статьи по психологии / – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://litpsy.ru/obshhaya-psixologiya/harakterologiya-2/rannie-predstavleniya-o-xaraktere-etos-aristotelya/> (19.05.15). – Назва з екрану.
303. *Расстройства личности (психопатии)* / Affinity – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://01101.ru/index.php/2010-10-04-17-12-23/137-2010-10-05-17-16-55.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
304. *Реан, А.А.* Характерологические особенности подростков-делинквентов / Экспериментальные исследования – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1991/914/914139.htm>
305. *Ребер, А.* Большой толковый психологический словарь. – М.: Вече-Аст., 2000. – Т. 1. – 141 с.
306. *Рейковский, Я.* Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский. – М., 1979. – 329 с.
307. *Ринчинова, Т.М.* Сущность духовно-нравственного мировоззрения традиционного китайского общества // Межнациональные и межконфессиональные отношения в условиях глобализации: сб. науч. трудов : в 2 ч. - Улан-Удэ : Изд-во Бурят, гос. ун-та, 2012. -Ч. 1.-С. 30-34.
308. *Репетій, С.Т.* Розвиток креативного компонента духовності вчителів музики в системі післядипломної освіти: автореф. дис... канд.психол.наук. 19.00.07/Світлана Тимофіївна Репетій. – Київ, 2012. – 21 с.
309. *Роджерс, К.Р.* Консультирование и психотерапия: Новейшие подходы в области практической работы / К.Р. Роджерс: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 464 с.
310. *Роджерс, К.Р.* Клиенто-центрированная терапия / К.Р. Роджерс: Пер. с англ. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
311. *Романенко, Г.* Информационный и телевизионный беспредел: что смотрят и читают наши дети // Как защитить вашего ребёнка? – УПЦ Полтавская епархия Спасо-Преображенский Мгарский монастырь, 2003. – С. 210-227.
312. *Роменець, В. А.* Виховання творчих здібностей у студентів / В.А.Роменець. –К.:Вища школа, 1973. –96с.

313. *Роменець, В.А.* Психологія творчості / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
314. *Роуз, Серафим.* Православие и религия будущего / *Иеромонах Серафим (Роуз)*: Пер. С.Фонова. – М.: Паломник, 2005. – 352 с.
315. *Рубинштейн, С.Л.* Проблемы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
316. *Рубинштейн, С.Л.* Человек и мир / С.Л.Рубинштейн. – М., 1973. – 123 с.
317. *Руднев, В.П.* Характеры и расстройства личности / В.П. Руднев М.: «Класс», 2002. – 272 с.
318. *Рибалка, В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія. К.: Деміург, 1998. – 160 с.
319. *Рибалка, В. В.* Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості / Валентин Рибалка. – Київ: «Шкільний світ», 2009. - 118 с.
320. *Рибалка, В.В.* Психологія честі й достоїнства особистості: культурологічні й аксиологічні аспекти: научно-методичний посібник / В.В.Рибалка–К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2011.–428 с.
321. *Савостьянова, М.В.* Пріоритети вищого порядку / Савостьянова М.В. – Батьківський комітет України: газета для батьків та вчителів № 1 (7), 2014. – С. 7.
322. *Савчин, М.В.* Духовний потенціал людини / М.В. Савчин. - Вид. 2-ге, пер., доп. - Івано-Франківськ : Місток НВ, 2010. - 508 с.
323. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности* / Под ред. В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
324. *Святое* Евангелие с толкованием Феофилакта Архиепископа Болгарского. – Святоуспенская Почаевская Лавра, 2012. – 823 с.
325. *Святой* Ефрем Сирий. Творения / Св. Ефрем Сирий. – Изд. 5-е, ч. 5.- Сергиев Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1912. – 522 с.
326. *Святой* праведный Иоанн Кронштадтский. Моя жизнь во Христе. – Минск, 2005. – 686 с.
327. *Святой* Максим (исповедник). О любви в четырех сотнях. – СПб., 1991. – 77 с.
328. *Святитель Лука.* Дух, душа и тело. / Святитель Лука (Войно-Ясенецкий). – М., 1999. – 216 с.
329. *Семиченко, В.А.* Теоретичні та методичні основи професійного самовиховання студентів вузу: навч.-метод. посіб. / В.А. Семиченко [та ін]; заг. ред. В.А. Семиченко; Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти, Хмельницький гуманітарно-педагогічний ін-т. – Хмельницький: ХГП, 2001. – 255 с.
330. *Сенека, Марк Аврелий.* Наедине с собой / Сенека Марк Аврелий. – Симферополь: Изд-во «Реноме», 1998. – 384 с.
331. *Система* психических свойств личности темперамент, способности, характер / Юридические услуги Online – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/> (15.03.14). – Назва з екрану.
332. *Сірко, Р.І.* Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Львів, 2002. – 282 с.
333. *Слободчиков, В.И.* О перспективах построения христиански ориентированной психологии / В.И. Слободчиков // Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С. 5-17.
334. *Слободчиков, В.И.* Психология 21 века: пророчества и прогнозы / В.И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 2000. – № 2. – С. 17-18.
335. *Словарь* практического психолога / Сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
336. *Собчик, Л.Н.* Введение в психологию индивидуальности. – М.: Институт прикладной психологии, 2001. – 511 с.
337. *Современная* западная философия: Словарь / Сост. В.В.Малахов, В.П.Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
338. *Сознание* личности в кризисном обществе / Под ред. К.А.Абульхановой-Славской, А.В.Брушлинского, М.И.Воловиковой. – М.: ИП РАН, 1995. – 193 с.
339. *Соколов, Л.* Психология греха и добродетели / Л. Соколов. – Вологда, 1905. Репринт: М., 2002. – С. 20-48.
340. *Соловьев, В.С.* Чтения о Богочеловечестве / В. С. Соловьев. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 251 с.
341. *Соотношение* понятий темперамент, характер, личность – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
342. *Социопсихическая* подструктура личности. Характер. Часть 3 / Психология личности. Глоссарий – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psychology>

- personal.kiev.ua/actualno/Sociopsihicheskaya-podstryktyra-lichnosti (19.05.15). – Назва з екрану.
343. *Ставицька, С.О.* Духовна самосвідомість особистості: становлення і розвиток в юнацькому віці: монографія / Світлана Олексіївна Ставицька. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 727 с.
344. *Становських, З.Л.* Розвиток творчого потенціалу особистості в ході конструктивного подолання професійних криз / З.Л. Становських // Структура особистості обдарованої дитини у віковому вимірі: матеріали наук.– практ. семінару. – К., 2010. – С. 214-223.
345. *Старшинова, О.П.* Понятие духовности и духовно-нравственного развития личности в современной отечественной психологической науке / О. П. Старшинова // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции / Отв. ред. А.Л. Журавлев, В.А. Кольцова, Ю.Н. Олейник. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – С. 321-327.
346. *Столин, В.В.* Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
347. *Столица, З.К.* Воспитание нравственности / З.К. Столица. – С.-Пб., 1903. – 193 с.
348. *Страхов, И.В.* Психология характера / И.В. Страхов. – Саратов, 1970. – 82 с.
349. *Структура* психопатического характера / Психологическая библиотека: Характерология – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookap.info/popular/louen2/g118.shtml> (19.05.15). – Назва з екрану.
350. *Структура* характера / Рефераты – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera..html> (19.05.15). – Назва з екрану.
351. *Сухомлинська, О.В.* Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики: [Виступ на Загальних зборах Академії педагогічних наук України 7 грудня 2005 р.] / О.В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2006. - №1. – С. 2-7.
352. *Сухомлинський, В.О.* Моральні заповіді дитинства і юності / В.О. Сухомлинський. К.: Рад. школа, 1996. – 232 с.
353. *Сухомлинский, В.А.* Избранные педагогические сочинения: / В.А. Сухомлинский. В 3-х т. Т. 3 / Сост. О.С. Богданова, В.З. Смаль. – М.: Педагогика, 1981. – 648 с.
354. *Татенко, В.А.* Людина. Суб'єкт. Вчинок [Текст]: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. - К.: Либідь, 2006. – 357 с.
355. *Татенко, В.О.* Сучасна психологія: теоретико-методологічні проблеми: навч. посіб. / В.О. Татенко. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
356. *Творения* иже во святых отца нашего Феофана Затворника. Начертание христианского нравоучения / Изд. 2. – М.: Правило веры, 1998. – 519 с.
357. *Творения* старца Паисия Святогорца: [Пер. с греч.] – Изд. 3., испр. М.: Изд. Дом «СВЯТАЯ ГОРА», 2006. – Т. IV: Семейная жизнь. – 238 с.
358. *Теории* характера – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://5fan.info/majugatyujgotrjge.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
359. *Теплов, Б.М.* Проблемы индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М., 1961. 536 с.
360. *Типическое* и индивидуальное в характере / Дифференциальная психология: соотношение понятий темперамент, характер, личность – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psylist.net/difpsi/sootnoh.htm> (19.05.15). – Назва з екрану.
361. *Типологическая* модель А.Лоуэна / Анализ характера – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-reading.co.uk/chapter.php/47471/116/Raiigorodskiii - Psihologiya_i_psihoanaliz_haraktera (19.05.15). – Назва з екрану.
362. *Типология* характера Платона / Каталог статей по психологии, мифологии, истории и литературе – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ozzsite.ucoz.ru/publ/tipologicheskie_kharakteristiki_lichnosti/tipologii_kharaktera/tipologija_kharaktera_platona/29-1-0-48 (19.05.15). – Назва з екрану.
363. *Титаренко, Т.М.* Життєві кризи: технології консультування / Т. М. Титаренко. – У 2-х част. – К.: Главник, 2007. – Ч. 1. – 144 с.
364. *Титаренко, Т.М.* Сучасна психологія особистості: навч. посіб. / Т. М. Титаренко. – К.: Марич, 2009. – 232 с.
365. *Титаренко, Т. М.* Испытание кризисом. Одиссея преодоления: [моногр.] / Т.М. Титаренко. – 2-е изд. — М.: Когито-центр, 2010. — 304 с.

366. *Тищенко, С.П.* Психічне здоров'я: ціннісно-смысловий аналіз // Актуальні проблеми сучасної української психології / Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: НОРА-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 344-366.
367. *Тхоржевська, Т.Д.* Православне виховання в історії педагогіки України: Монографія / Т. Д. Тхоржевська. – Київ: Купріянова, 2005. – 411 с.
368. *Узнадзе, Д.Н.* Психологические исследования / Д.Н. Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 452 с.
369. *Упражнения личностного роста / А. Я. Психология – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://azps.ru/training/indexlr.html> (19.05.15).* – Назва з екрану.
370. *Учение Аристотеля о душе, чувствах, воле и характере / Мир психологии – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psyworld.ru/for-students/cards/general-psychology/991-2010-12-15-10-21-41.html> (19.05.15).* – Назва з екрану.
371. *Учение о характере / Философская энциклопедия – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3547/УЧЕНИЕ (19.05.15).* – Назва з екрану.
372. *Ушинский, К. Д.* Собрание сочинений в 11 т. / К. Д. Ушинский; АПН РСФСР. Ин-т теории и истории педагогики; Редкол.: А. И. Еголин (гл. ред.) и др. – М.; Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1948. – Т. 2: Педагогические статьи 1857-1861 гг. – 1948. – 656 с.
373. *Ушинский, К.Д.* Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии / К. Д. Ушинский: Собр. соч. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950. – Т. 8. – 776 с.
374. *Ушинский, К.Д.* Педагогические сочинения / К. Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 6. – 528 с.
375. *Фаворов, Н.* Очерки нравственного православно-христианского учения / Н. Фаворов. – К., 1889. – 222 с.
376. *Факторная теория личности Кеттелла / Сайт психоаналитика Матвеева Олега – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://психоаналитик-матвеев.рф/testy-detyam/teoriya-lichnosti/> (19.05.15).* – Назва з екрану.
377. *Фанталова, Е.Б.* Диагностика и терапия внутреннего конфликта / Е.Б. Фанталова. – Самара: Издательский дом БАХРАХ, 2001. – 128 с.
378. *Фестингер, Л.* Теория когнитивного диссонанса: Пер. с нем. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
379. *Фетискин, Н.П.* Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. - 490 с.
380. *Филатов, В.С.* Учение о характере и его формировании в условиях социалистического общества / В.С. Филатов / Автореф... д-ра пед. наук. – М., 1952. – 34 с.
381. *Фільц, О.О., Кулік О.Л., Євченко Ю.О.* Пограничні (borderline) розлади: історія питання, власна концепція і терапевтичні пропозиції // Пограничні (borderline) розлади. Клініка та терапія / Матеріали конференції. – Львів, 2001. – С. 1-13.
382. *Флоренская, Т.А.* Диалог в практической психологии: Наука о душе / Т.А. Флоренская – М.: Владос, 2001. – 208 с.
383. *Фомічова, Л.І.* Проектування навчання як засіб інтелектуального розвитку дошкільників з вадами слуху: операціонально-знаковий підхід: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.08 / Фомічова Людмила Іванівна; АПН України, Ін-т дефектології. – К., 1997. – 48 с.
384. *Фортунатова, М.О.* Формування моральних цінностей у дошкільнят і молодших школярів / Фортунатова М.О. – Батьківський комітет України: газета для батьків та вчителів № 1 (7), 2014. С. 8.
385. *Франк, С.Л.* Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 235 с.
386. *Франк, С.Л.* Религиозные основы общественности / С. Л. Франк // Путь: Орган русской религиозной мысли. – Кн. 1. – М., 1992. – С. 8-29.
387. *Франкл, В.* Психотерапия на практике / В. Франкл: Пер. с нем. – СПб.: Ювента, 1999. – 256 с.
388. *Франкл, В.* Доктор и душа / В. Франкл: пер с англ. – СПб.: Ювента, 1997. – 287 с.
389. *Франкл, В.* Поиск смысла жизни и логотерапия // Психология личности: Тексты / В. Франкл: под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 118-126.
390. *Франкл, В.* Человек в поисках смысла: / В. Франкл: пер. с англ. и нем.- М.: Прогресс, 1990.- 368 с.
391. *Фрейд, З.* "Я" и "Оно": Труды разных лет: В 2-х кн. / З. Фрейд: Пер. с нем. – Тбилиси: Мера-ни, 1991. – Кн. 1. – 398 с.
392. *З.Фрейд, З.* Основные принципы психоанализа / З. Фрейд: Пер. с нем., англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 288 с.

393. Фрейдджер, Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен. Пер. с англ. – СПб.: Проим-ВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
394. Фромм, Э. Анатомия человеческой деструктивности / Эрих Фромм: Пер с нем., англ. – Г.: Республика, 1994. – 447 с.
395. Фромм, Э. Искусство любить: [Пер. с англ.] / Э. Фромм; Под ред. Д. А. Леонтьева. – 2-е изд. – С.-Пб.: Изд-во «Азбука-классика», 2004. – 224 с.
396. Фромм, Э. Бегство от свободы / Э. Фромм: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
397. Фромм, Э. Душа человека / Э. Фромм: пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
398. *Характер* / Материал из Википедии – свободной энциклопедии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/> (19.05.15). – Назва з екрану.
399. *Характер* / Общая психология: Характер, его строение и формирование. Характер и личность – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.follow.ru/article/77> (19.05.15). – Назва з екрану.
400. *Характер* в структуре личности / А.Я. Психология – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azps.ru/articles/cmmn/cmmn7> (19.05.15). – Назва з екрану.
401. *Характер*, его строение и формирование. Характер и личность / Познай себя и окружающих – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.follow.ru/article/77> (19.05.15). – Назва з екрану.
402. *Характерология* / Энциклопедия культурологии – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/922/ХАРАКТЕРОЛОГИЯ (19.05.15). – Назва з екрану.
403. Хомич, О.Б. Мистецтво виховання: складові оновлення та перспективи розвитку / О. Б. Хомич, Т. В. Рига // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2003. - № 13/15. – С. 53-57.
404. Хорни, К. Невроз и личностный рост: Борьба за самореализацию / Карен Хорни: пер. с англ. – СПб.: Вост.-Евр. ин-та психоанализа; Б. С. К., 1997. – 316 с.
405. Хорни, К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни: пер. с англ. В.В. Старовойтова, общ. Ред. Г.В. Бурменской. – М.: Прогресс, 1993. – 478 с.
406. *Христианская жизнь по Добротолочию*. – К.: «Свет Печерский», 1991. – 216 с.
407. Хьелл, Л. Теории личности: Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер: пер. с англ. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.
408. Челнокова, М. Роль емоційного інтелекту в особистісно-професійному зростанні сучасної студентської молоді / М. Челнокова // Педагогіка і психологія професійної освіти, 2010. – № 1-2. – С. 149-158.
409. Чепелева, Н.В. Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії / Н.В. Чепелева / Актуальні проблеми психології: Консультативна психологія і психотерапія // За ред. С.Д.Максименка, З.Г. Кісарчук. – К., 2002. – Т. 3. Вип. 1. – С. 30-45.
410. Чепелева, Н.В. Проблеми психологічної герменевтики: Монографія / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України; За ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Міленіум, 2004. – 273,
411. Чепелева, Н.В. Психологічна культура майбутнього вчителя / Н.В. Чепелева – К.: Знання, 1989. – 32 с.
412. Чернобровкін, В.М. Социализация и индивидуация как основные линии становления личности // Теоретичні та прикладні проблеми психології. Зб. наук. пр. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля, 2003. – № 1 (5). – С. 141 – 146. (прийняття рішень)
413. Чеснокова, И.И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
414. Швалб, Ю.М. Психологические модели целеполагания / Ю.М. Швалб. – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
415. Шевандрин, Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М.: Владос, 1998. – 508 с.
416. Шевченко, Н.Ф. Психологическая помощь тяжелым соматическим больным / Шевченко Н.Ф. Максименко С.Д. – Учебное пособие. – К.: Институт психологии им. Г.С. Костюка АПН Украины; Нежин: Миланик, 2007. – 115 с.
417. Шевченко, Н.Ф. Смысл жизни и возможности его восстановления в ситуации тяжелого соматического заболевания / Шевченко Наталия Федорівна // Актуальные проблемы психологии. Психология обучения. Генетическая психология. Медицинская психология / под ред. С.Д. Максименко, М.В. Папучи. – Киев-Нежин: Издательство НГУ; ДС «Миланик», 2007.- Том 10, вип 1. – част.2. – С. 157– 161.
418. Шеховцова, Л.Ф. Психотерапия и духовная практика христианства / Л.Ф. Шеховцова // Московский Психотерапевтический Журнал. – М., 2004. – № 4 (43). – С.18-33.

419. Шеховцова, Л.Ф. Интеграция научного и религиозного знания в концепцию целостного человека / Л.Ф. Шеховцова. – С.-Пб., 2003. – 83 с.
420. Шиманский, Г.И. Нравственный закон и совесть / Гермоген Шиманский. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2012. – 40 с.
421. Шиманский, Г.И. Учение святых отцов и подвижников Православной Церкви о борьбе с главными греховными страстями и о добродетелях / Г.И. Шиманский. – М.: Изд. Сретенского монастыря, 2006. – 672 с.
422. Шихи, Г. Возрастные кризисы: Ступени личностного роста / Г. Шихи: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 1999. – 436 с.
423. Шнайдер, К. Клиническая психопатология / Курт Шнайдер. – К.: Сфера, 1999. – 236 с.
424. Шкіренко, О.В. Психологічні особливості формування духовних цінностей у майбутніх правознавців: автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Олена Віталіївна Шкіренко – Київ, 2015. – 24 с.
425. Шульженко, Д.І. Психологічні основи корекційного виховання дітей з аутистичними порушеннями: автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.08 / Діна Іванівна Шульженко. – Київ : Б.в., 2010. – 45 с.
426. Экспериментально-психологическая методика изучения фрустрационных реакций: Метод. рекомендации / Под ред. Д.Б.Карвасарского. – Л., 1984. – 23 с.
427. Эльконин, Д.Б. Избранные труды / Д.Б. Эльконин – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
428. Эммонс, Р. Психология высших устремлений / Р. Эммонс. М.: Смысл, 2004. – 416 с.
429. Эриксон, Э.Г. Идентичность: Юность и кризис / Э. Эриксон. – Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
430. ЭТОС / Новая философская энциклопедия / Институт Философии Российской Академии Наук – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/3587.html> (19.05.15). – Назва з екрану.
431. ЭТОС / Новейший философский словарь – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1433/ЭТОС (19.05.15). – Назва з екрану.
432. Южакова, Н.В. Ценностные основания самореализации личности: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. филос. Наук: 09.00.11 / Н.В. Южакова. – Архангельск: Изд-во ГОУ ВПО «Поморский государственный университет им. М. В. Ломоносова», 2006. – 22 с.
433. Юзвак, Ж. М. Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель / Ж. М. Юзвак // Духовність і художньо-естетична культура: Міжвідомчий науковий збірник / А. І. Комарова, Ю.П. Богущкий та ін. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. – Том 14. – С. 123-129.
434. Юнацкевич, П.И. Как выйти из невроза: Практические советы психолога / П.И. Юнацкевич, В.А. Кулганов. – СПб.: Атон, 2000. – 286 с.
435. Юнг, К.Г. Проблемы души нашего времени / К.Г. Юнг. Пер. с нем. - М.: Прогресс; Универс, 1994.-336 с.
436. Юнг, К.Г. Психологические типы / К.Г. Юнг. – М.: Прогресс-Универс, 1995. – 717 с.
437. Ялом, И. Экзистенциальная психотерапия: Пер. с англ. – М.: Класс, 1999. – 576 с.
438. Ямницький, В.М. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія / В.М. Ямницький. – Одеса: СВД Черкасов М. П., Рівне: РДГУ, 2004. – 360 с.
439. Ясперс, К. Общая психопатология / К. Ясперс: Пер. с нем. – М.: Практика, 1997.– 1053 с.
440. Яценко, Т.С. Активное социально-психологического обучение: Теория, процесс, практика / Т.С. Яценко. - Москва: СИПРИА, 2002. - 792 с.
441. Allport, G.W. Pattern and growth of personality / G.W. Allport – Harcourt College Pub., 1961. – 593 p.
442. Cattell, R.B. The main personality factors in questionnaire, self estimate material / R.B.Cattell / Journal of Social Psychology, 31, 1950. – pp. 3-38.
443. Cattell, R.B. Personality and Motivation. Structure and Measurement / R.B. Cattell. – N.Y., 1957. – Ch. 4-6.
444. Cloninger, C.R. A psychobiological model of temperament and character / C.R. Cloninger, D.M.Svrakic, T.R. Przybeck / Arch Gen Psychiatry, 50, 1993. – p. 975-990.
445. COLBY, L. A Longitudinal Study of Moral Judgment: Monographs of the Society for Research in Child Development / L.COLBY, L.KOHLBERG, J.GIBBS, M. LIBERMAN. – New York, 1995. – p. 30-34.
446. Dreger, R.M. Fundamentals of personality / R.M. Dreger. – Philadelphia, New York, 1962. – 229 p.
447. Ellis, A. Rational-Emotive Therapy / A. Ellis, R. J. Corsini / Current psychotherapies (4th ed.). – Itasca, Ill.: Peacock, 1989. – pp. 197–238.
448. FEATHER, N. Organization and Discrepancy in Cognitive Structures / N. FEATHER / Psychological

Review. – 1971. – № 5. – pp. 335-379.

Guilford, J. P. Factors and factors of personality / J.P. Guilford / Psychological Bulletin, Vol 82 (5), Sep. 1975, pp. 802-814.

450. *Hartshorne, H.* What is theological education? / H. Hartshorne / The Journal of Religion, 26 (4)–1946. –pp. 235-242.
451. *Isaakcon, L. S.* The principal's purpose: a practical guide to moral and athical school leadership / Leanna Stohr Isaakcon. –NY.: Eye on Education, 2007. – 152 p.
452. *James, W.* Talks to Teachers on Psychology and to Students / W. James / Some of Life's Ideals. New York: Henry Holt, 1912. – pp. 75-76.
453. *Maddi, S.* Creating Meaning Through Making Decisions // The Human Search for Meaning / Ed.by P.T.P.Wong, P.S.Fry. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 1998, pp.1-25.
454. *Maslow, A. H.* Motivation and Personality /A.H. Maslow, R.H. Frager. – Addison-Wesley Pub Co, 1987. - 293 p.
455. *Maslow, A. H.* Religions, values and peak-experiences / Maslow Abraham H.–New York ect., 1996. –224 p.
456. *Maslow, A. H.* Higher and lower needs / Maslow A. – Journal of Psychology, 1948, 25. – pp. 433-436.
457. *May, R.* Psychology and the human dilemma / R. May–. Princeton: VanNostrand, 1967. – pp. 168-181.
458. *Oates, W.E.* The Religious Care of the Psychiatric Patient / W.E. Oates/– L., 1978. – 132 p.
459. *Pittel, S. M.* Measurement of moral values: A review and critique. / S. M. Pittel, G. A. Mendelsohn. – Psychological Bulletin, Vol 66 (1), Jul, 1966. – pp. 22-35 .
460. Попов, К. Г. Бездуховността / Попов, Кирил Георгиев. – Университетско изд. «Св. Климент Охридски», София, 1998. – 288 с.
461. *Rogers, C.R.* A way of Being / C.R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin, 1980. – X. – 395 p.
462. *Schacter, D. L.*, Human Needs and Self-Actualization / *D. L. Schacter*, D. T. Gilbert, D. M. Wegner. – Psychology; Second Edition. New York: Worth, Incorporated, 2011. – pp. 486-487
463. *Stainberg, L.* Adolescence / L. Stainberg. – New-York: McCraw-Hill, 1989. – 426 p.
464. *Van Kaam, A.* Studies in Formative Spirituality / Provisional Glossary of the Terminology of the Science of Foundational Formation / Adrian van Kaam. – N.Y., 1981. – 112 p.
465. *Schott, R.* Humanistic psychology, and organization leadership / R. Schott, Abraham Maslow / Journal of Humanistic Psychology, 32, 1992. – pp. 106-120.